

Ç A Ğ D A Ş

TÜRK LEHÇELERİ

Prof. Dr. Ahmet BURAN
Prof. Dr. Ercan ALKAYA

AKÇAĞ

12. BASKI

ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ

12. BASKI

AKÇAĞ

ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ

Prof. Dr. Ahmet Buran

Prof. Dr. Ercan Alkaya

ISBN

978-975-338-361-5

Akçağ Yayınları: 377

Türk Dili ve Dilbilimi: 7

Sayfa Düzeni: Emel Yalçın

12. Baskı: Ankara 2018

Kültür Bakanlığı Yayıncılık

Sertifika No: 11382

© Akçağ Yayınları 2017

Fikir ve Sanat Eserleri Yasası gereğince bu eserin yayın hakkı anlaşmalı olarak Akçağ Yayınları'na aittir. İzinsiz kısmen ya da tamamen çoğaltılıp yayınlanamaz.

Kapak Baskı: Poyraz Ofset

İvedik OSB 2. Mtb. Sitesi 1534 sk. No.: 9 Ankara

Tel: (312) 384 19 42

Baskı: HİRA Grup Matbaacılık

İvedik Osb Matb. Sitesi 1514 cd. Nu.4 Yenimahalle, Ankara

AKÇAĞ BASIM YAYIM PAZARLAMA A.Ş.

Cumhuriyet Mahallesi Selçuk İş Merkezi

Tuna Cad. No.: 8/1 Kızılay-Çankaya/Ankara

Tel.: 0.312 432 17 98-433 86 51

Fax.: 0.312 432 28 52

www.akcag.com.tr

akcag@akcag.com.tr

ms. 1
15/10/2022
14/10/2022

Dr. Ahmet Buran
03.03.2022

ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ

PROF. DR. AHMET BURAN
PROF. DR. ERCAN ALKAYA

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	17
KISALTMALAR.....	19

BİRİNCİ BÖLÜM TÜRK LÜK BİLİMİNE GİRİŞ

TÜRK LÜK BİLİMİNE GİRİŞ.....	23
1- Türk lük Bilimi / Türkoloji.....	23
2- Türk Adı.....	27
3- Türk Soyu.....	29
4- Türklerin Ana Yurdu.....	30
5- Türkiye / Türkistan/Türkeli.....	32
6- Türkçe / Türk Dili.....	33
7- Türk Dilinin Dünya Dilleri Arasındaki Yeri.....	35
8- Türk Dilinin Yaşı ve Tarihi Gelişimi.....	39
8-a. Türk Dilinin Yaşı.....	39
8-b. Türk Dilinin Tarihi Gelişimi.....	41
9- Türk Lehçelerinin Oluşumu Ve Gelişimi.....	46
9-a. Türk Lehçelerinin Tasnifi.....	50
9-b. Türk Lehçe Grupları İçin Kullanılan Adlar.....	53
9-c. Türk Lehçelerinin Yönlere Göre Tasnifi.....	54
9-d. Türk Lehçelerinin Tasnifine Esas Olan Ses Özellikleri.....	54
9-e. Türk Lehçelerinin Ses Özelliklerine Göre Tasnifi.....	54
9-f. Türk lehçeleri Üzerine Yapılan Tasnif Çalışmaları.....	55
9-g. Türk Lehçeleri Üzerine Yapılan Tasnif Çalışmalarından Örnekler.....	57
10- Türk Dilinin Bugünkü Durumu ve Yayılma Alanları.....	67

İKİNCİ BÖLÜM

ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ / Gramer

AZERBAYCAN TÜRKÇESİ	77
1. AZERBAYCAN ADI	77
2. AZERBAYCAN TÜRKLERİNİN TARİHİ	79
3. AZERBAYCAN TÜRKÇESİ	81
4. AZERBAYCAN EDEBİYATI	83
5. AZERBAYCAN CUMHURİYETİ	85
AZERBAYCAN TÜRKÇESİ GRAMERİ	87
I. SES BİLGİSİ	87
I.A. ÜNLÜLER	87
I.A.a. ÜNLÜ UYUMLARI	87
I.B. ÜNSÜZLER	88
1. AZERBAYCAN TÜRKÇESİNDE ÜNSÜZLERLE İLGİLİ ÖZELLİKLER	89
2. ÜNSÜZ UYUMU	90
II. ŞEKİL BİLGİSİ	91
II.A. ÇEKİM EKLERİ	91
II.A.a. İSİM ÇEKİM EKLERİ	91
1. ÇOKLUK EKİ	91
2. İYELİK EKLERİ	91
3. HÂL EKLERİ	91
4. AİTLİK EKİ	93
5. SORU EKİ	93
II.A.b. FİİL ÇEKİM EKLERİ	94
1. ŞAHİS EKLERİ	94
2. ZAMAN VE ŞEKİL EKLERİ	94
2.a. BİLDİRME KİPLERİ	94
2.b. TASARLAMA KİPLERİ	97
2.c. YETERLİK	100
2.d. FİİLLERİN BİRLEŞİK ÇEKİMİ	100
2.e. İMEK FİİLİYLE YAPILAN İSİM ÇEKİMİ	105
2.f. OLUMSUZLUK	106
II.B. YAPIM EKLERİ	106
1. İSİMDEN İSİM YAPAN EKLER	106
2. İSİMDEN FİİL YAPAN EKLER	106

3. FİİLDEN İSİM YAPAN EKLER	107
4. FİİLDEN FİİL YAPAN EKLER	107
SIFAT-FİİLLER.....	108
ZARF-FİİLLER.....	108
HAREKET ADLARI (İSİM-FİİLLER)	109
III. KELİME TÜRLERİ	110
III.1. ZAMİRLER	110
III.2. SIFATLAR	110
III.3. ZARFLAR	112
III.4. EDATLAR.....	113
TÜRKMEN TÜRKÇESİ	115
1. TÜRKMEN ADI.....	117
2. TÜRKMEN TÜRKLERİNİN TARİHİ	118
3. TÜRKMEN TÜRKÇESİ	120
4. TÜRKMEN EDEBİYATI.....	120
5. TÜRKMENİSTAN	124
TÜRKMEN TÜRKÇESİ GRAMERİ	126
I. SES BİLGİSİ	126
I.A. ÜNLÜLER	126
I.A.a. ÜNLÜ UYUMLARI.....	131
I.B. ÜNSÜZLER	133
1. TÜRKMEN TÜRKÇESİNDE ÜNSÜZLERLE İLGİLİ ÖZELLİKLER	133
2. ÜNSÜZ UYUMU	135
II. ŞEKİL BİLGİSİ	136
II.A. ÇEKİM EKLERİ	136
II.A.a. İSİM ÇEKİM EKLERİ.....	136
1. ÇOKLUK EKİ	136
2. İYELİK EKLERİ	136
3. HAL EKLERİ	137
4. AİTLİK EKİ.....	139
5. SORU EKİ	139
II.A.b. FİİL ÇEKİM EKLERİ.....	139
1. ŞAHIS EKLERİ	139
2. ZAMAN VE ŞEKİL EKLERİ	140
2.a. BİLDİRME KİPLERİ.....	140
2.b.TASARLAMA KİPLERİ	143

2.c.YETERLİK.....	145
2.d.FİİLLERİN BİRLEŞİK ÇEKİMİ.....	145
2.e.İMEK VE EKEN FİİLİYLE YAPILAN İSİM ÇEKİMİ.....	147
2.f.OLUMSUZLUK.....	148
II.B.YAPIM EKLERİ.....	149
1. İSİMDEN İSİM YAPAN EKLER.....	149
2. İSİMDEN FİİL YAPAN EKLER.....	150
3. FİİLDEN İSİM YAPAN EKLER.....	151
4. FİİLDEN FİİL YAPAN EKLER.....	151
SIFAT-FİİLLER.....	152
ZARF-FİİLLER.....	153
HAREKET ADLARI (İSİM-FİİLLER).....	154
III. KELİME TÜRLERİ.....	155
III.1.ZAMİRLER.....	155
III.2. SIFATLAR.....	156
III.3. ZARFLAR.....	157
III.4. EDATLAR.....	158
ÖZBEK TÜRKÇESİ.....	161
1. ÖZBEK ADI.....	163
2. ÖZBEK TÜRKLERİNİN TARİHİ.....	164
3. ÖZBEK TÜRKÇESİ.....	165
4. ÖZBEK EDEBİYATI.....	166
5. ÖZBEKİSTAN.....	168
ÖZBEK TÜRKÇESİ GRAMERİ.....	169
I. SES BİLGİSİ.....	169
I.A. ÜNLÜLER.....	169
I.A.a. ÜNLÜ UYUMLARI.....	171
I.B. ÜNSÜZLER.....	171
1. ÖZBEK TÜRKÇESİNDE ÜNSÜZLERLE İLGİLİ ÖZELLİKLER.....	172
2. ÜNSÜZ UYUMU.....	173
II. ŞEKİL BİLGİSİ.....	174
II.A. ÇEKİM EKLERİ.....	174
II.A.a. İSİM ÇEKİM EKLERİ.....	174
1. ÇOKLUK EKİ.....	174
2. İYELİK EKLERİ.....	174

3. HÂL EKLERİ	174
4. AİTLİK EKİ	176
5. SORU EKİ	176
II.A.b. FİİL ÇEKİM EKLERİ.....	176
1. ŞAHIS EKLERİ	176
2. ZAMAN VE ŞEKİL EKLERİ	177
2.a. BİLDİRME KİPLERİ.....	177
2.b. TASARLAMA KİPLERİ	181
2.c. YETERLİK.....	183
2.d. FİİLLERİN BİRLEŞİK ÇEKİMİ	183
2.e. İMEK VE EKAN FİİLİYLE YAPILAN İSİM ÇEKİMİ.....	186
2.f. OLUMSUZLUK	187
II.B. YAPIM EKLERİ.....	188
1. İSİMDEN İSİM YAPAN EKLER.....	188
2. İSİMDEN FİİL YAPAN EKLER.....	190
3. FİİLDEN İSİM YAPAN EKLER.....	191
4. FİİLDEN FİİL YAPAN EKLER.....	192
SIFAT-FİİLLER	192
ZARF-FİİLLER	193
HAREKET ADLARI.....	194
III. KELİME TÜRLERİ.....	195
III.1. ZAMİRLER.....	195
III.2. SIFATLAR.....	196
III.3. ZARFLAR.....	198
III.4. EDATLAR	199
UYGUR TÜRKÇESİ.....	201
1. UYGUR ADI	203
2. UYGUR TÜRKLERİNİN TARİHİ	204
3. UYGUR TÜRKÇESİ.....	205
4. UYGUR EDEBİYATI	206
5. DOĞU TÜRKİSTAN (ŞİNCİANG-UYGUR ÖZERK BÖLGESİ).....	208
UYGUR TÜRKÇESİ GRAMERİ	210
I. SES BİLGİSİ	210
I.A. ÜNLÜLER	210
I.A.a. ÜNLÜ UYUMLARI.....	210

I.B. ÜNSÜZLER	212
1. UYGUR TÜRKÇESİNDE ÜNSÜZLERLE İLGİLİ ÖZELLİKLER	212
2. ÜNSÜZ UYUMU	213
II. ŞEKİL BİLGİSİ	214
II.A. ÇEKİM EKLERİ	214
II.A.a. İSİM ÇEKİM EKLERİ.....	214
1. ÇOKLUK EKİ	214
2. İYELİK EKLERİ	214
3. HÂL EKLERİ	215
4. AİTLİK EKİ.....	216
5. SORU EKİ	216
II.A.b. FİİL ÇEKİM EKLERİ.....	217
1. ŞAHIS EKLERİ	217
2. ZAMAN VE ŞEKİL EKLERİ	218
2.a. BİLDİRME KİPLERİ.....	218
2.b. TASARLAMA KİPLERİ	222
2.c. YETERLİK.....	224
2.d. FİİLLERİN BİRLEŞİK ÇEKİMİ	224
2.e. İMEK VE İKEN FİİLİYLE YAPILAN İSİM ÇEKİMİ	229
2.f. OLUMSUZLUK	230
II.B. YAPIM EKLERİ	231
1. İSİMDEN İSİM YAPAN EKLER	231
2. İSİMDEN İSİM YAPAN EKLER	232
3. FİİLDEN İSİM YAPAN EKLER.....	234
4. FİİLDEN FİİL YAPAN EKLER.....	235
SIFAT-FİİLLER	236
ZARF-FİİLLER.....	236
HAREKET ADLARI (İSİM-FİİLLER).....	238
III. KELİME TÜRLERİ.....	239
III.1. ZAMİRLER	239
III.2. SIFATLAR	241
III.3. ZARFLAR	242
III.4. EDATLAR.....	243

TATAR TÜRKÇESİ	245
1. TATAR ADI	247
2. TATAR TÜRKLERİNİN TARİHİ	248
3. TATAR TÜRKÇESİ	249
4. TATAR EDEBİYATI	251
5. TATARİSTAN CUMHURİYETİ	255
TATAR TÜRKÇESİ GRAMERİ	257
I. SES BİLGİSİ	257
I.A. ÜNLÜLER	257
I.A.a. ÜNLÜ UYUMLARI	258
I.A.b. ÜNLÜLERLE İLGİLİ BAZI ÖZELLİKLER	258
I.B. ÜNSÜZLER	259
1. TATAR TÜRKÇESİNDE ÜNSÜZLERLE İLGİLİ ÖZELLİKLER	259
2. ÜNSÜZ UYUMU	260
II. ŞEKİL BİLGİSİ	260
II.A. ÇEKİM EKLERİ	260
II.A.a. İSİM ÇEKİM EKLERİ	260
1. ÇOKLUK EKİ	260
2. İYELİK EKLERİ	260
3. HÂL EKLERİ	263
4. AİTLİK EKİ	265
5. SORU EKİ	265
II.A.b. FİİL ÇEKİM EKLERİ	265
1. ŞAHİS EKLERİ	265
2. ZAMAN VE ŞEKİL EKLERİ	266
2.a. BİLDİRME KİPLERİ	266
2.b. TASARLAMA KİPLERİ	269
2.c. YETERLİK	271
2.d. FİİLLERİN BİRLEŞİK ÇEKİMİ	271
2.e. İMEK VE İKEN FİİLİYLE YAPILAN İSİM ÇEKİMİ	273
2.f. OLUMSUZLUK	274
II.B. YAPIM EKLERİ	274
1. İSİMDEN İSİM YAPAN EKLER	274
2. İSİMDEN FİİL YAPAN EKLER	275
3. FİİLDEN İSİM YAPAN EKLER	276
4. FİİLDEN FİİL YAPAN EKLER	277

SIFAT-FİİLLER	278
ZARF-FİİLLER	278
HAREKET ADLARI (İSİM-FİİLLER).....	279
III. KELİME TÜRLERİ.....	280
III.1. ZAMİRLER.....	280
III.2. SIFATLAR.....	281
III.3. ZARFLAR.....	282
III.4. EDATLAR	283
KAZAK TÜRKÇESİ	
1. KAZAK ADI.....	285
2. KAZAK TÜRKLERİNİN TARİHİ	288
3. KAZAK TÜRKÇESİ	289
4. KAZAK EDEBİYATI	290
5. KAZAKİSTAN	292
KAZAK TÜRKÇESİ GRAMERİ	294
I. SES BİLGİSİ	294
I.A. ÜNLÜLER	294
I.A.a. ÜNLÜ UYUMLARI.....	294
I.B. ÜNSÜZLER	295
1. KAZAK TÜRKÇESİNDE ÜNSÜZLERLE İLGİLİ ÖZELLİKLER 296	
2. ÜNSÜZ UYUMU	297
II. ŞEKİL BİLGİSİ	298
II.A. ÇEKİM EKLERİ	298
II.A.a. İSİM ÇEKİM EKLERİ.....	298
1. ÇOKLUK EKİ	298
2. İYELİK EKLERİ	298
3. HÂL EKLERİ	299
4. AİTLİK EKİ.....	301
5. SORU EKİ	301
II.A.b. FİİL ÇEKİM EKLERİ.....	301
1. ŞAHİS EKLERİ.....	301
2. ZAMAN VE ŞEKİL EKLERİ	302
2.a. BİLDİRME KİPLERİ.....	302
2.b. TASARLAMA KİPLERİ	308
2.c. YETERLİK.....	311

2.d. FİİLLERİN BİRLEŞİK ÇEKİMİ	312
2.e. İMEK VE EKEN FİİLİYLE YAPILAN İSİM ÇEKİMİ	315
2.f. OLUMSUZLUK	316
II.B. YAPIM EKLERİ.....	317
1. İSİMDEN İSİM YAPAN EKLER	317
2. İSİMDEN FİİL YAPAN EKLER	318
3. FİİLDEN İSİM YAPAN EKLER	319
4. FİİLDEN FİİL YAPAN EKLER	320
SIFAT-FİİLLER	321
ZARF-FİİLLER	321
HAREKET ADLARI (İSİM-FİİLLER)	322
III. KELİME TÜRLERİ.....	323
III.1. ZAMİRLER.....	323
III.2. SIFATLAR.....	324
III.3. ZARFLAR.....	325
III.4. EDATLAR	326
KIRGIZ TÜRKÇESİ.....	329
1. KIRGIZ ADI	331
2. KIRGIZ TÜRKLERİNİN TARİHİ.....	332
3. KIRGIZ TÜRKÇESİ	333
4. KIRGIZ EDEBİYATI.....	333
5. KIRGIZİSTAN	335
KIRGIZ TÜRKÇESİ GRAMERİ.....	337
I. SES BİLGİSİ	337
I.A. ÜNLÜLER	337
I.A.a. ÜNLÜ UYUMLARI.....	338
I.B. ÜNSÜZLER	338
1. KIRGIZ TÜRKÇESİNDE ÜNSÜZLERLE İLGİLİ ÖZELLİKLER.....	339
2. ÜNSÜZ UYUMU	339
II. ŞEKİL BİLGİSİ	341
II.A. ÇEKİM EKLERİ	341
II.A.a. İSİM ÇEKİM EKLERİ.....	341
1. ÇOKLUK EKİ	341
2. İYELİK EKLERİ	341
3. HÂL EKLERİ	342

4. AİTLİK EKİ.....	345
5. SORU EKİ	345
II.A.b. FİİL ÇEKİM EKLERİ.....	345
1. ŞAHIS EKLERİ	345
2. ZAMAN VE ŞEKİL EKLERİ	347
2.a. BİLDİRME KİPLERİ	347
2.b. TASARLAMA KİPLERİ	352
2.c. YETERLİK.....	355
2.d. FİİLLERİN BİRLEŞİK ÇEKİMİ	356
2.e. EKEN VE ELE FİİLİYLE YAPILAN İSİM ÇEKİMİ	359
2.f. OLUMSUZLUK	360
II.B. YAPIM EKLERİ.....	361
1. İSİMDEN İSİM YAPAN EKLER.....	361
2. İSİMDEN FİİL YAPAN EKLER.....	362
3. FİİLDEN İSİM YAPAN EKLER.....	363
4. FİİLDEN FİİL YAPAN EKLER	364
SIFAT-FİİLLER	365
ZARF-FİİLLER	366
HAREKET ADLARI	366
III. KELİME TÜRLERİ.....	368
III.1. ZAMİRLER.....	368
III.2. SIFATLAR.....	369
III.3. ZARFLAR.....	370
III.4. EDATLAR	371
KAYNAKLAR.....	373

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ALFABELER VE METİN ÖRNEKLERİ.....	383
ORTAK TÜRK ALFABESİ	385
AZERBAYCAN TÜRKÇESİ (KUZEY) ALFABESİ.....	386
AZERBAYCAN TÜRKÇESİ (GÜNEY) ALFABESİ	388
TÜRKMEN TÜRKÇESİ ALFABESİ	389
ÖZBEK TÜRKÇESİ ALFABESİ	391
UYGUR TÜRKÇESİ ALFABESİ.....	393
TATAR TÜRKÇESİ ALFABESİ.....	394

KAZAK TÜRKÇESİ ALFABESİ	395
KIRGIZ TÜRKÇESİ ALFABESİ.....	396

METİNLER

AZERBAYCAN TÜRKÇESİ METİNLERİ.....	399
TÜRKMEN TÜRKÇESİ METİNLERİ.....	413
ÖZBEK TÜRKÇESİ METİNLERİ	425
UYGUR TÜRKÇESİ METİNLERİ.....	441
TATAR TÜRKÇESİ METİNLERİ	452
KAZAK TÜRKÇESİ METİNLERİ.....	465
KIRGIZ TÜRKÇESİ METİNLERİ	482

ÖN SÖZ

Türkler, genel bir ifadeyle, Balkanlardan Büyük Okyanus'a, Kuzey Buz Denizinden Tibet'e uzanan geniş bir coğrafyada yaşamaktadırlar. Türk dünyası dediğimiz ve Türklerin tarih boyunca yaşadığı bu coğrafya, 20-90 doğu boylamları ile 33-65 kuzey enlemleri arasında yer alır. Bu alan, kuş uçuşu, doğudan batıya 6-7 bin, kuzeyden güneye 3 bin kilometredir.

Yukarıda kabaca sınırlarını belirttiğimiz bu alan içinde Çin, Moğolistan, Rusya Federasyonu, Ukrayna, Moldavya, Romanya, Yugoslavya, Bulgaristan, Makedonya, Yunanistan, Suriye, Irak, İran, Tacikistan, Afganistan, Polonya, Litvanya gibi yabancı ve Türkiye, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, Azerbaycan, Türkmenistan, Özbekistan, Kırgızistan, Kazakistan gibi Türk ülkelerinde Türkler yaşamaktadır.

XXI. yüzyıla girerken dünya Türklüğü yeni ve çok güzel ufuklarla karşı karşıya gelmiştir. Ancak günümüzde Türk topluluklarının önemli bir kısmı, siyasi ve kültürel haklarından yoksun, insan hakları ve uluslararası hukukun korumasından uzak bir biçimde yaşamaya devam etmektedir.

Siyasi olarak bugün, biri Birleşmiş Milletlerce henüz tanınmamış (Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti), altısı tanınmış (Türkiye, Azerbaycan, Türkmenistan, Özbekistan, Kırgızistan, Kazakistan) yedi bağımsız Türk devleti vardır. Bu bağımsız devletler dışındaki Türk toplulukları, çeşitli ülkelerde değişik statülerde yaşamaktadırlar. Bir kısım ülkelerde azınlık durumunda olan Türk toplulukları, bazı ülkelerde ise hiç bir statüye tabi değildirler. Büyük bir bölümü Rusya Federasyonu ile Çin sınırları içinde olmak üzere, Türk topluluklarının önemli bir kısmı da özerk bölge veya özerk cumhuriyet şeklinde adlandırılan siyasi bir statüye sahiptir.

Yukarıda genel hatlarıyla belirtilen fizikî sınırlar ile siyasi coğrafyada yaşayan Türkler, Türk dilinin Çuvaşça, Yakutça ve Türkçe şeklinde adlandırılan üç ana lehçesinden birini konuşmaktadırlar. Çuvaşça, 4.300.000, Yakutça, 1.000.000 dolayında kişi tarafından konuşulmaktadır. Yaklaşık olarak, 190 ila 200 milyon dolayında tahmin edilen Türk dünyası nüfusunun büyük bir bölümü ise Türkçe adını verdiğimiz lehçenin çeşitli kollarını konuşmaktadır.

Türkçe, XIII. yüzyıla kadar tek yazı dili halindedir. Ancak, göçler, savaşlar ve diğer siyasi-sosyal olaylar sonucunda coğrafya değiştiren ve birbirlerinden uzaklaşan Türk boyları, kendi ağız özelliklerine dayalı yeni ve farklı yazı dilleri

oluşturmuşlardır. Dolayısıyla XIII. yüzyıldan itibaren Kuzeydoğu ve Batı (Güneybatı) Türkçesi şeklinde adlandırılan iki yazı dili ortaya çıkmıştır. XV. yüzyıldan itibaren de Türk yazı dili, Kuzey (Kıpçak), Doğu (Çağatay) ve Batı (Osmanlı) şeklinde adlandırılan üç kol haline gelmiştir. XX. yüzyılın başlarında ise, özellikle Sovyet Rusya'nın uyguladığı “*böl-parçala-yönet*” siyaseti sonucunda bu sayının yirmiyi aştığı görülmektedir.

Lisans ve lisans üstü seviyede okuttuğumuz “*Çağdaş Türk Lehçeleri*” ve “*Yeni Türk Yazı Dilleri*” derslerinin birikimi üzerine oturan bu çalışmada, üç tarihî lehçeyi temsil eden yedi çağdaş Türk lehçesini ele aldık. Bunlardan Azerbaycan ve Türkmen Türkçeleri Oğuz; Özbek ve Uygur Türkçeleri Çağatay; Kırgız, Kazak ve Tatar Türkçeleri de Kıpçak grubunun çağdaş temsilcileri durumundadırlar.

Bu eser asıl olarak üç ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm, *Türklük Bilimine Giriş* ana başlığını taşımaktadır. Bu bölümde genel Türklük bilimi (Türkoloji) bilgileri verilmiş, çağdaş Türk lehçeleri ve Türk dünyası kısaca tanıtmaya çalışılmıştır. İkinci bölüm *Çağdaş Türk Lehçeleri-Gramer* ana başlığını taşımaktadır. Bu bölümde, ana hatlarıyla, yedi lehçenin grameri, ses bilgisi (fonetik) ve yapı bilgisi (morfoloji) bakımından incelenmiştir. Bu arada gramerden önce, her bir lehçe ile ilgili olarak, o lehçeyi konuşan topluluğun adı, tarihi, dili, edebiyatı ve ülkesi de tanıtılmıştır. Bölümün sonunda ise yararlanılan kaynaklardan oluşan bir kaynaklar listesi yer almaktadır. Üçüncü bölüm ise, Alfabeler ve Metin Örnekleri ana başlığını taşımaktadır. Bu bölümde ortak Türk Alfabeti ile birlikte bu eserde inceleme konusu yapılan yedi lehçenin alfabeleri ve metinlerinden örnekler verilmiştir. Metin örneklerinden birkaçı Türkiye alfabetiyle, çoğunluğu ise lehçelerin özgün alfabeleri ile verilmiştir.

Bu eser, *Türk Dili ve Edebiyatı Bölümleri ile Çağdaş Türk Lehçeleri Bölümlerinde* okuyan öğrenciler başta olmak üzere, konuya ilgi duyan bütün insanlar düşünülerek hazırlanmıştır. Seçilen lehçeler, nicelik ve nitelik olarak, Türk dünyasının siyasî ve kültürel geleceğinde önemli ölçüde söz sahibi olan Türk topluluklarının konuştuğu lehçelerdir. Üniversitemizin ilgili bölümlerinde okutulan lehçeler de çoğunlukla bunlardır.

Eksiksiz bir eser iddiasında değiliz. Ancak bu çalışma bilimsel iddiadan çok, XXI. yüzyıl için belirlenen “*Türk Asrı*” ülküsüne hizmet gayesi taşıdığı ve bu anlamda bir işlevi olacağı için yazarlarını mutlu etmektedir.

Eseri hazırlarken yardım ve teşviklerini gördüğümüz bütün dostlarımıza, özellikle Nadir İlhan, Mustafa Şenel, S. Kaan Yalçın ve eserin basımını gerçekleştiren AKÇAĞ Yayinevi yetkililerine teşekkür ederiz.

KISALTMALAR

age.	: Adı geçen eser
agm.	: Adı geçen makale
agt.	: Adı geçen tez
akt.	: Aktaran
Alm.	: Almanca
bk.	: Bakınız
C.	: Cilt
ev.	: Çeviren
EAT	: Eski Anadolu Türkçesi
Esk. ter.	: Eski terim
Fr.	: Fransızca
İng.	: İngilizce
KB	: Kültür Bakanlığı
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
MÖ	: Milattan nce
MS	: Milattan sonra
PhTF	: Philologiae Turkicae Fundamenta
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
TDAV	: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
TDAY-B	: Türk Dünyası Araştırmaları Yıllığı-Belleten
TDEK	: Türk Dünyası El Kitabı
TDK	: Türk Dil Kurumu
TİKA	: Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı
TKAE	: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
TTK	: Türk Tarih Kurumu
Yay.	: Yayını
Yay. haz.	: Yayına hazırlayan(lar)
yy.	: Yüzyıl

Çevriyazı (transkripsiyon) İşaretleri

é	: kapalı e
ä	: geniş e, a~e arası ses
â	: yuvarlak a, a~o arası ses
ï	: Tatar Türkçesinde ı'nın kalın dengi, açık i
x	: ħ, hırıltılı h
ğ	: tonlu arka damak ünsüzü
ñ	: geniz n'si
ķ	: arka damak k'si

BİRİNCİ BÖLÜM

TÜRKLÜK
BİLİMİNE
GİRİŞ

TÜRK LÜK BİLİMİNE GİRİŞ

1- Türk Lük Bilimi / Türkoloji

Türk Lük bilimi /Türkoloji, (Esk. ter. Türkiyat, Fr. Turcologie, Alm. Turkologie, İng. Turkology) dar anlamda Türk dili ve lehçelerini, geniş anlamda Türkleri ve Türklükle ilgili konuları araştıran bilim koludur. Özellikle, Türk dili, Türk edebiyatı, Türk tarihi, Türk folkloru ve Türk sanatı gibi konular, Türk Lük biliminin ilgi alanını oluştururlar.

Türk Lük bilimi çalışmalarını iki bölüm halinde değerlendirmek gerekir. Birincisi, çeşitli amaçlarla Batıların veya Türklerin dışındaki diğer milletlere mensup insanların yaptığı çalışmalardır. Bu çalışmaların tamamı Türk Lük biliminin özel anlamı içinde değerlendirilemez. Ancak Türkler hakkında bilgi veren eserleri, Türk Lük biliminin ilk kaynakları kabul edersek, eski Türk boyları üzerine bilgi veren Latin ve Bizans yazarları, Türk Lük biliminin öncüleri sayılabilirler¹. Nitekim, bütün Avrupa halkları Türkler hakkındaki bilgileri, Ammianus Marcellinus (IV. yy.), Priskos (V. yy.), Sidonius Apollinaris (V. yy.), Jordanes (VI. yy.), Prokopios (VI. yy.), Menandros Protektor (VI. yy.), Gregoire de Tours (VI. yy.) gibi Latin ve Bizans yazarlarından öğrenmişlerdir.

Türkler hakkındaki bilgilerin diğer önemli bir kaynağı da Çince yazılmış belgelerdir. Çin kaynaklarında, MÖ'ki yıllardan itibaren, Türkler hakkında önemli bilgiler verilmektedir. Türk adı "T'u-küe" biçiminde çok eski Çin kaynaklarında görülmektedir. Türk, Tanrı, Köl Tigin (Kültigin) gibi özel adların Çince metinlerde yer almasından yararlanarak V. Thomsen, Orhun metinlerini çözmeyi (1893) başarmıştır².

Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtları hakkında, bin yıl önce yazılmış olan "*Tang Sülalesi Tarihi*" ve "*Yeni Tang Sülalesi Tarihi*" adlı eserlerde de bilgi vardır. Günümüzden yedi yüz yıl önce yaşamış olan Çinli şair Ye-lü-Zhu, Köl Tigin abidesini biliyordu. Ye-Lü-Zhu "*Shuang Xi Zui Yin Ji*" adlı kitabındaki bir şiirinde bu abidelerden bahsetmektedir³.

1 Hasan Eren, *Türk Lük Bilimi Sözlüğü*, TDK Yay. Ankara 1998, s. 23

2 V. Thomsen, *Orhon ve Yenisey Yazıtlarının Çözümü, İlk Bildiri*, (Çev. Vedat Köken), TDK Yay. Ankara 1993, s. 7-8

3 Wang Yuan-Xin, *Çin'deki Türk Dialektleri Araştırma Tarihi*, TDK Yay., Ankara 1990, s. 67

Pian del Carpine, Villem Van Ruysbroek, Marco Polo (XIII. yy.), İbni Batuta (XIV. yy.) başta olmak üzere, çeşitli gezginlerin yazdıkları da günümüzde Türklerin geçmişi hakkında bilgi edinilen kaynaklar arasında yer almaktadırlar.

Türk dili üzerine Avrupa'da XIV. yüzyılın başında *Codex Cumanicus* adıyla tanınan bir eser yazıldığını biliyoruz. Özellikle Osmanlı Türkleriyle Avrupalılar arasında yaşanan savaşlar ile birlikte Türkoloji araştırmalarının arttığını görüyoruz. Bunların başında da, Johann Schildtberger (XIV. yy.), Georgius de Hungaria (Mühlbach), Bertalan Georgievits, Philipp Johann von Strahlenberg ve *Grammatica Turca* (1611) adlı eseriyle Türk dilinin gramerini ilk defa sistemli olarak tespit eden Pietro Ferraguto (XVII. yy.) gibi savaş tutsakları gelmektedir.

Savaş tutsakları ile gezginlerden başka, Türklerle siyasi ve ticari ilişkilerde bulunan bazı kişiler, çeşitli amaçlarla kurulan kurum ve okullar ile Hristiyanlık propagandası yapan misyonerler de Türkler hakkında çeşitli araştırmalar yapmışlardır: Hieronymus Megiserus'un (1553-1618), "*İnsitutiones lingvae turcicae Libri quatuor*" adlı, Avrupa'da çıkan ilk Türk grameri ile Martin Paskowski, *Grammatica Turca* (1620) adlı bir eser yazan Pietro della Valle, Andre du Ryer ve ilk Türkçe-İtalyanca, İtalyanca-Türkçe sözlüğü (1641) yazan Giovanni Molino bunlardan bazılarıdır.

XVII. yüzyılda Sibirya'nın bitki örtüsünü inceleyen Alman botanikçi Messerschmidt, eski Türk yazıtlarından bazılarına görmüştür. Daha sonra, Sibirya'da esir bulunan İsveçli subay J. von Strahlenberg, 1730 yılında yazdığı "*Asya ve Avrupa'nın Kuzey ve Doğu Bölümleri*" (Stockholm) adlı eseriyle bu yazıtları dünyaya tanıtmıştır.

Avrupa'daki ilk Türkoloji kürsüsü, Paris'te 1795 tarihinde açılan "*Ecole des Langues Orientales Vivantes*"ta kurulmuştur. Ancak "*Türkoloji kürsüsü*" niteliğinde olmasa da Türkler hakkında araştırma yapan ve daha önce kurulmuş bazı okullar da vardır. Bu kurum ve okulların en eskisi, 1627'de Roma'da kurulan "*Collegium de Propaganda Fide*" dir. Bundan sonra, 1669'da Paris'te "*Ecole des Jeunes de Langues*" (Dil Oğlanları Okulu), Avusturya'da önce "*İrientalische Akademie*" (1753) adıyla kurulan ve daha sonra "*Lehranstalt für orientalischen Sprachen*" olarak değiştirilen (1851) okullar açılmıştır. Benzer amaçlarla Rusya'da, İtalya'da, Almanya'da ve İngiltere'de de çeşitli okul ve enstitüler kurulmuştur. Bu arada söz konusu araştırmaları artırmak ve derinleştirmek için kurulan diğer bazı kurumlar da şunlardır: *Societe Asiatique* (Paris-1851), *Royal Asiatic Society* (Londra -1822), *Deutsche Morgenlandische Gesellscehaft* (Leipzig-1845), *Soumalais-Ugrilainen Seure* (Helsinki-1883).

Bu çalışmaların sonuçlarının değerlendirildiği ilk "*Doğu bilimcileri*" kongresi ise "*Congres International Orientales*" (1873) adıyla Paris'te toplanmıştır. Bu

kongre günümüzde ICANAS kısa adıyla, “*Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Araştırmaları Kongresi*” olarak devam etmektedir.

XVIII ve XIX. yüzyıllardan itibaren Türkoloji alanındaki çalışmalar gittikçe yaygınlaşmış ve Avrupa başta olmak üzere, dünyanın birçok ülkesinde Türkoloji araştırma merkezleri kurulmuş, üniversitelerde Türkoloji Bölümleri açılmıştır. Ziya Gökalp, Avrupa’daki bu gelişmeleri şöyle değerlendirmektedir: “Avrupa’da Türklüğe dair iki hareket vücuda geldi. Birincisi Fransızcada “*turquerie*” denilen Türkperestlik, “*Türk severliktir*”. Bu hareketin özünde Türk kültürüne duyulan sevgi ve sempati vardır. Lamartine, Auguste Comte, Pierre Lafayette, Mismer, Pierre Loti, C. Farrere gibi kişilerin Türklerle ilgili dostane yazıları bu kabildendir. İkincisine türkiyat, Türkoloji adı verilir. Rusya’da, Almanya’da, Macaristan’da, Danimarka’da, Fransa’da, İngiltere’de birçok bilim adamı eski Türklere, Hunlara ve Moğollara dair araştırmalar yapmaya başladılar.”⁴

Avrupalılardan başka Arap ve İranlı tarihçiler de Türklerle ilgili bazı araştırmalar yapmışlardır. XIII-XIV. yüzyılda Ebu Hayyan (*Kitabü'l-İdrak Li-Lisani'l-Etrak*), İbn Mühenna (*Hilyetü'l-İnsan ve Hilbetü'l-Lisan*) gibi Arap dilcileri, Memluk Türkçesi üzerinde çalışmışlardır. Bu arada, İranlı tarihçi Cüveynî (*Cihankuşa*), Fahrettin Mübarekşah (*Şecere-i Ensab*) XII ve XIII. yüzyılda Gök-türlüklere ait yazıtlardan söz ederler. XVII. yüzyılda Sibiryâ'nın bitki örtüsünü inceleyen Alman botanikçi Messerschmidt, yazıtlardan bazılarını görmüştür. Daha sonra, Sibiryâ'da esir bulunan İsveçli subay J. von Strahlenberg, 1730 yılında yazdığı “*Asya ve Avrupa'nın Kuzey ve Doğu Bölümleri*” (Stockholm) adlı eseriyile bu yazıtları dünyaya tanıtmıştır.

Türklük biliminin ikinci gelişim çizgisi yerli kaynaklara dayanır. Bu kaynaklara göre, Türklük bilimi çalışmaları, on birinci yüzyılda Kaşgarlı Mahmut tarafından yazılmış olan *Dîvânü Lugâti't-Türk* adlı eser ile başlar. Kaşgarlı'dan sonra, *Muhakemetü'l-Lûgateyn* (XV. yy.) adlı eseriyile Ali Şir Nevaî'yi ve *Müeyyiretü'l-Ulûm* (XVI. yy.) adlı eseriyile Bergamalı Kadri'yi anmak gerekir. XIX. yüzyıldan itibaren Avrupa'da bir bilim alanı haline gelen Türkolojinin bizdeki temsilcileri Ahmet Vefik Paşa, Süleyman Paşa, Özbekler Tekkesi Şeyhi Süleyman Efendi, Ahmet Cevdet Paşa, Fuat Paşa, Abdurrahman Fevzi Efendi, Ali Süavî, Şemseddin Sami, Veled Çelebi, Bursalı Tahir, Ahmet Mithat Efendi gibi isimlerdir. Bu yıllarda siyasi Türkçülük ile Türkoloji birlikte yürümektedir. Aslında yaklaşım biçimi, amacı ve yöntemi farklı da olsa, Türklük biliminin verileri her zaman siyasi Türkçülüğe malzeme olabilecek özelliklere sahiptir.

⁴ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, İstanbul 1976, s. 1-2

Türklük bilimi, bizim için millî bir bilim dalı olmakla birlikte, artık önemli ölçüde uluslararası bir karakter de kazanmıştır. Nitekim bugün, Almanya, ABD, Arjantin, Arnavutluk, Avustralya, Azerbaycan, Belçika, Bulgaristan, Cezayir, Çin, Danimarka, Finlandiya, Fransa, Hindistan, Hollanda, Irak, İngiltere, İran, İspanya, İsrail, İsveç, İtalya, Japonya, Kanada, Kazakistan, Kıbrıs, Kırgızistan, Kore, Lübnan, Macaristan, Meksika, Mısır, Moldavya, Özbekistan, Pakistan, Polonya, Romanya, Rusya, Suriye, Tunus, Türkmenistan, Ürdün, Yugoslavya, Yunanistan gibi ülkelerde çok sayıda Türkolog, Türklük bilimi konusunda çalışmaktadır⁵.

Türkiye’de, Türklük bilimi araştırmalarının Kaşgarlı ile başlayan ve Osmanlı’dan beri devam edip gelen bir tarihi vardır. Ancak bu konunun bilimsel bir disiplin içerisinde ele alınması oldukça yenidir. Ziya Gökalp’in sosyolojik incelemeleri, Türklük bilimi çalışmalarına bir ivme kazandırmış ve Prof. Dr. Fuat Köprülü’nün İstanbul Edebiyat Fakültesine bağlı olarak 1924 yılında kurduğu *Türkiyat Enstitüsü* ile önemli bir aşamaya ulaşmıştır. Atatürk’ün özellikle, Türk dilini, tarihini ve coğrafyasını araştırmak üzere, Ankara’da kurduğu *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi*, *Türk Dil Kurumu* ve *Türk Tarih Kurumu* gibi önemli bilimsel kurumlar Türklük bilimi araştırmalarına önemli katkılarda bulunmuşlardır. Ayrıca *Türk Hukuk Kurumu*, *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü*, *Türkojoloji/Türklük Bilimi Araştırmaları Merkezleri* ve *Üniversitelerimizin Türk Dili ve Edebiyatı Bölümleri* ile Çağdaş Türk Lehçeleri Bölümleri, Türkiye’yi, Türklük biliminin merkezi durumuna getirmişlerdir.

Günümüzde, Türkiye başta olmak üzere, dünyanın birçok ülkesinde çok sayıda kitap, süreli yayın ve bilimsel kongrelerle Türklük bilimi çalışmaları devam etmektedir⁶.

⁵ Bu konuda geniş bilgi için bk. İsmail Soysal-Mihin Eren, *Türk İncelemeleri Yapan Kuruluşlar*, Ankara 1977; *Dünyada Türklük Araştırmaları ve Türkiye* (29-30 Eylül 1986) (Yay. Haz. Nadir Devlet-İnci Engün-Emine Gürsoy Naskali), İstanbul 1987; İsmail Doğan, *Yabancı Ülkelerde Yayınlanmış Türkojoloji İlgili Makaleler Bibliyografyası*, Ankara 1990; *Türkiye Dışındaki Türkler Bibliyografyası I-II*, Ankara 1992; “Türkojoloji Çalışmalarına Toplu Bir Bakış ve Ödevlerimiz” *TDAY-Belleten*, (1960), s. 1-21

⁶ Daha fazla bilgi için bk. İsmail Soysal-Mihin Eren, *age.*; Hasan Eren, *age.*, s.24-101, ayrıca, *TDAY-Belleten* (1960) s. 1-21

2- Türk Adı

Türk adı, Türkçede cins isim olarak çok eski tarihlerden beri "*meydana çıkmış, gelişmiş, güçlü, kuvvetli*" gibi anlamlarda kullanılagelen bir kelimedir.⁷ Bu adın çeşitli dil ve kaynaklardaki anlamlarını topluca şöyle özetleyebiliriz: Miğfer, terk edilmiş, olgunluk çağı, deniz kıyısında oturan adam, türemiş, türeli, kanun ve nizam sahibi, devlete bağlı halk, teba, güç, kuvvet, güçlü, kuvvetli, güzel...

Ancak özel ad olarak, Altaylı kavimleri ifade etmek için ilk önce, 420 tarihli bir Pers metninde ve daha sonra 515 tarihinde Hun adı ile birlikte Türk-Hun (Güçlü Hun) biçiminde kullanıldığı görülmektedir⁸. Türk/Türük adının devlet adı olarak kullanılışı ise, 6.-8. yüzyıllar arasında yaşamış olan (Gök)Türkler ile başlar. MS 552 tarihinde kurulan Türk devleti, adını Türk Ata'dan alan Türk boyu tarafından kurulmuştur. Türk boyuna mensup bir hanedan tarafından kurulduğu için, devletin adı da "*Türk*" olarak anılmaya başlanmıştır⁹. Dolayısıyla (Gök)Türkler döneminde bu ad önce devletin, sonra da devletin yönetimi altında kendi özel adları ile anılan bütün boyların ortak adı olmuştur¹⁰. Devletin siyasi yönetimi altında bir araya gelen Türk soylu topluluklar zamanla bu adı millî bir ad olarak benimsemiş ve kullanmışlardır¹¹.

Türk adı, ilk olarak MÖ 1328 yılında Çince "*Tu-Kiu*" biçiminde geçmekle birlikte, bugünkü söyleyişe en yakın yazılışı, Roma'lı Pompeius Meala'nın MÖ I. yüzyılda Azak Denizinin kuzeyinde yaşayan halktan söz ederken kullandığı "*Turcae*" biçimidir.¹²

Türk adı, yabancı kaynaklarda devlet ve millet adı olarak ilk defa Çin'de Chou Sülalesi Yıllığında (557-579), Batıda Bizans tarihçisi Agathias'ın eserinde, Arapçada cahiliye devri şairlerinden Nâbiga't-uz-Zubyanî'nin Divanında ve İslavcada XII. yüzyıla ait ilk Rus kroniğinde geçmektedir¹³.

Türk adının değişik dillerdeki farklı söylenişleri ve yazılışları ise çok daha eski tarihlere gider. Kimi araştırmacılar Türk adının ilk defa MÖ XIV. yüzyılda "*Tik*" veya "*Tikler*" biçiminde kullanıldığını iddia ederken kimileri Türk adının bu tarihten önce de var olduğunu söyler. Bu cümleden olarak, Tarihiçi

⁷ Aydın Taneri, *Türk Kavramının Gelişmesi*, Ankara 1983, s. 226; Faruk Sümer, *Oğuzlar*, İstanbul 1992, s. 15-16

⁸ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, İstanbul 1984, s. 42-44

⁹ Ahmet Buran, Oş İlinin Özgön İlçesinde (Kırgızistan) Yaşayan Türkler ve Ağızları, *Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri* Bilkent Üniversitesi, Ankara 2006, s. 415-424

¹⁰ Hüseyin Namık Orkun, *Türk Sözü'nün Aslı*, Ankara 2004, s. 11

¹¹ Aydın Taneri, *age.*, s. 226

¹² Efrasiyap Gemalmaz, www.efrasiyap.tripod.com

¹³ İbrahim Kafesoğlu, *age.*, s. 44; Aydın Taneri, *age.*, s. 227

Heredotos'un doğu kavimleri arasında andığı Targitab'ların, İskit topraklarında tarih sahnesine çıktıkları kabul edilen Tyrkae'lerin, Tevrat'ta adı geçen Togarma'ların, eski Hint kaynaklarında yer alan Turukha'ların veya Thrak'ların, eski Ön Asya çivi yazılı metinlerde görülen Turukku'ların, MÖ I. yüzyılda Çin kaynaklarında anılan Tik veya Di'lerin Türk olduğunu savunan görüşler söz konusudur¹⁴.

Tevrat kaynaklı bir rivayete göre, Türkler ve Türk adı, Hz. Nuh'un üç oğlundan biri olan Yafes'in oğlu Türk'ten gelmektedir. Zend-Avesta'ya dayanan İranî bir rivayete göre de Türk adı, dünyayı oğulları arasında paylaştıran Feridun'un Türk ve Çin ülkelerini başışladığı oğlu Tur veya Turac'ın adından gelmektedir.

Dîvânü Lugâti't-Türk'te Kaşgarlı Mahmut, "*Tanrı'nın devlet güneşini Türk burçlarında doğurmuş olduğunu ve onların milkleri üzerinde göklerin bütün teğrelerini döndürmüş bulunduğunu gördüm. Tanrı onlara Türk adını verdi ve onları yeryüzüne ilbay kıldı. Zamanımızın hakanlarını onlardan çıkardı; dünya milletlerinin idare yularını onların ellerine verdi; onları herkese üstün eyledi; kendilerini hak üzere kuvvetlendirdi. Onlarla birlikte çalışanı, onlardan yana olanı aziz kıldı ve Türkler yüzünden onları her dilediklerine erıştirdi; bu kimse-leri kötülerin ayak takımının şerrinden korudu...*"¹⁵ demektedir.

Atatürk de 1 Kasım 1922'de TBMM'de yaptığı bir konuşmada Türklüğü ve Türk adını şöyle açıklamaktadır: "*Efendiler! Bu dünya-yı beşeriyette asgari yüz milyonu aşan nüfustan mürekkep bir Türk millet-i azimesi vardır ve bu milletin saha-i arzdeki vüsati nispetinde saha-i tarihte de bir derinliği vardır.*

*Efendiler! Bu umku isterseniz iki mikyasa ölçelim; birinci vahid-i kıyasi, edvarı kable't-tarihiyye ait mikyastır. Bu mikyasa göre Türk milletinin cediti alası olan Türk namındaki insan ; ikinci, ebülbeşer Nuh Aleyhisselamın oğlu Yafes'in oğlu olan zattır. Tarih devrinin tedarik-i vesaike pek müsamahakar olan ilk safhalarına biz de müsamaha edelim; fakat en bariz ve en kati ve en madde delail-i tarihiyye istinaden beyan edebiliriz ki, Türkler on beş asır evvel Asyanın göbeğinde muazzam devletler teşkil etmiş ve insanlığın her türlü kaabiliyetine tecelligah olmuş birer unsurdur. Sefirlerini Çin'e gönderen ve Bizans'ın sefirlerini kabul eden bir Türk devleti, ecdadımız olan Türk milletinin teşkil eylediği bir devlet idi."*¹⁶

Bu düşünceler çerçevesinde "*Türklüğün Türk Ata ile başladığını, bu ulu zatın Tanrı'nın elçilerinden olabileceğini ve Türk adının bu Türk Ata'nın adından kaynaklandığını, bu kutsal atanın getirdiği Tanrı buyruğu ile Türklüğü yaymış*

¹⁴ Efrasiyap Gemalmaz, www.efrasiyap.tripod.com

¹⁵ Kaşgarlı Mahmut, Dîvânü Lugâti't-Türk, (Çev. Besim Atalay) C- 1, s. 3-4

¹⁶ Dr. Yaşar Kalafat, Abay'ın 150. Yılında İpek Yolu Güzergâhları, Ankara 1997, s. 8

olabileceğini ve bu buyruğun muhtemelen Türk töresi olduğunu"¹⁷ savunan bir görüş de vardır.

Türk adının kökeni konusunda da değişik görüşler ileri sürülmüştür. A. Vambery, "türk" sözünün, *töre-/türe-/türü- > türük > türk* biçiminde geliştiği ve "türeyen, töresi, nizamı olan", A. Von Le Coq, G. Nemeth, ve başka araştırmacılar, "erk, güç, kuvvet, fazilet" anlamlarına gelen bir sözcük olduğu kanısındadırlar. Efrasiyap Gemalmaz'a göre ise "türk" adı, "tür + ök" sözlerinin birleşmesinden oluşmuş bir birleşik sözcüktür. Tür; "insan topluluğu", ök ise, "evrene, Tanrı'ya inanan, ona bağlı, ondan gelen insan" demektir. Tür + ök/ük > türk biçiminde oluşan Türk adı, "Tanrıya, evrene bağlı insan topluluğu" anlamına gelmektedir¹⁸.

Bugünkü bilgilerimize göre Türk adı, Türkçe yazılmış belgelerde ilk defa Orhun Yazıtları'nda görülmektedir. Orhun Yazıtlarından günümüze kadar da aralıksız kullanılmıştır. Günümüzde Türk adı yaygın kullanımı ile, dar anlamda Türkiye Türklerini geniş anlamda dünyadaki bütün Türk soylu ve dilli halkları ifade etmektedir.

Türk adı Çinceye Tu-ki-yu, Tibetçeye Du-rug-gu, Hintçeye Turukha veya Turuşka, Macarcaya Török, Rusçaya Tork ve Torki, Arapçaya Türk ve çokluk şekliyle Etrâk, Farsçaya Tork, İngilizceye Turk ve Turkish, Fransızcaya Turc ve Turque, Almancaya Turke şeklinde geçmiştir.¹⁹

3- Türk Soyu

Türklerin kökeni konusunda değişik görüşler ileri sürülmüştür²⁰. Gerek Çin yıllıklarında, gerekse Batı kaynaklarında Türkler daha çok Moğol tipinde tasvir edilmişlerdir. Ancak son yarım yüzyıl içinde yapılan antropolojik araştırmalar, Türkler ile Moğollar arasında bir miktar karışmayı kabul etmekle birlikte, Türklerin asıl olarak beyaz ırka mensup olduğunu ortaya koymuştur²¹.

Yeryüzünde mevcut üç büyük ırk grubundan "Europoid" adı verilen grubun "Turanid" tipindeki "brekisefal" Türklerin kendilerini, başta "dolikosefal Mongoloid" olmak üzere diğer ırklardan ayıran antropolojik çizgilere sahip oldukları anlaşılmıştır²².

¹⁷ Dr. Yaşar Kalafat, *age.*, s. 9

¹⁸ Efrasiyap Gemalmaz, www.efrasiyap.tripod.com

¹⁹ Nevzat Özkan, *Türk Dünyası*, Kayseri, 1997, s. 5

²⁰ Daha fazla bilgi için bk. Bozkurt Güvenc, *Türk Kimliği*, Ankara 1993, s. 24-26

²¹ Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara 1962, s. 3-14-47-49; L. Rasony, *Tarihte Türklük*, Ankara 1971, s. 9

²² A. Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1981, s. 9; İbrahim Kafesoğlu, *age*, s. 45-46; *Türk Tarihi Ansiklopedisi*, Milliyet Yay., 1991, s. 6-7

Türk tipine örnek olan Orta Asya, Maveraünnehir ve diğer yakın doğu Türkleri beyaz tenli, koyu parlak gözlü, değirmi yüzlü (ay yüzlü, badem gözlü), endamlı, sağlam yapılı erkek ve kadınları ile Orta Çağ kaynaklarında güzelliğe misal olarak gösterilmişlerdir²³. Zaten Türk (Turan) tipinin dominant vasfı da -değişik iklim ve coğrafyaların etkilerini gözden uzak tutmamak şartıyla- “*beyaz renk, düz burun, değirmi çehre, hafif dalgalı saç, orta gürlükte sakal ve bıyık*” olarak belirlenmektedir²⁴.

Bununla birlikte eski Çin, Yunan, İslam ve Hıristiyan kaynakları Türkler arasında, sarı veya Mongoloid ırktan Aryanî ve Hindî tiplerine kadar değişen sima farklarının mevcut olduğunu tespit etmişlerdir. Nitekim eski Çin kaynakları Kırgızları; kumral saçlı, mavi gözlü ve uzun boylu olarak tasvir etmektedir. Bu arada, İslam, Ermeni ve Bizans kaynakları Kıpçak (Kuman), Peçenek ve Bulgar Türklerinin sarışın, beyaz tenli ve uzun boylu olduklarını belirtmektedir. Ruslar ve Almanlar bu yüzden Kumanları sarışın anlamına gelen “*Polovtsi*” ve “*Falben*” şeklinde adlandırmışlardır²⁵.

Türklerin bugünkü ırkı vasıfları tarihî kaynakların verdiği bilgilere uygundur. Kuzeyde oturan Kırgız, Kıpçak, Peçenek ve Bulgarlar beyaz iken, güneydekiler iklim ve coğrafyanın etkisiyle biraz esmerleşmişlerdir.

4- Türklerin Ana Yurdu

Eski devirlerde Türk devletlerinin (Gök) Türk, Uygur) merkezleri Orhun havlisinde bulunduğu için Moğolistan, Türklerin ana yurdu sayılmıştır. Ancak “*tarihî, destanî ve lisanî deliller*” Türk ana yurdunun Altay-Ural dağları arasındaki geniş bölge olduğunu ortaya koymuştur. Tarihî bilgilerimiz ile birlikte, destanî rivayetler de daha çok Balkaş, Aral ve Isık Köl bölgesini işaret etmektedir.

“Oğuz destanı Sır nehri havzasını Oğuzların ana yurdu olarak tasvir ederken, Çin kaynakları da Kunların neslinden gelen Göktürklerin, istiklal kazanmadan önce Altayların güneyinde oturduklarını yazar”²⁶. Türklerin atası olarak belirtilen Yafes’in oğlu Türk’ün vatani da Isık Köl bölgesinde gösterilmiştir. Rivayete göre, Hz. Nuh dünyayı oğulları arasında paylaşmış ve Yafes’e yani Türk’ün babasına Ceyhun nehrinin ötesindeki memleketleri vermiştir. Bu bölge, bu gün Türkistan dediğimiz coğrafyanın içindedir.

²³ Bk. *İslam Ansiklopedisi*, C. 12-II, İstanbul 1988, s.1 43-144; İbrahim Kafesoğlu, *age.*, s. 46

²⁴ İbrahim Kafesoğlu, *age.*, s. 46

²⁵ Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, İstanbul, 1980, s. 82-90

²⁶ Osman Turan, *age.*, s. 70-71

Türk destanı Oğuznâme ve İran destanı Şehnâme ile birlikte İslam'dan önceki ve sonraki kaynaklar Türklerin ana yurdunu tespit etmişlerdir. Şehnâme'ye göre de dünyayı üç oğlu arasında taksim eden Feridun, Türkistan'ı Türklerin cediti Tur / Turac'a vermiştir. Çin ve Yunan kaynakları da Turanî ve İrani kavimlerin sınırını Ceyhun nehri olarak belirtmişlerdir²⁷.

Geniş anlamda belirlenen bu Türk yurdunun dar anlamda neresi olduğu halen kesinleşmemiştir. Tarihçiler Çin kayıtlarına dayanarak Altay dağlarını²⁸, sanat tarihçileri kuzeybatı Asya'yı, bazı kültür tarihçileri İrtiş-Urallar arasını veya Altay-Kırgız bozkırları arasını, dilcilerin bir kısmı, Altayların doğusu ile Kingan silsilesinin doğu ve batısını Türklerin ana yurdu saymışlardır. Bazı dilciler ise, bu alanın Hazar Denizinin kuzeydoğu bozkırları olduğu görüşündedirler²⁹. İ. Kafesoğlu'nun tespitlerine göre, "Orta Asya'da yapılan arkeolojik araştırmalar MÖ 2000'den daha önceki durumu, yani Türk ana yurdunu belirlemede daha kesin neticeler vermiştir. Buna göre *Afanasyevo* kültürü ve bilhassa *Adronovo* kültürünün temsilcileri olup etraftaki dolikosefal "*Ak deniz tipi*"lerinden farklı bulunan ve Türk soyunun proto-tipi sayılan "*brakisefal*" savaşçı beyaz ırk, taş devrinin ilk çağlarından beri Altay-Sayan dağlarının kuzeybatı bölgesi halkı idi"³⁰. Z. V. Togan, Türklerin ana yurdunun Tiyanşan-Aral mntıkası olduğunu³¹, A. B. Ercilasun, Türklerin atalarının MÖ 2000-1000 yılları arasında Ural dağları ile Sayan, Altay ve Tanrı dağları arasında yaşadıklarını belirtmektedir³².

Osman Nedim Tuna ise, Türkçe ile Sümerce arasındaki ilgileri tespit ettiği eserinde "*Türklerin en az MÖ 3500'lerde Türkiye'nin Doğu bölgesinde bulunduğu tespit edilmiştir*"³³ şeklindeki hükmüyle Türklerin daha eski bir tarihte Anadolu'da bulduklarına işaret etmektedir. A. B. Ercilasun da, "*Aslında Hint-Avrupalıların Anadolu, İran, Orta Asya ve Hindistan'a ulaşmaları MÖ 2000'den daha eskiye gitmez... Bu tarihlerden önce Anadolu ve Mezopotamya'da çoğunlukla eklemeli dil konuşan kavimler yaşamıştır*"³⁴. Diyerek Türklerin ana yurdunun daha eski bir tarihte Anadolu ve civarı olabileceğine işaret etmektedir.

²⁷ Osman Turan, *age.*, s. 70-81

²⁸ A. Zeki Velidi Togan, *age.*, s. 9; İbrahim Kafesoğlu, *age.*, s. 47-48

²⁹ Bk. *İslam Ansiklopedisi*, C. 12-II, İstanbul 1988, s. 144-145

³⁰ İbrahim Kafesoğlu, *age.*, s. 47-48; *Türk Tarihi Ansiklopedisi*, s. 7

³¹ A. Zeki Velidi Togan, *age.*, s. 10 ve 17

³² Ahmet Bican Ercilasun, *Türk Dili Tarihi*, Ankara 2005, s.33

³³ Osman Nedim Tuna, *Sümer ve Türk Dillerinin Tarihi İlgisi ile Türk Dilinin Yaşı Meselesi*, TDK Yay, Ankara 1990, s. 47

³⁴ Ahmet Bican Ercilasun, *age.*, s.33

5- Türkiye/Türkistan/Türk eli

Türkiye, Türklerin yaşadığı, hâkim olduğu coğrafyalara veya kurdukları devletlere verilen bir addır. Tarih boyunca Türklerin yaşadığı ve siyasal egemenlik kurduğu coğrafyalar, genellikle, “*Türkia, Turkhia, Türkistan, Türk ili/Türk eli, Türkiye*” biçiminde adlandırılmıştır. *Türkiye* adı, kimi zaman bizzat Türkler tarafında verilmiş ve devletin resmî adı olarak kullanılmıştır kimi zaman da onlardan bahseden başka milletler, Türklerin kurduğu devletleri bu ad ile anmışlardır.

Türk Kağanlığı / Göktürkler ya da *Türk Devleti* olarak bilinen ve MS 552 tarihinde bugünkü Moğolistan coğrafyasında kurulan Türk devleti, *Türk* adını kullanan ilk devlettir. Bizans kaynakları VI. yüzyılda, yani Türk Kağanlığının kurulduğu yüzyılda, Orta Asya için “*Türkia/Türkiye*” adını kullanmışlardır. Yine batılı kaynaklarda, IX. ve X. yüzyıllarda Karadeniz ve Hazar denizinin kuzey bölgelerine, İdil (Volga) boylarından Orta Avrupa’ya kadar uzanan geniş coğrafyaya “*Türkia/Türkiye*” dediği bilinmektedir. Bu tarihlerde söz konusu coğrafyada Hazar devleti yaşamakta idi. XII. yüzyıldan itibaren önceleri Anadolu’nun doğu bölgeleri için daha sonra da bütün Anadolu için *Türkia* adının kullanıldığını görüyoruz. Özellikle bu tarihlerde batılı araştırmacıların hazırladığı tarih ve coğrafya kitapları ile kimi haritalarda bu ad açıkça görülmektedir³⁵. Selçuklu çağında yazılan birçok yerli ve yabancı kaynak, bizim Selçuklu devleti olarak adlandırdığımız devletin hâkim olduğu toprakları adlandırırken de yine, zaman zaman *Turkia/Turkhia/ Turquia* adını kullanmışlardır³⁶. Mısır ve Suriye bölgesinde kurulan devlete biz bugün Memluk ya da Kölemenler devleti derken, Memlukların kendileri, *Devlet-i Türkiyye (Türk Devleti)* adını kullanmışlardır. Bu ad, Memluk devletinin resmi adıdır³⁷. Batılılar da, XIII. yüzyıldan itibaren Mısır ve Suriye bölgelerine *Türkiye* demeye başlamışlardır³⁸.

Son olarak da 29 Ekim 1923’te Anadolu coğrafyasında kurulan Türk devletine *Türkiye Cumhuriyeti* adı verilmiştir. Bu ad devletin kurucuları tarafından verilmiş ve bütün dünya ülkeleri tarafından da kabul edilmiş resmi bir addır.

Esasen Türklerin hâkim olduğu topraklar için kullanılan tek ad Türkiye değildir. Genellikle devletin kurucusunun adından kaynaklanan, *Selçuklu, Osmanlı, Özbek, Timur, Babür* vb adlar yanında, devleti kuran halkın genel ve ortak adından hareketle “*Türk (Göktürk), Türkia/Türkiye, Türkistan, Türkmenia / Türkmenistan / Türkmen eli*” gibi adlar da kullanılmıştır. Türkiye adının coğraf-

³⁵ Jean - Paul Roux, *Türklerin Tarihi*, 1998, s. 131

³⁶ Salim Koca, *Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri*, Ankara, 2011, s. 226

³⁷ Ahmet Bican Ercilasun, *Türk Dünyası Üzerine İncelemeler*, Akçağ Yay., Ankara 1997, s. 66

³⁸ Ahmet Buran, Ercan Alkaya, *Çağdaş Türk Lehçeleri*, Ankara 2009, s. 28

yası zaman içinde değişmekle birlikte Türkistan adının coğrafyası değişmemiş, hep aynı kalmıştır³⁹. Günümüzde Türkistan coğrafyası üç ana bölümden oluşmaktadır. Yaklaşık olarak altı milyon kilometre karelik bir alanı kapsayan bu coğrafya Doğu Türkistan, Batı Türkistan ve Güney Türkistan olarak ayrılmaktadır. Doğu Türkistan Çin'in hâkimiyeti altında bulunan ve günümüzde *Sincan Uygur Özerk Bölgesi* olarak adlandırılan coğrafyadır. Batı Türkistan, Hazar denizi ile Çin sınırı, yani Doğu Türkistan arasında kalan bölgedir. Bu bölgede bugün Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan gibi Türk ülkeleri ile Tacikistan devleti bulunmaktadır. Güney Türkistan ise Afganistan ve Pakistan'ın kuzey bölgelerini içine alan coğrafyanın adıdır.

Tükmenia/Türkmenistan/Türkmen eli gibi adlar da Türkiye adına paralel bir kullanıma sahiptir. Türklerin yaşadığı ve hâkimiyet kurdukları bölgelere Türkiye adıyla aynı anlama gelecek şekilde *Türkmenia/Türkmenistan* ya da *Türkmen eli* adlarının kullanıldığını da görüyoruz. Günümüzde Türkmenistan devletinin adı olarak kullanılan bu ad, Kerkük merkez olmak üzere, Irak'ın kuzeyinde yaşayan Türklerin bulunduğu coğrafya için de "*Türkmen eli*" biçiminde kullanılmaktadır.

6- Türkçe/Türk Dili

Türkçede dil adları, kavim adlarının sonuna getirilen +cA/+çA ekiyle yapılır. Türkçe, Rusça, Arapça, İngilizce gibi. Bu şekilde yapılmış bir dil adının anlam alanı içinde, o dilden ayrı düşünilemeyen lehçe (uzak lehçe, yakın lehçe, şive) ve ağız kavramları da bulunur. Başlangıcından günümüze kadar bütün devirleri, lehçe ve ağızlarıyla İngilizlerin konuştuğu dile İngilizce, Araplarınkine Arapça denmesi gibi.

Türkçe, Türk kelimesinin kavram alanı içinde yer alan bütün boy, soy, oymak ve aşiretlerin konuştukları dilin ortak adıdır. Aradaki farklılıklar lehçe/uzak lehçe, yakın lehçe ve ağız terimleriyle ifade edilir. Bunlar bir dilin çeşitli sebeplerle oluşmuş alt kollarıdır. Türk dilinin bugün üç uzak lehçesi vardır. Bunlar Yakutça, Çuvaşça ve Türkçedir. Türkçe içinde oluşan Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Özbek Türkçesi, Tatar Türkçesi, Kırgız Türkçesi, Kazak Türkçesi, Uygur Türkçesi, Türkmen Türkçesi gibi kollar da Türkçenin yakın lehçeledir.

³⁹ Türkistan'ın tümü veya bir bölümü için, "Türkistan, Orta Asya, İç Asya, Merkezi Asya, Turan, Türkili, Sovyet Türkistanı, Çin Türkistanı, Sovyet Orta Asyası, İran Türkistanı, Afganistan Türkistanı, Doğu Türkistan, Batı Türkistan" gibi çok değişik adların kullanıldığını görüyoruz. Türkistan adı ve kapsamı ile ilgili olarak bk. Baymirza Hayit, *Türkistan Terimi Üzerine*, TDAD, (53), s. 23-34; Alaeddin Yalçınkaya, *Türkistan*, İstanbul 1997

Türk lehçebiliminin (dialektologie) kurucusu sayılan Wilhelm Radloff, Lazar Budagov, P. M. Melioransky, J. Nemeth gibi yabancı kökenli Türkologlar Türk dilinin kolları için lehçe "*dialekt*" ya da "nareçie" terimlerini kullanmışlardır. R. R. Arat ise Çuvaşça ve Yakutça için *lehçe*, diğer kollar için *şive* terimini tercih etmiştir.

Bolşevik İhtilali (1917) ve Radloffun ölümünden sonra (1918), Rus Türkologlar lehçe (*narecie/dialekt*) terimi yerine dil "*yazık*" terimini kullanmaya başlamış ve Türk dilinin her bir kolunu ayrı bir dil olarak değerlendirmişlerdir. Bu terminoloji daha sonra Avrupalı Türkologlarca da benimsenmiş ve nihayet Fundamenta'da (PhTF) da "*Türk dilleri*" (Fr. Langues Turques, İng. Turkic Languages) terimi yer almıştır⁴⁰.

Günümüzde, İngilizcede *Turkish* kelimesi Türkiye Türkçesini, *Turkic* ise bütün Türk dillerini karşılamak için kullanılmaktadır.

Aslında (Gök) Türklerle başlayıp günümüze kadar aralıksız, konuşma ve yazı dili olarak kullanılan dil bir tanedir ve ortak adı Türkçedir. Bunu tarihi belgelerden tespit ve takip etmek mümkündür⁴¹. (Gök) Türklerden sonra, Uygurların da kendi dillerine Türkçe, "Türk tili / Uygur Türk tili" dediklerini görüyoruz. Karahanlılar döneminde yazılan eserlerde de bu adlandırma açıkça görülmektedir. Zira, Kutadgu Bilig'in ön sözünde eserin "*Türk dili ile yazıldığı*" belirtildiği gibi, Kaşgarlı'nın büyük lügatinin adı da Dîvânu Lugâti't-Türk'tür. Selçuklu, Osmanlı, Kıpçak ve Çağatay sahalarında yazılan eserlerin hemen hepsi, aynı şekilde, dillerinin adına *Türkçe/Türk dili, Türkî* demektedirler.

Özellikle 20. yüzyılın başlarından itibaren Sovyetlerdeki Türk cumhuriyetlerinde "Azeri/Azerbaycan dili, Kazak dili, Kırgız dili, Tatar dili, Başkurt dili..." gibi adlandırmalar kullanılmıştır. Bu ifadelerin her birinde "dili" tamlananı +cA/+çA ekinin yerini tutmaktadır. Türkiye'de de zaman zaman "*Kazakça, Tatarca, Azerice, Türkmençe...*" gibi terimlerin kullanıldığını görüyoruz.

Türk kelimesinin kavram alanı ve başlangıcından bugüne yaptığı işlev göz önüne alınırsa, bu kullanımın sakıncaları açıkça görülecektir. Nitekim diğer Türk cumhuriyetleri boy veya coğrafi adla anılırken, Anadolu Türklerinin Türk adıyla anılması, Türk ve Türkçe kelimelerinde bir anlam daralması yaratmıştır. Böylece Türk adı Türkiye Türkleri, Türkçe de Türkiye Türkçesi ile sınırlandırılmıştır.

⁴⁰ Ahmet Buran, "Türklüğün ve Türk Dilinin Bütünlüğü Açısından "Türkçe" Adı Üzerine Bir Değerlendirme", *Türk Yurdu*, (68), 1993, s. 26-27

⁴¹ Ahmet Bican Ercilasun, *Türk Dünyası Üzerine İncelemeler*, Ankara 1997, s.62-90

Günümüzde Türkçe sözü yavaş yavaş gerçek ve genel anlamıyla kullanılmakta ise de, dünyada bu ad yaygın biçimde Türkiye Türkçesi karşılığında kullanılmaktadır. Aslında Türkiye’de konuşulan dil, sadece Türkçenin bir lehçesidir ve özel adı Türkiye Türkçesidir. Türkçe dar anlamda Türkiye Cumhuriyeti devletinin resmî dili, geniş anlamda ise dünya üzerindeki bütün Türk soylu halkların değişik coğrafyalarda, çeşitli lehçeler halinde konuştukları dilin adıdır.

7- Türk Dilinin Dünya Dilleri Arasındaki Yeri

Dillerin doğuşu ve kökeni ile ilgili çok çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bunları “*efsanevî-mitolojik görüşler, dinî görüşler ve felsefî-ilmî görüşler*” biçiminde tasnif etmek mümkündür. Bu görüşleri ileri sürenlerin bir bölümü dilleri çok kökenli (polijenistler), bir bölümü ise tek kökenli (monojenistler) olarak değerlendirmektedir. Aristo’dan beri insanların bir bölümü dilin Tanrı ya da doğa tarafından verilmiş olduğunu savunurken, bir bölümü de beşerî olduğunu, insanlar tarafından üretildiğini savunmuştur. Bu anlayışa göre dil, sosyal bir varlık olarak insanların birlikte yaşamasının ve bildirişim ihtiyacı duymasının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. İnsan kendi doğasında var olan dili yapma ve kullanabilme yeteneğini işleterek dili yaratmıştır. İnsan, dil sayesinde karşılaştığı nesne ve durumları adlandırarak kendi kontrolüne almayı başarmış; böylece bir tarih ve geleneğe sahip olmuştur.

İnsan dilinin doğuşu ve gelişmesi gibi, ilk dilin nasıl bir dil olduğu ve bugün hangi dilin veya dillerin bu ilk dilin temsilcisi olduğu konusu dilbilimin ve felsefenin henüz tam anlamıyla çözemediği bir sorundur⁴².

Bir dilin dünya dilleri arasındaki yeri ve değeri; *dünya çapındaki yaygınlığı, diplomasi dili, uygarlık dili, geçer bölge dili, resmî dil, ulusal dil ve yazı dili* olmasıyla ölçülür⁴³. Bu ölçütlerin yaygınlığı, eskiliği ve geçerliliği bir dilin diğer diller arasındaki yerini, konumunu, işlevselliğini ve değerini belirler. Türkçe çok eski tarihlerden beri yukarıda sayılan bütün özelliklere sahip bir dil olarak yaşaya gelmiştir. Türkçenin sahip olduğu bu özelliklerin tümüne birden sahip olan dillerin sayısı oldukça azdır. Dolayısıyla Türkçe dünya çapında prestijli, yaygın ve işlevselliği yüksek bir dil olarak değerlendirilebilir. Nitekim, UNESCO tarafından yapılan bir tespite göre günümüzde Çince (1.200 milyon), İngilizce (427 milyon), İspanyolca (266 milyon) ve Hintçeden (182 milyon + Urduca 223 milyon) sonra dünyada en çok konuşulan beşinci dil, 200 milyon konuşanı ile Türkçedir.

⁴² Bk. Umberto Eco, *Avrupa Kültüründe Kusursuz Dil Arayışları*, İstanbul 1995, s. 21 ve d.

⁴³ A. Dilaçar, *Devlet Dili Olarak Türkçe*, Ankara 1962, s. 5

Türkçe günümüzde edebiyat ve bilim dili olarak kabul edilen birçok dünya dilinden daha eskidir ve daha eski yazılı metinlere sahiptir. Yunan-Latin dilleri hariç, Avrupa'da Türkçeden daha eski yazılı metne sahip herhangi bir dil yoktur. Ural ve Altay dilleri arasında da en eski yazı dili Türkçedir. İngilizcenin ilk yazılı metni sekizinci yüzyıla ait kısa bir metindir, Fransızca ve Almancanın ilk yazılı metinleri dokuzuncu yüzyıla aittir. Bugünkü İtalyanca 17. yüzyılda oluşmuş Latince kökenli bir dildir. Macarcanın ilk metni 11. yüzyıla aittir. Altay dillerinden Japoncanın ilk metni MS 712, Moğolcanınki 1225, Tunguzcanınki 1413 Koreceninki ise 1443 tarihli. Sümer tabletlerdeki Türkçe kelimeler dolayısıyla Türkçe, yaşayan dünya dilleri arasında en eski yazılı metne sahip dil olarak kabul edilebilir. Bu görüşü bir kenara bıraksak bile MS 687-689 tarihlerine ait olduğu tespit edilen Çoyr yazıtı yukarıda belirtilen bütün metinlerden daha eskidir.

Türkçe (Gök)Türk , Uygur, Arap, Latin, Kiril alfabeleri başta olmak üzere, 10'dan fazla alfabe ile yazıya geçirilmiş, yazılı metinleri dünyanın çok değişik coğrafyalarında çok sayıda kütüphanede ve müzede saklanan bir dildir. Türkçe yazıya geçirilirken taş, demir, tunç, altın, bakır, pişirilmiş toprak, seramik, ağaç, kap kacak, deri, kağıt... gibi çok değişik eşya ve araçlar kullanılmıştır. Kağıdın kullanılmaya başlamasıyla birlikte, daha çok, çeşitli türden kağıtlara yazılan Türkçe, bilgisayarın icadı ve genel ağ (internet) kullanımıyla birlikte sanal ortamda da yerini almıştır.

Bugün yeryüzünde, sayısı kesin olarak bilinmemekle birlikte, en az 3000, en çok 6000 dolayında dil olduğu kabul edilmektedir. Bu diller arasında yapılan artzamanlı (diakronik) ve eşzamanlı (senkronik) karşılaştırmalar, bazı dillerin kendi aralarında yapı ve köken bakımından benzerlikler taşıdığını ortaya koymuştur. Dünya dillerini değerlendiren “*Nostratik teorisi*” Hami-Sami, Kartvel, Hint-Avrupa, Ural, Altay, Dravid dil ailelerinin aslında aynı kökten geldiğini ve bu dillerin daha eski bir ana dilden türediklerini, “*Avrasyatik Teorisi*” ise, Ural, Altay, Hint-Avrupa, Gilyak, Kore-Japon-Aynu, Çukça, Eskimo-Aleut dillerinin aynı kökten geldiğini savunmaktadır⁴⁴.

Nostratik ve Avrasyatik teorilerinden başka, dünya dillerini yapı ve köken benzerlikleri bakımından tasnif edip daha küçük gruplara ayıran çeşitli çalışmalar da yapılmıştır. Dünya dillerinin bilinen yaygın tasniflerini ve Türk dilinin dünya dilleri arasındaki yerini kısaca şöyle tespit etmek mümkündür:

⁴⁴ Ahmet Bican Ercilasun, *Türk Dili Tarihi*, Ankara 2005, s. 27-28

7-1) Yapıları Bakımından Diller

a- Tek Heceli Diller:

Çince, Tibetçe, Vietnamca, Siyamca, Endonezyaca, Baskça

b- Eklemeli Diller

Türkçe, Moğolca, Mançu-Tunguzca, Korece, Japonca Fince, Macarca, Ugorca, Perince, Estçe gibi Ural-Altay dil ailesine mensup diller bu gruba girerler. Ayrıca bu grup içinde yer alan ancak kaynaştırıcı bir özellik taşıyan Eskimoca, Kızılderili dili ve Gürcüce de bu grupta yer alan dillerdir.

c- Bükümlü (Çekimli) Diller

Bu grupta yer alan dilleri de kendi içinde "kök bükümlü ve gövde bükümlü" olarak ikiye ayırmak mümkündür. Genellikle *Hami-Sami* dil ailesine mensup olan diller kök bükümlü, *Hint-Avrupa* dil ailesine mensup olanlar ise gövde bükümlüdür. Bu grupta yer alan belli başlı diller şunlardır: Almanca, Flemenkçe, İngilizce, İskandinav dilleri, Latince ve onların bugünkü temsilcileri olan, Fransızca, İspanyolca, İtalyanca, Portekizce, Rumence, Slav kökenli dillerden, Rusça, Bulgarca, Sırpça, Lehçe, Yunanca, Arnavutça, Keltçe, Litvanca, tarihî dillerden Hititçe ve Hint -İran dilleri, tarihî Sanskritçe, Avestçe, Orta ve yeni Farsça ve yaşayan dillerden Ermenice. Sami dillerinden ise Akadca, İbraniçe, Arapça, Bantu dillerinden Güney ve Orta Afrika'da konuşulan Bantu dilleri bu grubu oluşturlar.

7-2) Kökenleri Bakımından Diller

1- Hint-Avrupa Dilleri

Bu dil ailesi bugün için dünyanın bilinen en büyük dil ailesidir. Fince ve Macarca hariç, Avrupa'daki dillerin hemen hepsi ile Asya dillerinden Farsça ve Hindistan'daki çok sayıda dil bu aileye mensuptur. Hint-Avrupa dil ailesinin iki büyük kolu vardır. Biri Avrupa, diğeri Asya koludur. Avrupa kolunun içinde Germen dilleri, Roman dilleri ve Slav dilleri olmak üzere üç büyük kol vardır.

Germen dilleri: Almanca, Flemenkçe, İngilizce ve İskandinav dilleri

Roman dilleri: Fransızca, İspanyolca, Portekizce, İtalyanca ve Rumence

Slav dilleri: Rusça, Bulgarca, Sırpça, Lehçe

Ayrıca, Yunanca, Arnavutça, Keltçe, Litvanca, tarihî bir dil olan Hititçe de bu kola giren dillerdendir.

Asya kolunda ise, başlıca Hint-İran dilleri, Tarihî Sanskritçe, Avestçe, eski ve orta Farsça ile yeni Farsça, Ermenice gibi diller vardır.

2-Sami Dilleri

Bu aile Akadca, İbranice, Arapça gibi diller ve bunların lehçelerinden oluşur.

3-Ural-Altay Dilleri yahut Ural Dilleri ve Altay Dilleri

Ural-Altay dilleri Türkçenin de içinde yer aldığı bir ailedir. Bu dil ailesi de *Ural* ve *Altay* biçiminde adlandırılan iki koldan meydana gelmektedir. Türkçe Ural-Altay dil ailesinin Altay koluna mensuptur. Ural kolunda Fin-Ugor ve Samoyed dilleri olarak adlandırılan Fince, Macarca, Ugorca, Permce, Estçe, Eskimoca gibi diller yer almaktadır. Altay kolunda ise Türkçe, Moğolca, Mançu-Tunguzca, Korece, Japonca bulunmaktadır.

Günümüzde Ural-Altay dilleri ailesi genellikle, *Ural dilleri* ve *Altay dilleri* şeklinde iki ayrı grup olarak ele alınmaktadır. Dolayısıyla Türkçe bu yeni tasnifte, Moğolca, Mançu-Tunguzca, Korece, Japonca ile birlikte *Altay dilleri* grubunda yer almaktadır.

Günümüzde Türkiye, Moğolistan, Doğu Türkistan, Kırgızistan, Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan, Azerbaycan, Japonya, Kore, İran ile Afganistan'ın bir kısmı, Rusya Federasyonu'nun 1/3'ü *Altay dillerini* konuşan ve ortak kökten geldikleri kabul edilen halkların coğrafyasıdır⁴⁵.

4- Çin-Tibet Dilleri

Çince ve Tibetçe bu aileye mensuptur.

5- Bantu Dilleri

Afrika'daki en büyük dil ailesi olan Bantu dilleri, Orta ve Güney Afrika'da konuşulmaktadır.

6- Kafkas Dilleri

Güney Kafkasya, Kuzey Kafkasya ve Dağıstan şeklinde sınıflandırılabilir. Abazaca, Adigece, Çeçence, İnguşça, Kabartayca, Gürcüce, Avarca, Lezgice gibi diller bu aileyi oluşturur.

⁴⁵ Sadık Tural, Tarihî Evi Yahut Ana Altayca'nın Torunları, 24. 06. 2007 tarihinde Köl Tigin Association'da sunulan bildiri.

Türk dilinin dünya dilleri arasındaki yerini belirlerken özellikle iki görüşün öne çıktığını görüyoruz. Birincisi yukarıdaki tasnifte görüldüğü gibi Türkçeyi köken bakımından Altay dilleri ailesine bağlayan görüştür. İkincisi ise Türkçenin Ana Hun Dili adı verilen bir ana dilden doğduğunu iddia eden görüştür. Bu görüşe göre, Türk dilleri kendi başına bir aile oluştururlar. Doğup geliştikleri Ana Hun Dili, MÖ'ki yıllarda üç lehçeye ayrılmıştır. Bu lehçelerden, Batı Hun Lehçesi bugünkü Çuvaşçayı, Kuzey Hun Lehçesi Yakutçayı, Doğu Hun Lehçesi de Türk-Tatar dillerini, yani diğer Türk lehçelerini doğurmuştur.

8- TÜRK DİLİNİN YAŞI VE TARİHİ GELİŞİMİ

8-a. Türk Dilinin Yaşı

"Sümer ve Türk Dillerinin Tarihi İlgisi ile Türk Dilinin Yaşı Meselesi" adlı eserinde Prof. Dr. Osman Nedim Tuna, 168 kelimeyi çeşitli ses denklikleri çerçevesinde ele almakta ve "Sümerlerle Türkler arasında dil bakımından tarihî bir ilgi bulunduğu hususu bu 168 kelime ve gerekli açıklamalarla ispatlanmıştır"⁴⁶ demektedir. Bu tespitlerin bir sonucu olarak da "Bugün yaşayan dünya dilleri arasında, en eski yazılı belgeye sahip olan dil Türk dilidir. Bunlar Sümerce tabletlerdeki alıntı kelimelerdir"⁴⁷ şeklinde çok önemli bir hüküm vermektedir. Tuna, söz konusu eserinde Türklerin MÖ 3500'lerde Türkiye'nin doğusunda bulduklarını ve Türk dilinin zamanımızdan 5500 yıl önce müstakil ve iki kollu bir dil olarak yayıldığını iddia etmekte ve "Eğer doğuştan Sümerlerle temasa geldikleri zamana kadarki çözülme hızı sabit ise, İlk Türkçe veya Ana Türkçenin muazzam bir zaman önce yaşamış olması gerekir. Türk dilinin archeology ve glottochronology araştırmalarından hareketle ileri sürdüğüm yaşı 8500'dür"⁴⁸ demektedir.

Esasen, Sümerce ve Türkçe arasındaki ilgi birçok kişinin dikkatini çekmiş ve bu konuda çeşitli araştırmalar yapılmıştır. O. N. Tuna'nın söz konusu kitabından başka, ünlü Kazak alimi Olcas Süleyman'ın *Az İ Ya* ⁴⁹ adlı eseri de, üzerinde durmaya değer önemli bir kaynaktır.

Bir dilin zenginliği, onun eskiliği, sürekliliği, edebiyat ve bilim dili oluşuyla söz konusu edilebilir. Doğal bir gelişme sürecinden geçmiş ve anormal sayılabilecek herhangi bir durum yaşamamışsa, eski ve sürekli yazılı metinlere sahip olan dillerin, gelişmiş, oturmuş, zengin diller olması gerekir.

⁴⁶ Osman Nedim Tuna, *age.*, s. 49

⁴⁷ Osman Nedim Tuna, *age.*, s. 49

⁴⁸ Osman Nedim Tuna, *age.*, s. 49

⁴⁹ Olcas Süleyman, *Az İ Ya*, (Çev. Natık Seferoğlu, Haz. Prof. Dr. Kamil Veli Nerimanoğlu, Prof. Dr. Fikret Türkmen, Arş. Gör. Mustafa Öner), TDAV Yay., İstanbul 1992

Türk yazı dilinin ilk metinleri olarak bilinen Göktürk yazıtlarında tespit edilen “*kavram alanı-kelime ailesi ilişkileri*”, soyut kavramların kullanılışı, oturmuş, düzenli bir işleyişin varlığı, bu dilin uzun bir süre işlenmiş olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla R. R. Arat, bu dilin başlangıcını “*o günden hiç değİlse bu güne dek geçen zaman kadar geriye*” götürmek gerektiğini söyler⁵⁰. Doğan Aksan, *En Eski Türkçenin İzlerinde* adlı eserinde, Orhun Yazıtlarında görülen soyut kavramlardaki zenginliği, eşanlamlı öğelerin kullanılışını, çokanlamlılığa sahip oluşu, ileri öğelerin kullanılışını, anlam olaylarının görülmesini, söz sanatlarına yer verilmesini ve genel anlatım özelliklerini/üslubu dikkate alarak bir değerlendirme yapmış ve söz konusu metinlerin dilinin çok işlenmiş, eski bir yazı dili olması gerektiği sonucuna varmıştır. Aksan vardığı sonuçları şöyle ifade etmektedir: “*Türklerde o dönemde yerleşik bir yazı sistemi ve bu sistemi kullanan, hitabet kurallarını bilen, hatta sanatlı anlatıma yönelen, eğitilmiş bir zümrenin bulunduğu anlaşılmaktadır.*”

Yenisey yazıtlarında görülen sözcükler, Orhun yazıtlarındaki sözvarlığı, Türkçenin hemen o dönemde oluşmuş bir dil olmadığını, çeşitli gelişmeler ve anlam olaylarıyla çok daha eskiye, birkaç bin yıl öncesine uzanan gelişmiş bir dil niteliği taşıdığını göstermektedir. Kısıtlı metinler olmalarına karşın yazıtlar, Türkçenin soyutlama gücünü ortaya koymakta, kimi Avrupalı bilginlerin görüşlerinin tersine, çok eski ve gelişmiş bir dilin ürünlerini sergilemektedir.

*Gerek düz yazı içindeki ölçülü, uyaklı anlatım, gerek etkileyici söylemler oluşturan değişik yinelemeler ve karşıt kavramların kullanılışı, gerekse sanatlarından yararlanmış olması, zengin ve soyut kavramlara da sahip bir yazı dili karşısında bulunduğumuzu göstermektedir*⁵¹.

O. N. Tuna'nın “*Bugün yaşayan dünya dilleri arasında en eski yazılı metne sahip dil Türk dilidir*” şeklindeki tespit ve iddiasını bir yana bırakıp, Türkçenin ilk yazılı metinlerini MS VII. yüzyılın sonu olarak (Çoyr /687-692) kabul etsek bile, Türk dili, bugün edebiyat ve bilim dili olarak kabul edilen birçok dünya dilinden daha eski yazılı metne sahip bir dil durumundadır. Ural-Altay dil ailesi içinde Türkçeden daha eski yazılı metne sahip bir dil bulunmadığı gibi, Yunan-Latin dillerini hariç tutarsak, Avrupa'da da bugün Türkçeden daha eski yazılı metne sahip herhangi bir dil yoktur.

⁵⁰ Doğan Aksan, Eşanlamlılık Sorunu ve Türk Yazı Dilinin Eskiliğinin Saptanmasında Eşanlamlılardan Yararlanma, *Bilimsel Bildiriler* 1972, s. 531-542; Eski Türk Dilinin Yaşı İle İlgili Yeni Araştırmalar, *TDAY-Belleten* 1975-1976, 1976, s.133-141; Kavram Alanı Kelime Ailesi İlişkileri ve Türk Yazı Dilinin Eskiliği Üzerine, *TDAY-Belleten* 1971, s. 253-262

⁵¹ Doğan Aksan, *En Eski Türkçenin İzlerinde*, İstanbul 2000, s. 142

8-b. Türk Dilinin Tarihî Gelişimi

Bir dilin tarihini “*yazı dili öncesi*” ve “*yazı dili dönem*” biçiminde ikiye ayırarak incelemek gerekir. Diller önce konuşma dili olarak var olur, daha sonra yazı dili haline gelirler. Yazı dili öncesi dönem, belgelerle incelenemediği için, teorik bilgilere dayanan bir dönemdir. Bu dönemin dili, konuşma biçimi kaydedilmediği için özellikleri hakkında tam ve kesin bilgilere sahip olmak da mümkün değildir. Yazı dili öncesinden yazı dili dönemine taşınan sözlü edebî metinler, kalıplaşmış ifadeleri, sözvarlıkları ve anlatım biçimleriyle yazı dili öncesi hakkında bazı yorumlar yapmamıza imkân verirler .

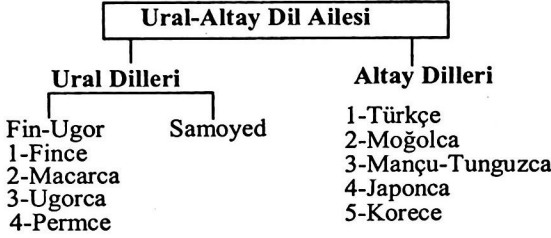
Türklerin oldukça eski ve zengin bir sözlü edebî geleneği mevcuttur. Bu gelenek içinde vücut bulan ilk sözlü edebî metinlerimizin hangi tarihe ait olduğunu belirtme imkânı yoktur. Bununla birlikte, bazı komşu kavimlerin dillerinden (Çin, Arap, Tibet, Fars, Bizans, Got), daha sonra bizzat Türkler tarafından tespit edilip yazıya geçirilen metinlerden (Dîvânü Lugâti’t-Türk, Oğuz Kağan Destanı, Dede Korkut Hikâyeleri) ve araştırmacılar tarafından son yıllarda Türk boyları arasında yapılan derlemelerden ilk sözlü edebî ürünlerimiz hakkında bazı bilgiler edinebilmekteyiz. Ancak Türk dilinin tarihî gelişimini bu sözlü ürünlere göre değil, yazılı belgelere dayandırarak tespit etmek zorundayız. Onun için, Türk dili tarihi demek, daha çok Türk yazı dili tarihi demektir. Nitekim, ancak yazılı metinlerin bize sunduğu imkânlar ölçüsünde dilin temel birimleri olan *ses, yapı, sözvarlığı, sözdizimi ve vurgu*’da meydana gelen değişme ve gelişmeleri incelemek mümkündür.

Türk dilinin yazı dili öncesi dönemi hakkındaki bilgilerimiz genellikle Altay dilleri ve Ana Hun dili teorilerine dayanır. Son zamanlarda üzerinde önemle durulan Türkçe ile Sümerce arasındaki ilişkiler de Eski Türkçeden önceki Türk dilinin durumu ve coğrafyası hakkında bazı ip uçları vermektedir.

Türk dilinin kökeni ile ilgili iki önemli görüş vardır. Bunlardan biri, Türkçenin Ana Hun Dili adı verilen bir ana dilden doğduğunu savunan görüştür. Bu görüşe göre, Türk dilleri kendi başına bir aile oluştururlar. Doğup geliştikleri Ana Hun Dili, MÖ’ki yıllarda üç lehçeye ayrılmıştır. Bu lehçelerden, Batı Hun Lehçesi bugünkü Çuvaşçayı, Kuzey Hun Lehçesi Yakutçayı, Doğu Hun Lehçesi de Türk-Tatar dillerini, yani diğer Türk lehçelerini doğurmuştur⁵².

İkincisi ise, Türk dilinin Ural-Altay dil ailesinin Altay koluna mensup olduğunu ve Ana Altayca denilen bir ana dilden türediğini savunan görüştür.

⁵² Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Grameri*, TDK Yay., Ankara 1990 s. 12-15

Daha önceleri Ural Altay dil ailesi içinde gösterilen Türk dili, günümüzde Ural dillerinin ayrı bir aile Altay dillerinin ayrı bir aile kabul edilmesi dolayısıyla artık Altay dilleri ailesi içinde gösterilmektedir.

Altay Dilleri Ailesi

Türkçe
Moğolca
Mancu-Tunguzca
Nanayca
Korece
Japonca
Aynuca

Tarafatları ve karşıtları olmakla birlikte, bu görüş Türk dilinin doğuşu ve kaynağı bakımından en fazla kabul gören görüştür⁵³.

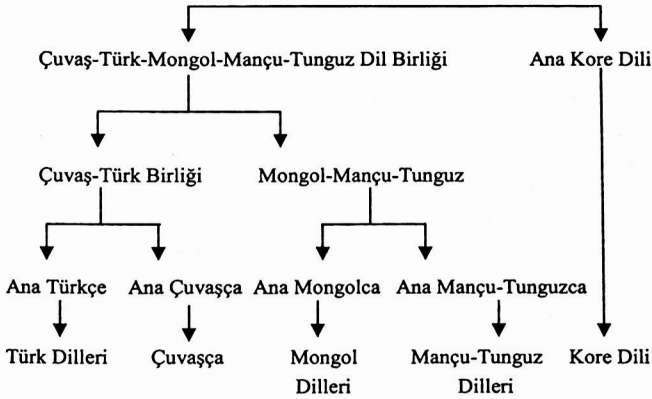
Altay dilleri teorisinin kurucusu Ramstedt'tir. Ramstedt'ten sonra değişik ülkelerden birçok Altayist ve Türkolog konuya ilgi göstermiş ve bu teoriyi desteklemişlerdir. Rus Mongolistleri, W. Kotwicz, Rudnev ve Vladimirtsov başta olmak üzere, Macar Türkologları J. Nemeth ve Gombocz da bu teoriyi destekleyen görüşleri sürmüştür.

Daha sonra Altay dilleri teorisini destekleyen ve geliştiren bilim adamlarının başında Ramstedt'in öğrencileri Fin asıllı Pentti Aalto ile Amerika'da yaşayan Altayist Nicholas Poppe gelir.

P. Aalto, Kore dilini de Altay dilleri ailesine dahil etmiştir. N. Poppe ise, bu teorisinin gelişmesine en fazla hizmet eden bilim adamıdır. Poppe'ye göre Altay dillerinin dallanması şöyle olmuştur.

⁵³ Osman Nedim Tuna, *Altay Dilleri Teorisi*, TDAV Yay., İstanbul 1979

ALTAY DİLLERİ AİLESİ

Amerikalı dilci Street ise bu dillere Japon ve Aynu dillerini de eklemiştir. Altay dilleri teorisini, O. Pritsak ve K. H. Menges gibi bilim adamları desteklerken, K. Grönbech, Benzing ve özellikle de Alman dircisi G. Doerfer ile İngiliz asıllı Sir Gerard Clauson bu teoriye karşı çıkmışlardır. Onlara göre Altay dilleri arasındaki yakınlık, bir akrabalık ilgisinden çok karşılıklı ödünçlemelerden ibarettir⁵⁴. Gerhard Doerfer, “*Temel Sözcükler ve Altay Dilleri Sorunu*” adlı makalesinde, dil akrabalığının belirlenmesinde temel kelimelerin önemine işaret eder ve Altay dillerinde temel kelimelerin ortak olmadığı görüşünü savunur⁵⁵.

Türk dili tarihî bakımından, Ana Altayca, En Eski Türkçe ve İlk Türkçe, metinlerle takip edilemeyen nazari devirlerdir. Türk dilinin bu dönemleri hakkında kesin bilgiler ve rakamlar vermek çok zordur. Ancak Ana Altaycanın MÖ çok eski bir tarihte yaşadığı, Ana Türkçe veya En Eski Türkçe dönemi, Ana Altaycanın Doğu ve Batı Altayca olarak iki kola ayrıldığı, Türk-Çuvaş dil birliğinin mevcut olduğu devir olarak tahmin edilmektedir. Bu devir yaklaşık olarak MÖ 8000’li yıllara tarihlendirilmektedir. İlk Türkçe ise, MS II. yüzyıla kadar gelen dönemi içine alır. Bu dönem ile ilgili olarak bazı komşu milletlerin dillerinden Türkçeye ait malzeme tespit edilebilmektedir.⁵⁶

Eski Türkçeden itibaren Türk dilinin tarihî gelişimini metinlerle takip edebilmekteyiz. Caferoğlu bu dönemleri şöyle tarihlendirmektedir. Eski Türkçe

⁵⁴ Talat Tekin, *Altay Dilleri Teorisi, Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara 1976 s. 119-130

⁵⁵ Gerhard Doerfer, *Temel Sözcükler ve Altay Dilleri Sorunu*, *Belleten* 1980/81, s. 1-16

⁵⁶ Sezai Güneş, *Türk Dili Bilgisi*, İzmir 1994, s. 26

(VI-IX), Orta Türkçe (IX-XV), Yeni Türkçe (XVI. yüzyıldan günümüze). Modern veya Çağdaş Türkçe ise günümüzdeki Türkçedir.⁵⁷

Türk yazı dilinin bugün için bilinen en eski yazılı belgeleri (Gök)Türkler dönemine aittir. Ancak, özellikle Orhun (Tonyukuk, Köl Tigin, Bilge Kagan) metinlerinde görülen dil, oldukça işlenmiş, mükemmel bir ifade yeteneğine ulaşmış bir dildir. Bütün uzmanların ortak kanaati, bu dilin mutlaka birkaç asır işlenmiş olduğu yönündedir. Dolayısıyla (Gök)Türk metinlerindeki dilin başlangıcını milâdın ilk asırlarına, hatta milâttan önceye kadar götürülenler de vardır.

Türk dili VII-VIII. yüzyıldan başlayarak XIII. yüzyıla kadar uzanan dönemde tek yazı dili halinde yaşamıştır. A. Von Gabain'in Eski Türkçede tespit ettiği beş ağız ve daha sonra Kaşgarlı'nın Dîvânu Lugâti't-Türk'te belirttiği farklılıklar, konuşma dilindeki farklılıklardır. Bu ilk dönemi kendi içinde Göktürkçe ve Uygurca olarak iki döneme ayırıyoruz.

Eski Türkçeden sonraki devrede, Türkçe farklı yazı dillerine bölünmüştür. Türkistan'daki Türklerin parçalanarak büyük kütleler hâlinde Hazar denizinin kuzeyinden ve güneyinden, kuzey ve güneybatıya doğru gitmeleri, yeni kültür merkezlerinin meydana gelmesi, İslamiyet'in kabulü ile birlikte birçok yeni kavramın toplum hayatında yer alması ve yeni bir yazının kullanılması gibi dış sebepler ile Türkçenin kendi iç yapısında meydana gelen tabii değişimler ve gelişmeler farklı lehçelerin ve yazı dillerinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Böylece Türk dili, XII.-XIII. yüzyıldan itibaren Kuzeydoğu ve Batı Türkçesi şeklinde adlandırdığımız iki ana kola ayrılmıştır.

Kuzeydoğu Türkçesi XIII. ve XIV. yüzyıllarda, Eski Türkçenin yeni bir devamı gibi yaşamış ve eski ile yeni arasında geçiş görevi üstlenen bir devir olmuştur. XV. yüzyılda bu yazı dili, kendi içinde Kuzey ve Doğu şeklinde iki kola ayrılmıştır. Kuzey koluna Kıpçak, Doğu koluna Çağatay Türkçesi dediğimiz bu yazı dilleri yakın zamanlara kadar kullanılmışlardır. Bugün bu tarihî lehçeler yerini onların devamı olan çağdaş lehçelere bırakmışlardır.

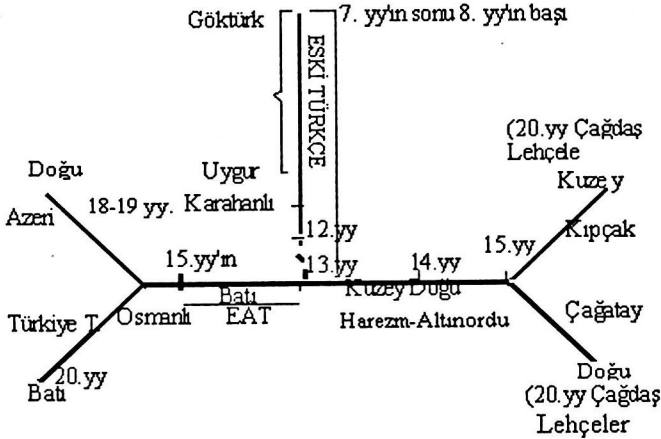
Batı Türkçesi XII. yüzyıldan itibaren oluşmaya başlamış ve ilk yazılı eserlerini XIII. yüzyılda vermiştir. Türklüğün ve Türk dilinin en çok işlenmiş, en verimli yazı dilidir. Oğuz Türkçesine dayanan bu yazı dili, Hazar Denizi'nden Balkanlara kadar uzanan sahada konuşulan dildir. Lehçe tasniflerinde, Oğuz grubu, Batı ve Güneybatı terimleri ile ifade edilmektedir.

Batı Türkçesinin ilk dönemi, XIII ila XV. yüzyılın sonu arasındaki dönemi kapsayan Eski Türkiye Türkçesi/Eski Anadolu Türkçesidir. XVI. yüzyıldan XX. yüzyılın başlarına kadarki döneme Osmanlı Türkçesi, XX. yüzyılın başlarından itibaren günümüzde yaşayan dile de Türkiye Türkçesi diyoruz.

⁵⁷ Ahmet Caferoğlu, age, s. 51-59

Batı Türkçesi XVII-XVIII. yüzyıllardan itibaren kendi içinde farklılaşarak iki ayrı yazı dili hâline gelmiştir. Bunlardan doğuda Azerbaycan, batıda olana Osmanlı veya Türkiye Türkçesi adı verilmektedir.⁵⁸

Türk yazı dilinin tarihî gelişimini bir şema ile şöyle gösterebiliriz:

Türk dilinin tarihî gelişmesini iki ana döneme ayıran araştırmacılar, genellikle başlangıcından XIII. yüzyıla kadar olan döneme Eski Türkçe, XIII. yüzyıldan günümüze kadar olan dönemine de Yeni Türkçe demektedirler.

Ahmet Caferoğlu başta olmak üzere birçok araştırmacı da Türk dilinin tarihî gelişimini yazı dili öncesi ve sonrasıyla birlikte şöyle tasnif etmektedir⁵⁹.

1. Altay Devri
2. En Eski Türkçe Devri
3. İlk Türkçe Devri
4. Eski Türkçe Devri
5. Orta Türkçe Devri
6. Yeni Türkçe Devri
7. Modern/Çağdaş Türkçe Devri

A. B. Ercilasun, *Türk Dili Tarihi* adlı eserinde Türk dilinin tarihî gelişimini, "İlk Türkçe, Ana Türkçe, Eski Türkçe, Batı Türkçesi, Kuzey Doğu Türkçesi" şeklinde tasnif etmiştir. Ercilasun'a göre, Türk dilinden ilk ayrılan Çuvaşçadır.

⁵⁸ Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul 1980, s. 13-26

⁵⁹ Ahmet Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi*, İstanbul, 1984, s. 51-59

Çuvaşça İlk Türkçe döneminde Türk dilinden ayrılmıştır. Bugünkü Çuvaş dilinin 6-7. yüzyıllardaki atası Tuna Bulgarçası, 13-14. yüzyıldaki temsilcisi İdil Bulgarçası idi. 19. yüzyıldan itibaren bu lehçe Çuvaşça adıyla anılmaya başlanmıştır. Saha/Yakut Türkçesi ise Ana Türkçe döneminde ayrılmış ve günümüzde Kuzey-Doğu Sibirya'da yaşamaya devam etmektedir. Eski Türkçe kendi içinde Köktürkçe ve Uygurca biçiminde iki döneme ayrılmıştır. Köktürkçe 6-8. yüzyıllar arasında, Uygur Türkçesi ise 9. yüzyıldan 15. yüzyıla kadar varlığını sürdüren bir yazı dili olmuştur. Uygur Türkçesi kullanılırken 11 ila 13. yüzyıllar arasında Karahanlı Türkçesi yazı dili ile de eserler verilmiş, 13. yüzyıldan itibaren Türk yazı dili Batı ve Kuzey Doğu olmak üzere iki ana kola ayrılmıştır. Batı kolunun 13-15. yüzyıllar arasına Eski Oğuz Türkçesi, 16-20. yüzyıllar arasına Osmanlı Türkçesi, 20. yüzyıldan sonraki bölümüne de Türkiye Türkçesi denmiştir. 15. yüzyıldan itibaren Batı Türkçesi iki kola ayrılmış, 16. yüzyıldan 19. yüzyılın ortasına kadar olan kısma "*Klasik Azerbaycan Türkçesi*", 20. yüzyıldan itibaren kullanılan Azerbaycan Türkçesine de "*Bugünkü Azerbaycan Türkçesi*" denmiştir. Türk dilinin Batı kolundan 19. yüzyılın ortalarından itibaren üçüncü bir yazı dili oluşmaya başlamıştır. Bu da Türkmen Türkçesidir. Sovyetlerdeki dil planlamalarının katkısıyla geliştirilen Türkmence dışında bir de 20. yüzyılın ortalarından itibaren Gagauz Türkçesi yazı dili olmuştur. ✓

Kuzey Doğu Türkçesi 14-15. yüzyıllarda Harezmi-Kıpçak, 15. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar ise Çağatay yazı dili olarak süregelmiştir. 20. yüzyılın başlarında çoğunluğu Sovyetlerde yapılan düzenleme ve planlamalarla oluşturulan Öbek, Uygur, Kumuk, Karaçay-Malkar, Tatar, Karakalpak, Nogay, Kırım, Kazak, Kırgız Türkçeleri Kuzey doğu kolunun günümüzde kullanılan yazı dilleri olmuştur. Bunlardan başka aynı yüzyılda, aynı şekilde yazı diline dönüştürülen Tuva, Hakas Altay Türkçeleri de bugünkü Türk yazı dilleri arasında yerini almışlardır.⁶⁰

9- TÜRK LEHÇELERİNİN OLUŞUMU VE GELİŞİMİ

Türk dilinin kollarını ifade ederken lehçe, şive ve ağız terimleri kullanılmaktadır. **Lehçe**, dilin yazılı metinlerle takip edilemeyen çok eski bir döneminde ayrılan ve önemli sesbilgisi (fonetik) ve şekilbilgisi (morfolojik) farklılıkları gösteren koludur. **Şive**, metinlerle takip edilebilen dönemde ayrılan ve lehçeye göre daha az sesbilgisi ve şekilbilgisi farklılıkları gösteren koludur. **Ağız** ise, bir şive, bir yazı dili içinde mevcut olan farklı konuşma biçimleridir.⁶¹ (Elazığ, Aydın, Trabzon ağız gibi).

⁶⁰ Ahmet Bican Ercilasun, *age*, s.471

⁶¹ Tuncer Gülensoy, *Türkçe El Kitabı*, Kayseri 1995, s. 40

Reşit Rahmeti Arat okulundan yetişen Türkologlara göre, Çuvaşça ve Yakutça lehçe, diğer kollar şivedir. Zira, Çuvaşça ve Yakutça ile diğer lehçeler arasındaki farklılık aynı oranda değildir. Bu kolların tümü için lehçe terimini kullananlar da vardır.

Son zamanlarda "şive"nin yavaş yavaş terk edildiğini, bunun yerine *uzak lehçe* (lehçe), *yakın lehçe* (şive) terimlerinin kullanıldığını görüyoruz.

Bu terimlerle ilgili açıklamalardan sonra Türk lehçelerinin oluşumu ve gelişimi meselesini ele alabiliriz.

Çuvaş ve Yakut lehçeleri dışında kalan Türk dili, VII. yüzyıldan XIII. yüzyıla kadar tek yazı dili hâlinde yaşamıştır. Ancak bu tek yazı dili, farklı ağızların yokluğu anlamına gelmez. Eski Türkçe üzerinde önemli çalışmaları bulunan A. Von Gabain, Eski Türkçe içinde beş ayrı diyalektin varlığından söz eder⁶². Zeynep Korkmaz bir araştırmasında Eski Türkçedeki Oğuzca özellikleri tespit etmiştir⁶³. Dîvânü Lugâtî't-Türk'te Kaşgarlı Mahmut da değişik boyların ağız özelliklerini kaydetmiştir⁶⁴.

(Gök) Türk devletinin bünyesinde otuza yakın Türk boyu vardı. (On İki Türk, Dokuz Oğuz, Altı Sir, İki Ediz, Bir Kerekülüg). Bu boyların her birinin kendi özel adları da bulunuyordu. Türk boyunun 552 tarihinde kurduğu devletin hakimiyetini kabul eden Türk dilli boylar, siyasi ve birleştirici bir özelliği olan Türk adı etrafında bir araya gelmiş ve zamanla bu adı ortak bir ad olarak benimsemişlerdir. Türk adıyla kurulan bu devlet, Uygurlar tarafından yıkılırken, Türk boyunun önde gelenleri ve mensuplarının önemli bir bölümü öldürülmüş, kalan az sayıdaki mensubu da çeşitli bölgelere dağılarak hayatta kalmaya çalışmışlardır. Bugün Kırgızistan'ın Oş ilinin Özgön ilçesi köylerinde, Özbekistan, Tacikistan ve Doğu Türkistan'ın değişik yörelerinde yaşayıp kendilerine Türk diyen topluluklar bu Türk boyunun kalıntılarıdır. Yukarıda belirtilen bölgelerde yaşayan topluluklar, kendilerini (Gök)Türklerin torunları olarak tanıtmaktadırlar⁶⁵.

Göçler, savaşlar ve diğer siyasi-sosyal olaylar sonucunda coğrafya değiştiren ve birbirlerinden uzaklaşan Türk boyları, kendi hakimiyet bölgelerinde, kendi ağız özelliklerine dayalı yazı dilleri oluşturmaya başlamışlardır. İslamiyet'in kabulü dolayısıyla dil ve kültürde meydana gelen büyük değişimler, yeni alfabe

⁶² A. Von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın), TDK Yay., Ankara 1988, s. 1-4

⁶³ Zeynep Korkmaz, *Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler, Bilimsel Bildiriler-1972*, (Ankara 1975), s. 433-446

⁶⁴ Zeynep Korkmaz, *Divanü Lugati't-Türk'teki Oğuzca Özellikler, Türk Dili, Divanü Lugati't-Türk Özel Sayısı*, (Ekim 1972) S. 253, s. 3-19

⁶⁵ Ahmet Buran, *Oş İlinin Özgön İlçesinde (Kırgızistan) Yaşayan Türkler ve Ağızları, Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri* Bilkent Üniversitesi, Ankara 2006, s. 415-424

ve karşılaşılan farklı kültür çevreleri gibi dış etkenler, dilin iç yapısındaki bazı küçük farklılıkları destekleyerek onları yazı diline doğru hazırlamıştır. Bu arada her boy kendi ağız özelliklerini geliştirirken, diğer boylara ait özellikleri de yavaş yavaş terk etmiştir. Bu durum, A. Dilaçar'ın ifadesiyle, bazı temayülleri koyulaştırırken, bazısını da köreltmıştır.⁶⁶ Böylece farklılaşan kollar yazı diline hazır hâle gelmiş ve yazı dili olmuşlardır.

Konuşma dillerinin ortak bir yazı diline dönüşmesi "*seçilme, standartlaşma, yaygınlaşma ve kabul*" aşamalarından geçmesiyle mümkündür. Bu geçiş iki şekilde olabilir. Birincisi, "*dil mühendisliği*" diyebileceğimiz bir planlama ile ortak bir dilin yaratılmasıdır. Sovyetler Birliğinde bu tür uygulamaların örnekleri çoktur. 19-20. yüzyıla kadar iki ana yazı dili koluna sahip olan Türkçe, Sovyetlerdeki dil planlamaları ile 20 yazı dili haline getirilmiştir.

Diğeri ise seçilme, standartlaşma, yaygınlaşma ve kabul aşamalarının kendi doğal şartları içinde oluşmasıdır. Bu, dilin doğasına uygun bir oluşumdur ve dünya dillerinin hemen hepsi bu yolla yazı dili, ölçünlü dil olmuşlardır. Dillerin bu dönüşümü genellikle bir konuşma dilinin bulunduğu bölgenin siyasi, ekonomik, ticari, idari, edebi ve kültürel bakımdan merkez olması gibi dil dışı nedenlere bağlı olarak gelişir.

Bir dil coğrafyasının yönetim, ticaret, siyaset, bilim ve edebiyat merkezi durumunda olan şehrinin ya da bölgesinin ağız, genellikle yaygınlaşır, diğer ağız bölgelerinin mensuplarınca da benimsenir ve toplumun ortak dili haline gelir. Ortak dil durumuna gelen ağız, kendi özgün entonasyonundan ve kelime kadrosundan bir dereceye kadar sıyrılır ve diğer ağızlardan uygun bulduğu dil malzemesini alır. Böyle olduğu içindir ki, ortak dil diğer ağızlara göre daha büyük bir zenginliğe ve daha iyi bir anlatım yeteneğine sahiptir⁶⁷.

Bunun en güzel ve en yakın örneği Türkiye Türkçesi ile Azerbaycan Türkçesidir.

Bugün Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Türkmen Türkçesi ve Gagavuz Türkçesi adı verilen dört ayrı yazı dilini doğuran Oğuz Türkçesi, Kaşgarlı Mahmut'un yaşadığı XI. yüzyılda henüz yazı dili hâline gelmemiştir. Ancak Kaşgarlı Mahmut *Dîvânü Lugâti't-Türk* adlı eserinde, Oğuz Türkçesinin bazı temel özellikleri ile temayüllerini açıkça belirtmiştir.

Oğuz Türkçesinin Anadolu ve civar sahalarda eser vermeye başladığı XIII. yüzyılda, bu lehçeye dayalı sadece bir yazı dilinden söz edilebilir. Eski Türkiye

⁶⁶ A. Dilaçar, *Türk Lehçelerinin Meydana Gelişinde Genel Temayüllerin Koyulaşması ve Körlenmesi*, TDAY-B. 1957, s. 83-93.

⁶⁷ Ahmet Buran, *Yazı Dili Konuşma Dili İlişkileri ve Derleme Faaliyetleri*, *Türkbilgi*, Ankara 2002/4, s. 97-104

Türkçesi döneminde görülen küçük ağız farklılıkları, zamanla belli doğrultular-da gelişmiş veya körelmiş, buna coğrafi ve siyasi faktörler de eklenince, Azerbaycan Türkçesi ayrı bir yazı dili olarak ortaya çıkmıştır. Dilin iç yapısındaki gelişme ve temayüller Türkiye Türkçesinde b-, k-, -k-, -k (ben, bin, uyku, yok, kapı) seslerinin gelişmesine sebep olurken, Azerbaycan Türkçesinde m-, -h -, -h, ğ- (men, min, yuğu, yoğ, ğapı) seslerinin gelişmesine sebep olmuştur.

Dilin dış tarihi ile ilgili olmakla birlikte buna, bazı bölgesel etkileri, boy farklılıklarını, tarihi, siyasî ve kültürel faktörleri de ekleyebiliriz. Bütün bu şartlar bir araya gelince lehçeler oluşup gelişmiş ve yazı dili durumuna gelmişlerdir.

Reşit Rahmeti Arat, Türk lehçelerinin oluşumu ve gelişimi hakkında şunları söylemektedir: "*Batiya doğru yürüyen Türk boylarının bu mıntikalarda yeni devlet teşekkülleri kurmaları, zarurî olarak, buralarda yeni Türk kültür merkezlerinin vücuda gelmesi, Türk muhitine birçok yenilikler getirdiği gibi dillerine de mühim istikametler vermiştir. Yazı dili ile yanyana eskiden beri gayet tabii olarak Türk boyları arasında yaşayan konuşma dilinde mevcut şive hususiyetleri bu yeni vaziyetin icabından olarak, yavaş yavaş bu merkezlerin yazı diline de sokulmağa başlamıştır. Göçler yüzünden zaten kendi kültür merkezlerinden uzaklaşmış olan bu zümreler yenilerini yaratmak zaruretinde buldukları gibi, tam bu sıralarda Türk vatanında vücuda gelen büyük siyasî teşekkül, Çingiz devleti de Türk kültür hayatının bir müddet için durgunluğa uğramasına ve bunların neticesi olarak kültür merkezlerinin yer değiştirmelerine sebep olmuştur. Bu yeni merkezleri yaratanların eski kültür merkezlerine yakın bulunanlardan ziyade, daha çok eski kavmi teşkilâta bağlı ve dolayısıyla göçebe teşkilâtına yakın zümreler olduğu da unutulmamalıdır.*

XII-XIII. yy.'larda Türk dilinin tarihi gelişmesi de bir dönüm noktasında bulunuyordu. Türk dili bünyesinde müşahede edebildiğimiz ses ve şekil bakımından en büyük inkişaf bu yüzyıllara rastlamaktadır. Birçok seslerin değişmeleri, isim ve fiil tasriflerinin yeni istikametler alması, kök ve eklerdeki aslı vokallerin umumî ahenge uymaya başlamaları vb. daha ziyade bu devirde başlamış veya tamamlanmış bulunmaktadır. Yüzyıllarca kullanılarak geniş muhitte yayılmış ve büyük tesir icra etmiş olan eski Türk yazı sisteminin, Türklerin İslâm muhitine girmiş olan kısmı tarafından Arap alfabesiyle değiştirilmiş olması ve bunun da tam Türk dili bünyesindeki tabii inkişafın olgunlaştığı bir devreye rastlaması da büyük tesadüflerden biri olmuştur. Şivelerce değişmiş olan şekiller, yazı dili an'anesi sınırları içinde ve umumî muhite sarsıntı vermeyecek şekilde, tabii seyirlerini bu defa devam ettirememiş ve o zamana kadar bu Türk muhiti için büsbütün yabancı olan yeni yazı sistemi, eski yazı an'anesinden nisbeten ayrılarak, dilin bünyesinde vukua gelmiş olan bu değişiklikleri yazı diline almakta bir

*engel bulmamıştır. Böylece bugün gördüğümüz ve birbirinden, az dahi olsa, farklı yazı dillerinin ilk esasları ortaya çıkmış oldu. İlk zamanlarda söylenişe ve tasrifteki küçük farklara inhisar etmiş olan bu yenilik, bilhassa edebî dilde, zümrelerin umumî kültürü nisbetinde lûgat sahasında yok gibi idi. Bunun zamanla lûgatlara ve bazı sahalarda gramere kadar genişlemesi, bir cihetten Türk zümrelerinin Türk kültürüne bağlılıkları nisbeti ile, diğer cihetten ise temasa girdikleri yeni kültür muhitlerinin az veya çok canlı tesirleri ile ilgilidir."*⁶⁸

Ancak şunu da hemen belirtelim ki, XIX-XX. yüzyıla kadar, kendi tabii çizgisinde oluşup gelişen üç temel yazı dili kolu mevcut iken Rusya'nın takip ettiği "*böl-parçala-yönet*" siyaseti ile bu sayı, günümüzde yirmiyi aşmıştır⁶⁹. Sosyalist yönetim kendi temel felsefesine aykırı olarak Türk boyları arasında *mikro milliyetçiliği* teşvik etmiş ve boyların ağızlarını yazı dili durumuna getirmiştir.

Türk ağız ve lehçelerini yazı dili durumuna getirme düşüncesinin teorisyeni İlminskiy'dir. İlminskiy, Türk ülkelerinde ve bölgelerinde açılan Rus okulları vasıtasıyla, Türk çocuklarını Ruslaştırmayı ve Hristiyanlaştırmayı amaçlıyordu. Bunun için de Türkler için açılan okullarda bir yandan Rusça öğretilirken öte yandan da Türk boylarının ağız ve lehçeleri, birbirinden farklı Kiril (Rus) alfabeleri ile müstakil birer dil gibi öğretiliyordu.

Bugün Türk dünyasında gayrı tabii bir şekilde oluşan ve sayısı yirmiyi aşan yazı dilinin varlığı, bu Sovyet-Rus siyasetinin bir sonucudur. Dildeki bu parçalanma ise, bugün Türk dünyasının önündeki en büyük sorundur.

9-a. Türk Lehçelerinin Tasnifi

Türk lehçelerinin tasnifi, Türklük bilgisinin önemli sorunlarından biridir⁷⁰. Bu sorun bugüne kadar bütünüyle çözülebilmiş değildir. Birleştirmeden çok ayırma düşüncesiyle yola çıkan, ortaklıklardan çok farklılıkları öne çıkaran bakiş açılarıyla, bu sorunun çözülmesi mümkün değildir.

Türk boyları ve lehçeleri arasındaki karışma ve geçişmeler dolayısıyla, lehçeleri bütünüyle birbirinden ayırmak da oldukça zordur⁷¹.

Türk lehçelerinin tam ve bilimsel bir tasnifinin yapılabilmesi için;

1) Her lehçenin dil bilgisi bakımından ayrıntılı olarak incelenmesi,

⁶⁸ Reşit Rahmeti Arat, Türk Milletinin Dili, *Türk Dünyası El Kitabı*, s. 131-141.

⁶⁹ *Türk Lehçeleri Grameri* (Editör: Ahmet B. Erçilasun), Ankara 2007

⁷⁰ Johannes Benzing, Karl Heinrich Menges, Türk Dillerinin Sınıflandırılması, *PhTF*, Wiesbaden 1959, bk. Mehmet Akalın, *Tarihi Türk Şiveleri*, Ankara 1979, s. 1-14.

⁷¹ Dr. Enver Mahmut, *Türk Lehçelerinin Bugünkü Sorunları Hakkında Bazı Düşünceler*, *Millî Kültür*, (1990) S. 78, s. 21-25.

- 2) Lehçelerin bütün yönleriyle karşılaştırılması, birleşen ve ayrılan yönlerinin ortaya konması,
- 3) Lehçelerde görülen dil özelliklerinin, o lehçeyi konuşan boya ait olup olmadığı, tarihî ve etnolojik araştırmalarla tespit edilmesi,
- 4) Her lehçenin en eski ve en yeni dil malzemesinin karşılaştırılması ve böylece, o lehçenin tarihî gelişimi ile eğiliminin tespit edilmesi gerekir.

Günümüzde bu yönde önemli çalışmalar yapılmış ve yapılmaktadır. Ancak sorunu bütünüyle çözmek için daha yapılması gereken çok şey vardır.

Türk lehçeleri ile ilgili ilk eser, Kaşgarlı Mahmut'un *Dîvânu Lugâti't-Türk*'üdür. Kaşgarlı eserinde Türk dilini *doğu* ve *batı* grubu şeklinde iki temel kola ayırmaktadır. Doğu koluna Hakaniye adını veren Kaşgarlı, bununla Kaşgar ile Balasagun civarındaki yazı dilini kastetmektedir. Ayrıca, Karluk, Çigil, Yağma, Argu, Tohsı ve Uygur ağızlarını da doğu grubuna dahil etmektedir. Kaşgarlı'ya göre batı grubu ise, bütün Oğuz grubu lehçeleri ile Kırgız, Kıpçak, Peçenek ve Bulgar dillerinden oluşur.

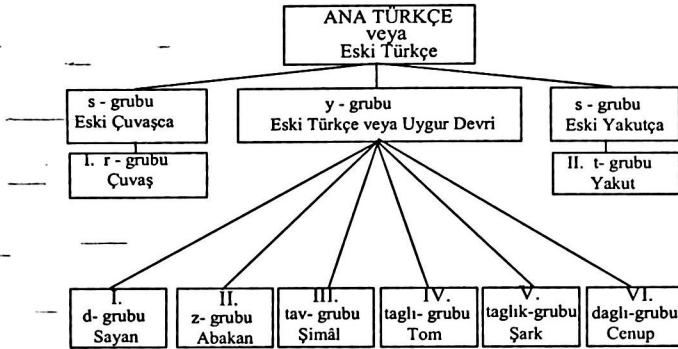
Kaşgarlı'dan sonra Türk lehçelerinin tasnifinden topluca bahseden kişi İ. N. Berezin (1848) olmuştur. Avrupa'da modern dilciliğin gelişmesiyle birlikte, doğu dilleriyle uğraşan çok sayıda dil bilimci Türk lehçeleriyle ilgilenmiş ve bu arada bazı tasnif denemeleri yapmışlardır. Bunları kısaca şöyle değerlendirebiliriz.

Bekir Çobanzade, 1926'da Bakü'de toplanan Türkoloji Kongresinde ve 1927'da yayınladığı "*Türk-Tatar Diyalektolojisi*" (Bakü 1927) adlı eserinin girişinde lehçe tasnifleri konusu üzerinde durmuştur. Ancak Çobanzade'nin çalışmaları tasnif yapmaktan çok, yapılan tasnifleri tahlil etmeye yöneliktir. Daha sonra birçok Avrupalı ve Rus Türkolog, Türk lehçelerini tasnif etmeye çalışmıştır. Bunların en önemlileri, Radloff, Korş, Samoyloviç, Rasanen ve Baskakov'dur.

Berezin zamanında lehçe araştırmaları henüz başlangıç devrini yaşadığı için, asıl tasnif çalışmalarını Radloff ile başlatmak daha doğru olacaktır. Ancak Radloff da başlangıç olduğu için tam ve mükemmel bir tasnif ortaya koyamamıştır. Korş, Radloff'un tasnifini geliştirmiş, Samoyloviç ise bu iki görüşü birleştirmiş ve lehçe gruplarına, onların tarihî malzemesini ekleyerek, *tarihî-kavmi-coğrafi* adlar ile adlandırmıştır.

Bogoraditsky ve Rasanen, Samoyloviç'in ortaya koyduğu esasları daha da geliştirmişler, Kononov ise, tarihî ve günümüz metinlerini bir arada inceleyerek, bilinen bütün Türk dili malzemesini tasnife tabi tutmuştur.

Reşit Rahmeti Arat, bütün bu tasnif denemelerini incelemiş ve 1953 yılında, Türkiyat Mecmuası'nda yazdığı "*Türk Şivelerinin Tasnifi*" adlı uzun makalesinde, dil özellikleri ile birlikte *tarihi-kavmi-coğrafi* esasları da göz önüne alarak önemli bir tasnif ortaya koymuştur. Arat'ın tasnifi şöyledir:

Arat'tan sonra önemli bir tasnif de Talat Tekin tarafından yapılmıştır.⁷² Tekin, kendisinden önce yapılmış olan tasnifleri değerlendirmiş, eksik yönlerini ortaya koyduktan sonra kendi tasnifini vermiştir. Tekin'in tasnifinde Halaç Türkçesi, Çuvaşça gibi eski bir lehçe olarak kabul edilmekte ve Türk lehçeleri on iki ana gruba ayrılmaktadır. Tekin'in tasnifinde yer alan lehçe grupları şunlardır:

- 1- r-l grubu: Çuvaşça
- 2- hadaq grubu: Halaçça
- 3- atah grubu: Yakutça
- 4- adaq grubu: Tuvaca (Karagas diyalekti ile birlikte)
- 5- azaq grubu: Hakasça, Orta Çulım, Mrass, Taştıp, Matur ve Yukarı Tom diyalektleri; Sarı Uygurca
- 6- tağlıq grubu: Kuzey Altay diyalektleri (Tuba, Kumandü, Çalkandü, Aşağı Çulım, Kondon, Aşağı Tom)
- 7- tülü grubu: Altayca (Güney diyalektleri: Asıl Altay, Telengit, Teleüt)
- 8- tölü grubu: Kırgızca
- 9- tağlıq grubu: Özbekçe, Yeni Uygurca
- 10- tawlı grubu: Tatarca, Başkurtça, Kazakça, (Karakalpakça ile birlikte) Nogayca, Kumukça, Karaçayca-Balkarca, Baraba Tatarcası, Kırım Tatarcası

⁷² Talat Tekin, *Türk Dil ve Diyalektlerinin Yeni Bir Tasnifi*, Erdem, (Ocak 1989), S. 13, s. 141-168

11- tağlı grubu: Salarca

12-dağlı grubu: Türkmence, Horasanî, Özbekçenin Harezmi-Oğuz diyalektleri Azeri (Kaşgay-Aynallu, Kerkük, Erbil diyalektleri ile birlikte), Türkçe (Gagauz ile birlikte)⁷³

9-b. Türk Lehçe Grupları İçin Kullanılan Adlar

Türk lehçe gruplarını adlandırmak için çok değişik tabirler kullanılmıştır. Bunları gruplar hâlinde şöyle özetleyebiliriz:

1. Coğrafi Yönlere Göre:

Kuzey, Güney, Doğu, Batı, Kuzeydoğu, Kuzeybatı, Güneydoğu, Güneybatı, Orta, Merkez.

2. Coğrafi Adlara Göre:

Abakan, Altay, Kıpçak, Orta Asya, Sibirya, Batı Sibirya, Orta Sibirya, Türkistan, Volga, Volga-Ural.

3. Boy Adlarına Göre:

Bulgar, Çağatay, Çuvaş, Hakas, Kıpçak, Kıpçak-Türkmen, Tatar, Asıl Tatar, Güney Tatarları, Moğol-Tatar, Saf Tatar, Kuzey Tatarları, Türk-Tatar, Türk, Asıl Türkler, Karışık Türkler. Türkçe konuşan fakat Türk asıllı olmayan kavimler, Türkmen, Kıpçak-Türkmen, Uygur, Uz, Yakut.

4. Dil Özelliklerine Göre

d-grubu, r-grubu, s-grubu, y-grubu, ol-grubu, tav grubu, tağlı grubu, tağlık grubu, Karışık, Orta, Türkî, tîlu grubu, tîlu grubu, tawlı grubu

5. Tabirlerin Karışık Kullanılmasına Göre

Güneybatı (Türk), Güney Tatarları (Türkçe), Kuzey Tatarları (Asıl Tatarlar), Orta (Türkmen-Kıpçak) Çağatay, Doğu (Türkistan), Tatar-Kuzey (Kıpçak) Türk, Batı, Hakas (Abakan), r-Grubu (Bulgar), d-Grubu (Uygur-Kuzeydoğu), ol-Grubu (Türkmen-Güneybatı), tav-Grubu (Kıpçak-Kuzeybatı), tağlık-Grubu (Çağatay-Güneydoğu), dağlı-Grubu (Kıpçak-Türkmen-Orta).

⁷³- Bk. Talat Tekin, *agm.*, s.162-163

9-c. Türk Lehçelerinin Yönlere Göre Tasnifi

Türk lehçeleri yönlere göre şöyle tasnif edilmektedir:

1. **Güneybatı Grubu:** Anadolu ve civarı, Kafkasya, Azerbaycan, Türkmenistan ve Güney Kıırım'da konuşulan lehçeler.
2. **Kuzeybatı Grubu:** İdil havzası, Sibirya, Kuzey Kafkasya, Kuzey Kıırım, Batı Türkistan, Doğu Türkistan'ın bir kısmı, Altayların bir kısmı ve Afganistan'daki bazı ağızlar.
3. **Güneydoğu Grubu:** Doğu ve Batı Türkistan'ın bir kısmında konuşulan lehçeler.
4. **Orta Grup:** Hive ve çevresinin bir bölümü.
5. **Kuzeydoğu Grubu:** Altayların bir bölümü.

9-d. Türk Lehçelerinin Tasnifine Esas Olan Ses Özellikleri

Bugüne kadar yapılan lehçe tasniflerinde, tasniflere esas alınan belli başlı ses özellikleri şunlardır:

1. Aslı veya gelişme yolu (mesela d>z) ile meydana gelen z sesinin korunması veya r sesine dönüşmesi.
2. t ve d sesleri ile d sesinin z veya y şeklinde gelişmesi.
3. Tek heceli sözlerin sonundaki g sesinin korunması veya v (u) olması.
4. Birden fazla heceli sözlerin sonundaki g sesinin korunması veya sedasızlaşarak k olması yahut düşmesi.
5. Çekim eklerinin başındaki g sesinin korunması veya düşürülmesi.
6. Kelime başındaki y-s seslerinin durumu.
7. Ol- ve bol- söz farkı da zaman zaman kullanılmakla birlikte, bu fiil tasnifine esasına ait olmayıp daha çok, bir tek lehçe grubunu karakterize eder.
8. -gAn partisibi de başındaki g sesi dolayısıyla tasniflerde kullanılmıştır.

9-e. Türk Lehçelerinin Ses Özelliklerine Göre Tasnifi

Bu özelliklere göre Türk lehçe grupları ve ses özellikleri şöyle sıralanabilir:

A. Uzak Lehçe Grupları

- I. r-Grubu (r-z, l-ş, s-y) (Çuvaş).
- II. t-Grubu (t-d, s-y) (Yakut).

B. Yakın Lehçe Grupları

- I. d-Grubu (adak, tag, taglı, kalgan (Sayan)
- II. z-Grubu (azak, tag, taglı, kalgan (Abakan)
- III. tav-Grubu (ayak, tav, tavlı, kalgan (Kuzey)
- IV. taglı-Grubu (adak, tag, taglı, kalgan (Tom)
- V. taglı-Grubu (ayak, tag, taglı, kalgan (Doğu)
- VI. dağlı-Grubu (ayak, dağ, dağlı, kalan (Güney)

9-f. Türk lehçeleri Üzerine Yapılan Tasnif Çalışmaları

1. Kaşgarlı MAHMUT, Divanü Lûgati't-Türk (1072-1074)
2. Christoph Johann ADELUNG, Mithridates, I, 1806
3. Friedrich ADELUNG, Uebersicht aller bekannten Sprachen und ihrer Dialecte, s. 32-35.
4. H. J. KLAPROTH, Asia polyglotta, Paris, 1823.
5. Adriano BALBÍ, Atlas ethnographique du globe, Paris, 1826
6. Wilhelm Fredrik PALMBLAD, Geographische und statistische Ephemeriden, 1827, XIX, 225-240.
7. Joseph von HAMMER, I. Bibliotheca italiana, 1825 (Decembra), s. 364-365; II. Wiener Jahrbücher der literatur, 1827, XXXVIII, s. 16-17; III. aynı eser, 1836, LXXVI, s. 189-191.
8. İlya Nikolayaviç BEREZİN (E. Berezine), Recherches sur les dialectes musulmans. I. Systeme des dialectes turcs, Kazan, 1848, 95 s. Aynı basım halinde çıkan bu eserin aynı isim altında yayınlanan aslı için bk. Uçenıya zapiski izdav. imperatorskim kazanskim universitetom, 1849, Kazan, 1948.
9. Wilhelm RADLOFF, Phonetik der nördlichen Türk Sprachen, Leipzig, 1882-1883, II, s. 280-291, Cap. XVIII: Classification der Türk dialecte nach den phonetischen Erscheinungen.
10. Hermann VAMBERY (Armin Bamberger), Das Türkenvolk in seinen ethnologischen und ethnographischen Beziehungen, Leipzig, 1885.
11. Nikolay Fedoroviç KATANOV, Etnograficeskiy obzor turetsko-tatarskih plemen. Vstupitel'naya leksiya v kurs obrozeniya turetsko-tatarskih plemen, proçitannaya v imparatorskom Universitete 29 yanvary 1894 goda. Uçebniya zapiski İmpr. Kazansk. Universiteta, god LXI, kniga 3, May-İyun, Kazan, 1894, s. 186-206.

12. N. A. ARİSTOV, Zametki ob etničeskom sostave türkskih plemen Jivaya starina I, 1896, s. 452-456.
13. Leon CAHUN Introduction a l'histoire de l'Asie, 1896, s. 34-35
14. Fedor Evgeneviç KORŞ, Klassifikatsiya turetskih plemen po yazıkam. Etnografıçesкое obrozenie, kn, 84-85, Moskva, 1910.
15. G. J. RAMSTEDT, Tietosanakirja, IX, 2039-2040, 1917; Iso Tietosanakirja, XIV, 295-296 ve aynı eser, IX, 1938.
16. Julius NEMETH, Türkische Grammatik. Sammlung Göschen, Berlin-Leipzig, 1917.
17. A. SAMAYLOVİÇ, Nekotorie dopolneniya k klassifikatsii turetskih yazıkov. Petrograd, 1922; alm. hulâsası için bk. R. Rachmati, Zur Klassifikation der Türk-Sprachen. Ungarische Jahrbücher, IX, 32-324.
18. Vasilij Alekseviç BOGORODİTSKİY, İzvestsiya Vsetatarskogo Tsentr. İspol. Komiteta Sovetov, 1921, Nr. 237, 239; Vvedenie v tyurkotatarskoe Yazıkoznanie, I. Kısım, Kazan 1922; Vvedenie v tatarskoe yazıkoznanie v svyazi drugimi tyurkskimi yazıkami, Kazan 1934.
19. Cemal VELİDİ, Türk-Tatar tilleriniñ yazmışı. Bizniñ Yul II, 1 (13), Kazan 1923, s. 22-27.
20. Bekir ÇOBANZADE, Türk-Tatar dialektolojisi (Giriş). Bakû 1927.
21. Lajos LİGETİ (bk. Barczy Geza, Magyar szofejtő szotar, Budapest, 1941).
22. Martti RASANEN, Materialien zur Lautgeschichte Türkischen Sprachen. Studia Orientalia, edidit Societas Orientalis Fennica, XV, Helsinki, 1949, s. 26-31
23. N. A. BASKAKOV, K voprosu o klassifikatsii turkskih yazıkov. İzvest. Akad. Nauk SSSR, otd. Literaturı i yazıka, 1952, XI, 2, s. 121-134; Tyurkskie yaziki. İnstitut yazıkoznaniya, Moskva 1960, s. 223-228; Vvedenie v izuçenie Tyurkskih yazıkov. İzdatel'stvo Vıssşaya Şkola, Moskva 1962.
24. Reşid Rahmeti Arat, Türk şivelerinin tasnifi. Türkiyat Mecmuası X, İstanbul 1953, s. 59-139.
25. Johannes BENZİNG ve Karl Heinrich MENGES Fundamenta I, 1959 s. 5-10.
26. Talat TEKİN, Türk dil ve diyalektlerinin yeni bir tasnifi, Erdem (Ocak-1989), S. 13, s. 141-168

9-g. Türk Lehçeleri Üzerine Yapılan Tasnif Çalışmalarından Örnekler

Wilhelm Radloff'un Tasnifi

I. Doğu Şiveleri

1. Asıl Altay şiveleri: a) Altay şivesi,
b) Teleüt şivesi.
2. Baraba şivesi.
3. Kuzey Altay şiveleri: a) Lebed şivesi,
b) Şor şivesi.
4. Abakan şiveleri: a) Asıl Abakan şiveleri (Sagay, Koybal, Kaça),
b) Yüs ve Kızıl şivesi
5. Küerik (Çolım) şivesi.
6. Soyon şivesi
7. Karagas şivesi.
8. Uygur şivesi.

II. Batı şiveleri:

1. Kırgız şiveleri: a) Kara-Kırgız şivesi,
b) Kazak-Kırgız şivesi,
c) Kara-Kalpak şivesi
2. İrtiş şiveleri: a) Turalı şivesi,
b) Kürdak şivesi,
c) Tobol ve Tümen şiveleri.
3. Başkırt şivesi: a) Ova Başkırt şivesi,
b) Dağ Başkırt şivesi.
4. Volga veya Doğu Rusya şiveleri: a) Mişer şivesi,
b) Kama şivesi,
c) Simbir şivesi,
d) Kazan şivesi,
e) Belebey şivesi,
f) Kasım şivesi.

III. Orta Asya şiveleri:

1. Tarançı şivesi.

2. Hami şivesi.

3. Aksu şivesi

4. Kaşgar şivesi.

5. Çağatay şiveleri:

a) Kuzey Sart şivesi,

b) Kokand şivesi,

c) Zerefşan ovası şivesi,

d) Buhara şivesi,

e) Hive Şivesi.

IV. Güney şiveleri

1. Türkmen şivesi.

2. Azerbaycan şivesi

3. Kafkasya şiveleri.

4. Anadolu şiveleri:

a) Hüdavendigâr şivesi,

b) Karaman şivesi.

5. Kırım şivesi.

6. Osmanlı şivesi.

G. J. Ramstedt'in Tasnifi**I (A). Çuvaş dili**

(tu<tağ)

II (B). Yakut dili

(tra<ta<tağ)

III(C). Kuzey Grubu

1. d- bölümü (tağ)

1. Urenhay, Soyot.

2. Karagas

2. z- bölümü

3. Koybal, Şor.

4. Çolım.

3. y- bölümü (to veya tu<tağ)

5. Baraba

6. Altay (Altay Kalmıkları, Teleüt, Lebed, Kumandı)

IV(D). Doğu Grubu

(y<d, tağ)

1. Sart (Buhârâ, Hive)

2. Doğu Türkistan (Yârkend, Kâşgar, Turfan, Hami, Tarançı, Çağatay)

V(F). Güney Grubu

(dağ ve da<tağ)

1. Türkmen (Türkmenistan, Stavropol)

2. Türk veya Osmanlı

A. Samoyloviç'in Tasnifi

I. R- Grubu (Bulgar)

Bu grubun hususiyetleri şunlardır:

1. r<z (taha<tokuz);

2. r<z<d (ura<adağ);

3. pul->bol-;

4. -v, -<-ğ (tav~ tu<tağ);

5. -<ğ ;

6. -<ğ- (yulne<çalğan).

Bu gruba şu şiveler dahildir:

a. Eskilerden: Bulgar, 1. Volga Bulgarları,

2. Tuna Bulgarları.

b. Bugünkülerden: Çuvaş.

II. D- Grubu (Uygur, Kuzeybatı)

Bu grubun hususiyetleri şunlardır: 1. z (toğuz), 2. d (adağ), 3. bol-, 4. -ğ (Tağlığ), 6. ğ- (çalğan).

d sesinin değişik şekillerine (d, t, z) göre, bu grup üç bölüme ayrılır ve bunlara dahil şiveler şunlardır:

A. d- bölümü

- a. Eskilerden: 1. Orhun,
2. Uygur
- b. Bugünkülerden: 1. Soyot (Soyot ve Urenhay),
2. Karagas,
3. Salar

B. t- bölümü Yakut

- C. z- bölümü 1. Sarı Uygur,
2. Kamasin,
3. Koybal,
4. Sagay,
5. Kaça,
6. Beltir,
7. Şor,
8. Kızıl,
9. Küerik

III. Tav- Grubu (Kıpçak, Kuzeybatı)

- Bu grubun hususiyetleri şunlardır: 1. z (toğuz),
2. y<d (ayağ <adağ),
3. bol-,
4. -v<-ğ (tav<tağ),
5. -<-ğ (tavlı<tavlığ),
6. g- (kalğan).

Bu gruba şu şiveler dahildir:

- a. Eskilerden: Kıpçak
- b. Bugünkülerden: 1. Altay,
2. Teleüt,
3. Kumandı,
4. Kırgız,
5. Kumuk,
6. Karaçay,
7. Balkar,
8. Tobol,
9. Baraba,

10. İç Rusya şiveleri,
11. Mişer, —
12. Başkırt,
13. Kırım (Güney sahili hariç),
14. Karaim (Osmanlılaşmış olanlar hariç),
15. Nogay,
16. Kazak.

Bu gruba dahil şiveler, birbirlerine olan yakınlıklarına göre, şu bölümlerde toplanabilir:

1. Moğol devrinden önceki şiveler:

a. 1. Altay,	b. 1. Kumık,
2. Teleüt,	2. Karaçay,
3. Kırgız.	3. Balkar,
	4. Karaim,
	5. Tatar.

2. Moğol devrinden sonraki şiveler:

1. Kazak,
2. Nogay.

IV. Tağlık - Grubu (Çağatay, Güneydoğu)

Bu grubun hususiyetleri şunlardır: 1. z (toğuz), 2. y<d (ayağ <adağ), 3. bol-, 4. -ğ (tağ), 5. -k <-ğ (tağlık <tağlığ), 6. g- (kalğan).

Bu gruba şu şiveler dahildir:

- a. Eskilerden : Çağatay
- b. Bugünkülerden : 1. Doğu Türkistan şiveleri
(Sarı Uygur ve Salar şiveleri hariç);
2. Batı Türkistan şiveleri (Hive Sart ağzı hariç);
3. Özbek (Fergana, Taşkent, Semerkand ve Buhara).

V. Tağlı- Grubu (Kıpçak-Türkmen, Orta)

Bu grubun hususiyetleri şunlardır: 1. z (toğuz),
2. y<d (ayağ <adağ),
3. bol-,
4. -ğ (tağ),
5. -<-ğ (tağlı<tağlığ),

6. g- (kalğan).

Bu gruba şu şiveler dahildir:

a. Tomsk vilâyeti:

1. Çolım,
2. Aba,
3. Çernevo.

b. Güneybatı grubu hususiyetleri ile karışık olanlar:

4. Özbek (Hive),
5. Sart (Hive).

IV. ve V. gruplar birleştirilerek, birbirinden farklı şiveler ayrı bölümler halinde de sıralanabilir.

VI. ol- Grubu (Türkmen, Güneybatı)

Bu grubun hususiyetleri şunlardır:

1. z (doğuz),
2. y<d (ayak <adağ),
3. ol-, 4. -ğ (dağ<tağ),
5. -<-ğ (dağlı<tağlığ),
6. g- (kalan).

Bu gruba şu şiveler dahildir:

1. Hive Cumhuriyeti ahalisi,
2. Buhârâ Cumhuriyeti ahalisi,
3. Afganistan Türkistanı,
4. Türkmenistan Cumhuriyeti,
5. İran (Azerbaycan, Esterâbâd, Horasan vb.),
6. Azerbaycan Cumhuriyeti,
7. Ermenistan Cumhuriyeti,
8. Gürcistan Cumhuriyeti,
9. Anadolu,
10. Suriye (Kuzey kısmı),
11. İstanbul ve civarı,
12. Balkan Yarımadası,
13. Besarabya,
14. Kırım (Güney sahili),
15. Türkmen (Stavropol = Kuzey Kafkasya, Astırhan).

N. A. Baskakov'un Tasnifi

A TÜRK DİLLERİNİN BATI HUN DALI

I. Bulgar Grubu

- a. Eskilerden: 1. Bulgar,
2. Hazar.
- b. Bugükülerden: 3. Çuvaş.

II. Oğuz Grubu

1. Oğuz-Türkmen bölümü:
- a. Eskilerden: 1. Oğuz (X.-XI. asırlar; Mahmud Kâşgari).
- b. Bugünkülerden: 2. Türkmen,
3. Truhmen.
2. Oğuz-Bulgar bölümü:
- a. Eskilerden 1. Peçenek,
2. Uz.
- b. Bugünkülerden : 3. Gagauz.
3. Oğuz-Selçuk bölümü:
- a. Eskilerden: 1. Selçuk,
2. Eski Osmanlı.
- b. Bugünkülerden: 3. Azeri,
4. Türk (Osmanlı).

III. Kıpçak Grubu

1. Kıpçak-Bulgar bölümü:
- a. Eskilerden: 1. Altın-Ordu (Batı).
- b. Bugünkülerden: 2. Tatar (Kasım, Mişer vb.),
3. Başkırt.

2. Kıpçak-Oğuz (Uz-Polovets) bölümü:

- a. Eskilerden: 1. Polovets (Moğol devrinden önce ve sonra=Kıpçak, Kuman).
 b. Bugünkülerden: 2. Karaim,
 3. Kumuk.

3. Kıpçak-Nogay bölümü:

- Bugünkülerden: 1. Nogay,
 2. Kara-Kalpak,
 3. Kazak.

IV. Karluk Grubu

1. Karluk-Uygur bölümü:

- Eskilerden: 1. Kara-Hanlılar Devleti Türk dili
 (Divan Lûgati't-Türk, Kutadgu Bilig),
 2. Kara-Hanlılar devrinden sonraki Türk dili
 (Hıbetü'l-Hakayık, Kısasü'l-Enbiya).

2. Karluk-Harzem bölümü:

- a. Eskilerden 1. Karluk-Harzem (Ahmed Yesevi, Divan-ı Hikmet vb.),
 2. Altın-Ordu (Doğu; Muhabbet-nâme vb.),
 3. Eski Özbek.

b. Bugünkülerden:

4. Özbek (Kıpçak şiveleri hariç),
 5. Uygur (yeni, bütün şiveleri ve bunlar arasında Salar ve Hoton).

B TÜRK DİLLERİNİN DOĞU HUN DALI

I. Uygur Grubu

1. Uygur-Tukyu bölümü:

- a. Eskilerden: 1. Orhun âbidelerinin eski Oğuz dili (=Tukyu),
2. Eski Uygur.
- b. Bugünkülerden : 3. Tuva, (= Urenhay, Soyot, Soyon),
4. Karagas (Tofa).

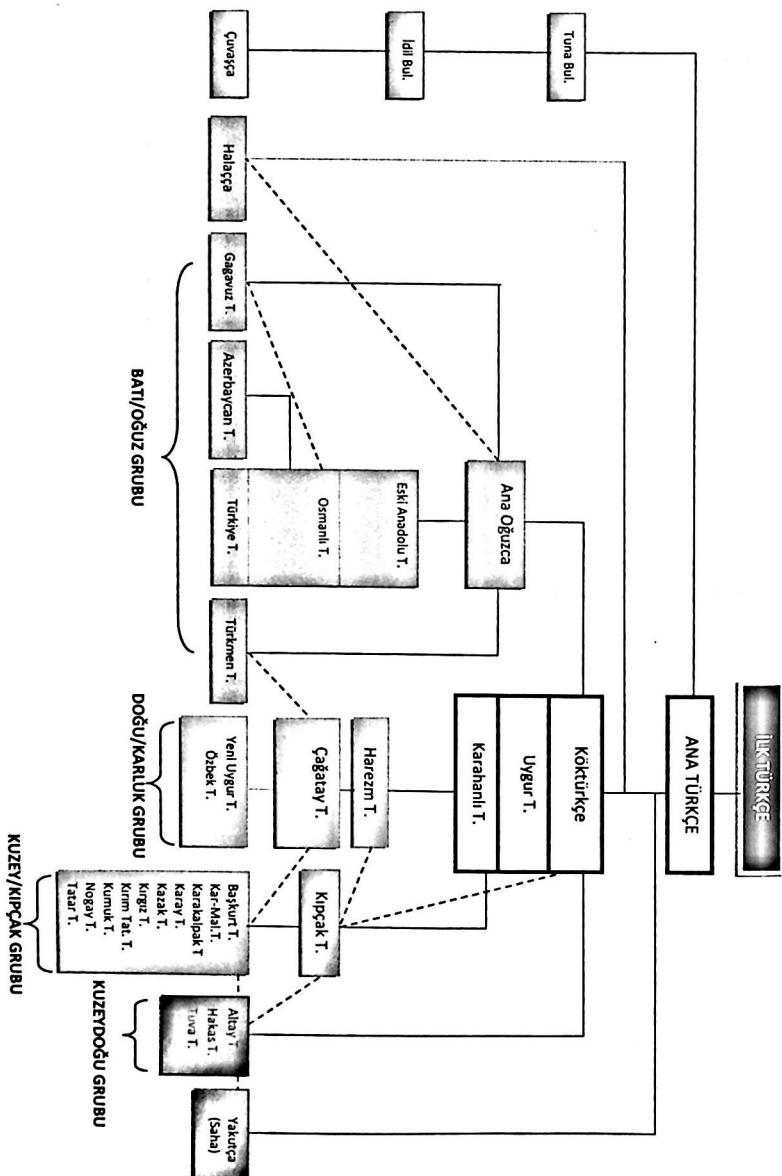
2. Yakut bölümü:

Bugünkülerden:

1. Hakas (bütün şiveleri),
2. Kamas,
3. Küerik,
4. Şor,
5. Altay dilinin şimâl şiveleri (Tuba, Şalkanduu, Kumandı),
6. Sarı Uygur.

II. Kırgız-Kıpçak Grubu

- Bugünkülerden: 1. Kırgız,
2. Altay (Altay, Teleüt, Telengit şiveleri).

10- TÜRK DİLİNİN BUGÜNKÜ DURUMU VE YAYILMA ALANLARI

Bir dilin dünya dilleri arasındaki yeri ve değeri; *dünya çapındaki yaygınlığı, diplomasi dili, uygarlık dili, geçer bölge dili, resmî dil, ulusal dil ve yazı dili* olmasıyla ölçülür. Türkçe uzun tarihi boyunca, hemen her dönemde yukarıda belirtilen özelliklere sahip olmuştur. Günümüzde de Türkçe bütün bu özelliklere aynı anda sahip olan birkaç dünya dilinden biri durumundadır.

UNESCO dünyada en çok konuşulan ilk 10 dili şöyle sıralamıştır. Çince, İngilizce, İspanyolca, Hintçe, **Türkçe**, Arapça, Portekizce, Bengalce, Rusça, Japonca. Görüldüğü gibi Türkçe en çok konuşulan diller sıralamasında beşincidir.

Türkçe (Gök) Türk, Uygur, Arap, Latin, Kiril alfabeleri başta olmak üzere, 10'dan fazla alfabe ile yazıya geçirilmiş bir dildir. Günümüzde Türk dünyasında Latin, Arap ve Kiril alfabeleri kullanılmaktadır. Türkiye, Kıbrıs, Yunanistan ve Bulgaristan'daki Türkler, Türkiye Cumhuriyeti'nin resmî alfabetesini, yani Latin alfabetesini; Çin, İran, Afganistan, Irak ve Suriye'dekiler Arap alfabetesini; Sovyetler Birliği'nden ayrılan bağımsız Türk cumhuriyetlerinden Azerbaycan, Türkmenistan ve Özbekistan Latin alfabetesini; Kazakistan ile Kırgızistan ise Kiril alfabetesini kullanılmaktadırlar. Kazakistan ve Kırgızistan'da da Latin alfabetesine geçme istek ve eğilimleri giderek güç kazanmaktadır. Öncelikle Kazakistan'ın yakın gelecekte Latin alfabetesine geçmesi beklenmektedir. Rusya Federasyonuna bağlı özerk Türk cumhuriyetlerinde ise genellikle Kiril alfabeti kullanılmaya devam edilmektedir.

Farklı lehçeler halinde de olsa, Türkçe bugün Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan, Azerbaycan, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti ve Türkiye gibi yedi bağımsız Türk devletinin resmî dili, devlet dilidir. Çin(Doğu Türkistan) Tacikistan, Afganistan, İran, Irak, Suriye, Yunanistan, Makedonya, Bulgaristan, Romanya, Moldova, Ukrayna ve Rusya Federasyonu içinde de önemli sayıda Türk yaşamakta ve bu ülkelerin bir bölümündeki özerk bölgelerde Türkçe ikinci resmî dil durumundadır. Ayrıca Avrupa'da, özellikle Almanya'da önemli sayıda Türk yaşamaktadır. Bugün Almanya'da Almancadan sonra en fazla konuşulan ikinci yerleşik ana dili Türkçedir.

Dünyanın en hareketli milletlerinden biri olan Türklerin coğrafyası, tarih boyunca durmadan değişmiştir. Dolayısıyla Türk dilinin yayılma alanları da bu hareketliliğe bağlı olarak bazen genişlemiş bazen daralmıştır. Türk dilinin tarihf yayılma alanları, bugünden daha geniştir. Günümüzde bu alan biraz daralmıştır. Ancak yine de Türk dili dünya dilleri arasında konuşulduğu coğrafyanın büyüklüğü bakımından birinci, ana dili olarak üçüncü ve konuşan insan sayısı bakı-

mından beşinci sıradadır. Bugün Türkler, ana hatları ile Balkanlardan Büyük Okyanus'a, Kuzey Buz Denizi'nden Tibet'e kadar olan sahada yaşarlar. Bütün bu alanda Türk nüfusu yer yer farklı yoğunlukta bulunmakta ve Türkçe farklı lehçeler halinde konuşulmaktadır. Bununla birlikte, Macar bilgini H. Wambery'nin belirttiği gibi Türkçe bilen bir insan Balkanlardan Çin'e kadar Türkçe konuşarak gidebilir. Türkçe, bu coğrafyada yaşayan bütün insanların ortak anlaşma aracıdır.

Türkçe, dünyanın bir çok ülkesinde ilgi gören, öğrenilen ve öğretilen bir dildir. Avrasya coğrafyasında geçer bölge dili (lingua franka) olan Türkçe, dünyanın çok sayıda ülkesindeki üniversitelerde, bilimsel olarak araştırılmakta ve öğretilmektedir. Türk dili ile yazılan edebî ve bilimsel eserler dünyanın her yerinde, özel ve resmî kitaplıkları doldurmaktadır. Türkçe, dünyanın neredeyse her dilinde sözlükleri, gramerleri olan saygın ve yaygın bir dildir. Zengin söz varlığı, yaygın kullanımı, bilimsel alanlara ait terminolojisi, soyut kavramları karşılamadaki üstün yeteneği, zengin deyimleri, çok düzenli yazım, ses ve şekil yapıyla Türkçe dünyanın önde gelen bilim ve edebiyat dillerinden biridir.

Türk dünyası dediğimiz ve Türklerin tarih boyunca yaşadığı bu coğrafya, 20-90 doğu boylamları ile 33-65 kuzey enlemleri arasında yer alır. Bu alan kuş uçuşu, doğudan batıya 6-7 bin, kuzeyden güneye 3 bin kilometredir. Yukarıda belirtilen bu alan içinde kalan, Çin, Moğolistan, Rusya Federasyonu, Ukrayna, Moldavya, Romanya, Romanya, Yugoslavya, Bulgaristan, Makedonya, Yunanistan, Suriye, Irak, İran, Tacikistan, Afganistan, Polonya gibi yabancı ve Türkiye, Azerbaycan, Kuzey Kıbrıs, Türkmenistan, Özbekistan, Kırgızistan, Kazakistan gibi Türk kökenli ülkelerde Türkler yaşamaktadır.

Yukarıda belirtilen coğrafyada yaşayan Altay, Tuva-Hakas Türkleri Şaman, Gagauz, Çuvaş ve Yakutlar Ortadoks Hristiyan, Çin'in Kansu eyaletindeki Sarı Uygurlar Budist, diğer Türkler Müslümandır. Bunlardan başka yazı dilleri bulunmayan, ancak lehçeleri Kuzeydoğu grubuna giren, Polonya ve Litvanya'daki Karay Türkleri de Musevi'dir. Türk nüfusunun yaklaşık olarak % 98'i Müslüman, % 2'si de diğer din ve inanç sistemlerine mensuptur.

Türk dünyası birçok kişi tarafından değişik şekillerde tasnif edilmiştir. En çok kabul gören tasniflerden biri, "*Altay-Sibirya Türkleri, Batı Türkleri, Doğu Avrupa Türkleri ve Türkistan Türkleri*" şeklindeki genel bölümlendirmedir. Buna göre:

- 1- **Altay-Sibirya Türkleri:** Altay, Baraba, Çulım, Dolgan, Hakas, Karagas, Koybal, Kumandı, Sabir, Sagay, Şor, Telengit, Televüt, Tobol, Tofalar, Tuva ve Yakut Türkleri

- 2- **Batı Türkleri:** Ahıska, Azerbaycan, Balkanlar (Batı Trakya, Bulgaristan, Romanya, Yugoslavya) Irak, İnan (Afşar, Azeri, Halaç, Hamse, Horasani, Boçagcı, Kaçar, Karacadağ, Karagözlü, Karakoyunlu, Karapapak, Karayi, Kaşgay, Şahseven, Türkmen), Kıbrıs, 12 Adalar, Suriye ve Türkiye Türkleri.
- 3- **Doğu Avrupa Türkleri:** Gagauz, İdil-Ural (Başkurt, Çuvaş, Kazan, Mişer) Kafkasya (Karaçay-Malkar, Kumuk, Nogay, Stavropol Türkmenleri), Karayim, Kırım (Kırım Tatarları, Belorusya Tatarları, Litvanya Tatarları, Polonya Tatarları, Kırımçak) Türkleri
- 4- **Türkistan Türkleri:** Afganistan, Doğu Türkistan (Kazak, Kırgız, Salar, Sarı Uygur, Uygur) Karakalpak, Kazak, Kırgız, Özbek, Türkmen Türkleri

Yönlere göre yapılan tasnifte ise genellikle Türkler Doğu Türklüğü, Kuzey Türklüğü ve Batı Türklüğü şeklinde gruplandırılırlar. Kabaca, Hazar denizinin doğusunda kalan Türklere Doğu Türklüğü, kuzeyinde kalanlara Kuzey Türklüğü ve bu sınırın güneyi ile batısında kalanlara da Batı (Güneybatı) Türklüğü denmektedir:

A. Batı Türklüğü

1. Türkiye Türkleri
2. Rumeli Türkleri (Yunanistan, Bulgaristan, Yugoslavya, Moldavya).
3. Kıbrıs Türkleri
4. Suriye Türkleri
5. Irak Türkleri
6. Azerbaycan Türkleri (Kuzey Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan ve İran'daki Güney Azerbaycan Türkleri).

B. Doğu Türklüğü

1. Batı Türkistan Türkleri (İnan'ın Horasan bölgesinde, Afganistan'ın kuzeyinde ve Rusya Federasyonu'nda yaşayan Türkler ile Türkmen, Özbek, Karakalpak, Kazak, Kırgız Türkleri).
2. Doğu Türkistan Türkleri (Çin'in batı bölgesinde, Doğu Türkistan'da bulunan Uygur ve Kazak Türkleri).

C. Kuzey Türklüğü

1. Sibiry Türkleri (Saha/Yakutlar).
2. Abakan Türkleri (Tuvalar ve Hakaslar).
3. Altay Türkleri

4. İdil-Ural Türkleri (Kazan ve Batı Sibiryâ Tatarları, Başkırtlar, Çuvaşlar).
5. Kafkas Türkleri (Kafkasların kuzeyindeki Karaçay-Malkar, Nogay ve Kumuk Türkleri).
6. Kırım Türkleri (Kırım, Özbekistan, Türkiye ve Romanya).
7. Karay Türkleri (Polonya ve Litvanya).

Bütün bu alanda konuşulan Türk dili üç lehçeye ayrılır:

1. Türkçe
2. Çuvaşça
3. Yakutça

Çuvaşça ve Yakutça yüzyıllar boyunca konuşma dili olarak yaşamış, ancak XIX-XX. yüzyıllarda yazı dili hâline gelmişlerdir. Çuvaşlar, Moskova ile Kazan arasında İdil (Volga) ırmağı boylarında yaşarlar. Esas nüfus, Çuvaşistan Özerk Cumhuriyetinde olmakla birlikte, Tataristan ve Başkırdistan'da da Çuvaşlar bulunmaktadır. Çuvaşların küçük bir bölümü Müslüman, çoğunluğu ise Ortadoks Hristiyandır. Başkentleri Çeboksarı olan Çuvaşların toplam nüfusu 4.300.000 kadardır.

Yakutlar Sibiryâ'da Katanga, Ölenek, Lena ve Kamçatka'ya Kelima ırmakları çevresinde yaşarlar. Rusya Federasyonuna bağlı özerk Yakutistan Cumhuriyeti içinde yaşayan Yakutların nüfusu 1.000.000 civarındadır. Küçük bir kısmı Müslüman, bir bölümü Şaman, büyük bir kısmı da Ortodoks Hristiyandır. Başkentleri Yakutsk'tur.

Bu iki lehçe dışında kalan diğer Türk yazı dillerinin ve lehçelerinin ortaya çıkışını ve gelişimini daha önce izah etmiştik. Türkçe kolundan doğmuş yakın lehçeleri de şöyle tasnif edebiliriz:

A. Batı (Güneybatı) Türkçesi

1. **Türkiye Türkçesi:** Türkiye, Irak, Suriye, Kıbrıs, Yunanistan, Bulgaristan, Yugoslavya ve Almanya başta olmak üzere Türkiye Türklerinin bulunduğu ülkelerde).
2. **Gagauz Türkçesi:** Moldavya (Gagauz yeri), Ukrayna, Romanya ve Bulgaristan'da.
3. **Azerbaycan Türkçesi:** Kuzey Azerbaycan, İran (Güney Azerbaycan), Gürcistan ve Türkiye'de.
4. **Türkmen Türkçesi:** Türkmenistan, İran (Horasan), Afganistan ve Pakistan'da.

B. Kuzevdoğu (Doğu) Türkçesi

1. **Özbek Türkçesi:** Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan, Afganistan, Tacikistan ve Pakistan'da.
2. **Uygur Türkçesi:** Çin (Doğu Türkistan) ve Kazakistan'da.
3. **Kazak Türkçesi:** Kazakistan, Moğolistan ve Doğu Türkistan'da.
4. **Karakalpak Türkçesi:** Özbekistan (Karakalpak özerk bölgesinde).
5. **Kırgız Türkçesi:** Kırgızistan ve Doğu Türkistan'da.
6. **Kazan (Tatar) Türkçesi:** Tataristan, Başkurdistan'da.
7. **Başkurt Türkçesi:** Başkurdistan, Tataristan ve Rusya'da.
8. **Kırım Türkçesi:** Kırım, Özbekistan ve Romanya'da.
9. **Nogay Türkçesi:** Kuzey Kafkasya, Rusya'da.
10. **Karaçay Türkçesi:** Kuzey Kafkasya, Rusya'da.
11. **Malkar Türkçesi:** Kuzey Kafkasya, Rusya'da.
12. **Kumuk Türkçesi:** Kuzey Kafkasya, Rusya'da.
13. **Altay Türkçesi:** Rusya, Altay Özerk Cumhuriyetinde.
14. **Hakas (Abakan) Türkçesi:** Rusya, Hakas Bölgesi, Çin'in Kansu eyaletinde.
15. **Tuva Türkçesi:** Rusya, Tuva bölgesi ve Moğolistan'da.
16. **Karay Türkçesi:** Polonya ve Litvanya'da.

Bugünkü yazı dilleri ve bu dilleri kullanan nüfus yaklaşık olarak şöyledir.⁷⁴

A. Batı (Güneybatı) Türkçesi**1. Türkiye Türkçesi**

Türkiye'de	65.000.000
Irak'ta	1.100.000
Suriye'de	200.000
Kıbrıs'ta	200.000
Yunanistan'da	200.000
Bulgaristan'da	1.800.000
Yugoslavya'da	500.000
Toplam	69.000.000

⁷⁴ Nüfus ile ilgili rakamlar için bk. Yusuf Dönmez, Türk Dünyasının Coğrafyası, Yeni Türkiye, Türk Dünyası Özel Sayısı, 1997, S. 15, s. 60-72; Ahmet Bican Ercilasun, Türk Dünyası Üzerine Araştırmalar, Ankara 1993, s. 46-50; Ali Yiğit, age.

2. Gagauz Türkçesi

Moldavya	197.164
Romanya ve Bulgaristan'da	50.000
Toplam	247.164

3. Azerbaycan Türkçesi

Kuzey Azerbaycan (Azerbaycan ve Gürcistan'da)	6.791.106
Güney Azerbaycan (İran)	18.000.000
Toplam	24.791.106

4. Türkmen Türkçesi

Türkmenistan'da	2.718.297
Horasan (İran)	1.000.000
Afganistan ve Pakistan'da	300.000
Toplam	4.018.297

B. Kuzeydoğu (Doğu) Türkçesi**1. Özbek Türkçesi**

Özbekistan, Afganistan, Pakistan ve Tacikistan'da	21.000.000
--	------------

2. Uygur Türkçesi

Doğu Türkistan (Çin), Kazakistan, Rusya'da	17.000.000
--	------------

3. Kazak Türkçesi

Kazakistan, Doğu Türkistan (Çin).	11.000.000
-----------------------------------	------------

4. Karakalpak Türkçesi

Özbekistan'da	600.000
---------------	---------

5. Kırgız Türkçesi

Kırgızistan ve Doğu Türkistan'da (Çin)	3.300.000
--	-----------

6. Kazan ve Kırım Tatar Türkçesi

Tataristan (Rusya) ve Kırım'da (Ukrayna)	16.000.000
--	------------

7. Başkurt Türkçesi	
Başkurdistan'da (Rusya)	2.500.000
8. Nogay Türkçesi	
Kuzey Kafkasya (Rusya)	300.000
9. Karaçay Türkçesi	
Kuzey Kafkasya (Rusya)	400.000
10. Malkar Türkçesi	
Kuzey Kafkasya (Rusya)	200.000
11. Kumuk Türkçesi	
Kuzey Kafkasya (Rusya)	282.178
12. Altay Türkçesi	
Altay Özerk Bölgesi (Rusya)	180.000
13. Hakas (Abakan) Türkçesi	
Hakas bölgesi (Rusya) ve Çin'in Kansu eyaletinde	150.000
14. Tuva Türkçesi	
Tuva bölgesi (Rusya) ve Moğolistan'da	300.000
15. Diğer Ülkelerdeki Türkler	
	8.900.000
<u>Türk dünyasının toplam nüfusu</u>	<u>177.918.745</u>

Buna 4.300.000 Çuvaş ile 1.000.000 Yakut'u da eklersek, toplam nüfus: 183.218.745 olur. Burada kullanılan rakamlar, 1989 yılında Sovyetler Birliğinde yapılan nüfus sayımı verilerine ve Yusuf Dönmez'in 1995 yılını esas alarak yaptığı tespitlere dayanmaktadır. Nüfus sayımlarındaki eksiklikler bir yana, bugüne kadarki nüfus artışını eklersek, bu sayının tahminen 190 ila 200 milyon dolayında olduğunu söyleyebiliriz.

İKİNCİ BÖLÜM

ÇAĞDAŞ
TÜRK LEHÇELERİ

-GRAMER-

AZERBAYCAN TÜRKÇESİ

1. AZERBAYCAN ADI

Arap tarihçilerinin Arran ve Şirvan olarak adlandırdıkları Azerbaycan'ın ismi, Mehmed Emin Resulzâde'ye göre Makedonyalı İskender'in kurduğu Yunan-Bahter İmparatorluğu'na karşı bağımsızlığını ilan eden Satrap Atropet'in adından gelir. Bu isim ilk defa coğrafi ve siyasi bir terimle Atropetenye ve Atropet olarak anılmıştır. Bu kelime Ermenice'de Atropatokan, Farsça'da Aterapata, Arapça'da Azerbaycan şeklini almıştır. Ahmet Caferoğluna göre, Azerbaycan, Atar ve Patar kelimelerinin birleşmesinden meydana gelmiştir⁷⁵. Atar Farsça'da ateş, pata ise ülke demektir.

Birçok kişi de, Azerbaycan adının Farsça "ateş" anlamına gelen "azer" sözünden çıktığına inanır. Bu düşünceye göre Azerbaycan "ateş ülkesi" demektir. Eski tarihçiler bu ülkeye "Ateşler Ülkesi" adını vermişlerdir. Adını, yerel petrol kaynaklarının ateşlerini beslediği sayısız Zerdüş tapınağından almıştır. Arap tarihçisi Taberî, çeşitli halk rivayetlerine dayanarak, ibadet edilen ateşin en büyüğünün burada bulunmasından dolayı bu ülkeye Azerbaycan adının verildiğini söylemektedir⁷⁶.

Orta Çağ tarihçilerine göre, "Azerbaycan" sözü Sasani padişahı Şapur'un (240-272) zamanında Nuh neslinden olan ve peygamberlik iddiasında bulunan "Azerbaz" adından alınmıştır. 19. yüzyıl Azerbaycan tarihçisi Abbasgulu Aga Bakıhanov ise, bu sözün ünlü halk kahramanı Babek'in (9. yüzyıl) adından alındığını yazmaktadır⁷⁷.

Dr. Cemaleddin Fegihî, Kâtip Harezmi'nin "Miftahü'l-Ulûm" adlı eserine dayanarak "Azerbaycan" sözünü şöyle açıklamaktadır: Farsça "kış ayı" demek olan "azer" kelimesine, bâd (rüzgâr) kelimesinin ve "nan" ekinin getirilmesiyle oluşmuş ve kelime "kış rüzgârının estiği yer" anlamına gelmektedir. Kaşgarlı Mah-

⁷⁵ Nevzat Özkan, *Türk Dünyası Nüfus, Sosyal Yapı, Dil, Edebiyat*, Geçit Yay., Kayseri 1997, s. 205

⁷⁶ Fuat Bozkurt, *Türklerin Dili*, Kapı Yay., İstanbul 2005, s. 409

⁷⁷ Şamil Cemşidov, "Azerbaycan" Sözü'nün Menşee ve Mânası Hakkında (Akt. Metin Karaörs), *Türk Kültürü*, S. 370, Y. XXXII, s. 113

mut, Divanü Lugati't-Türk adlı eserinde Azerbaycan sözünü "Azerbad" yani "odun (ateşin) âbâd ettiği yer" şeklinde açıklamıştır⁷⁸.

Sovyet hakimiyeti zamanında "Azerbaycan" sözünün etimolojik bakımdan incelenmesi konusunda birçok fikir ileri sürülmüştür. E. Demircizade "Aturpat" sözünü, "A" (Allah), "tur" (ateş), "pat" (baş) şeklinde açıklayarak, "baş ateş Tanrısı" anlamını vermiş ve daha sonra bu kelimenin "mekân" veya "ülke" anlamındaki "kan" kelimesiyle birleşerek "Aturpatkan" şekline girdiğini kaydetmiştir. R. Gurban ise, "Azerbaycan" sözünün, eski "Az' (as) kavim adına "er" (kişi) ve "bay" (zengin) sözlerinin eklenmesiyle türediğini ve daha sonra bu birleşmeye de, "c" bağlayıcısı ile, "an" yer-mekân ekinin birleşmesiyle kelimenin Az+er+bay+can (Az erlerinin zengin ülkesi) şekline dönüştüğünü belirtmiştir⁷⁹.

Şamil Cemşidov da Atarpatekan sözünü esas alarak kelimeyi, "Oderpatekan" biçiminde ele almıştır. Yazara göre, od "ateş" demektir. "Od" kelimesine "er-" isimden fiil yapma eki getirilmiştir. Oder "yanmada, alevlenmede olan", "sönmeyen", "ebedi ateş" anlamını vermektedir. "pate" kelimesi ise "yer, mekân, vatan" anlamına gelmektedir. "kan" ise Farsça çokluk bildiren ektir. Böylece Oderpatekan; Od+er+pate+kan şeklinden meydana gelmiştir. Anlamı da "odlar yurdu" veya "sönmeyen odlar yurdu" demektir. Yazar kelimenin zamanla "Azerbaycan" şekline dönüştüğü görüşündedir⁸⁰.

⁷⁸ Şamil Cemşidov, *age.*, s. 114

⁷⁹ Şamil Cemşidov, *age.*, s. 114

⁸⁰ Şamil Cemşidov, *age.*, s. 116-119

2. AZERBAJCAN TÜRKLERİNİN TARİHİ

Azerbaycan, MÖ 8. yüzyılda kurulan Manna İmparatorluğundan günümüze kadar pek çok kavmin denetiminde bulunmuş, birçok medeniyete beşiklik etmiş ve büyük mücadelelere sahne olmuş bir ülkedir. 1029'lu yıllardan sonra Selçuklular'ın Azerbaycan'a sahip olmasına kadar bu bölgede sırasıyla Urartular, Medler, Persler, Atropatene Krallığı, Romalılar, Ermeniler, Parthlar, Sasaniler, Bizans, Emeviler, Abbasiler, Şirvanşahlar, Sacoğulları, Revvadiler, Sellariler, Şeddadiler ve Ahmedililer egemen olmuşlardır⁸¹.

Bu devletlerin egemenlikleri esnasında bölgeye Türk göçleri de olmuştur. Azerbaycan'a ilk Türk göçleri MÖ I. yüzyılda olur. İskitler ve Sakaların büyük göçleri sırasında Türkler ilk kez gelerek buraya yerleşirler. Kıpçak, Bulgar ve Oğuz boylarından değişik Türk oymakları bu topraklara yerleşirler. Bulgarlar, Hazarlar, Sabirler ve Uygurlar daha sonraları gelip Azerbaycan'a yerleşen Türk boylarıdır⁸².

VII ve VIII. yüzyılın sonuna kadar Araplar, birçok doğu ülkesi gibi Azerbaycan'a da hakim olmuşlardır. Ancak bölge halkını Araplaştıramadıkları gibi, kendileri de o bölgede yaşayan halk ile kaynaşarak erimişlerdir. Bunun en güzel delili, Azerbaycandaki bazı yer adlarıdır. Arapların hakimiyeti sırasında ve ondan önce çeşitli Türk boyları gelip bu bölgeye yerleşmiştir. MS 395-396 yıllarında Hunlar kalabalık gruplar halinde bu bölgelere gelmişlerdir. Bu Hun akınları sırasında Hazarlar da bölgeye gelen Türk boyları arasındadır. Hun, Kuşan ve Sabirlerin akını ise MS 486'ya rastlar.

VII. yüzyılda oluşan göçler Orta Asya'dan batıya doğru yönelince, Hazarları ve Sabirleri iterek Azerbaycan'a gelmelerini sağlamışlardır. VII. yüzyılda Oğuz ve Peçenek göçleri daha da kalabalıklaşmış ve XI. yüzyılda Selçuklular, Azerbaycan'ı Selçuklu topraklarına katmışlardır. 1086 yılında Türklerin Azerbaycan'daki durumunu belirten Nesevi Mehmed İbn-i Ahmed (XIII. yy.): "Azerbaycan düzlüklerinde, dağlarında ve kalelerinde Türkler çekirge gibi yayılmışlardı."⁸³ demektedir. Bu ifadeler, sözkonusu tarihlerde Türk nüfusunun bu bölgedeki kesafetini göstermesi bakımından önemlidir.

X.-XI. yüzyıllarda Azerbaycan'a Oğuz Türkleri gelmeye başlar. Selçuk Bey'in torunu Çağrı Bey, Azerbaycan'ı alır ve bazı Oğuz boylarını bölgeye yerleştirir. Selçuklu akınları sonucunda bölge tamamen Türkleşir. Alparslan'ın seferi ile 1064 yılında Azerbaycan kesin biçimde Selçuklular'ın eline geçer ve Büyük

⁸¹ İslam Ansiklopedisi, C. 4, Diyanet Vakfı Yay., s. 318

⁸² Fuat Bozkurt, age., s. 410

⁸³ N. Memmedov, Azerbaycan Dilçiliğinin Nezeri Esasları, Bakü 1971, s. 19

Selçuklu Devleti'nin bir eyaleti olur. Büyük Selçuklular'dan sonra Azerbaycan Irak Selçuklularının (1118-1194) ve İldenizliler Hanedanı'nın (1137-1225) idaresine girer.

Azerbaycan XII.-XIV. yüzyıllar arasında sırasıyla Moğolların, Harezmsahlara ve Timurlular'ın hakimiyetine girer. 1222 yılından itibaren bölgeyi ele geçiren Moğolların hakimiyeti Timur'un ölümüyle son bulur. Moğol istilasından kurtulduktan sonra sırasıyla Karakoyunlular (1380-1468) ve Akkoyunlular'ın (1340-1514) idaresine girer. XVI. yüzyılın başlarında Akkoyunlular yıkılınca Azerbaycan'ın tamamı Safevîlerin eline geçer

Bölge daha sonraları sürekli Safevîlerle Osmanlıların arasında el değiştirir. 1747 yılında Nadir Şah'ın ölümüyle Safevî Devleti son bulur. 1514'ten 1747'ye kadar Yavuz Sultan Selim, Kanunî, IV. Murad, III. Ahmed zamanlarında Safevî Devletiyle sürekli savaşılır ve bölge sürekli iki devlet arasında el değiştirir⁸⁴.

18. yüzyılın başlarından itibaren bölgede Rusların etkisi görülmeye başlar. Rusların Azerbaycan'ı ilk işgali 1722 yılında Nadir Şah zamanında olmuştur. Afşar Türklerinden olan Nadir Şah, 1735'te Kuzey ve Güney Azerbaycan'da İran hakimiyetini kurmuştur. 1805'ten 1813'e kadar bölgede Rus -İran mücadelesi yaşanmış ve sonunda Azerbaycan, 1828 Türkmençay Anlaşması'yla Aras nehri sınırı olmak üzere, Kuzey ve Güney Azerbaycan olarak ikiye ayrılmıştır⁸⁵.

Doksan yıllık Rus hakimiyetinden sonra 28 Mayıs 1918'de Mehmed Emin Resulzâde'nin önderliğinde Kuzey Azerbaycan'da demokratik bir cumhuriyet kurulmuştur. Ardından Osmanlı İmparatorluğu bu devleti tanımış ve toprak güvenliğini koruma altına almıştır. Ancak Mondros Mütarekesiyle Kafkaslar İngilizlere bırakılır. Ardından 27 Nisan 1920'de Bolşevik Ordusu Azerbaycan'a girer ve 1 Mayıs'ta Bakü'yü ele geçirir. 1922 yılının Mart ayında Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan cumhuriyetleri Mavera-ı Kafkas SSC Federasyonu'nda birleştirilir. 6 Temmuz 1923'te ise Azerbaycan SSCB'ye, Azerbaycan SSC adıyla dahil edilir⁸⁶.

⁸⁴ İslam Ansiklopedisi, C. 4, s. 319-320

⁸⁵ Mehmet Saray, Azerbaycan Türkleri Tarihi, İstanbul 1993, s. 11-20

⁸⁶ Nevzat Özkan, agc., s. 205-207

3. AZERBAYCAN TÜRKÇESİ

Türkler 13. yüzyıla kadar tek bir yazı dili kullanmışlardır. 13. yüzyıldan itibaren Azerbaycan ve Anadolu'daki Türklerin sayısı giderek artmış, Harezm'de ortaya çıkan yazı dili Türk kültür merkezini Selçuklu Türklerine yaklaştırmıştır. 13. yüzyıl başlarında başlayan Moğol baskısı neticesinde buradaki Türkler Anadolu'ya gelmişlerdir. Anadolu'ya gelen Türkler arasında edebî dili bilenler vardı, ama daha önce buralara yerleşmiş olan Oğuz Türkleri, edebî dilden uzak idiler. Dolayısıyla eser veren kişiler yeni bir edebî dil yaratırken Oğuz Türkçesi ile edebî dili kaynaştırdılar. Ayrıca Oğuzların zengin bir sözlü edebiyata sahip olması ve bu edebiyatın yazıya geçirilmesi ihtiyacı, Anadolu Selçuklularından sonra kurulan Beyliklerin Türkçeyi teşvik etmeleri, Azerbaycan ve Anadolu'da Oğuzcaya dayalı yeni bir yazı dilinin oluşmasını sağlamıştır⁸⁷.

Azerbaycan Türkçesi, Batı Türkçesinin doğu sahası içinde yer alan ağızlar topluluğu ve bu saha içinde gelişen yazı dilinin adıdır. Oğuzcaya dayalı olarak 13. asırdan günümüze kadar kullanılan Batı Türkçesi zamanla Osmanlı Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesi olarak iki daireye ayrılır. Dolayısıyla Azerbaycan Türkçesi Doğu Oğuzcası, Osmanlı Türkçesi de Batı Oğuzcasıdır. Muharrem Ergin, Azerbaycan Türkçesinin yazı dili olarak ortaya çıkışını şöyle değerlendirmektedir: “...*Azeri sahası Batı Türkçesinin esas yazı dili çizgisini teşkil eden Osmanlı yazı dili çizgisinin paralelinden dışarı çıkmamıştır. İki sahadaki eserler arasında görülen ufak tefek farklar hep, bir yazı dilinin iki uzak bölgesi arasında görülen mahallî ayrılıklar çerçevesinde kalmış, Azerî ve Osmanlı Türkçeleri, günümüze kadar hiç bir zaman iki ayrı yazı dili haline gelmemiş, daima aynı yazı dilinin iki ayrı dairedeki görünüşünü teşkil etmişlerdir. Bu iki görünüş, ayrı siyasi idarelere, ayrı sosyal çevrelere ve ayrı kültür merkezlerine bağlı olan iki sahada, yazı dili disiplininin bugünkünden farklı olarak mahallî tesirlere açık bulunduğu devrelerin tabii bir tezahüründen başka bir şey değildir.*”⁸⁸

Azerbaycan Türkçesinin özellikleri XIII-XIV. yüzyıllarda doğmaya başlar. O dönemlerde Azerbaycan Türkçesi Anadolu Türkçesiyle iç içedir. XII. yüzyılda Ahmet Yesevi'de, XIII. yüzyılda Assaluk'ta Oğuzca özellikler saptanır. Nevaî'de ve Çağatay Türkçesinde Azerbaycan Türkçesinin izleri görülür. Bu yüzyıllarda Azeri-Anadolu Türkçesi ayrımı bulunmaz. Sultan Veled'de, Yunus'ta (XIV. yy.) Azerbaycan Türkçesinin özellikleri vardır. XV. yüzyıldan kalan Dede Korkut, Kadı Burhaneddin Divanı, Hasanoğlu'nun şiirleri, Ahmet Harami Destanı, Hataî, Nesimî ve Fuzulî'nin eserleri hem Anadolu hem de Azerbaycan sahasının ortak

⁸⁷ Ahmet Bican Ercilasun, Batı Türkçesinin Doğuşu, Uluslararası Türk Dili Kongresi 1988, TDK Yay., Ankara 1996, s. 39-45

⁸⁸ Muharrem Ergin, Azerî Türkçesi, İstanbul 1981, s. VII.

ürünleridir. Fuzulî ve Habîbî'den sonra Azerbaycan Türkçesinin dil özellikleri giderek yoğunlaşır⁸⁹.

Azerbaycan sahası dil coğrafyası bakımından Doğu Anadolu, Güney Kafkasya ve Kafkas Azerbaycan'ı, İran Azerbaycan'ı Kerkük ve Irak-Suriye Türkleri bölgelerini içine alır. 14. yüzyıldan itibaren tek bir çizgi hâlinde günümüze gelen Azerbaycan Türkçesi 1828'de Azerbaycan'ın ikiye ayrılmasıyla kesintiye uğramıştır. Bugün Güney Azerbaycan'da Farsça yazı dili durumundadır. Dolayısıyla Azerbaycan Türkçesinin yazı dili olarak merkezi Kuzey Azerbaycan'dır. Bugünkü Azerbaycan yazı dili öncelikle Bakü, Karabağ ve Tebriz ağızları üçgeni ile Batı Türkçesinin oluşumuna dayanmaktadır⁹⁰.

Şireliyef Azerbaycan edebî dilinin ağızlarını dört grup etrafında toplamaktadır⁹¹. Bu gruplar şunlardır:

1. Doğu Grubu Ağızları: Bu gruba Bakü, Şamahı, Guba dialektleri, Mugan grubu ve Lenkeran ağızları dahildir.
2. Batı Grubu Ağızları: Gazah, Karabağ, Gence ve Ayrım ağızları bu gruba oluşturur.
3. Kuzey Grubu Ağızları: Nuha ve Zagalata-Gah ağızlarını içerir.
4. Güney Grubu Ağızları: Bu gruba da Nahçıvan, Ordubad, Tebriz ve Yerevan ağızları dahildir.

Azerbaycan'da 1929 yılına kadar Arap alfabesi kullanılmıştır. Latin alfabesi 1922 yılında onaylanmış, ancak Arap alfabesi kullanımdan kalkmamıştır. 1922-1929 arasında iki alfabe yan yana kullanılmıştır. 1939 yılından itibaren Azerbaycan'da Kiril alfabesi kullanılmaya başlanmıştır. 1992 yılından itibaren Latin alfabesi kullanılmaya başlanmış ve bu alfabe 2001'de resmen onaylanmıştır⁹².

⁸⁹ Fuat Bozkurt, *age.*, s. 420-422

⁹⁰ Muharrem Ergin, *age.*, s. IX

⁹¹ Muharrem Ergin, *age.*, s. 256

⁹² Hatice Şirin User, *Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri*, Akçağ Yay., Ankara 2006, s. 238

4. AZERBAJCAN EDEBİYATI

Azerbaycan Edebiyatı, Kafkasya, Azerbaycan (Kuzey ve Güney), İran, Irak ve Doğu Anadolu (Türkiye) yörelerinde yaşayan Türklerin "Doğu Oğuzca" olarak tanımlanan Türk lehçesiyle oluşturdukları bir edebiyattır. Azerbaycan Edebiyatı, Türkmen ve Çağatay (Müşterek Orta Asya Türk Edebiyatı) edebiyatları ile Türkiye Türklerinin edebiyatları arasında yer alır ve bu Türk edebiyatlarını birbirine bağlayan bir köprü vazifesi görür⁹³.

XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Aşık Edebiyatı sahasında Kurbanî, Kürenî, Tufarkanlı Abbas, Mevcî, Hasta Kasım, Lezgi Ahmet; klasik edebiyatta Kavsi Tebrizî, Saib Tebrizî, Nişat Şirvanî, Ağa Mesih Şirvanî, Safî, Fazlî, Şakir, Mehcur, Molla Penah Vakıf gibi şairler eserlerinde Azerbaycan Türkçesi dil özelliklerini yoğunlaştırmıştır. Çok zengin bir sözlü edebiyata sahip olan Azerbaycan Türklerinin halk destanları dikkate değerdir. Bunlar içerisinde Varka ve Gülşah, Aşık Garip, Kerem ile Aslı, Abbas ve Gülgez en önemlileridir⁹⁴. Ayrıca Azerbaycan sahasında halk hikayeleri, fıkralar, masallar, efsaneler, bilmeceler oldukça önemli yer tutar.

Kuruluşundan itibaren klasik edebiyatına Arap ve Fars edebiyatının yön verdiği Azerbaycan edebiyatı ve kültürü XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren çeşitli şehirlerde kurulan kültür ve sanat ocakları ile yine bu şehirlerde neşredilen gazeteler vasıtasıyla yüzünü batı medeniyetine döndürür. Gülistan, Divân-ı Hikmet, Mecmua-i Şuara ve Meclis-i Üns gibi kültür ve sanat mahfillerinde toplanan sanatkarlar modern Azerbaycan edebiyatının temelini atarlar. Modern edebiyatın kurucuları arasında şiir dalında Kasım Beg Zâkir, Kutsî, Vâzıh, Hürşit Banu ve Seyyid Azim Şirvanî; hikâye ve roman dalında İsmail Beg Kutkaşanlı ile Sultan Mecid Ganizâde; tiyatro dalında da "Türk Moliere"i diye ünlü ve modern Azerbaycan yazı dilinin kurucusu sayılan Mirza Fethali Ahundzâde'nin adları başta gelir.

Azerbaycan'da gazetecilik XIX. yüzyılın ikinci yarısında başlar. Hasan Beg Zerdabî'nin İkinci gazetesi, Tiflis'te çıkan Ziya, Ziya-yı Kafkas, Keşkül ve Şark-ı Rus gazeteleri bu dönemin fikir ve sanat hareketlerini yönlendiren önemli yayın organlarıdır⁹⁵.

Tiyatro alanında Ahundzâde'yi Necef Beg Vezirli ve Abdurrahim Bey Hakverdi takip eder. Müsiki dalında en büyük isim Üzeyir Hacı Beyli'dir. Hacı Beyli Fuzûlî'nin Leyla ve Mecnûn mesnevisini, Azerbaycan millî marşını ve

⁹³ Ahmet Caferoğlu-Yavuz Akpınar, Azerbaycan Türkleri Edebiyatı, TDEK, C. 3, s. 597

⁹⁴ Ahmet Caferoğlu-Yavuz Akpınar, *age.*, s. 607-614

⁹⁵ Metin Akar-Sebahat Deniz-Fahrünissa Bilecik, *Türk Dünyası Çağdaş Edebiyatı*, Yesevi Yay., İstanbul 1994, s. 19-20

Nuri Paşa kuvvetlerinin Bakü'ye girişi üzerine Ahmed Cevad'ın "Çırpıncırdın Karadeniz" adlı şiirini bestelemiş; ayrıca Rüstem ve Şöhrab, Aslı ve Kerem, Şah Abbas, Koroğlu operalarını ve Azerbaycan Musiki Tarihi'ni yazmıştır.

1908 Meşrutiyeti'nden sonra Türkiye'de güçlenen Türkçülük akımı Azerbaycan edebiyatçıları üzerinde de etkili olur. Ziya Gökalp'le aynı fikirleri savunan Hüseyinzâde Ali Bey, Ahmet Ağaoğlu gibi şahsiyetler çıkarmış oldukları Hayat gazetesi ve Füyüzat dergisiyle Türkçülük akımının önderleri olup Azerbaycan kültür hayatında derin tesirler bırakmışlardır. Bunlar içinde Hüseyinzâde Ali Beyin oldukça önemli bir yeri vardır. Azerbaycan'da yazdığı yazılarda Türk dünyasının ortak yazı dilinin İstanbul ağzına dayanması gerektiğini savunmuştur. İstanbul'da kaldığı süre içinde yakın çevresinde ve Ziya Gökalp gibi Türk fikir adamları arasında fikirleri ilgiyle karşılanan Hüseyinzâde Ali Bey aynı zamanda "Türk kanlı, İslam imanlı ve Frenk kıyafetli olalım" sözleriyle de Ziya Gökalp'in "Türk milletindenim, İslam ümmetindenim, Garp medeniyetindenim" düsturunun fikri çerçevesini çizerek yazılarında Türkçü bir hayatı, İslam dinine hürmeti esas alarak Avrupa medeniyetinden faydalanmayı temel görüş olarak savunmuştur⁹⁶.

Aynı dönemde yaşayan ve Mehmet Emin Yurdakul, Tevfik Fikret, Abdulhak Hamid, Rıza Tevfik, Ahmet Hikmet Müftüoğlu gibi Türkçü yazarlarla yakın temasları olan Ahmed Cevad ve Hüseyin Cavid gibi şairler oldukça önemlidir. Ahmed Cevad'ın "Koşma" ve "Dalga" adlı şiir kitapları; Hüseyin Cavid'in de "Geçmiş Günler", "Bahar Şebnemleri" adlı şiir kitapları; "Ana", "Maral", "Şeyh Senan", "Şeyda", "Uçurum", "İblis" adlı tiyatroları ve "Peygamber", "Topal Timur", "Kinyaz", "Telli Saz", "Hayyam" adlı dramaları oldukça önemlidir.

1920'li yıllardan itibaren sosyalist devir edebiyatı başlamıştır. Bu dönemin şair ve yazarları bir ortak Sovyet ekseninde komünizmi öven eserler vermişlerdir. Hüseyin Cavid, Samed Vurgun, Resul Rıza, Mikail Müşfik, Süleyman Rüstem, Memmed Rehim, Ehmet Cemil ve Osman Sarıvelli Azerbaycan Türk Şiirinde şiirin geçmişi ile bu günü arasındaki köprüyü temsil eder.

Bu dönemden sonra edebî sahneye çıkan Bahtiyar Vahapzade, Nebi Hezri, Vakıf Samedoğlu, İslam Seferli, Hüseyin Arif, Eli Kerim, Gasım Gasımzâde, Gabil ve Eliâğa Kürçaylı gibi isimler, son dönem Azerbaycan Edebiyatının öncü şairleridir. Bunlar arasında eserleri Türkiye'de de bilinen ve Türkiye sevgisine yer veren Bahtiyar Vahapzâde ve Nebi Hezri oldukça önemli yer tutar. Çağdaş Azerbaycan şiirinde en çok işlenen temalar Azerbaycan, tarih, dil, tabiat gibi konulardır. Son yıllarda yaşanan millî varlık mücadelesi ve katliamlar da şiirde geniş yer tutmaktadır.

⁹⁶ Nevzat Özkan, *Türk Dilinin Yurtları*, Akçağ Yay., Ankara 2003, s. 98

Şekilde batı, muhtevada doğu geleneği ve Azerbaycan masal tefekkürünün cazibeli zemininde gelişen hikâye ve roman türü de Azerbaycan edebiyatında önemli bir yere sahiptir. Azerbaycan hikâye ve romancılığında; Celil Memmedguluzâde, Neriman Nerimanov, Süleyman Sani Ahundov, Seyit Hüseyin, Eli Veliyev, Mirza İbrahimov, İlyas Efendiyev başta gelen isimlerdir. Azerbaycan hikâye ve romanlarında kadın hakları, eşitlik, kahramanlık, savaş yılları ve savaşın getirdiği felaketler etkili bir şekilde işlenmiştir. Hemen hemen her alanda çok sayıda eser verilen ve oldukça işlenen Azerbaycan Türkçesi, bugün oldukça gelişmiş bir edebî dil hâline gelmiştir.

5. AZERBAJCAN CUMHURİYETİ

Azerbaycan, Kafkasya'nın en kurak kesimi olan Orta ve Aşağı Kura havzası ile Büyük Kafkas Dağları'nın güneydoğusu ve Küçük Kafkas Dağları'nın kuzeydoğusunda yer alır. Ülke toprakları kuzeyden Rusya Federasyonu'na bağlı Dağıstan Özerk Cumhuriyeti, kuzeybatıdan Gürcistan, batıdan Ermenistan, güneybatıdan Türkiye (18 km) ve güneyden İran ile çevrilidir⁹⁷. Kuzey Azerbaycan'ın toplam yüzölçümü 86.000 km²'dir. Güney Azerbaycan'ın yüzölçümü ise 114.240 km²'dir. Her ikisinin toplam yüzölçümü 200.480 km²'dir. 2002 yılı sayımına göre Kuzey Azerbaycan'ın nüfusu 8.202.500'dür⁹⁸. İran'da ise 20 milyon aşkın Azerbaycan Türk'ünün yaşadığı tahmin edilmektedir. Kuzey Azerbaycan'ın Güney Azerbaycan'a göre nüfus yoğunluğu daha fazladır. Kuzey Azerbaycan'da kilometre kareye 100, Güney Azerbaycan'da ise 60 kişi düşmektedir. Bu durumun sebebi Kuzey Azerbaycan'ın petrole dayalı sanayisidir⁹⁹.

Azerbaycan genel olarak karasal subtropikal iklim kuşağında yer alır. Fakat ülkenin değişik kesimlerinde farklı iklim özellikleri görülür. Kura-Aras ovalarında sıcak ve kurak bir iklim yer alırken, güneydoğuda Lenkeran yöresinde nemli ve ılıman Kafkas Dağları'nın yüksek kesimlerinde ise soğuk ve tundra iklimi görülmektedir. Hazar Denizi kıyısı ve Kura-Aras ovaları, çöl ve kurak saha bitkileriyle kaplıken; Büyük ve Küçük Kafkaslar ile Talış dağlarının önemli bir kısmı ormanlarla örtülü, bu dağların yüksek kesimleri ise subalpin ve alpin bitkilerle kaplıdır¹⁰⁰.

⁹⁷ Ali Yiğit, *Türk Ülkeleri ve Türklerin Yaşadığı Bölgelerin Coğrafyası*, TİSAV Yay., Elazığ 1996, s. 65

⁹⁸ Yavuz Kartallıoğlu-Hüseyin Yıldırım, "Azerbaycan Türkçesi", *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yay., Ankara 2007, s. 173.

⁹⁹ Yusuf Dönmez, *Türk Dünyası Coğrafyasına Bir Bakış, Yeni Türkiye Dergisi*, S. 15 Türk Dünyası Özel Sayısı I, s. 64-65

¹⁰⁰ Ali Yiğit, *age.*, s. 66

Daha önce SSCB'ye bağlı olan Azerbaycan 30 Ağustos 1991'de bağımsız bir cumhuriyet olarak kurulmuştur. Azerbaycan idarî ve mülkî olarak Bakü, Gence, Zakatala vilayetleriyle Nahçıvan ve Karabağ özerk bölgelerinden meydana gelir¹⁰¹. 8.202.500 kişiden oluşan Azerbaycan nüfusunun % 83'ünü Azerbaycan Türkleri oluşturur. Tatar, Meshet, Avar ve diğer Türklerle birlikte nüfusun % 90'ı Türk'tür. Nüfusun % 3.9'unu oluşturan Ruslardan başka, az da olsa Ermeni, Ukraynalı, Yahudi, Gürcü ve Lezgi bulunmaktadır.

Azerbaycan'da % 65 oranında sulu tarım yapılmaktadır. Pamuk, tütün ve ipekçilik önemli yer tutar. Önemli ölçüde buğday, çavdar, mısır ve pirinç ekilir. Sebze ve meyve üretiminde de önemli bir ülkedir. Dünyaca meşhur olan havyar üretiminin % 80'ini Azerbaycan Hazar denizindeki mersin balığından çıkarılmaktadır. Oldukça önemli bir üzüm ve şarap üreticisi olan Azerbaycan'ın 1.038.800 ha. orman varlığı bulunmaktadır. Yeraltı ve yerüstü kaynakları yönünden Azerbaycan, Türk ülkeleri içerisinde en zengin olanlarından biridir. Bakü civarındaki petrol üretimi BDT ülkelerinin petrol üretiminin % 10'unu oluşturur. Petrolden başka doğal gaz, demir, bakır, kurşun, kükürt, çinko, kobalt ve tuz diğer yeraltı zenginlikleridir. Elektrik ve termo elektrik santrallerinin yaygın olduğu Azerbaycan'da sanayinin yarısını gıda, tekstil ve giyim eşyaları; geri kalanını da petrole dayalı sanayi oluşturmaktadır.

---

¹⁰¹-Nevzat Özkan, age., s. 211

AZERBAJCAN TÜRKÇESİ GRAMERİ

I. SES BİLGİSİ

I.A. ÜNLÜLER

Azerbaycan Türkçesinde 9 ünlü bulunmaktadır: "a, e, é, ı, i, o, ö, u, ü". Türkiye Türkçesinden farklı olarak iki tane e ünlüsü vardır. "e" ile gösterilen Türkiye Türkçesindeki e'den daha geniş ve açık söylenir. é ile gösterilen ünlü ise Türkiye Türkçesinden daha dar ve kapalı olup e ile i arası bir sestir¹⁰².

Azerbaycan Türkçesindeki ünlüleri şöyle bir tabloyla gösterebiliriz.

	düz	düz	yuvarlak	yuvarlak
	geniş	dar	geniş	dar
kalın	a	ı	o	u
ince	e, é	i	ö	ü

I.A.a. ÜNLÜ UYUMLARI

1. Büyük Ünlü Uyumu

Azerbaycan Türkçesinde büyük ünlü uyumu oldukça sağlamdır.

oxuram (okurum)	gurguşumlu (kurşunlu)
gavalıyub (koyalayıp)	tifil (tıfil)
cızix (çizgi)	çönderip (çevirmiş)

Yabancı kelimelerin birçoğu ünlü uyumuna uydurulmuştur:¹⁰³

bağça (bahçe)	fürset (fırsat)
halda (halde)	mügeddes (mukaddes)
Eli (Ali)	esker (asker)

¹⁰² Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, C. 1, Ankara 1991, s. 1027

¹⁰³ Fuat Bozkurt, Türklerin Dili, age., s. 423

Azerbaycan Türkçesinde kelime başında bulunan r'lar i'ye dönüştüğü için bazı kelimelerde uyum bozulur.

ilan (yılan)	işığ (ışık)
ıldırım (yıldırım)	

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi bazı yabancı kelimelerde ve birleşik kelimelerde uyum yoktur.

universitet	Azerbaycan
klassik	mövcudat
edebiyat	kefalet

2. Küçük Ünlü Uyumu

Azerbaycan Türkçesinde küçük ünlü uyumu sağlamdır.

bizim	neğme (nağme)
gözel	tebiet
yazılır	bağlayıcı

Türkiye Türkçesinde uyuma girmeyen bazı Türkçe ve yabancı asıllı kelimeler Azerbaycan Türkçesinde uyuma girerler: xorus (horoz), xemir (hamur), çamır (çamur), govurma (kavurma), govun (kavun) vs.

Yabancı kelimelerde bu uyum aranmaz:

futbol	telefon
termos	pedagog
termometr	mumiya (mumya)

I.B. ÜNSÜZLER

Azerbaycan Türkçesinde 23 ünsüz vardır. Bu ünsüzler şunlardır: b, c, ç, d, f, g, ğ, h, x, j, k, g, l, m, n, p, r, s, ş, t, v, y, z.

Ünsüzler içinde sadece x ve ğ sesleri Türkiye Türkçesinden farklıdır. x ünsüzü gırtlaktan çıkan hırıltılı h'dir. Sadece kalın ünlülerin yanında bulunan ğ, bizzimkinden daha belirgin ve baskılı olarak telaffuz edilir. Türkiye Türkçesinde ince ünlülerin yanında kullanılan ğ ise Azerbaycan Türkçesinde daima y'dir¹⁰⁴.

¹⁰⁴ Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, s. 1027,

1. AZERBAJYCAN TÜRKGESİNDE ÜNSÜZLERLE İLGİLİ ÖZELLİKLER

1. Kelime başındaki bütün kalın k sesleri, Azerbaycan Türkçesinde g olur: gara, galın, gardaş, gız. Rusça'dan alınan kelimeler bu kuralın dışındadır: kolhoz, komsomol, kafedra (kürsü).
2. Birden fazla heceli kelimelerin sonundaki bütün kalın k sesleri de g olur: torpag, uzag, olarak, aldığ, alacag. Ancak g ile yazılan bu tür kelimeler telâffuzda x'dir: torpax, uzax, olarak, aldix, alacax.
3. Kelime sonunda bulunan k sesi, iki ünlü arasında kalınca y'ye; kalın g ise ğ'ye döner: direk-direye, çiçek-çiçeyi, bayrag-bayrağa.
4. Türkiye Türkçesi'nde d ve t ile başlayabilen ekler, Azerbaycan Türkçesi'nde sadece d'lidir: atdır, atdan, gelmişdi, yokdur.
5. Kelime ortasında birbirini takip eden iki tonsuz ünsüzden ikincisi tonlu söylenir: sekkiz yazılır, sekgiz okunur; defter yazılır, defder okunur; seçki yazılır, seçgi okunur.
6. Kelime sonunda b, c, d, g sesleri bulunabilir. Bu durum Arapça ve Farsça kelimelerde olduğu gibi bazı Türkçe kelimelerin sonunda da olabilir: kitab, elac (ilaç), megsed, kend, reng, alıb, durub, dörd, süd, ac.
7. Kelime başındaki bazı y'ler Azerbaycan Türkçesinde bulunmaz; y'den sonraki ı ise çok defa i'ye döner: il (yıl), ıldırım (yıldırım), ilan (yılan), itir- (yitir-), ulduz (yıldız), uca (yüce), üzük (yüzük), üz (yüz), ürek (yürek).
8. Kelime içinde o'dan sonra gelen v telâffuz edilmez; bunun yerine o uzatılır: çovdar yazılır, çödar okunur, dovşan yazılır, döşan okunur¹⁰⁵.
9. Azerbaycan Türkçesinde bazı ünlülerin başında bir h sesi türemiştir: hür- (ür-), hürk-(ürk-), hör- (ör-), hörgü (örgü), hürümcek (örümcek), hayva (ayva).
10. Bazı ön ses b'ler m'dir: men (ben), min (bin), muna (buna), moynuz (boynuz).
11. Azeri Türkçesinde bol miktarda göçüşme olayı görülür: yarpax (yaprak), arvad (avrat), körpü, torpax, kirpik¹⁰⁶.

¹⁰⁵ Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, s. 1027-1028

¹⁰⁶ Fuat Bozkurt, age., s. 426

12. Türkiye Türkçesinde bazı kelimelerin ön sesindeki p- Azerbaycan Türkçesinde b- olur. biş- (piş-), barmag (parmak), bars (pars), bahalı (pahalı). Bazı kelimelerde de Türkiye Türkçesindeki ön ses b- Azerbaycan Türkçesinde p- olur: pez (bez), palçığ (balçık), pütün (bütün), paxlava (baklava).
13. Türkçe kelimelerin sonundaki -AğI ses grubu Azerbaycan Türkçesinde -Ov biçimine dönüşmüştür: buxov (bukağı), bülöv (bileği), buzov (buzağı), girov (kırağı).
14. Arapça ve Farsçadan Türkiye Türkçesine alınan kelimelerde iki ünsüz arasında ünlü türemesi görülürken; Azerbaycan Türkçesinde bu kelimeler, çoğunlukla asıl şekillerini korurlar: esr (asır), dövr (devir), üzr (özer), hökm (hüküm), vaxt (vakit), gövm (kavim), gövs (kavis), esl (asıl)¹⁰⁷.

2. ÜNSÜZ UYUMU

Kelime içerisinde ve eklenme sırasında kullanılan ünsüzlerin tonluluk-tonsuzluk bakımından gösterdiği uyumdur. Azerbaycan Türkçesinde ünsüz uyumu Türkiye Türkçesinde olduğu gibi sağlam değildir.

Azerbaycan Türkçesinde bildirme eki (-dîr), bulunma hâli eki (-dA), ayrılma hâli eki (-dAn), görülen geçmiş zaman eki (-dî), zarf-fiil eki -İb gibi ekler tek şekilli olduğu için bu uyum bozulur.

görmüşdü	işden (işten)
alıbdır (almış)	ürekden (yürekten)
gelecekti	dondurmuşdur

Yabancı kökenli kelimelerde bu uyum aranmaz.

mübhem (müphem)	tesbit
müctehid	tesdig (tasdik)
tesbih	müsbet

¹⁰⁷ Yavuz Kartallıoğlu-Hüseyin Yıldırım, "Azerbaycan Türkçesi", age., s. 182.

II. ŞEKİL BİLGİSİ

II.A. ÇEKİM EKLERİ

II.A.a. İSİM ÇEKİM EKLERİ

1. ÇOKLUK EKİ

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Azerbaycan Türkçesinde de çokluk eki -lar'dır. Şakirdler (öğrenciler), adamlar, dağlar, dereler, kollar vs.

2. İYELİK EKLERİ

İyelik ekleri Türkiye Türkçesinde olduğu gibidir. Ekleri şöyle gösterebiliriz:

	teklik	çokluk
1. Kişi	+(İ)m	+(İ)mİZ
2. Kişi	+(İ)n	+(İ)nİZ
3. Kişi	+sİ,+İ	+lArİ,+sİ,+İ
1. Kişi	atam	atamız
2. Kişi	atan	atanız
3. Kişi	atası	atası/ataları
1. Kişi	kitabım	kitabımız
2. Kişi	kitabın	kitabınız
3. Kişi	kitabı	kitabı/kitabları
1. Kişi	saçım	saçımız
2. Kişi	saçın	saçınız
3. Kişi	saçı	saçı/saçları ¹⁰⁸

3. HÂL EKLERİ

a. Yalın Hâl

Yalın hâl eksizdir. Misir (Mısır), gedim (eski), dövr (devir), vaxt (vakit), soyug (soğuk) vs.

¹⁰⁸ B. A. Ehmedov-A.A. Axundov, *Azerbaycan Dili 6-7*, Maarif Neşriyatı, Bakı 1990, s. 81

b. İlgi Hâli

İlgi hâli eki ünsüzlerden sonra +In, +Un ünlülerden sonra ise +nIn ve +nUn'dur¹⁰⁹:

kitabın	dostun
gelemin	nenenin
ananın	körpünün

c. Yükleme Hâli

Yükleme hâli eki +İ ve +nİ'dir. Türkiye Türkçesinden farklı olarak ünlüyle biten kelimelerden sonra yükleme hâli eki +nİ şeklinde getirilir.

almanı (elmayı)	pambığı
defteri	sürücünü (sürücüyü)
Elini (Ali'yi)	atanı (babayı)

d. Yönelme Hâli

Ünsüzlerden sonra +A; ünlülerden sonra da yA'dır.

denize	sehneye (sahneye)
eve	neneye (anneye)
maşına (arabaya)	torbaya

e. Bulunma Hâli

Bulunma hâli eki tek şekilli olup +dA'dır.

Bakıda (Bakü'de)	kendde (kentte)
Elide (Ali'de)	dağda
Hesende (Hasan'da)	evde

f. Ayrılma Hâli

Ayrılma hâli eki de tek şekilli olup +dAn'dır.

Genceden	şer'den (şiiirden)
findıgdan	yazıdan
yumurtadan	atadan

¹⁰⁹ M. Hüseyinzade, *Müasir Azerbaycan Dili (Morfologiya)*, Bakı 1973, s. 58

Sonu m ve n ünsüzleri ile biten kelimelerden sonra ayrılma hâli -dAn diye yazılır ama +nAn diye telaffuz edilir¹¹⁰.

yazılır

galemnden
atamndan
Hesenden
yalandan

söylenir

galemnen
atamnan
Hesennen
yalannan

g. Eşitlik Hâli

Eşitlik hâli eki -cA'dır. Ekin Türkiye Türkçesinden farkı tonsuz şekillerinin bulunmamasıdır¹¹¹.

birce (bir defa, bir kez)
dilince (dili gibi)
körpece

tekce (yalnız)
mence (benim gibi)
zorbaca

4. AİTLİK EKİ

Aitlik eki +ki'dir.

menimki
yoldaki
mektepedeki

Tebrizdeki
Hesendeki
kitapdaki

5. SORU EKİ

Soru ifadesi Azerbaycan Türkçesinde daha çok tonlama ve vurgu ile belirtilir. Yine de Türkiye Türkçesi'nde olduğu gibi +mİ, +mU eki kullanılır. Ayrıca Azerbaycan Türkçesinde bütün çekimlerde soru eki sondadır:

geleremmi
geliremmi
geleceğemmi

gelmişim mi
varmı
deyilmi¹¹²

¹¹⁰ B. A. Ehedov-A. A. Axundov, *age.*, s. 100

¹¹¹ Yavuz Kartallıoğlu-Hüseyn Yıldırım, "Azerbaycan Türkçesi", *age.*, s. 197.

¹¹² Muharrem Ergin, *age.*, İstanbul 1981, Ebru Yay., s. 219

II.A.b. FİİL ÇEKİM EKLERİ

1. ŞAHIS EKLERİ

Fiil çekimlerinde kullanılan ve şahsı gösteren eklerdir. Azerbaycan Türkçesindeki şahıs ekleri üç grupta toplanabilir:

a. Zamir Kökenli Şahıs Ekleri

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	-Am	-ıx, -ik, -ux, -ük
2. Kişi	-sAn	-sınız, siz
3. Kişi	-ø	-lAr

a. İyelik Kökenli Şahıs Ekleri

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	-m	-x, -k
2. Kişi	-n	-nız, -uz, -üz, z
3. Kişi	-ø	-lAr

a. Emir Şahıs Ekleri

Emir çekiminde kullanılan ekler şahıslara göre değişir:

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	-İm	-Ag
2. Kişi	—	-İn
3. Kişi	-sın	-sınlAr

2. ZAMAN VE ŞEKİL EKLERİ

2.a. BİLDİRME KİPLERİ

1. Öğrenilen Geçmiş Zaman

Azerbaycan Türkçesinde öğrenilen geçmiş zaman iki şekilde yapılır. Birincisinin eki -miş'tir.

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	almışam	almışım
2. Kişi	almışsan	almışsınız
3. Kişi	almışdır	almışlar

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	körmüşem	körmüşük
2. Kişi	körmüşsen	körmüşsünüz
3. Kişi	körmüşdür	körmüşler

İkincisi ise -İb ekiyle yapılır. Ancak 1. şahıslar bu eki almaz.

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	_____	_____
2. Kişi	gelibsen	gelibsiniz
3. Kişi	gelib(dir)	gelib(dir)ler

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	_____	_____
2. Kişi	oxuyubsan	oxuyubsunuz
3. Kişi	oxuyub(dur)	oxuyub(dur)lar

Azerbaycan Türkçesi'nde -mİş, -mUş ve -İb, -Ub ekleriyle yapılan bu çekimler Türkiye Türkçesi'ndeki gibi sadece -mİş, -mUş anlamını vermezler; bu ekler bazen görülen geçmiş zaman (dİ) anlamını da verirler: gelmişem "gelmişim" veya "geldim" anlamında: gelmişsen ve gelibsen de "gelmişsin" veya "geldin" anlamındadır¹¹³.

2. Görülen (Bilinen) Geçmiş Zaman

Görülen geçmiş zaman Türkiye Türkçesi'nde olduğu gibi -dİ ekiyle yapılır. Ekin tonsuz şekli yoktur.

¹¹³ Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, s. 1030

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	bildim	bildik
2. Kişi	bildin	bildiniz
3. Kişi	bildi	bildiler

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	oturduk	oturduk
2. Kişi	oturdun	oturdunuz
3. Kişi	oturdu	oturdular

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	gétdim	gétdik
2. Kişi	gétdin	gétdiniz
3. Kişi	gét-di	gét-diler

3. Şimdiki Zaman

Şimdiki zaman eki -r, -İr'dir. Ünlüyle biten fiillerden sonra araya -y- ünsüzü gelir:

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	alırım	alırız
2. Kişi	alırsan	alırsınız
3. Kişi	alır	alırlar

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	görürem	görürük
2. Kişi	görürsen	görürsünüz
3. Kişi	görür	görürler

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	oxuyuram (okuyorum)	oxuyuruz
2. Kişi	oxuyursan	oxuyursunuz
3. Kişi	oxuyur	oxuyurlar

Azerbaycan Türkçesinde de Türkiye Türkçesinde olduğu gibi -magda/-mekde ile şimdiki zaman ifade edilebilir: gelmekdeyem, gelmekdesen, gelmekde(dir), gelmekdeyik, gelmekdesiniz, gelmekde(dir)ler.¹¹⁴

4. Geniş Zaman

Geniş zaman eki -Ar'dır.

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	işleyerem	işleyerik
2. Kişi	işleyersen	işleyersiniz
3. Kişi	işleyer	işleyerler
	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	alaram	alarım
2. Kişi	alarsan	alarsınız
3. Kişi	alar	alarlar

5. Gelecek Zaman

Gelecek zamanın kullanımı Türkiye Türkçesindeki gibidir. Eki -acag/-ecek'tir. 1. şahıslarda ince ünlülerden sonra ek geldiğinde ekin sonundaki g; y'ye; kalın sıradan ünlülerden sonra ise g sesi ğ'ye dönüşür.

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	geleceyem	geleceyik
2. Kişi	geleceksen	geleceksiniz
3. Kişi	gelecek	gelecekler
	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	yazacağam	yazacağığ
2. Kişi	yazacagsan	yazacaksınız
3. Kişi	yazacag	yazacaklar

2.b. TASARLAMA KIPLERİ

1. Şart Kipi

Şart kipi bütün lehçelerde olduğu gibi -sA'dır

¹¹⁴-Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, s. 1030

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	gelsem	gelsek
2. Kişi	gelsen	gelseniz
3. Kişi	gelse	gelseler

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	oxusam	oxusak
2. Kişi	oxusa	oxusanız
3. Kişi	oxusa	oxusalar

2. Gereklilik Kipi

Gereklilik ifadesi üç şekilde yapılır. Birincisi -mAll ekiyle yapılır:

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	yazmalıyam	yazmalıyığ
2. Kişi	yazmalısın	yazmalısınız
3. Kişi	yazmalı	yazmalılar

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	bilmeliyim	bilmeliyik
2. Kişi	bilmelisen	bilmelisiniz
3. Kişi	bilmeli	bilmeliler

İkincisi -AsI ekiyle yapılır. Azerbaycan Türkçesinde buna “filin lazım forması” denir:¹¹⁵

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	alasıyam (almam lazım)	alasıyığ
2. Kişi	alasısan	alasısınız
3. Kişi	alasıdır	alasıdırlar

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	gelesiyem (gelmem lazım)	gelesiyik
2. Kişi	gelesisen	gelesisiniz
3. Kişi	gelesidir	gelesidirler

¹¹⁵-B. A. Exmedov-A. A. Axundov, *age.*, s. 215

Üçüncüsü "gerek " kelimesi ve -A istek ekiyle yapılır¹¹⁶.

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	gerek gelem (gelmeliyim)	gerek gelek
2. Kişi	gerek gelesen	gerek gelesiniz
3. Kişi	gerek gele	gerek geleler

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	gerek oxuyam (okumalıyım)	gerek oxuyag
2. Kişi	gerek oxuyasan	gerek oxuyasınız
3. Kişi	gerek oxuya	gerek oxuyalar

3. Emir Kipi

Emir kipinde her şahsın ayrı bir eki vardır. Çekimi şöyledir:

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	alım	alag
2. Kişi	al	alın
3. Kişi	alsın	alsınlar

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	vurum	vurag
2. Kişi	vur	vurun
3. Kişi	vursun	vursunlar

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	görüm	görek
2. Kişi	gör	görün
3. Kişi	görsün	görsünler

4. İstek Kipi

İstek kipinin eki -A'dır. Ünlüyle biten fiillerden sonra araya -y- girer:

¹¹⁶ Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, s. 1032

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	gelem	gelek
2. Kişi	gelesen	gelesiniz
3. Kişi	gele	geleler
	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	yazam	yazag
2. Kişi	yazasan	yazasınız
3. Kişi	yaza	yazalar

2.c. YETERLİK

Yeterlik şeklinin olumsuzu Türkiye Türkçesinde olduğu gibi -ebil/-abil şeklindedir: alabilirim, gelebildin, bilebilmişsen, düşebilsem. Ancak olumsuz şekli Türkiye Türkçesinden farklıdır ve -ebil/-abil yardımcı fiilinden sonra -mA olumsuzluk eki getirilerek yapılır: alabilmirem, görebilmemişem, bilebilmeyeceyem, yatabilmirem.

2.d. FİİLLERİN BİRLEŞİK ÇEKİMİ

Azerbaycan Türkçesinde birleşik çekim; rivayet, hikâye ve şart olmak üzere üç çeşittir.

1. RİVAYET

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi (-y)mİş, -mUş ekiyle yapılır:

Öğrenilen Geçmiş Zamanın Rivayeti

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	gelmişmişem	gelmişmişik
2. Kişi	gelmişmişen	gelmişmişsiniz
3. Kişi	gelmişmiş	gelmişmişler

Şimdiki Zamanın Rivayeti

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	alırmışam	alırmışag
2. Kişi	alırmışan	alırmışasınız
3. Kişi	alırmış	alırmışlar

Gelecek Zamanın Rivayeti

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	yazacagmışam	yazacagmışıg
2. Kişi	yazacagmışsan	yazacagmışsınız
3. Kişi	yazacagmış	yazacagmışlar

Geniş Zamanın Rivayeti

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	bilermişem	bilermişik
2. Kişi	bilermişsen	bilermişsiniz
3. Kişi	bilermiş	bilermişler

Şart Kipinin Rivayeti

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	görseymişem	görseymişik
2. Kişi	görseymişsen	görseymişsiniz
3. Kişi	görseymiş	görseymişler

Gereklilik Kipinin Rivayeti

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	almalıymışam	almalıymışıg
2. Kişi	almalıymışsan	almalıymışsınız
3. Kişi	almalıymış	almalıymışlar
	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	gelesiymişem (gelmeliymişim)	gelesiymişik
2. Kişi	gelesiymişsen	gelesiymişsiniz
3. Kişi	gelesiymiş	gelesiymişler

İstek Kipinin Rivayeti

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	geleymişem	geleymişik
2. Kişi	geleymişsen	geleymişsiniz
3. Kişi	geleymiş	geleymişler

2. HİKÂYE

Fiillerin hikâye şekli -dî ekiyle yapılır. Ek fiilin üzerine hem ayrı hem de bi-tişik gelebilir: alır idi-alırdı, almış idi-almışdı vs.¹¹⁷

Öğrenilen Geçmiş Zamanın Hikâyesi

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	almışdım	almışdıg
2. Kişi	almışdın	almışdınız
3. Kişi	almışdı	almışdılar

Şimdiki Zamanın Hikâyesi

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	alırdım	alırdıg
2. Kişi	alırdın	alırdınız
3. Kişi	alırdı	alırdılar

Gelecek Zamanın Hikâyesi

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	gelecekdım	gelecekdik
2. Kişi	gelecekdin	gelecekdiniz
3. Kişi	gelecekti	gelecekdiler

¹¹⁷-B. A. Ehmedov-A.A. Axundov, age., s. 220

Geniş Zamanın Hikâyesi

	<u>teklük</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	gelerdim	gelerdik
2. Kişi	gelerdin	gelerdiniz
3. Kişi	gelerdi	gelerdiler

Şart Kipinin Hikâyesi

	<u>teklük</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	bilseydim	bilseydik
2. Kişi	bilseydin	bilseydiniz
3. Kişi	bilseydi	bilseydiler

Gereklilik Kipinin Hikâyesi

	<u>teklük</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	gelmelidim	gelmelidik
2. Kişi	gelmelidin	gelmelidiniz
3. Kişi	gelmelidi	gelmelidiler

	<u>teklük</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	alasıydım (almam lazımdı)	alasıydık
2. Kişi	alasıydın	alasıydınız
3. Kişi	alasıydı	alasıydılar

İstek Kipinin Hikâyesi

	<u>teklük</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	bileydim	bileydik
2. Kişi	bileydin	bileydiniz
3. Kişi	bileydi	bileydiler

3. ŞART

Şart çekimi de -(y)sA ekiyle yapılır. Ayrı ve bitişik olabilir: alırsam-alır isem

Öğrenilen Geçmiş Zamanın Şartı

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	almışsam	almışsam
2. Kişi	almışsan	almışsanız
3. Kişi	almışsa	almışsalar

Kip ve şahıs ekleri yer değiştirebilir: almışsam, almışsansa...

Görülen Geçmiş Zamanın Şartı

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	yazdısam	yazdısam
2. Kişi	yazdısan	yazdısanız
3. Kişi	yazdısa	yazdısalara

Şimdiki Zamanın Şartı

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	yazırsam	yazırsam
2. Kişi	yazırsan	yazırsanız
3. Kişi	yazırsa	yazırsalar

Gelecek Zamanın Şartı

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	geleceksem	geleceksek
2. Kişi	geleceksen	gelecekseniz
3. Kişi	gelecekse	geleceksele

Geniş Zamanın Şartı

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	alarsam	alarsam
2. Kişi	alarsan	alarsanız
3. Kişi	alarsa	alarsalar

Gereklilik Kipinin Şartı

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	bilmeliyemse (bilmeliyem)	bilmeliyikse
2. Kişi	bilmeliseniz	bilmelisinizse
3. Kişi	bilmelise	bilmelilerse

	<u>teklük</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	gelesiyemse (gelmem lazımsa)	gelesiyikse
2. Kişi	gelesisense	gelesisinizse
3. Kişi	gelesiyse	gelesilerse

2.e. İMEK FİİLİYLE YAPILAN İSİM ÇEKİMİ

Azerbaycan Türkçesinde Türkiye Türkçesinde olduğu gibi isim çekiminin; şimdiki zaman, öğrenilen geçmiş zaman, görülen geçmiş zaman ve şart şekli olmak üzere dört kipi vardır.

1. Şimdiki Zaman

	<u>teklük</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	müellimem	müellimik
2. Kişi	müellimsen	müellimsiniz
3. Kişi	müellimdir	müellimdirler

2. Öğrenilen Geçmiş Zaman

-(İ)mış şekli ile kurulur.

	<u>teklük</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	düşmenmişem (düşmanmışım)	düşmenmişik
2. Kişi	düşmenmişsen	düşmenmişsiniz
3. Kişi	düşmenmiş	düşmenmişler

3. Görülen Geçmiş Zaman

-(İ)dî yardımcı fiiliyle yapılır.

	<u>teklük</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	şakird idim	şakird idik
2. Kişi	şakird idin	şakird idiniz
3. Kişi	şakird idi	şakird idiler

4. Şart

	<u>teklük</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	gözelsem	gözelsek
2. Kişi	gözelsen	gözelseniz
3. Kişi	gözelse	gözelseler

2.f. OLUMSUZLUK

Olumsuzluk Türkiye Türkçesinde olduğu gibi -mA eki ile yapılır: gelmedi, gelmeyecek, gelmese... Yalnız şimdiki zaman ile geniş zamanda, olumsuzluk eki ile zaman eki kaynaştırılarak da olumsuz çekim yapılabilir. Şimdiki zamanın olumsuzu: gelmeyirem, gelmeyirsen, gelmeyir... olduğu gibi; gelmirem, gelmirsen, gelmir şeklinde de yapılabilir. Geniş zaman da: gelmerem, gelmezsen, gelmez, gelmerik, gelmezsiniz, gelmezler şeklindedir.

Gereklilik kipinin -mAII ve -AsI ile yapılan şekillerinde olumsuzluk "deyil" kelimesiyle de yapılır: gelmeli deyilem (gelmemeliyim), gelmeli deyişen... gelesi deyilem (gelmemeliyim); gelesi deyişen...

II.B. YAPIM EKLERİ

1. İSİMDEN İSİM YAPAN EKLER

+cİg, +cUg +cIk/+cUg: gulağ+cıg, ev+cik, odun+cug.

+cİgAz/+cUgAz: guş+cugaz (kuşçuk), uşag+cıgaz (çocukçağız).

+cII/+cUI: ölüm+cül, iş+cil, yuxu+cul.

+çA: meydan+ça, döşek+ce, bağ+ça.

+çI/+çU: kolxoz+çu, araba+çı.

+dar: hesab+dar, din+dar.

+daş: veten+daş, yol+daş.

+gil: halam+gil (teyzemler), nenem+gil (annemler).

+ımtıl: yaşıl+ımtıl (yeşilimsi)

+Imsov: ağımsov (beyazımsı), bozumsov (bozumsu), göyümsov (mavimsi)

+ımtrag: sarı+mtrag.

+İİ: Dağistan+lı, Ordubad+lı, akıl+lı, sedagat+lı, örtü+lü.

+lıg, +lik/+lug, +lük: ders+lik, göz+lük, meyve+lik, kol+lug, gardaş+lıg.

+sİz/+sUz: günah+sız, meyve+siz, ot+suz.

+(İ)stan: Mongol+ustan, Özbek+istan, gül+üstan.

2. İSİMDEN FİİL YAPAN EKLER

+A-: san+a- (say-), gan+a- (kana-), boş+a-, dil+e-.

+Al-: çox+al- (çoğal-), gen+el- (genişle-), gara+l- (karar-), düz+el-.

+Ar-: ağ+ar-, göy+er-, boz+ar-.

- +İ: bayat+ı- (bayatla-), berk+i- (sertleş-, katılaş-), turş+u- (ekşi-)
 +IA-: yağ+la-, iş+le-, baş+la-.
 +IAN-: dil+len-, ruh+lan-, arxa+lan-, güç+len-.
 +IAŞ-: bedbin+leş-, senaye+leş- (sanayileş-).

3. FİLDEN İSİM YAPAN EKLER

- (a)g, -(e)k: yat-ag, gışla-g, yayla-g, kes-ek, ele-k, ota-l-g.
 -Ar: aç-ar (anahtar).
 -AgAn: gaç-agan at, kül-egen adam.
 -cA: düşün-ce, eylen-ce.
 -cag: utan-cag (utangaç)
 -gAn: yapış-gan, çalış-gan.
 -gIn, (-kIn, -gUn, -kUn): kes-kin, tut-gun, yor-gun, küs-kün, coş-gun.
 -gİ: sev-gi, çal-gı, duy-gu, seç-ki.
 İci: al-ıcı, geç-ici, gur-ucu.
 -ıg (-ik, -ug, -ük): aç-ıg, ez-ik, sök-ük, soyu-g (soğuk).
 -id: geç-id.
 İntİ: gır-ıntı, ax-ıntı, çök-üntü.
 -mA: govur-ma (kavurma), bulga-ma (bulama), süz-me.
 -tı: bağır-tı, çığır-tı, hönkür-tü (hüngürtü).

4. FİLDEN FİİL YAPAN EKLER

- AlA-: eş-ele-.
 -Ar-: çık-ar-, gop-ar-.
 -dIr-/dUr: al-dır-, gez-dir-, gör-dür-, çim-dir-, ye-dir-.
 -ğİz-/xİz-: dur-ğuz- (ayağa kaldır-), gorkuz- (korkut-), gal-xız- (kaldır-)
 -Il-/Ul-: yaz-ıl-, çek-il-, düz-ül-, yor-ul-, vur-ul-.
 -In-/Un: yol-un-, sil-in-.
 -Ir-/Ur-: yat-ır-, bit-ir-.
 -İz-: em-iz- (emzir-), doğ-uz- (doğurmasına yardımcı ol-)
 -Iş-/Uş-: yaz-ış-, gör-üş-, vur-uş-.

SIFAT-FİİLLER

Türkiye Türkçesiyle aynı eklere sahip olup sadece bazı fonetik farklılıklar mevcuttur.

- An**: Şimdiki zaman sıfat-fiilidir: uç-an guş, gaç-an uşag (koşan çocuk), oxu-y-an bülbül (öten bülbül), başla-y-an iş.
- acag/-ecek**: Gelecek zaman sıfat-fiilidir: gel-ecek zaman, oxu-y-acag bala, işle-y-ecek gol (işleyecek el)
- AsI**: Gelecek zaman sıfat-fiilidir; gel-esi adam (gelecek adam), halledil-esi iş, deyil-esi söz (denilecek söz).
- dıg, -dik/-dug, -dük**: Geçmiş zaman sıfat-fiilidir: başla-dığım iş, oxu-duğın kitab, gör-düyün gız, bil-diyin şeker.
- mAlI**: Gelecek zaman sıfat-fiilidir: ekil-meli yer (ekilecek yer), oxun-malı kitab (okunacak kitab), gül-meli söz (gülünç söz).
- mİş**: Geçmiş zaman sıfat-fiilidir: tapşırıl-mış iş (buyurulmuş iş), ekil-miş yer, guru-muş meyve, süzül-müş gatıg
- Ar**: Gelecek zaman sıfat-fiilidir: ax-ar su, gül-er üz, gayn-ar heyat (canlı hayat)¹¹⁸.
- mAz**: -Ar sıfat-fiilinin olumsuzudur: göröl-mez ışığ, gör-mez göz.

ZARF-FİİLLER

Hem zarf hem de fiil özellikleri taşıyan kelimelerdir. Azerbaycan Türkçesi'ndeki zarf-fiiller şunlardır:

- A**: oxu-y-a oxu-y-a, gül-e gül-e, bil-e, bil-e, uç-a uç-a.
- AndA**: al-anda (aldığında), gel-ende, ver-ende, çık-anda.
- Ar...-mAz**: oxu-y-ar oxu-maz, yat-ar yat-maz.
- arag, -erek**: gel-erek, hırslen-erek (hırslanarak), oxu-y-arag, dişle-y-erek.
- ken**: geler-ken, alar-ken, görer-ken.
- dıgça, -dikçe/-dugça, -dükçe**: ye-dikçe, oxu-dugça, yaz-dıgça, gör-dükçe.
- dıgda, -dikte/-dugda, -dükte**: oxu-dugda (okurken), al-dıgda, gel-digde.
- Ib/-Ub**: Ek çok yaygın olup sadece b'li şekli vardır: al-ıb, gör-üb, oxu-y-ub, déme-y-ib.
- Inca/-Unca**: al-inça, gel-ince, yé-y-ince, géy-ince.
- cag/cek**: eşit-cek (işitince), gör-cek (görünce).
- mAdAn**: gel-meden, gör-meden, al-madan, bil-meden.

¹¹⁸ Ferhat Zeynalov, *Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi* (Akt. Yusuf Gedikli), Cem Yay., İstanbul 1993, s. 385

HAREKET ADLARI (İSİM-FİLLER)

Azerbaycan Türkçesi'nde hareket adları Türkiye Türkçesinde olduğu gibi üç çeşittir.

1. **-ş:** ged-iş, gül-üş, uç-uş, açıl-ış, çık-ış, çağır-ış, bildir-iş.
2. **-mag, -mek:** çalış-mag, işle-mek, deyiş-mek (değişmek), al-mag, oxu-mag, söyleme-mek.
3. **-mA:** yar-ma, işit-me, çek-me, süz-me, böl-me, don-ma¹¹⁹.

---

¹¹⁹ -Ferhat Zeynalov, *age.*, s. 276-292

III. KELİME TÜRLERİ

III.1. ZAMİRLER

a. Kişi Zamirleri

Azerbaycan Türkçesindeki kişi zamirleri şunlardır:

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	men	biz
2. Kişi	sen	siz
3. Kişi	o	onlar

Kişi zamirlerinin hâl ekleriyle kullanımı Türkiye Türkçesinde olduğu gibidir. Sadece "ben" zamiri "men" şeklindedir.

b. Dönüşlülük Zamiri

Dönüşlülük zamiri "öz"dür: özüm, özün, özü, özümüz, özünüz, özləri.

c. İşaret Zamirleri

İşaret zamirleri bu, o, bunlar, onlar, hemin (bu), hemen (o), béle (böyle) ve éle (öyle)'dir.

d. Belirsizlik Zamirleri

Belirsizlik zamirleri şunlardır: biri, kimi, kimse, ne ise, hamı (hepsi), bezi (bazı), here (herkes), herkes, her şey, héç kim (hiç kimse), héç kes (hiç kimse), héç ne (hiçbir şey), her hansı (herhangi).

e. Soru Zamirleri

Néçe (kaç), kim, ne, hara (nere), hansı (hangi), néce (ne kadar).

III.2. SIFATLAR

Nesneleri çeşitli yönlerden belirtirler. Niteleme ve belirtme olarak ikiye ayrılırlar.

III.2.a. Niteleme Sıfatları

Nesnelerin niteliklerini bildirirler. Azerbaycan Türkçesindeki bazı niteleme sıfatları şunlardır: yaxşı adam, pis yer, boş yol, köhne divar, uzun yol, gısa ağaç, dar geçid, gara gış, meyvesiz bağ vs.

III.2.b. Belirtme Sıfatları

Belirtme sıfatları dört gruba ayrılır.

2.b.1. İşaret Sıfatları

Azerbaycan Türkçesinde işaret sıfatları bu, o, hemin (bu) ve hemen (o)'dir: bu adam, hemin söz (bu söz), hemen gadın (o kadın).

2.b.2 Sayı Sıfatları

Asıl Sayı Sıfatları

Asıl sayı sıfatları Türkiye Türkçesi ile aynıdır. Bir, iki, üç, dörd, bés, altı, yédi, sekkiz, dogguz, on... yirmi, otuz, gırx, elli, altmış, yétmiş, seksen, doxsan, yüz, min... beş baş öküz, dörd gaşığ derman, sekkiz nefer, altı telebe.

Sıra Sayı Sıfatları

Asıl sayının üzerine +İnci eki getirilerek yapılır: bésinci adam, gırxıncı gün, üçüncü sınıf, ellinci iller (ellinci yıllar).

Kesir Sayı Sıfatları

Nesnelerin parçalarını belirtirler: ikide bir hisse, bir tam onda bés, yüzde yétmiş Azerbaycanlı.

Üleştirme Sayı Sıfatları

Diğer Oğuz grubu lehçelerinde üleştirmenin özel eki olan -Ar şekli Azerbaycan Türkçesinde pek görülmez. Sadece bir sözde "birer" kelimesinde görülür: birer birer. -şAr ekiyle meydana gelen üleştirme sayısına az da olsa rastlanır: üçşer¹²⁰.

¹²⁰ -Ferhat Zeynalov, age., s. 155

2.b.3. Belirsizlik Sıfatları

Başlıca belirsizlik sıfatları şunlardır: çox, az, xeyli (hayli), bir çox, bir néçe, bir geder (bir o kadar), onlarca, bir sıra, az, bir, hamı (hepsi, bütün), başqa, her bir.

2.b.4. Soru Sıfatları

Nesneleri soru yoluyla belirtirler. Azərbaycan Türkçesinde başlıca soru zamirleri şunlardır: néçe (kaç, ne kadar), hansı (hangi).

III.3. ZARFLAR

III.3.1. Zaman Zarfları

Hareketin olduğu zamanı bildirir. Başlıca zaman zarfları şunlardır: géc (geç), téz, dünən (dün), bu gün, daim, indi (şimdi), seher, bir vaxt, sonra, axırda (sonunda), axşam, hele (hâlâ), bildir (bildir, geçen yıl), bayagdan (deminden, önceden).

III.3.2. Yer-Yön Zarfları

Hareketin yerini ve yönünü bildirir: bura, yuxarı, aşağı/aşağa, yaxın, sağ, sol, beri, içeri, ireli (ileri), geri, sağa, sola, orada, burada.

III.3.3. Nitelik (Durum) Zarfları

Bu zarflar iş ve hareketin yerine getirilme tarzını bildirir: téz téz, yavaş yavaş, aheste, sakitce (sakince), derhal, téz, yavaş, serbest, telesik (acele), yéyin (çabuk, hızlı), asta (sakin, yavaş), sevincek (sevine sevine), dostyana (dostane), çepeki (eğri), birden, yavaşdan, astadan (yavaşça, usuldan), telesik (aceleyle), sakit (yavaşça, usulca), ahestece (yavaşça, usulca).

III.3.4. Miktar Zarfları

Hareketin miktarını ve derecesini bildirir: bir nefesde, daha çox, iri iri, az çox, bir az, çox çox, o geder, bir xeyli, bir geder (biraz), son derece, doyunca, ölünce, bir iki defe, azdan çoxdan.

III.3.5. Soru Zarfları

Fiilin anlamını soru yönünden etkileyen zarflardır: haçan (ne zaman), ne üçün, niye, néçe (nasıl), ne zaman, ne vaxt (ne vakit), hansı, ne sayag (nasıl, ne şekilde).

III.4. EDATLAR

Tek başlarına anlamları zayıf olan, hiçbir nesne ve hareketi karşılamayan anlamlı kelimelerle birlikte kullanılarak onları destekleyen, gramer vazifesi gören kelimelerdir. Ünlemler, bağlaçlar ve son çekim edatları olmak üzere üç çeşit edat bulunmaktadır.

4.1. Ünlemler

His ve heyecanları ifade etmek için kullanılan kelimelerdir. Azerbaycan Türkçesindeki başlıca ünlemler şunlardır: hey, lan, eşi (ey, a kişi), oho, aha, bıy (tüh), axı (işte), bes (yeter, kafi), yox (yok), beli (evet).

4.2. Bağlaçlar

Kelimeleri, kelime gruplarını, cümleleri şekil ve anlam bakımından birbirine bağlayan, bunlar arasında ilgi kuran kelimelerdir. Azerbaycan Türkçesindeki başlıca bağlaçlar şunlardır: ve, amma (ama), lakin, de, da, hem, hem...hem, ister...ister, belke (belki), keşke, meger, yalnız, ancag, demeli (demek ki), halbuki, çünkü, hergah (eğer, şayet), herçend (ya da, veya), hemçinin (hem, hem de; ayrıca), neinki (sadece), yainki (yahut, veya), habéle (böyle, bunun gibi).

4.3. Son Çekim Edatları

Azerbaycan Türkçesinde görülen başlıca son çekim edatları şunlardır:

- Yalın ve ilgi halinden sonra kullanılanlar: kimi (gibi), üçün (için), tek (gibi), teki (gibi), tekin (gibi), geder (kadar), boyu, boyunca, üzre, içre, ile.
- Yönelme halinden sonra kullanılanlar: değin (kadar), doğru, dâyir, aid (ait), dek, sarı (doğru), teref (taraf, doğru), garşı (karşı), reğmen (rağmen), göre, nisbeten, geder (kadar), aid.
- Ayrılma halinden sonra kullanılanlar: geyri (gayrı), başga (başka), sora (sonra), gabag (önce), evvel, dolayı, ibaret, ötrü, beri¹²¹.

¹²¹ Azerbaycan Türkçesindeki bütün edatlar için bk. Birsel Oruç, *Oğuz Grubunda Edatlar*, I. Ü. Türk Dili Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1994.

TÜRKMEN
TÜRKÇESİ

1. TÜRKMEN ADI

Türkmen adının yapısı ve kökeni konusunda çeşitli görüşler vardır. Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu, Jean Deny Armağanı'nda yer alan "Türkmen Adı, Manası ve Mahiyeti" adlı yazısında bu görüşleri geniş olarak ele almış ve meseleyi bir sonuca bağlamaya çalışmıştır¹²². Kafesoğlu'nun makalesi esas olmak üzere, söz konusu edilen Türkmen adıyla ilgili görüşler şunlardır:

Türkmen kelimesi ilk olarak XI. asrın Türk asıllı müellifi Kaşgarlı Mahmud'un büyük sözlüğü Divanü Lûgati't-Türk'te kullanılmıştır. Farmlar ve Tacikler tarafından bazı Oğuz grupları için kullanıldığı belirtilen bu ad, Kaşgarlı'dan başka, Reşidüddin tarafından Camiü't-Tevarih ve Ebulgazi Bahadır Han tarafından da Şecere-i Terakime adlı eserde söz konusu edilmektedir. Kaşgarlıya göre Türkmen adı, Türk kelimesine Farsça "manend" (benzer, gibi) kelimesinin getirilmesiyle oluşmuştur. Dolayısıyla Türkmanend (Türke benzer) sözünden Türkmen şekline dönüşmüştür. Kaşgarlı'nın "Makedonyalı İskender Asya içlerine ilerlerken Balasagun'da oturan Türk kagan doğuya çekilir. Orada daha sonra Oğuz boylarını oluşturacak 22 kişi kalır. Az sonra bunlara iki kişi daha katılır. Bunlar büyük İskenderin karşısına götürülür. İskender üzerlerinde Türk belgeleri bulunan bu 24 kişiyi görünce Farsça olarak Türk'e benzer anlamında "Türkmanend" der. Türkmen adı buradan kalır"¹²³ şeklindeki rivayete dayanarak naklettiği bu görüş, konunun uzmanları arasında pek fazla kabul görmemektedir. Aynı şekilde A. Vambery'nin, Türk men (ben) "Türküm" şeklindeki izah tarzı da çok fazla taraftar bulan bir görüş değildir.

Akka piskoposu J. V. Ariac'a göre, kelime, Türk ile Kuman sözlerinin birleşmesinden doğmuştur. Oskar Hanser de Türkmen kelimesinin genellikle "Türk" ve "Koman" kelimelerinin birleşmesinden meydana geldiğinin düşündüğünü belirtmektedir¹²⁴. Kafesoğlu'na göre bu isim bir yakıştırma değildir. Kelimenin bir de Türk+iman olarak anlamlandırılması vardır. Türklerden İslamiyeti

¹²² İbrahim Kafesoğlu, "Türkmen Adı, Manası ve Mahiyeti", Jean Deny Armağanı'ndan ayrınbasım, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1958

¹²³ Fuat Bozkurt, age., s. 473

¹²⁴ Oskar Hanser, Türkmençe El Kitabı (Çev. Zühal Kargı Ölmez), Kebikeç yay., İstanbul 2003, s. 11

kabul eden kütelere böyle ad verildiği esasına dayanan *Türkiman* rivayeti Bedreddin Aynî (İkdü'l-Cüma) tarafından bildirilmekte ve Neşri (Cihannüma) ile İbn Kesir taraflarından da nakledilmektedir. Son devir müelliflerinden Hüseyin Hüsameddin'e göre, *men* Türkçe büyüklük eki olup, Türkmen "büyük Türk" demektir. Necib Asım'a göre, kelime, Türk ile adam manasına gelen *man*'dan oluşmuştur ve "Türk eri" tabirinin tercümesidir. Saim Ali Dilemre de Asurca "tüccar" demek olan *tuggar* kelimesini Türk ile münasebete getirerek Türkmen'in "ticaret adamı, kervan adamı" olabileceğini söyler. Ama, bu görüş oldukça zayıftır.

Macar Türkolog Vambéry'e göre, kelime Türk ile *-men*'den oluşmuştur ve "Türklük, Türkler" demektir, zira *men* Türkçede toplayıcı isimler yapan bir ektir. Ünlü Türkolog J. Deny ise, Türk kelimesine *-men* ekinin gelmesiyle oluştuğunu söyler. *-men*, *-man* eki üzerine geldiği kelimeye "büyüklük, üstünlük, fazlalık" anlamları katar. Deny'ye göre Türkmen kelimesi de "koyu Türk, saf kan Türk" anlamlarına gelmektedir. Türkçede buna benzer "kocaman", "karaman", "şişman" gibi kelimelerin yapısıyla aynıdır ve ek, üzerine geldiği bu kelimelere üstünlük, fazlalık anlamları katmaktadır. J. Deny'nin bu görüşü ilim aleminde en fazla rağbet edilen görüştür. Kafesoğlu'nun da katıldığı bu görüşü, ünlü Türkologlardan G. Nemeth, V. Minorsky, G. Moravcsik ve O. Pritsak, Ligeti, J. Deny, A. Vambéry, Z. Kakuk da desteklemişlerdir.

Azerbaycan dilcilerinden P. Azimov, K. Sarıyev ve F. R. Zeynelov ise bu adın henüz tam olarak açıklanamadığı görüşündedirler.

2. TÜRKMEN TÜRKLERİNİN TARİHİ

Türkmenler Oğuz kökenlidir. Diğer Oğuz boyları 11. yüzyılda batıya göç ederken, Türkmenler doğuda kalmıştır. Oğuzların büyük çoğunluğu 10. yüzyılda İslamiyeti kabul edince, Müslüman olmayan Oğuzlara Türkmen adını vermişlerdir¹²⁵. Böylece Türkmen adı, Oğuzlarla birlikte anılmıştır. Türkmenler bir süre Mangışlak, Maveraünnehir ve Horasan'da varlıklarını sürdürmüşlerdir. Horasan ve Afganistan'ın kuzey kesimlerinde yaşayan Türkmenler, bir müddet sonra Afganistan ve Güney İran'ı denetiminde tutan Gazne Türk Devleti ile anlaşmazlığa düşmüşlerdir. Gaznelilerin idaresine girmeyi reddeden Türkmenler, Tuğrul ve Çağrı Bey kardeşlerin önderliğinde 1040 yılında Gazne ordusunu yenerek bugünkü Azerbaycan ve Anadolu bölgelerini kendilerine yurt edinmişler ve kurdukları devlete Selçuklu Devleti adını vermişlerdir¹²⁶.

¹²⁵ Mehmet Saray, *Türkmen Tarihi*, İstanbul 1993, s. 13

¹²⁶ Faruk Sümer, *age.*, s. 87-149

Büyük Selçuklu Devleti, doğuda Amu-Derya'dan, batıda Akdeniz kıyılarına kadar geniş bir alana yayılmış ve büyük bir devlet haline gelmiştir. Ne var ki, Selçuklu hükümdarlarını batı cephesinde Bizanslar ve Haçlılar devamlı meşgul ettikleri için, Türkmenlerin eski vatanı olan bugünkü Türkmenistan'a fazla ilgi gösterememişlerdir. Bu ilgisizlikten dolayı, Türkmen boylarının bir kısmı Selçuklu hükümdarı Sultan Sançar'a karşı ayaklanmışlardır. Bu karışıklığı takiben gelen Moğol istilası Selçuklu devletinin ve Türkmen Türklerinin kaderini değiştirmiş; Türkmen boylarının bir kısmı Maverünnehir, Horasan ve Mangışlak'a kadar uzanan bölgede kalırken, diğer Türkmen boyları Anadolu'ya ve Azerbaycan'a yerleşmişlerdir. Bu olaydan sonra Türkmenistan'da kalan Türkmenler ile Anadolu'ya ve Azerbaycan'a gelen Türkmenlerin tarih ve kaderleri ayrı bir seyrir takip etmiştir¹²⁷.

Maverünnehir ve Horasan'da kalan Türkmenler, önce Moğol daha sonra da Timurlular hakimiyetine girmişlerdir. Mangışlak bölgesindeki Türkmenler, 17.yüzyılın ortalarına kadar müstakil bir hayat sürmüşlerdir. Ancak, 1693-1700 yıllarında Kalmukların saldırısına uğramışlardır. Türkmen boyları bir müddet Hive Hanlığına bağlı kalmış, daha sonra da Afşar Türkmen boylarından Nadir Kulu Han (Nadir Şah) hakimiyetine girmişlerdir. İran ve Hivelilerin baskılarına maruz kalan Türkmenler, 1835'ten itibaren Merv bölgesine doğru çekilirler. Uzun süre Hiveliler ve İranlılarla mücadele eden Türkmenler, 1855'te Hive ordusunu, ardından da 1860'ta İran ordusunu yenerek Kuşid Han yönetiminde bağımsızlıklarına kavuşmuşlardır.

1860 ile 1873 yılları arasında nispeten rahat bir hayat süren Türkmen Türkleri, 1873 yılından itibaren Rus saldırılarına maruz kalmış ve uzun mücadeleler sonucunda 1884 yılında Rus hakimiyetini kabul etmek zorunda kalmışlardır. Bu saldırılar esnasında Ruslar büyük katliamlar yapmışlardır. Rus istilasından kaçan bazı Türkmenler İran ve Afganistan'a sığınmışlardır¹²⁸.

Türkmen Türklerinin Ruslara karşı bağımsızlık mücadelesi yıllarca devam etmiştir. 1916 yılında Türkistan Türkleri, millî bir ayaklanma başlatmış, ancak bundan da kesin bir sonuç alınamamıştır. Mücadele Bolşevik ihtilalinden sonra da devam etmiştir. 1917'den itibaren Sovyetlerin idaresinde kalan Türkmenistan, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra 27 Ekim 1991'de bağımsızlığını ilan etmiştir.

Türkmen Türkleri bugün Çavdar, İmrili, Yomut, Göklen, Teke, Sarık, Salur ve Ersarı gibi başlıca yedi boydan oluşmaktadır. Bu boylar da kendi arasında çeşitli oymaklara ayrılmaktadır.

¹²⁷ Mehmet Saray, *age.*, s. 14

¹²⁸ *İslam Ansiklopedisi "Türkmenler" Maddesi*, MEB Yay., İstanbul 1988, C. 12-II, s. 661-672

3. TÜRKMEN TÜRKÇESİ

Türkmen Türkçesi, Oğuz grubu şivelerinin doğu kolundandır. Bundan dolayı Oğuz Türkçesinin özellikleri Türkmen Türkçesinin karakteristiğini oluşturur. Ayrıca, Doğu Türkçesinin etkisiyle Kıpçak ve Çağatay Türkçesinin özelliklerini de barındırır¹²⁹. Mesela, Oğuz grubu şivelerinde görülen b- > v- değişmesi, Türkmen Türkçesinde olmayıp b'ler korunmuştur. (bol- "ol-", bar "var" vs.). Türkmen Türkçesinin en önemli özelliklerinden birisi de aslı uzun ünlüleri korumuş olmasıdır.

Türkmen Türkçesiyle yazılmış en eski metinlerin, Ahmet Yesevi'nin şiirleri ve Ali'nin Kıssa-i Yusufu olduğu iddia edilirse de, aslında bunlar Türk dilinin müşterek dönemine ait eserlerdir. Türkmen Türkçesi ise asıl eserlerini 18. yüzyıldan itibaren vermeye başlamıştır.

Türkmen Türkçesinin söz varlığının temelini Türkçe sözcükler oluşturur. Tarihi seyri içerisinde Moğolca, Farsça, Arapça ve Rusçadan kelimeler almıştır. Alıntı kelimeler genellikle Türkmen Türkçesinin ses ve dilbilgisi kurallarına uymaktadır. Son dönemlerde ise Türkmen Türkçesi kendi imkânları ile kelime üretmeye başlamıştır.

Türkmen Türkçesinin birçok ağız vardır. Bu, uzun bir süre ortak bir yazı dilinin kullanılmaması ve değişik alanlara dağılmış olmalarından kaynaklanan bir durumdur. Şu anda Türkmenistan'da kullanılan yazı dili, 1925'ten beri Türkmen-Yomut ağızına dayanmaktadır. Türkmen Türkleri de, diğer Türk boyları gibi önce Arap, 1927-28 yıllarından itibaren Latin, 1937 yılından sonra da Kiril alfabesini kullanmışlardır. Son yıllarda görülen genel eğilim doğrultusunda, Türkmen-Kiril alfabesinin değiştirilmesi veya tamamen terk edilmesiyle ilgili tartışmalar, 1990'lı yıllarda başlamış ve 12 Nisan 1993'te Türkmenistan Cumhuriyeti, Latin alfabesine geçiş kanununu onaylamıştır¹³⁰. Yeni Türkmen alfabesinde 30 harf bulunmaktadır. 1993'te kabul edilen bu alfabe 1999 yılında bazı değişikliklerle yeniden düzenlenmiştir. Ancak bu alfabe, daha önce belirlenen 34 harfli ortak Türk alfabesinden bazı farklılıklar taşımaktadır¹³¹.

4. TÜRKMEN EDEBİYATI

Türkmen Türklerinin çok zengin folkloru ve edebiyatı vardır. 18. yüzyıla kadar Türkmen edebiyatı daha çok sözlü edebiyata, dolayısıyla halk edebiyatına dayanır. Leyla ile Mecnun, Yusuf ile Züleyha, Tahir ile Zühre, Aslı ile Kerem

¹²⁹ Fuat Bozkurt, *age.*, s. 475, 477

¹³⁰ Hatice Şirin User, *age.*, s. 217-219

¹³¹ Nevzat Özkan, *age.*, s. 61

gibi halk hikâyeleri her zaman, her devirde halk arasında yayılmıştır. Özellikle Koroğlu destanı ve Şahsenem ile Garip hikâyesi Türkmen Türkleri arasında çok sevilen özel bir yere sahip olan hikâyelerdir¹³². Ayrıca halk edebiyatının diğer türlerinden destan, fıkra, masal, türkü, mani, ninni, atasözü ve bilmece gibi türleri de oldukça canlıdır¹³³.

Türkmen Türkleri, klasik edebiyatlarını Hoca Ahmet Yesevi ile başlatırlar. Kıssa-i Yusuf şairi Ali (13. yüzyıl) ve Benaî (15. yüzyıl) ile sürdürülen bu edebiyat asıl eserlerini 18. yüzyıldan itibaren verir. Türkmen Türkçesi, Mahtımgulı (1730-1780)'nın şiirleri ile bir yazı dili haline gelir. Klasik edebiyat geleneğinden gelen Mahtımgulı, Çağatay Türkçesini çok iyi bilmesine rağmen, yerel Türkmen ağzını kullanarak yazı dili haline gelmesini sağlamıştır. Şiirlerinde halk şiiri geleneklerine ve Türkmen halk kültürüne de geniş yer ayırmış, sözü veciz kullanma, atasözlerine yer verme gibi hususlarda büyük başarı göstermiştir. Mahtımgulı'dan sonra Seydî, Gurbandurdı Zeliî, Mollanepes, Talibî, Miskin Kılıç gibi şair ve yazarlar oldukça ünlüdür¹³⁴.

Bolşevik ihtilalinden sonra Komünistlerin yönetime gelmesiyle Türkmen edebiyatı yeni bir çehre kazanmıştır. Bu dönemden itibaren edebiyat siyasi şartlara göre şekillenmeye başlamıştır. 20. yüzyıl Türkmen edebiyatını, iki bölüme ayırmak mümkündür¹³⁵.

1. 20. Yüzyılın Başlarında Türkmen Edebiyatı

20. yüzyıl büyük sarsıntıların asrıdır. Bu yüzyılda meydana gelen gelişmeler, önceki yüzyıllarla kıyaslanamayacak kadar farklı cereyan etmiştir. 19. yüzyılın son çeyreğinde Türkmenistan'ın Rusya'nın egemenliğine girmesi; siyasi, askerî, iktisadi ve kültürel alanlarda olduğu gibi edebiyat alanında da Rus etkisinin yaşandığı bir dönemdir. Buna rağmen bu dönemin bazı eserlerinde, Türk topluluklarına baskı yapıldığı, savaşın içerisine çekilmeye çalışıldığı ifade edilmiş, Rus çarlığının izlediği yanlış politikaya karşı duyulan memnuniyetsizlik dile getirilmiştir. Durdu Gılıç, Mollamurt, Muhammetgulı Atabayev, Körmolla, Gurban gibi şair ve yazarlar bu dönemin önemli şahsiyetleridir.

¹³² Metin Akar-Sebahat Deniz-Fahrünnisa Bilecik, *Türk Dünyası Çağdaş Edebiyatı*, Yesevi Yay., İst. 1994, s. 157

¹³³ Ali Abbas Çınar, *Türkmenistan Halk Edebiyatı Türleri*, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyatı Dergisi*, S. 2, Güz 1996, s. 157

¹³⁴ Nevzat Özkan, *age.*, s. 62

¹³⁵ Kakacan Durdiyev-Mehmet Kara, *Yirminci Yüzyıl Türkmen Edebiyatı*, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyatı Dergisi*, S. 3 Bahar 1997, s. 4-9

2. Sovyet Devri Edebiyatı

a. 1920'li Yılların Edebiyatı

Bu dönemde savaşlar, iç çekişmeler ve istilaların yaygınlaşmasıyla çok sayıda insan ölür. Nihayet Türkmenistan'la birlikte Rusya'nın tesiri altındaki diğer ülkelerde de Sovyetler egemen olur ve bu dönemde edebiyata siyaset bulaşır.

Her türlü tartışma ve baskılara rağmen halkın hayatı, edebî eserlerde gerçekçi bir şekilde yansıtılmaya çalışılır. Yirmili yılların edebiyatında, özellikle tiyatro türünde, tarihî temaya eğilim artar. O devir tiyatro eserlerinde tarih basit bir fon olarak ele alınmış, kahramanların tip özelliklerine değil de karıştıkları olaylara önem verilmiştir. Nesir türü gelişmiş, özellikle hikâye türü ön plana çıkmıştır. Ancak bu devirde şiir, diğer türlerin önündedir.

b. 1930 - 1945 Yılları Arası Edebiyatı

Bu dönemde de edebiyatı, siyasi baskılar ve zulüm yönlendirmiştir. Abdilhekim Gulmuhammedov, Oraz Vepayev, Oraz Taçnazarov, Hocanepes Çarıyev'in öldürülmesi; Berdi Kerbabayev, Garaca Burunov, Şalı Kelikov, Ruhı Alıyev ve Hıdır Deryayev'in tutuklanması, edebiyatın gelişmesini olumsuz yönde etkilemiştir.

Bu ağır şartlara rağmen edebiyat gelişir. Otuzlu yılların edebiyatında da şiirin üstünlüğü devam eder. Kısa ve uzun hikâye türü gelişir ve birçok roman yazılır. Hikâye ve romanlarda daha çok kolhoz ve köy hayatı temaları büyük bir yer tutar. Tiyatro eserleri bol miktarda yazılır. Bu döneme denk gelen II. Dünya Savaşı edebî açıdan bir yıkım olur. Nurmırat Sarıhanov, Amandurdı Alamişov, Ahmet Ahundov Girgenli, Şanlı Kekilov ve Ata Niyazov gibi birçok ünlü şair ve yazar savaşta yok olur.

c. 1945-1960 Yılları Arası Edebiyatı

Savaştan sonraki bu dönemde ekonomiyi canlandırıp geliştirme ve barışı pekiştirme gibi temalar çokça işlenir. Barış propagandası yazarların omuzlarına yüklendiği için eserlerde yapmacıklık ve kuruluk görülür. Şiirlerde de aşırı övgü ve her şeyi pürüzsüz gösterme eğilimi vardır. Bütün bunlara rağmen ellili yılların ortalarında şair ve yazarlar olaylara cesaretle yaklaşmaya başlarlar. Ata Govşudov, Berdi Karbabayev, Güseyin Muhtarov dönemin önemli kalemleridir.

d. 1960-1990 Yılları Arası Edebiyatı

Baskının azaldığı ve bağımsızlık düşüncelerinin hız kazanmaya başladığı bir dönemdir. Bu dönem eserlerinde genellemelerden ziyade ayrıntılara inilir. Özel-

likle savaş konusuna ağırlık verilerek kahramanlık teması işlenir. Mevcut düzen ve önceki dönemler artık yavaş yavaş eleştirilmeye başlanır. Altmışlı yıllardan başlayarak hiciv türü canlanır. Bu alanda özellikle Berdi Gulov, Taçmammet Cürdekov ve Gurbangılıç Hıdırov gibi kimseler önemlidir.

Bu dönemin roman ve hikâyelerinde tarihî tema genişçe işlenir. Başta Beki Seytekov olmak üzere, Berdi Soltannıyazov, Narıman Cumayev, Nurberdi Pamma, Yazmırat Mammediyev, Berdi Karbabayev, Tirkeş Cumageldiyev dönemin ünlü roman ve hikâyecileridir. Aynı zamanda romancı da olan Ata Atacanov dönemin en ünlü şairidir. "Alma Yene Gülleyer (Elma Yine Çiçek Açıyor), Türkmenistan'ın Baharı, Aman Okuva Gidyer, İki Poema, Lirik" adlı eserlerinde sevgiyi taze duygularla yoğurur. 30 civarında eseri yayınlanan şair, daha çok lirik şiirleriyle tanınmıştır. Hece ölçüsüyle birlikte serbest şiir tarzını da kullanmış, ancak bütün eserlerinde ahenge büyük değer vermiştir. Manzum hikâyelerinde sosyal konuları, tiyatrolarında ise günlük konuları işlemiştir¹³⁶. Ata Atacanovdan sonra Durdı Haldurdı, Gara Seyitliyev, Mammet Seyidov, Kerim Gurbannepesov, Berdinazar Hudaynazarov ve Allaberdi Hayıdov dönemin önemli şairleridir.

e. Bağımsızlık Devri Edebiyatı

27 Ekim 1991'de Türkmenistan'ın bağımsızlığını ilan etmesiyle başlayan devirdir. Bu dönem edebiyatı, bağımsızlık ve millî uyanış edebiyatı olarak adlandırılabilir. Bu devrin şiirlerinde bağımsızlık ve millî gurur gibi konular önemli bir yer tutar.

Nesir türündeki eserlerde ahlakî meseleler ideolojik baskıdan uzak olarak işlenmektedir. Ayrıca millî tarihe yönelim oldukça güçlüdür. Kakacan Aşirov'un "Deli Dumrul, Oğız Oynı (Oğuz Oyunu) ve Oğuz Han" adlı piyesleri bunun güzel örnekleridir. Övezdurdı Nepesov bu dönemin ünlü romancısıdır. Muhammetnur Gurbangılıcov, Oraz Akmammedov, Aşır Mamiliyev, Beği Suhanov, Annaberdi Ağabayev, Ahmet Gurbannepesov, Berdi Basımov ve Çorı Gulleyev önemli tiyatro yazarlarıdır.

Kayum Taırınguliyev, Nuri Bayramov, Arı Baymıradov, Recepmırat Durdıyev, Ağageldi Allanazarov, Kasım Nurhadov ve Hemra Şirov gibi yazarlar çocuk psikolojisinden yararlanarak yazdıkları eserlerle, çocuk edebiyatının gelişmesine büyük katkıda bulunmuşlardır.

¹³⁶-Nevzat Özkan, age., s. 65

5. TÜRKMENİSTAN

Sovyetler Birliği'nden ayrılan beş bağımsız Türk cumhuriyetinden biri olan Türkmenistan, 36-43 kuzey enlemleri ile 53-66 doğu boylamları arasında yer alır. Başkenti Aşkabat'tır. Türkmenistan'ın toplam yüz ölçümü 488.100 km²'dir. Batısında Hazar Denizi, kuzeybatısında Kazakistan, kuzeyinde Karakalpakistan, kuzeydoğusunda ise Özbekistan Cumhuriyeti yer almaktadır. Ülkenin güneyde İran, güneydoğuda Afganistan ile sınırı bulunmaktadır. Komşuları ile olan toplam sınırının uzunluğu 3763 km'dir¹³⁷.

Türkiye ile yaklaşık aynı enlemler arasında yer alan Türkmenistan topoğrafik olarak daha çukur bir arazi üzerinde yer almaktadır. Ülkenin güney kesimindeki ve ülke topraklarının ancak % 5'lik bir bölümünü oluşturan Kopet (2942 m) ve Kuzintav (3139) dağları bir yana bırakılırsa, Türkmenistan topraklarının geri kalan kısmı, (% 95'i) deniz seviyesinden yüksekliği 150-300 m arasında değişen düzlüklerden oluşur. Ülke topraklarının yaklaşık 4/5'ini (350.000 km²) dünyanın büyük çöllerinden biri olan Karakum çölü oluşturur.

Türkmenistan, Asya'nın iç kesimlerinde bulunduğu için tam bir kara iklimine sahiptir. Yazları sıcak ve kurak; kışları ise soğuktur. Yazın en yüksek sıcaklık +40 derecenin üzerinde, kışın ise en düşük sıcaklık -8 ile -21 derece arasındadır. İklim özelliklerinden dolayı oldukça az yağış alır. Yağış azlığı sebebiyle ülkedeki akarsuların sayısı oldukça azdır. Ülkenin önemli akarsuları Amuderya (Ceyhun), Murgap, Tecen, Etrek'tir. Ayrıca Karakum sulama kanalı da, ülke topraklarının sulanmasında önemli rol oynar. Türkmenistan'ın doğal bitki örtüsünü, kısa boylu otlar ile odunsu çalılklardan oluşan çöl bitkileri oluşturmaktadır¹³⁸.

Ülke; Ahal, Balkan, Daşhovuz, Levap ve Marı (Merv) olmak üzere beş eyalete bölünmüş durumdadır. Önemli şehirleri arasında Marı (Merv), Türkmenbaşı, Nebitdağ, Çardcev, Daşhovuz ve Kerki bulunmaktadır. 22 Ağustos 1990 tarihinde egemenliğini sağlamış, 27 Ekim 1991 tarihinde de bağımsızlığını ilan etmiştir. Resmî dil Türkmen Türkçesi olup 24. 5. 1990'da resmî dil olmuştur.

Türkmenistan'ın nüfusu 1996 yılı itibariyle 4.566.800'dür. Nüfusun % 45'i şehirlerde, % 55'i kırsal kesimde yaşamaktadır. Kadın nüfusu 2.265.100 iken, erkek nüfusu 2.301.700'dür. Türkmen Türkleri ülke nüfusunun % 77'sini oluştururlar. Türkmenlerden sonra Özbek Türkleri (% 9.2) ve Ruslar (% 6.7) en fazla nüfusa sahiptirler. Diğer Türk boylarıyla birlikte (Özbek, Kazak, Tatar, Azeri vs.) ülke nüfusunun % 90'ını Türkler oluşturur¹³⁹.

¹³⁷ Ali Yiğit, age., Elazığ 1996, s. 77

¹³⁸ Ali Yiğit, age., s. 79-80

¹³⁹ Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı (TİKA), Türkmenistan Cumhuriyeti, Türkmenistan Özel Sayısı, Kasım 1997/2, S. 87

lke topraklarının büyük bölümü çöl olduğu için % 72'si tarım dışı kalmaktadır. Buna rağmen nüfusun % 41'i tarım sektöründe çalıŐmaktadır. lke topraklarında pamuk, mısır, arpa, buğday, pirinç gibi tahıllar yetiŐtirilmektedir. Ayrıca bol miktarda sebze ve meyve yetiştirilir. Karakul koyunlarıyla ünlü olan Türkmenistan'ın ekonomisinde hayvancılık da önemli bir yer tutar. Yeraltı kaynakları bakımından pek zengin değildir. Yine de belli bir miktarda petrol, doğal gaz, kaya tuzu, potasyum ve maden suları çıkarılmaktadır. Türkmenistan'ın sanayisi büyük ölçüde hayvancılığa dayalı olup hayvan ürünlerine dayalı bir sanayi kurulmuştur. Halı, kilim, tekstil sanayisi oldukça gelişen Türkmenistan'da petrol rafinerileri, kimyasal madde üretimi, bitkisel yağ üretimi, azotlu gübre sanayi ve doğal gaz çıkarma sanayi oldukça geliŐmiŐtir.

TÜRKMEN TÜRKÇESİ GRAMERİ

I. SES BİLGİSİ

I.A. ÜNLÜLER

Türkmen Türkçesinde 9 ünlü vardır: "a, ä, e, ı, i, o, ö, u, ü". Türkiye Türkçesinden farklı olarak Türkmen Türkçesinde iki e vardır. " ä " ile gösterilen ses, Türkiye Türkçesindekinden daha geniş ve açıktır¹⁴⁰. a ile e arasında bir sestir.

Türkmen Türkçesinde, yukarıda bahsedilen, bütün ünlülerin alfabe de işaret olarak da karşılığı bulunmaktadır. Yalnız, uzun ünlüler alfabe de gösterilmez.

Türkmen Türkçesinin ünlülerini şöyle bir şema ile göstermek mümkündür¹⁴¹.

	Düz Geniş	Düz Dar	Yuvarlak Geniş	Yuvarlak Dar
Kalın	a	ı	o	u
İnce	ä, e	i	ö	ü

Uzun Ünlüler

Türkmen Türkçesinin en önemli ve ayırıcı özelliği, uzun ünlülere sahip olmasıdır. Mevcut 9 ünlünün hepsinin de uzun karşılığı olmasına rağmen, bu uzunluklar yazıda gösterilmez. Türkmen Türkçesini, diğer Türk lehçelerinden ayıran en belirgin vasfı, uzun ünlüleri korumasıdır. Türkmen Türkçesinde uzun ünlüler çeşitli şekillerde oluşmaktadır.

A. Aslı Uzun Ünlüler

Uzun ünlülerin büyük bir bölümü aslı olup yazıda gösterilmez. Bu uzun ünlüler anlam ayırt edici özelliğe sahiptir¹⁴². Aslı uzunluğa sahip olan ünlüler genellikle ilk hecede yer alır:¹⁴³

¹⁴⁰ Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, s. 1097

¹⁴¹ Cahit Başdaş, *Göroğlı Türkmen Halk Eposu* (Basılmamış Doktora Tezi), Malatya 1996, s. 295

¹⁴² Oskar Hanser, *age.*, s. 19

¹⁴³ Levent Doğan, "Türkmen Türkçesinde Uzun Ünlülerle İlgili Hususlar", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyatı Dergisi*, S. 1, Bahar 1996, s. 232

āt (isim) - at (at)	ūç (uç) - uç- (uçmak)
ōt (ateş)- ot (ot)	yōl (yol) - yol- (yolmak)
bīz (delme āleti) - biz (kişi zamiri)	ōç (öç) - öç- (sönmek)

Türkmen Türkçesinde uzun söylenen "ı, i, u, ü" sesleri yarım ünlü -y- sesiyle diftonglaşarak "ıy, iy, uy, üy" şeklinde yazıda gösterilmektedir.

diy- (de-)	gıyz (kız)
düyn (dün)	kıyska (kısa)
güyç (güç)	süyt (süt)
giyce (gece)	yokıyn (yakın)

B. Ses Olayları Sonucunda Oluşan Uzunluklar¹⁴⁴

a. +A Ekiyle Oluşan Uzunluklar

Yönelme hâli eki ünlü ile biten kelimeler üzerine geldiğinde kelimenin son ünlüsü ile birleşerek uzar.

çağā (çağa+a) "çağaya"	depē (depe+e) "tepeye"
dünyā (dünya+a) "dünyaya"	galā (gala+a) "kaleye"

Sonunda dar ünlü (ı, i, u, ü) bulunan kelimelere -a, -e eklenirken -ā, -ē uzun ünlüleri ortaya çıkar:

kiçē (kiçi+e) "küçüğe"	gapā (gapı+a) "kapiya"
işçē (işçi+e) "işçiye"	

b. +dA Ekiyle Oluşan Uzunluklar

Bulunma hâli eki +dA'nın üzerine +kl eki geldiğinde hâl ekinin ünlüsü uzar.

elindāki (elindeki)	ortadāki (ortadaki)
içindāki (içindeki)	yaşındāki (yaşındaki)

c. +nI Ekiyle Oluşan Uzunluklar

Belirtme hâli eki +nI ünlü ile biten kelimeler üzerine geldiğinde kelimenin son ünlüsü uzar.

¹⁴⁴ Bu konuda geniş bilgi için bk. Cahit Başdaş, agt., s. 295-306

babānı (babayı)
geçini (keçiyi)

çağānı (çağayı)
kölegāni (gölgeyi)

d. +(n)İn Ekiyle Oluşan Uzunluklar

İlgi hâli eki +(n)İn ünlü ile biten kelimeler üzerine geldiğinde kelimenin son ünlüsü uzar.

ayağīnīn (ayağının)
düyānīn (devenin)

nāmānīn (neyin)
yerkümānīn (yeryüzünün)

İlgi hâli eki ünlü ile biten kelimeler üzerinde bazen sadece "+n" biçiminde kullanılır. Ekin bu şekilde kullanılışı esnasında kendisinden önceki ünlü uzar.

garrīn (garrı+nın) "yaşlının"
pukarān (pukara+nın) "fukaranın"
kişīn (kişinin) "kişinin"

e. -An, -Ar Ekleriyle Oluşan Uzunluklar

Bu sıfat-fiil ve geniş zaman eki, ünlü ile biten fiillerin üzerine geldiğinde, ekin ünlüsü kelimenin son ünlüsü ile birleşerek uzar.

gözlān (gözle-en) "gözleyen" işlēr (işle-er) "işler"
okān (oku-an) "okuyan" güplēr (güple-er) "gürler"
yaşān (yaşa-an) "yaşayan" melēr (mele-er) "meler"

f. -(I)p Ekiyle Oluşan Uzunluklar

-(I)p zarf-fiil eki ünlü ile biten fiillerin üzerine geldiğinde ünlü karşılaşması sonucu, son hecenin ünlüsü uzar.

okāp (oku-ıp) "okuyup" taşlāp (taşla-ıp) "atıp"
garāp (gara-ıp) "bakıp" yıgnāp (yığna-ıp) "toplayıp"

g. +(I)m, +(I)n Ekleriyle Oluşan Uzunluklar

1. şahıs +(I)m ve 2. şahıs +(I)n iyelik ekleri kelimenin üzerine gelince, ünlü karşılaşması sonucu son hecenin ünlüsü uzar.

almām (alma+ım) "elmam" agān (aga+ın) "amcan"
atām (ata+ım) "dedem" kakān (kaka+ın) "baban"
ukīm (ukı+ım) "uykum" paltānız (palta+ınız) "baltanız"

h. -mAk Ekiyle Oluşan Uzunluklar

Mastar **-mAk** ekinden sonra yaklaşma (-e) hâli eki gelince, mastar ekinin ünlüsü uzar.

okamāga (okumaya)	bermāge (vermeye)
sözlemāge (söylemeye)	işlemāge (işlemeye)

ı. +k Ekiyle Oluşan Uzunluklar

Ünlü ile biten yer-yön zarfları üzerine, zarfların bu anlamını pekiştiren **-k** ünsüzü eklendiğinde kelimenin son ünlüsü uzar.

daşarık (dışarıya)	içerik (içeriye)
nirāk (nereye)	yokarık (yukarıya)
berik (beriye)	gayrāk (arkaya)

i. Ünsüz Düşmesi Sonucu Oluşan Uzunluklar**-g- düşmesi ile:**

dāl (değil)

Ayın sesinin düşmesi ile:

mānı (ma'na)

-h- düşmesi ile:

Bazı yabancı kökenli kelimelerde **-h-** düşer. Düşen ünsüzün yanındaki ünlü uzar.

ātıyatlı (ihtiyatlı)	mākam (muhkem)
mātaç (muhtaç)	

-n düşmesi ile:

Bu olay sadece, zarf-fiil eki **"-ken"**de görülür. Ekin son ünsüzü **-n** düşer. Bu durumda ekin ünlüsü uzar.

baryakā (giderken)	gelyākā (geliyorken)
--------------------	----------------------

j. Kaynaşma Sonucu Oluşan Uzunluklar

"Hem" edatı çoğunlukla kendisinden önce gelen kelime ile birleşir. Birleşme esnasında **-h** düşer. Edat, ünlü ile biten kelimelerle birleştiği zaman kelimenin son ünlüsü ile edatın ünlüsü birleşerek uzar.

atınām (< atını hem) "atını da"
 oglām (< oğlu hem) "oğlunu da"
 çayınām (< çayını hem) "çayını da"

Devamlı birlikte kullanılan iki kelimenin birleşmesi sonucu meydana gelen tek kelimenin ünlüsü uzar.

âkel- (< alıp kel-) "getir-"   âkit- (alıp kit-) "götür-"
 nâdeli (< ne edeli) "ne yapalım"

k. Uzun Ünlülü Diğer Ekler

Türkmen Türkçesinde kullanılan bazı eklerin ünlüleri daima uzundur.

-Ay eki:

berāy (ver)   yetāymesin (yetişmesin)

+çA eki:

barçā "bütün"   köynekeçē "püskül"

-InçA eki:

açılınçā (açılınca)   alınçā (alınca)
 gelinçā (gelince)   ölinçā (ölünce)

+kA eki:

Şüphe edati olarak kullanılan +kA'nın (< ki < erki) ünlüsü her zaman uzundur.

barmikā (var mı acaba) çıkmazmikā (çıkılmaz mı acaba)
 gelyamikā (geliyor mu acaba)

-mAn eki:

bermān (vermeden)   yetirmān (yitirmeden)
 görmān (görmeden)   sıgmān (sığmadan)

+rAk eki:

düzüvlirāk (doğruca)   köprāk (çokça)
 gatrāk (çokça, iyice)   tizrāk (çabucak)

-yAr eki:

aydyār (söylüyor)   diyyār (diyor)
 baryār (gidiyor)   oturyār (oturuyor)

-ya eki:

berýä (veriyor)
çakyä (çekiyor)

gelyä (geliyor)
işliýä (yapıyor)

-yAn eki:

berýän (veren)
edyän (yaptığı)

gelyän (gelen)
göteryän (taşıdığı)

I.A.a. ÜNLÜ UYUMLARI**1. Büyük Ünlü Uyumu**

Türk dilinde genel bir kural olan bu uyum, Türkmen Türkçesi yazı dilinde oldukça sağlamdır.

odunçy (oduncu)
adamlarıň
atasınıň (dedesinin)

çişiklik (şişlik)
ayralıkdan (ayrılıktan)
öldüräýmän (öldürmeyin)

Türkmen Türkçesine Arapça ve Farsçadan giren birçok kelime büyük ünlü uyumuna uydurulmuştur: bahana (bahane), caahıl (cahil), galandar (kalender)¹⁴⁵.

Türkiye Türkçesinde uyumu bozan kelimeler ve ekler Türkmen Türkçesinde uyuma girer.

alma (elma), gardaş (kardeş), ene (anne)

-kA eki:

Türkiye Türkçesinde bütün kelimelere, **-ken** şekliyle eklendiği için, büyük ünlü uyumuna aykırı olan bu zarf-fiil eki Türkmen Türkçesinde uyuma girerek **-ka** şeklinde kullanılır.

baryakä (gidiyorken)

baryärkä (gidiyorken)

+kI eki:

Türkiye Türkçesinde **+ki** şekliyle kullanılan ve dolayısıyla uyumu bozan bu ek de Türkmen Türkçesinde uyuma girer

arkadaki (arkadaki)
sinamdaki (sinemdeki)

sonuňki (onunki)
yaşındaki (yaşındaki)

¹⁴⁵ Mehmet Kara, "Türkmen Türkçesi", Türk Lehçeleri Grameri (Ed. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yay., Ankara 2007, s. 241.

Türkiye Türkçesinde uyuma girmeyen yabancı kökenli kelimelerin çoğu, Türkmen Türkçesinde uyuma girmiştir.

alamat (alâmet)	cahan (cihan)
amanat (emanet)	gapıl (gafil)
aşına (aşına)	ııam (ııam)
kerven (kervan)	palav (pilav)

2. Küçük Ünlü Uyumu (Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu)

Küçük ünlü uyumu Türkiye Türkçesine göre, Türkmen Türkçesinde daha zayıftır. Yazı dilinin genel eğilimi, yuvarlak ünlüleri ilk hece dışında kabul etmek yönünde olup kelimelerin ikinci heceden sonraki hecelerinde yer alan ünlüleri düzleştirmektedir.¹⁴⁶

Türkmen Türkçesinde bu uyum daha çok 1. ve 2. hece arasında görülürken 3. hecede bozulur. Çünkü 3. hecede genellikle düz ünlülü şekiller kullanılır.

bölünici (bölünen)	hovpluluk (korkma durumu)
doıulçı (korkak)	söygüli (sevgili)

Bazı eklerin (belirtme, bildirme, ilgi vs.) hiçbir zaman yuvarlak vokalli şekilleri bulunmaz.

gün+i (günü)	düşündir- (düşündür-)
gün+in (günün)	

3. Ünlü Uyumunun Bozulması

a. Yabancı Kökenli Kelimelerde

Yabancı kökenli kelimelerin bir kısmı uyuma girmez.

biganä (yabancı)	nepaga (nafaka)
biradar (kardeş)	geda (köle)

b. Türkçe Kelimelerde

Bazı birleşik kelimeler, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi uyuma girmemiştir.

aglıdıbilmezdi (ağlatamazdı)	basıberdiler (basıverdiler)
barberende (gidiverdiğiinde)	Göroglı (Köroğlu)
bilenok (bilmiyor)	göremok (görmüyorum)

¹⁴⁶ Louis Bazin, "Le Turkmene (Turkmence)", PhTF, 308-317 s. (Çev. Efrasiyap Gemalmaz), *Türkmençe Metinler*, Erzurum 1988

-An sıfat-fiilinin üzerine **soň** kelimesinin getirilmesiyle yapılan zarflar uyuma girmez.

diyensoň (deyince)

gidensoň (gidince)

Türkmen Türkçesinde 2. heceden itibaren Eski Türkçede olduğu gibi çoğunlukla düz-dar ünlüler kullanılır. Türkiye Türkçesinde kök ünlüsü yuvarlak olan kelimelerde, sonraki hecelerde bulunan ünlüler yuvarlaklaşarak uyuma girmiştir. Türkmen Türkçesinde söz konusu ünlülerde yuvarlaklaşma olmadığı için dudak uyumu bozulmuştur.

böri (kurt)

guri (kuru)

çori (hizmetçi)

kovgi (takipçi)

dövçi (savaşçı)

ogri (hırsız)

I.B. ÜNSÜZLER

Türkmen Türkçesinde 23 ünsüz vardır. Ancak alfabede 21 işaret kullanılmaktadır: "b, c, ç, d, f, g, h, j, k, l, m, n, ñ, p, r, s, ş, t, v, y, z".

Türkiye Türkçesinden farklı olarak ñ sesi alfabede gösterilir. Bugünkü Türkmen alfabesinde, Türkiye Türkçesi alfabesinde olduğu gibi kalın ve ince g ile kalın ve ince k, birer harfle gösterilmiştir.

Kalın ünlülerin yanındaki g ve k'ler kalındır: gapı, galmak, ak. İnce ünlülerin yanında bulunan g ve k'ler incedir: gelmek, gelin, ekin, iki.

Türkmen Türkçesinde s ve z sesleri de Türkiye Türkçesinden farklı olarak peltek telaffuz edilir. Ayrıca Türkmen Türkçesinde kullanılan bazı Rusça kökenli kelimelerde "şç (Щ)", "ts (Ц)" birleşik sesleri de bulunmaktadır.

1. TÜRKMEN TÜRKÇESİNDE ÜNSÜZLERLE İLGİLİ ÖZELLİKLER

1. Kelime başındaki kalın k'lar Türkmen Türkçesinde g olur: gar (kar), gapı (kapı), garşı (karşı), gızıl (kızıl), goy- (koy-).
2. Türkçe asıllı bir kısım kelimelerin başındaki t'ler Türkmen Türkçesinde d olur: dāş (taş), düz (tuz), dañ (tan), dırnak (tırnak).
3. Arapça ve Farsçadan giren kelimelerdeki f'ler p olur: sapar (sefer), ependi (efendi), Patma (Fatma), pelek (felek), pil (fil).
4. "Var, vermek, varmak" kelimelerindeki v, Türkmen Türkçesinde b'dir: bar, bermek, barmak. Türkiye Türkçesinde "ol-" fiili, Türkmen Türkçesinde "bol-" şeklindedir.

5. "Bin, boncuk, binmek, ben" kelimeleri ile "ben" ve "bu" kelimelerinin ek almış şekillerinde b, m olur: miñ, moncuk, münmek, men, maña, meni, mende, munuñ, muña, mundan, munlar.
6. Kelime sonunda iki h'den sadece hırıltılı olanı (x bulunur): çarx, parx. Kelime başında ise sadece h bulunur: hemme (bütün), haysı (hangi). Ortada her ikisi de bulunabilir: ähli (bütün, hepsi), näxili (nasıl).
7. Kelime içindeki b'ler v okunur: oba yazılır; ova okunur, dabara yazılır; davara okunur. Ancak bu v bizdeki gibi değil, iki dudak hafifçe büzülerek telâffuz edilir. Kelime başında bulunan ve p'den sonra gelen b ise v okunmaz: bermek, gubka (sünger).
8. Türkiye Türkçesinde t ile de başlayabilen ekler, Türkmen Türkçesinde sadece d ile başlar: başda, altdan, öçdi (söndü).
9. Türkiye Türkçesinde iç sesteki -ğ- ünsüzü, Türkmen Türkçesinde v olur: Bövür (böğür), duvlu (tuğlu), düvme (dügme), düvün (dügüm), gövüs (gögüs).
10. Türkiye Türkçesinde baş ve ortadaki bazı b sesleri Türkmen Türkçesinde p olur: palta (balta), güpbi (cübbe), gapırğa (kaburga), çopan (çoban), pıçak (bıçak).
11. Türkiye Türkçesindeki bazı iç ve son ses v'ler Türkmen Türkçesinde y sesine dönüşür: düye (deve), öy (ev), söyün- (sevin-).
12. Yabancı kökenli kelimelerde bulunan hemze ('), ayın (ع), ha (ه) ve hı (ح) sesleri Türkmen Türkçesinde çoğunlukla g'ye dönüşür:

bagıs (bahs)	rugsat (ruhsat)
bagt (baht)	talıg (talih)
cemagat (cemaat)	doga (dua)
13. Kelime içindeki st sesleri ilerleyici benzeşmeyle ss olur: ussa (usta), dassan (destan), yassık (yastık).
14. Kelime içindeki mb, mm olur: gümmez (kümbez), tümmek (tümbek) "tümsek".
15. Yukarıdaki iki maddede görülen değişmelere benzer değişimler, çeşitli eklemeler sırasında da meydana gelir. Ancak bunlar yazıda gösterilmez.

<u>ts yazılır</u>	<u>ss okunur</u>	<u>zs yazılır</u>	<u>ss okunur</u>
gitse	gisse	yazsın	yassın
batsa	bassa	bozsun	bossun

<u>çs yazılır</u>	<u>şs okunur</u>	<u>çl yazılır</u>	<u>şl okunur</u>
içse	işse	saçlı	saşlı
açsa	aşsa	açlık	aşlık

<u>çç(çc) yazılır</u>	<u>şş okunur</u>	<u>şc yazılır</u>	<u>şş okunur</u>
agaççı	agaşşı	guşcagaz	guşşagaz
açcak	aşşak (açacak)	goşcak	goşşak

<u>nd yazılır</u>	<u>nn okunur</u>	<u>ld yazılır</u>	<u>ll okunur</u>
mende	menne	geldi	gelli
gelende	gelenne	güldi	güllü

<u>st yazılır</u>	<u>ss okunur</u>	<u>sd, zd yazılır</u>	<u>ss, zz okunur</u>
üstün	üssün	basdırmak	basırmak
üstünlük	üssünlük	gızdırmak	gızırmak

2. ÜNSÜZ UYUMU

Kelime içerisinde ve eklenme sırasında kullanılan ünsüzlerin tonluluk-tonsuzluk bakımından gösterdiği uyumdur. Türkiye Türkçesinde yaygın olan bu uyum, Türkmen Türkçesinde görülmemektedir. Türkmen Türkçesinde birçok ekin ünsüzü daima tonludur. Bu yüzden söz konusu ekler, tonsuz ünsüzlerle biten kelimelere eklendiklerinde ünsüz uyumu bozulmaktadır.

Türkmen Türkçesinde eşitlik eki +çA ve yapım eki +çI daima tonsuz; bulunma hâli eki +da, ayrılma hâli eki +dan, görülen geçmiş zaman eki -dI ve bildirme eki dIr da daima tonlu ünsüzle kullanıldıkları için ünsüz uyumuna aykırı düşerler.

öniñçe (öncelikle)
eyerçi (eyerci)
başda (başta)

atdan (attan)
gaçdı (kaçtı)
bolupdır (olmuş).

II. ŞEKİL BİLGİSİ

II.A. ÇEKİM EKLERİ

II.A.a. İSİM ÇEKİM EKLERİ

1. ÇOKLUK EKİ

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi, Türkmen Türkçesinde de çokluk eki +lAr'dır.

baylar (zenginler)	yılıklar (atlar)
depderler (defterler)	erenler (erenler)
daglar (dağlar)	guşlar (kuşlar).

2. İYELİK EKLERİ

İyelik ekleri Türkiye Türkçesindeki gibidir. Ancak ikinci heceden sonra küçük ünlü uyumu olmadığı için ek ve yardımcı ünlüler, üçüncü heceden itibaren u, ü değil; ı, i olur. İkinci şahıs ekleri ise nazal n (ñ) ileidir. Üçüncü şahısta ek daima -ı, -i, -sı, -si'dir. Tablo halinde şöyle gösterilebilir:

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	+(I)m	+ImIz
2. Kişi	+(I)ñ	+(I)ñız
3. Kişi	+I, +sI	+I, +sI

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	aga+m	aga+mız
2. Kişi	aga+ñ	aga+ñız
3. Kişi	aga+sı	aga+sı

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	üzüm+im	üzüm+imiz
2. Kişi	üzüm+iñ	üzüm+iñiz
3. Kişi	üzüm+i	üzüm+i

3. HAL EKLERİ

a. Yalın Hâl

Yalın hâl Türkiye Türkçesinde olduğu gibi eksizdir.

abray (şöhret)	duzak (tuzak)
at (ad)	alma (elma)
bilbil (bülbül)	ata (dede)

b. İlgi Hâli

Türkiye Türkçesindeki gibidir. Ancak, n nazaldır. İkinci heceden sonra ekin yuvarlak ünlülü şekli yoktur¹⁴⁷.

göz+üñ	dağlar+ıñ
çağa+nıñ	öy+üñ
enesi+nıñ (annesinin)	geçi+nıñ

Türkmen Türkçesinde, ayrıca, ilgi hâli ekinin +ñ'li şekli vardır. Bu ek diğer Türk lehçelerinde görülmez¹⁴⁸.

oba+ñ adamları (obanın adamları)	çatma+ñ (çadırın)
Bike+ñ ecesi (Bike'nin annesi)	kişi+ñ (kişinin)

İlgi hâli eki bazen Türkiye Türkçesinde olduğu gibi eksizdir.

ceren balası (ceylan yavrusu)	gözüm yaşı (gözümün yaşı)
-------------------------------	---------------------------

c. Yükleme Hâli

Türkmen Türkçesinde yükleme hâli eki +(n)I'dır. Ek, ünlü ile biten kelimelerin üzerine +nI, ünsüzle bitenlerin üzerine +I şekliyle gelir. Ayrıca ekin ünlüsü düz olup yuvarlak şekli görülmez.

ata+nı (atayı)	saz+ı (sazı)
alma+nı (elmayı)	il+i (ili)
su+nı (suyu)	yol+ı (yolu)

Yükleme hâli, bazen eksiz olarak kullanılır.

cigerin daglayan (ciğerini dağlayan)
gızın bereyin (kızını vereyim)
oda özün uran (kendini ateşe atan)

¹⁴⁷ Mehmet Kara, Türkmençe (Giriş-Gramer-Metinler-Sözlük), KB Yay., Ankara 2000

¹⁴⁸ Ferhat Zeynalov, age., s. 80

e. Yönelme Hâli

Yönelme hali eki +A'dır. Ünsüzle biten kelimeler üzerine geldiğinde +A olarak kullanılır. Ünlüyle biten kelimeler üzerine geldiğinde ise kelimenin son ünlüsüyle birleşerek uzun +A olur. Ancak, bu uzunluk yazıda gösterilmez.

baş+a (başa)	arā (ara+a) "araya"
göz+e (göze)	köçā (köçe+e) "köşeye"
çöl+e (çöle)	galā (gala+a) "kaleye"

Yönelme eki, iyelik ekleri alan kelimelerden sonra +nA şekliyle kullanılır. Türkiye Türkçesindeki gibidir.

öbasına (obasına)	öñüne (önüne)
öyine (evine)	gılıcına (kılıcına)

f. Bulunma Hâli

Bulunma hâli eki +dA'dır. Ek tek şekilli olup tonsuz şekli yoktur.

gün+de	baş+da
il+de	daşar+da (dışarıda)
gaflat+da	hızmat+da (hizmette)

İyelik ekinden sonra araya n girer: aşığı+n+da (aşağısında), gözü+n+de, olması+n+da.

g. Ayrılma Hâli

Ayrılma hâli eki +dAn olup tonsuz şekli yoktur.

at+dan	nayza+dan (mızraktan)
kölege+den (gölgeden)	ot+dan (ateşten)
el+den	kümiş+den (gümüşten)

İyelik ekinden sonra araya n girer: başı+n+dan, gözü+n+den, olması+n+dan.

h. Eşitlik Hâli

Eşitlik hâli ekinin kullanımı, Türkiye Türkçesindeki gibidir. Ekin tonlu şekli yoktur.

bar+ça (bütün)	gul+ça (kul gibi)
garrı+ça (yaşlıca)	öñünçe (önünde)

i. Vasıta Hâli

Türkmen Türkçesinde vasıta hâli eki için "bilen" edatı ekleşmemiş biçimiyle kullanılmaktadır.

çağa bilen (çocukla)	yuvaşlık bilen (yavaşça)
şeylelik bilen (böylelikle)	yeñnesi bilen (yengesiyle)

4. AİTLİK EKİ

Aitlik eki Türkmen Türkçesinde +kI'dır. Ek Türkiye Türkçesinden farklı olarak ünlü uyumuna girer.

arkadaky (arkadaki)	aşağıdaki (aşağıdaki)
sınamdaky (sinemdeki)	şonuñki (onunki)

5. SORU EKİ

Soru eki Türkiye Türkçesinde olduğu gibi +mI'dır. Ek yazıda kelimeye bitişik olarak yazılır.

barmy (var mı)	berdimi (verdi mi)
yokmy (yok mu)	aşınamy (tanıdık mı)

II.A.b. FİİL ÇEKİM EKLERİ

1. ŞAHIS EKLERİ

İş, hâl ve hareketin hangi şahıs tarafından yapıldığını gösteren bu ekler, yüklemle özne ile ilişkisini belirler. Şahıs ekleri iki türdür.

a. Zamir Kökenli Şahıs Ekleri

Bu ekler Türkiye Türkçesinde olduğu gibi, görülen geçmiş zaman, hikâye ve şart kipi dışında kalan bütün kiplerde kullanılır.

	<i>teklik</i>	<i>çokluk</i>
1. Kişi	-(I)n	-(I)s
2. Kişi	-sIñ	-sIñIz
3. Kişi	-ø	-IAr

b. İyelik Kökenli Şahıs Ekleri

Görülen geçmiş zaman, hikâye ve şart kiplerinde kullanılır.

	<i>teklik</i>	<i>çokluk</i>
1. Kişi	-m	-k
2. Kişi	-ñ	-ñIz
3. Kişi	-ø	-IAr

2. ZAMAN VE ŞEKİL EKLERİ

2.a. BİLDİRME KİPLERİ

1. Öğrenilen Geçmiş Zaman

Öğrenilen geçmiş zamanın eki için **-İpdİr** kullanılır.

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	alıpdırın (almışım)	alıpdırıs
2. Kişi	alıpdırısñ	alıpdırısñiz
3. Kişi	alıpdır	alıpdırlar

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	gelipdirin	gelipdiris
2. Kişi	gelipdirisñ	gelipdirisñiz
3. Kişi	gelipdir	gelipdirler

Türkiye Türkçesinde kullanılan **-mİş**, **-mUş** öğrenilen geçmiş zaman eki, Türkmen Türkçesinde 19. yüzyıla kadar kullanılmıştır. Bugün ise sınırlı şekilde, ayrı ayrı kelimelerde kalıplaşmış şekilde (sövme, beddua vs.) rastlanır¹⁴⁹.

"ütülip ölmüş, ocağı gömülmüş, dili kesilmiş, geçmiş, etmiş" vs. **-mİş** eki fiil çekiminde 3. şahıslarda görülebiliyor: almış, düşünmüş, gelmişler vs.

2. Görülen (Bilinen) Geçmiş Zaman

Görülen geçmiş zaman eki **-dİ'**dir. Üçüncü şahıslarda (yazılıştta) daima **-dı**, **-di** şeklindedir. Birinci ve ikinci şahıslarda yuvarlak ünlülerden sonra, ikinci hecede **-du**, **-dü**; ikinci heceden sonra (yazılıştta) **-dı**, **-di'**dir.

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	geldim	geldik
2. Kişi	geldiñ	geldiñiz
3. Kişi	geldi	geldiler

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	düşündim	düşündik
2. Kişi	düşündiñ	düşündiñiz
3. Kişi	düşündi	düşündiler

¹⁴⁹-Ferhat Zeynalov, age., s. 365

	<u>teklük</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	gördüm	gördük
2. Kişi	gördüň	gördüňiz
3. Kişi	gördi	gördiler

3. Şimdiki Zaman

Şimdiki zaman -yAr ekiyle kurulur.

	<u>teklük</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	baryärin (gidiyorum)	baryäris
2. Kişi	baryärsiň	baryärsiňiz
3. Kişi	baryär	baryärlar

	<u>teklük</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	göryärin (görüyorum)	göryäris
2. Kişi	göryärsiň	göryärsiňiz
3. Kişi	göryär	göryärler

Şimdiki zaman -yAr ekindeki -r'nin düşmesi sonucu -yA'lı şekliyle de kullanılır.

	<u>teklük</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	baryan (gidiyorum)	baryas
2. Kişi	baryasiň	baryañiz
3. Kişi	barya	baryalar

Şimdiki zaman Türkmen Türkçesinde "yörmek, durmak, oturmak, yatmak" yardımcı fiilleriyle de ifade edilmektedir: alıp yör (alıyor), okap yörüs (okuyoruz), alıp otir (alıyor), gelip yatır (geliyor).

Türkmen Türkçesinde bir de sadece olumsuz şekli bulunan şimdiki zaman şekli vardır. Fiil köklerine iyelik eki almış "-an/-en" sıfat-fiil eki ve "yook" kelimesinin getirilmesiyle ortaya çıkmıştır. Bu oluşum sırasında hece kaynaşması meydana gelir ve "yook"un başında bulunan "y" ile birlikte bazı sesler düşer¹⁵⁰:

	<u>teklük</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	okaamook<okaanım yook (okumuyorum)	okaamzook<okaanımız yook
2. Kişi	okaañook<okaanıň yook	okaañzook<okaanıňiz yook
3. Kişi	okaanook<okaanı yook	okaanooklar<okaanları yook

¹⁵⁰ Mehmet Kara, "Türkmen Türkçesi", age., s. 269.

4. Gelecek Zaman

Türkmen Türkçesinde gelecek zamanın eki **-cAk**'tır. Diğer Oğuz grubu lehçelerinden farklı olarak **-cAk** ekinin üzerine şahıs eki getirilmez. Bu eki alan fiillerin şahıs kavramı, zamirlerle ifade edilir. Kesin bir gelecek zaman ifadesi taşır.

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	men alcak	biz alcak
2. Kişi	sen alcak	siz alcak
3. Kişi	ol alcak	olar alcak

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	men görcek	biz görcek
2. Kişi	sen görcek	siz görcek
3. Kişi	ol görcek	olar görcek

5. Geniş Zaman

Geniş zaman için, belirsiz gelecek zaman da denmektedir¹⁵¹. Türkiye Türkçesinde olduğu gibi **-(A)r** ekiyle yapılır. Ünlü ile biten fiillerde iki ünlü kaynaşır ve uzun ünlü ortaya çıkar.

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	aların	alarıs
2. Kişi	alarsıñ	alarsıñız
3. Kişi	alar	alarlar

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	gölerin	göreris
2. Kişi	gölersiñ	gölersiñiz
3. Kişi	göler	görerler

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	okārın	okārıs
2. Kişi	okārsıñ	okārsıñız
3. Kişi	okār	okārlar

¹⁵¹ Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, s. 1104.

2.b.TASARLAMA KİPLERİ

1. Şart Kipi

Diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi Türkmen Türkçesinde şart kipi **-sa** eki ile yapılır. Şart kipinde iyelik kökenli şahıs ekleri kullanılır.

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	bersem	bersek
2. Kişi	berseñ	berseñiz
3. Kişi	berse	berseler

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	alsam	alsak
2. Kişi	alsañ	alsañiz
3. Kişi	alsa	alsalar

2. Gereklik Kipi

Bu çekimde şahıs ekleri kullanılmaz. Onların yerine fiilin başına şahıs zamirleri getirilir. Gereklik iki şekilde yapılır. Birincisi **-mAlI** eki ile yapılır.

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	men almalı	biz almalı
2. Kişi	sen almalı	siz almalı
3. Kişi	ol almalı	olar almalı

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	men söylemeli	biz söylemeli
2. Kişi	sen söylemeli	siz söylemeli
3. Kişi	ol söylemeli	olar söylemeli

İkincisi ise **-mAlI(dIr)** ekiyle yapılır.

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	bermelidirin (vermeliyim)	bermelidiris
2. Kişi	bermeli(dir)siñ	bermeli(dir)siñiz
3. Kişi	bermeli	bermeli

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	galdırmalıdırın (kaldırmalıyım)	galdırmalıdırıs
2. Kişi	galdırmalı(dır)siñ	galdırmalı(dır)siñiz
3. Kişi	galdırmalı	galdırmalı

Ayrıca Türkiye Türkçesinde olduğu gibi "lazım" ve "gerek" kelimeleriyle de gereklilik anlamı sağlanmaktadır: bermek gerek, övrenmek gerek, bolsa gerek (olsa gerek); aytmak lazım (söylemek lazım), eşitmek lazım (iştirmek lazım).

3. Emir Kipi

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Türkmen Türkçesinde de her şahıs için ayrı bir ek vardır.

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	—	—
2. Kişi	Al(gın)	alıñ
3. Kişi	Alsın	alsınlar

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	—	—
2. Kişi	gör(gün)	görüñ
3. Kişi	görsün	görsüñler

Teklik 2. şahıs "al", "algın" (al), şekillerinde olabildiği gibi -ay, -ay ekiyle de yapılabilir: alay (al), göräy (gör), okay (oku).

4. İstek Kipi

Türkmen Türkçesinde istek kipinin eki -Ay'dır. Bazen -gAy'lı şekillere de rastlanmaktadır.

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	barayın (gideyim)	baralı, baraylı, baralıñ, baraylıñ (gidelim)
2. Kişi	barıñlar (gidiniz)	barıñlar (gidiniz)
3. Kişi	barsın, baragaysınlar (gitsinler)	barsın, baragaysınlar (gitsinler) ¹⁵²

2.c. YETERLİK

Türkmen Türkçesinde yeterlik şekli, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi "bilmek" fiiliyle yapılır; fakat asıl fiile -a, -e değil -p zarf-fiil eki getirilir¹⁵³: alıp biler (alabilir), okâp bildi (okuyabildi), yakıp bilcek (yakabilecek).

Olumsuzunda, olumsuzluk ekini yardımcı fiil alır: alıp bilmes (alamaz), okâp bilmedi (okuyamadı).

Türkmen Türkçesinde yeterlik anlamını ifade etmek üzere bolmak (olmak) fiili de kullanılır: alıp bolyâr (alabilir, alması mümkündür), okâp bolmaz (okumak mümkün değildir).

2.d. FİİLLERİN BİRLEŞİK ÇEKİMİ

1. RİVAYET

Türkmen Türkçesinde fiillerin rivayet birleşik çekimi, "eken" ve "miş" ekleriyle yapılır.

Öğrenilen Geçmiş Zamanın Rivayeti

Öğrenilen geçmiş zamanın rivayetinde -An eki ve eken kelimesi kullanılır.

	<i>teklik</i>	<i>çokluk</i>
1. Kişi	alan ekenim (almışmışım)	alan ekenik
2. Kişi	alan ekeniň (almışmışsın)	alan ekeniňiz
3. Kişi	alan ekeni (almışmış) tapan ekenim (bulmuşmuşum) geydiren ekeni (gydirmiş imiş)	alan ekenler

Şimdiki Zamanın Rivayeti

Şimdiki zamanın rivayetinde "-miş" eki kullanılır.

	<i>teklik</i>	<i>çokluk</i>
1. Kişi	alyärmüşim (alıyormuşum)	alyärmüşik
2. Kişi	alyärmüşiň	alyärmüşiňiz
3. Kişi	alyärmüş	alyärmüşler

¹⁵³ Mehmet Kara, age., s. 53

"-yAn eken" şekliyle de yapılır.

çıkıyān eken (çıkıyormuş)	edyān eken (ediyorlarmış)
oturyān eken (oturuyormuş)	

Gelecek Zamanın Rivayeti

Gelecek zamanın rivayeti için "eken" ve "mış" eklerinin her ikisi de kullanılır.

bolmacak ekeni (olmayacaktım)	tapcaktım (bulacaktım)
-------------------------------	------------------------

Geniş Zamanın Rivayeti

-Ar geniş zaman ekinden sonra "eken" getirilerek yapılır.

alar ekenim (alırmışım)	alar eken (alırmış)
alar ekeniñ (alırmışsın)	diyerler eken (derlermiş)

2. HİKÂYE

Bu kipte, görülen geçmiş zaman çekiminde olduğu gibi, iyelik kökenli şahıs ekleri kullanılır.

Öğrenilen Geçmiş Zamanın Hikâyesi

-Ip + dI şeklinde kurulur.

	<i>teklik</i>	<i>çokluk</i>
1. Kişi	aydıpdım (söylemiştim)	aydıpdık
2. Kişi	aydıpdıñ	aydıpdıñız
3. Kişi	aydıpdı	aydıpdılar

Öğrenilen geçmiş zamanın hikâyesinde -p eki yerine -An eki de kullanılır: alandım (almıştım), alandıñ, alandı...

Şimdiki Zamanın Hikâyesi

-yAr + dI şekliyle yapılır.

	<i>teklik</i>	<i>çokluk</i>
1. Kişi	baryārdım (gidiyordum)	baryārdık
2. Kişi	baryārdıñ	baryārdıñız
3. Kişi	baryārdı	baryārdılar

-yA + dI şeklinde de olabilir.

	<u>teklük</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	gelyädim (geliyordum)	gelyädik
2. Kişi	gelyädin	gelyädiñiz
3. Kişi	gelyädi	gelyädiler

Gelecek Zamanın Hikâyesi

-cAk + dI yapısı kullanılır.

	<u>teklük</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	alcakdım (alacaktım)	alcakdik
2. Kişi	alacakdiñ	alacakdiñiz
3. Kişi	alacakdı	alacakdılar

Geniş Zamanın Hikâyesi

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi, basit çekimlenmiş fiiller üzerine i- (< er-) cevheri fiilinin hikâye şekli olan -dI getirilerek yapılır.

	<u>teklük</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	diyerdim (derdim)	diyerdik
2. Kişi	diyerdin	diyerdinñiz
3. Kişi	diyerdı	diyerdiler

2.e.İMEK VE EKEN FİİLİYLE YAPILAN İSİM ÇEKİMİ

1. Geniş (veya Şimdiki) Zaman

İsmın sonuna şahıs ekleri veya ismin başına şahıs zamirleri getirilerek yapılır.

	<u>teklük</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	Türkmendirin (Türkmenim)	Türkmendiris
2. Kişi	Türkmen(dir)siñ	Türkmen(dir)siñiz
3. Kişi	Türkmen(dir)	Türkmen(dir)ler

	<u>teklük</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	men Türkmen (Türkmenim)	biz Türkmen
2. Kişi	sen Türkmen	Siz Türkmen
3. Kişi	ol Türkmen	olar Türkmen

2. Öğrenilen Geçmiş Zaman

İsim çekiminin öğrenilen geçmiş zamanı iki şekilde yapılır. Birinci şekilde -mİş eki kullanılır.

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	okuvçımışın (öğrenciymişim)	okuvçımışik
2. Kişi	okuvçımışıñ	okuvçımışıñız
3. Kişi	okuvçımış	okuvçımışlar

İkinci şekilde "eken" kelimesi kullanılır.

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	bār ekenim (varmışım)	bār ekenik
2. Kişi	bār ekeniñ	bār ekeniñiz
3. Kişi	bār ekeni	bār ekenler

3. Görülen Geçmiş Zaman

-dİ ekiyle yapılır.

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	baydım (zengindim)	baydık
2. Kişi	baydıñ	baydıñız
3. Kişi	baydı	baydılar

Ünlü ile biten kelimelerde araya y girmez: okuvçıdım (öğrenciydim), okuvçıdıñ...

2.f.OLUMSUZLUK

Türkmen Türkçesinde olumsuzluk eki, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi -mA'dır: almadım, almadırın (almamışım), almayarın (almıyorum), görmesem, görme, bilmeñ (bilmeyin).

Bazı kiplerin olumsuz çekimi, Türkiye Türkçesinden farklıdır.

1. Geniş zamanın olumsuzu, 1. ve 2. şahıslarda -mAr; 3. şahıslarda -mAz ile yapılır.

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	almarın (almam)	almarıs
2. Kişi	almarsıñ	almarsıñız
3. Kişi	almaz	almazlar

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	görmerin (görmem)	görmeris
2. Kişi	görmersiñ	görmersiñiz
3. Kişi	görmez	görmezler

2. Gelecek zaman ve gereklik kiplerinin olumsuzu "däl" (değil) kelimesi ile yapılır:

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	men alcak däl (almayacağım)	biz alcak däl
2. Kişi	sen alcak däl	siz alcak däl
3. Kişi	ol alcak däll	olar alcak däl

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	men almalı dal (almamalıyım)	biz almalı däl
2. Kişi	sen almalı däl	siz almalı däl
3. Kişi	ol almalı däl	olar almalı däl

3. Şimdiki zamanın olumsuzu için "-An + ok" şekli kullanılır. Bu ek, "yok" kelimesinin ekleşmesiyle oluşmuştur¹⁵⁴.

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	alamök (aldığım yok, almıyorum)	alamzök
2. Kişi	alañök	alañzök
3. Kişi	alanök	alanöklar

II.B. YAPIM EKLERİ

1. İSİMDEN İSİM YAPAN EKLER

+**(I)ncI**: Sıra sayı sıfatları yapar: dörd+ünci, iki+nci.

+**bāz**: masgara+bāz (soyтары), oyun+bāz (oyun bozan).

+**cağaz**: buu+cağaz (bu kadarcık), gıız+cağaz (kızcağız), pişik+cağaz (kedi-ceğiz).

+**cık**: Küçültme yapar: yaşa+cık (gencecik), yay+cık (küçük yay).

+**ça**: Çoğunlukla küçültme ifade eder: kitap+ça (kitapçık), halı+ça (küçük halı), bar+ça (bütün), küp+ça (küçük testi).

+**çI**: Meslek isimleri yapar: dövçI (savaşçI), eyerçI, garakçI (haydut), gürrün+çI (meddah), yolbaş+çI (lider).

+**çIIk**: +çI ve +IIk eklerinin birleşmesiyle oluşmuştur: alaman+çılık (çoğulculuk), basavul+çılık (yağmacılık), dayhan+çılık (çiftçilik).

+**dan**: Farsça kelimelerde görülür. gül+dan (vazo), gergez+dan (avare), zeneh+dan (yanak).

- +dār:** Farsça kökenli olup Türkçedeki +II gibi isimlerden fiil yapar: can+dār (canlı), mal+dār (mal sahibi), gan+dār (katil), cay+dār (uygun), pul+dār (paralı, zengin).
- +gār:** zer+gār (kuyumcu), iş+gār (memur).
- +hāna:** Farsça kökenli bir ektir: çay+hāna, kitap+hāna, mey+hāna.
- +hōr:** Farsça kökenlidir: gam+hōr (sırdaş), çay+hōr (çay içen), gan+hōr (katil).
- +kār:** cogap+kār (sorumlu), güna+kār (günahkar).
- +II:** İsimlerden sıfat yapar: ağır+lı (sıkıntılı), cay+lı (uygun), gövre+lı (hamile), yazık+lı (günahkar).
- +III:** Türkiye Türkçesinde olduğu gibi genellikle mücerret isimler yapar: aman+lık (esenlik), ańsa+lık (kolaylık), ertir+lik (sabahlık), gövün+lik (teselli), hemişe+lik (süreklilik).
- +nā:** Farsça olumsuzluk yapan bir ön ektir: nā+çar (çaresiz), nā+dan (cahil), nā+taniş (yabancı), nā+ümit (ümitsiz).
- +rAk:** Üzerine geldiği isme aşırılık, benzerlik, küçüklük gibi anlamlar katar: açig+rak (açıkça), ańır+rak (daha ileri), basım+rak (çabucak), köp+rak (daha çok).
- +sIz:** +II ekinin olumsuz şeklidir: gar+sız (karsız), kem+sız (eksiksiz), yakım+sız (kötü), yazık+sız (günahsız), ses+sız.
- bi+:** Olumsuzluk ifade eden Farsça ön ektir: bi+acal (vakitsiz), bi+akıl (akılsız), bi+payan (fani), bi+zar (çaresiz).

2. İSİMDEN FİİL YAPAN EKLER

- +A-:** daş+a- (taşı-), gez+e- (nişan almak), or(u)n+a- (yerleş-), ug(u)r+a- (git-).
- +cAr-:** yag+car- (yağlan-), çig+car- (az terle-), kül+cer- (kül rengine gir-).
- +dA-:** Daha çok ses taklidi isimlerden fiil yapar: gol+da- (golla-), güpür+de- (gümbürde-), hüñür+de- (mırıldan-), ök+de- (başar-), zompul+da- (fırla-).
- +IrgA:** ıs+ırga- (koku almak için burnunu çekiştir-), mest+irge- (mest ol-).
- +k-:** acı+k-, göz+ük-, darı+k- (sıkıl-).
- +IA:** Oldukça işlektir: abay+la- (öfkelen-), alkım+la- (yaklaş-), arassa+la- (temizle-), der+le- (terle-), gep+le- (konuş-), söyünci+le- (müjdelemek), taş+la- (atmak).
- +rA-:** garankı+ra- (alaca karanlık ol-), deli+re- (delir-).
- +sIrA:** akıl+sıra- (ukalalık yap-), hadım+sıra- (oyalan-), yeke+sire- (yalnızlık çek-)

3. FİİLDEN İSİM YAPAN EKLER

- (A)ç**: gıs-aç (mengene), tut-aç (tutacak).
- (A)k**: Daha çok alet ismi yapar: böl-ek (parça), pıç-ak (bıçak), taya-k (sopa).
- Alga**: dur-alga (durak), geç-elge (geçit), oka-lga (kütüphane), yat-alga (yatak-hane).
- Ar**: ak-ar (ark, dere), aç-ar (anahtar), kes-er (halı bıçağı), tut-ar (sap, kapı kolu vb., tutacak yer).
- cañ**: utan-cañ (utangaç), yaran-cañ (dalkavuk), övün-ceñ (kendini çok öven).
- ç**: Dönüşlü fiiller üzerinde kurulmuştur: ayılğan-ç (korkunç), gınan-ç (üzüntü), köplen-ç (çoğunluk), söğün-ç (küfür).
- çAk**: sallan-çak (salıncak), gizlen-çek (gizlenecek yer).
- g**: beze-g (süs), sına-g (deney), sora-g (soru), yara-g (silah).
- gAk**: boz-gak (bozguncu), gaç-gak (kaçak).
- gAnçAk**: il-gençek (kıskaç), bas-gançak (basamak).
- gI**: al-gı ber-gi (alış verişi), bas-gı (korku), düşel-gi (döşeli), kov-gı (takipçi), oynat-gı (köçek), yumıl-gı (yumulu).
- gIç/-gUç**: otur-gıç (sandalye), ildir-giç (çengel), guy-guç (huni).
- gIr/-gUr**: kes-gir (keskin), öt-gür (keskin, sivri), tut-gur (çabuk kavrayan).
- gİt**: sal-gıt (vergi), çık-gıt (çıkacak yer; dip not), yor-gut (rüya tabiri).
- gun**: coş-gun (coşku), gop-gun (gürültü)
- Ik**: art-ık (fazla), ayral-ık (ayrılık), deş-ik (delik), eş-ik (örtü), yet-ik (tanıdık).
- Im**: bas-ım (çabuk), ber-im (hediye), ad-ım (adım), gey-im (elbise), yitir-im (kayıp).
- IndI**: kır-ındı (kırıntı).
- v(Uk)**: cürle-vük (düdük), şarla-vuk (çağlayan), yıldıra-vuk (parlak).

4. FİİLDEN FİİL YAPAN EKLER

- (I)l-**: Geçişli ve geçişsiz fiillerden edilgen fiil yapar: aydar-ıl-(yıkıl-), ber-il-(veril-), yasa-l- (yapıl-), gıs-ıl- (kısıl-).
- (I)ş**: İşteş çatı ekidir: aylan-ış- (dolaş-), çırma-ş- (sarıl-), gara-ş- (bakış-),
- AñkIrlA-**: gutar-añkır-la- (bitmek üzere ol-), yet-eñkirle- (varmak üzere ol-).

- dIr**: Ettirgenlik ekidir ve tonsuz şekilleri yoktur: alış-dır- (paylaştır-), artlaş-dır- (arkasına bindir-), çap-dır- (koştur-), em-dir- (emzir-).
- İR**: bit-ir-, geç-ir-, göç-ür-, öt-ür- (geçir-), yet-ir- (ulaştır-).
- İz**: gir-iz (girdir-), tur-uz- (kaldır-), ürk-üz (ürküt-).
- kez**: gör-kez- (göster-).
- n-**: Dönüşlülük ekidir: ayla-n- (dön-), horla-n- (aşağılan-), büre-n-(bürün-), yıgna-n- (toplan-).
- t-**: Sık kullanılan bir ettirgen çatı ekidir: başar-t- (başar-), çağırda-t- (şakırdat-), cayıtar-t- (yerleştir-), darga-t- (dağıt-), ısııla-t- (ısıt-), ogurla-t- (ısıt-), köpel-t- (çoğalt-).

SIFAT-FİİLLER

- An**: Geniş zaman sıfat-fiilidir: alan (almış olan), geçen gün (geçmiş gün), gelen adam, gören son (gördükten sonra).
- Ar**: Geniş zaman sıfat-fiilidir. Olumsuzu -mAz'dır: akar suv (su), güler yüz, tutar kol (el); bolmaz iş, görmez göz.
- cAk**: Gelecek zaman sıfat-fiilidir: okacak oğlan (okuyacak oğlan), bercek zadım (verecek eşyam), gelecek yıl, tapşırcaq gepim (söyleyecek sözüm).
- dIk**: Geçmiş zaman sıfat-fiilidir. Olumsuzu -mAdIk şeklindedir: bildik kişi, geçdik köprü (geçilmiş köprü); bilmedik kişi, görmedik zat (şey), vepa vermedik (vefa vermeyen).
- gAn**: -An şeklinde olan geniş zaman sıfat-fiilinin, az da olsa görülen, -gAn'lı şeklidir: bilgen (bilen), eylegen (eyleyen), otugan (otçul).
- IcI**: Eski -gUçI şeklinden "g"nin düşmesi sonucu oluşmuştur. Türkiye Türkçesindeki kadar işlek değildir: aydıcı (anlatıcı), bolucu (olucu), galıcı (kalicı).
- mAkçI**: Daha çok bol- yardımcı fiili ile kullanılarak gelecek zamanın hikâyesinin kuruluşunda kullanılır: bilmekçi bolup (bilici olup), dargamakçı boldular (dağılacak oldular).
- mAll**: Gereklik sıfat-fiilidir¹⁵⁵: geçmeli köprü (geçilecek köprü).
- yAAAn**: Geniş zaman sıfat-fiilidir. Aydyaan (söylediği), bakyaan süri (baktığım sürü), sorayaan (soran), özgerÿään bir devir (değişen bir devir), çörek bişiryään işçiler (ekmek pişiren işçiler).
- yAr**: Şimdiki zaman sıfat-fiilidir: Türkmenistanda çykyär cumallar (Türkmenistanda çıkan dergiler), gülyär çağa (gülmekte olan çocuk).

ZARF-FİİLLER

Şahsa ve zamana bağlı olmayan mücerret fiil şekilleridir. İsim-fiil ve sıfat-fiillerden farklı olarak isim çekim eklerini almazlar. Zarf olarak kullanılan bu şekiller bazen de yardımcı fiillerle birlikte birleşik fiil oluştururlar. Türkmen Türkçesinde kullanılan fiiller Türkiye Türkçesine göre daha azdır¹⁵⁶.

- (I)ban**: Eski Anadolu Türkçesinde kullanılan bu ek, Türkmen Türkçesinde seyrek olarak kullanılır: diyban (deyip), yığışıban (toplanıp).
- a/e(y)**: Tekrar gruplarında kullanılır: dura dura, ağlay ağlay (ağlaya ağlaya).
- alı/-eli**: Klasik dönem Türkmen eserlerinde -galı/-geli şeklinde olan bu ek, günümüz Türkmen Türkçesi eserlerinde ön sesteki g ünsüzünü düşürerek -alı/-eli şeklini almıştır¹⁵⁷: gelelimiz beri (geldiğimizden beri), gideliñ beri (gittiğinden beri), işlep başlalı beri (çalışmaya başlayalı beri).
- dıkça/-dikçe**: Türkiye Türkçesinde olduğu gibidir. kolaylaşdıkça (kolaylaştıkça), diydikçe (dedikçe), boldukça (oldukça).
- AndA**: Sıfat-fiil eki olan -An ekinin üzerine bulunma hâli ekinin getirilme- siyle oluşmuştur: begenende (beğendiğinde), çıkaranda (çıkardığında), yetenlerinde (yetiştiklerinde).
- InçA**: Türkiye Türkçesinde olduğu gibidir: açılınca, bolınca (olunca), galınca (kalınca).
- Ip**: Türkmen Türkçesinde en çok kullanılan zarf-fiil ekidir. **-(I)p** zarf-fiil eki, ünsüzle biten fiiller üzerinde **-(I)p** biçiminde kullanılır. Ancak, ünlü ile biten fiiller üzerine, koruyucu ünsüz y gelmez. Kelimenin son ünlüsü ile ekin ünlüsü birleşir. Bu durumda ek **-p** biçiminde görülür: açıp, anlap (anlayıp), berip (verip), gamçılup (kamçılıyıp), gorkup (korkup), yörüp (yürüyüp).
- kAA**: Türkiye Türkçesindeki "iken" anlamını verir. Ekin -n ünsüzünün düşmesi sonucunda oluşmuştur. Ayrıca bu ekin üzerine şahıs ekleri de gelir: alankaam (ben almışken), alankaañ (sen almışken), dergamankaak (biz dağılmışken), otirkaan (sen otururken), baryakaa (giderken).
- mAAAn**: Türkiye Türkçesindeki "-mAdAn" ekine karşılık gelir: almaan (almadan), bermaan (vermeden), gısganmaan (kiskanmadan), öldürmään (öldürmeden)

¹⁵⁶ Fuat Bozkurt, *age.*, s. 497-498

¹⁵⁷ A. Boryakov vd., *Türkmen Dilinin Grammatikası (Morfologiya)*, Aşgabat 1999, s. 440

HAREKET ADLARI (İSİM-FİİLLER)

Hareket adları, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi -mAk, -mA ve -(I)ş ekleriyle yapılır.

1. **-mAk:** almak, aytmak (söylemek), övrenmek (öğrenmek), yuvmak (yıkamak).
2. **-mA:** Seyrek olarak iş adları yapar: deñeşdirme (karşılaştırma), yatlama (hatırlama)¹⁵⁸.
3. **-(I)ş:** Diğer hareket adları kadar işlek değildir: aydış (söyleyiş), boluş (oluş), kiriş (kiriş), nalış (inleyiş), yörüş (yürüyüş).

---

¹⁵⁸ Mehmet Kara, *age.*, s. 35.

III. KELİME TÜRLERİ

III.1.ZAMİRLER

a. Kişi Zamirleri

Türkmen Türkçesinde de kişi zamirleri, bir iki ses değişikliği dışında Türkiye Türkçesiyle aynıdır.

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	men	biz
2. Kişi	sen	siz
3. Kişi	ol	olar

Kişi zamirlerinin hal ekleriyle kullanımı şöyledir:

men	sen	ol	biz	siz	olar
meniň	seniň	oniň	biziň	siziň	olarıň
maňa	saňa	oňa	bize	size	olara
meni	seni	onu	bizi	sizi	oları
mende	sende	onda	bizde	sizde	olarda
menden	senden	ondan	bizden	sizden	olardan

b. Dönüşlülük Zamiri

Dönüşlülük zamiri "öz"dür.

özüm, özüň, özi, özüimiz, özüňiz, özleri

c. İşaret Zamirleri

Nesneleri işaret yoluyla karşılayan zamirlerdir. Türkmen Türkçesinde teklik zamirleri: bu, şu, şol (şo, o), ol ; çokluk zamirleri: bular, şular, şonlar (şunlar), olar (onlar).

Hâl ekleri işaret zamirlerine de, isimlere geldiği gibi gelir; ancak araya n girer: muni (bunu), şunda, ondan. İlgi ve yönelme hâllerindeki n nazaldır: muniň (bunun), şuniň, onuň; muňa, şuňa, oňa. "Şol" zamiri hâl eklerini alırken düşer: şonuň, şonı, şona, şonda, şondan.

d. Belirsizlik Zamirleri

Nesneleri belirsiz bir şekilde temsil eden zamirlerdir. Türkmen Türkçesindeki belirsizlik zamirleri şunlardır: beyleki (başkası), biiri (biris), birentek (bir-

çok), hemmesi (hepsi), barı (hepsi), her haysı (her biri), her kim (herkes), hiç gaysı (hiç biri), hiç haysısı (hiç birisi), hiç kim (hiç kimse), külli (hepsi), pılan (filan), kääbiiri (bazısı), birmääçesi (birkaçı).

e. Soru Zamirleri

Türkmen Türkçesindeki soru zamirleri şunlardır: kim, neeme (ne), neçe (nasıl), neçenci (kaçıncı), haçan (ne zaman), ne vakt (ne vakit), haysı (hangisi), niçik (nasıl), nire (neresi).

III.2. SIFATLAR

Bir isimden önce gelerek, o ismi çeşitli bakımlardan nitelendiren ya da belirten kelimelerdir. Niteleme ve belirtme olarak iki ana gruba ayrılırlar.

2.a. Niteleme Sıfatları

Önüne geldikleri isimlerin niteliklerini bildiren sıfatlardır. Ak öy (beyaz ev), gadım dövr (eski devir), dor at (doru at), gara göz (kara göz), kiçi bala (küçük çocuk).

2.b. Belirtme Sıfatları

Nesneleri çeşitli bakımlardan belirten sıfatlardır. Dört gruba ayrılır.

2.b.1 İşaret Sıfatları

"buu, şuu, şo, o, ol, hol, şol" sıfatları vardır.

2.b.2. Sayı Sıfatları

Asıl Sayı Sıfatları

Bazı ses değişiklikleri dışında Türkiye Türkçesi ile aynıdır: bir, iki, üç, dört, bääş, altı, yedi, sekiz, dokuz, oon, yiğrimi, otuz, kırk, yüz, otuz mün (otuz bin), elli mün.

Sıra Sayı Sıfatları

Asıl sayı sıfatlarının üzerine +IncI eki getirilerek yapılır: ikinci, döördüncü, altıncı, sekizinci.

Kesir Sayı Sıfatları

Fazla örneği yoktur: yarım ev (küçük ev), yarım akşam (gece yarısı)

Üleştirme Sayı Sıfatları

Paylaştırma bildiren bu sıfat başlıca iki şekilde yapılır.

+in ile: birin birin (bিরer bিরer)

+den ile: ikiden (ikişer), üçden (üçer), beşden (beşer).

2.b.3. Belirsizlik Sıfatları

Nesnelere belirsiz olarak bildiren sıfatlardır. Türkmen Türkçesinde belirsizlik sıfatı olarak kullanılan başlıca kelimeler şunlardır: az, azrak (azıcık), barça (bütün), başga (başka), birniçe (birçok), gayrı /başka), hemme (bütün), her, her haysı (her hangi), hiç, hiç haysı (her bir), kem (az), köp (çok), köprek (çokça), nice, özge (başka).

2.b.4. Soru Sıfatları

Nesnelere soru yoluyla belirten sıfatlardır. Türkmen Türkçesindeki başlıca soru sıfatları şunlardır: gaysı (hangi), haysı (hangi), nääçe (kaç), nähili (nasıl).

III.3. ZARFLAR**3.1. Zaman Zarfları**

İş ve hareketin olduğu zamanı gösterir. Türkmen Türkçesindeki başlıca zaman zarfları şunlardır: badına (hemen), basım (hızlı), bayak (önce), çaş (kuşluk), derrev (derhal), deslap (önce), entek (henüz), erte (yarın), gezek (kez), gış (kış), güpbe (birden), hemişe (daima), indi (şimdi), ir u giç (er geç), onsoñ (en sonunda), ozal (önce), soñ (sonra), tiz (çabucak).

3.2. Yer-Yön Zarfları

İş ve hareketin yapıldığı yeri ve yönü belirtir: alıs (uzak), arka, aşak (aşağı), baka (yönünde), bakan (karşı), bări (beri), bärık (beriyeye), daş (dış), daşarı (dışarı), içeri, ileri, içerik (içeriyeye), garşı (karşı), keyin (arka), öñ (ön), üst, ırag (uzak), yokarı, yokarık (yukarıya).

3.3. Nitelik (Durum) Zarfları

İş ve hareketin yerine getirilme tarzını bildirir: açığrak (açıkça), beyle (böyle), beylak (böylece), derbi dagın (darmadağın), düzüvräk (uygun), eyle (öyle), gayım (sıkı), has (iyice), şeyle (şöyle), tämiz (temiz).

3.4. Miktar Zarfları

İş ve hareketin miktarını bildirir. Türkmen Türkçesindeki başlıca miktar zarfları şunlardır: artık (fazla), az, biraz, birentek (birçok), bir neçe (bazı), az kem (az eksik), bir neme (biraz), hemme (hep), kem (az), kemsiz (eksiksiz), köp (çok), köplenç (çoğunlukla), munça (bunca), nogsan (eksik), örän (çok).

3.5. Soru Zarfları

Fiilin anlamını soru yönünden etkileyen zarflardır. Türkmen Türkçesinde başlıca soru zarfları şunlardır: haçan (ne zaman), neçe (ne kadar), nege (nasıl), neneň (ne ile), niçik (niçin), nire (nereye), nirde (nerede).

III.4. EDATLAR

Tek başlarına anlamları olmayan, hiçbir nesne ve hareketi karşılamayan anlamlı kelimelerle birlikte kullanılarak onları destekleyen, gramer vazifesi gören kelimelerdir. Ünlemler, bağlaçlar ve son çekim edatları olmak üzere üç çeşit edat bulunmaktadır.

4.1. Ünlemler

His ve heyecanları ifade etmek için kullanılan kelimelerdir. Türkmen Türkçesindeki başlıca ünlemler şunlardır: a, ah, beh (of), behey (oh), bövf (of), ey, oh, övf (of), vah, ana (işte, aha), anhā (aha, işte), inhā (aha, işte), ine (işte, aha), tää (ta, te), bolar (olur), bolyār (pekâla), elbetde, hava (evet), hää (evet), yok (yök)¹⁵⁹.

4.2. Bağlaçlar

Kelimeleri, kelime gruplarını, cümleleri şekil ve anlam bakımından birbirine bağlayan, bunlar arasında ilgi kuran kelimelerdir. Türkmen Türkçesindeki başlıca bağlaçlar şunlardır: ve, hem (ve), bilen (ile), yā (veya), yā dā (ya da), belki, bolmasa (bari, hiç olmazsa), diymek (demek ki), eğer, emmā (ama), gööyā (güya, sanki), hatdā (hatta), kääşgā (keşke), yağnı (yani), yoğsa (yoksa), yööne (fakat, ancak)¹⁶⁰.

¹⁵⁹ Mehmet Kara, *age.*, s. 47

¹⁶⁰ Mehmet Kara, *age.*, s. 47-48.

4.3. Son Çekim Edatları

Türkmen Türkçesinde görülen başlıca son çekim edatları şunlardır:

- a. Yalın ve ilgi halinden sonra kullanılanlar: bilen (ile), bile (ile), üçin (için), yalı (gibi), kimin (gibi), miyan (gibi), dek (gibi), bārada (hakkında), hakda (hakkında), diyip (diye), sebääpli (yüzünden, dolayı), sārı (doğru).
- b. Yönelme halinden sonra kullanılanlar: baka (doğru), bakmazdan (rağmen), garşy (karşı), garaman (göre), göre (göre), çenli (kadar).
- c. Ayrılma halinden sonra kullanılanlar: özge (başka), başga (başka), ötri (ötürü), oval (önce, daha önce), soñ (sonra)¹⁶¹.

---

¹⁶¹ Boryakov, A. vd., *age.*, s. 474-498; Türkmen Türkçesindeki bütün edatlar için bk. Yong-Söng Li, *Türk Dillerindeki Sontakılar*, Kebikeç yay., İstanbul 2004

ÖZBEK
TÜRKCESİ

1. ÖZBEK ADI

Özbek Türklerinin kökeni ve tarih sahnesine çıkmalarıyla ilgili değişik görüşler olduğu gibi, Özbek adının kökeni ve yapısı ile ilgili olarak da çeşitli görüşler vardır.

Özbek adının 1313-1340 yılları arasında hüküm süren Altın Ordu hükümdarı, Özbek Han'dan geldiği en fazla taraftar bulan görüştür. Ebulgazi Bahadır Han, Özbek Han'dan önce tarihte Özbek adına rastlanmadığını belirtir. Bu görüşe, M. A. Aristov'dan başka, A. Y. Yakubovskiy, İ. P. İvanov, M. A. Çaplıçka, Hilda Hukhem gibi birçok ilim adamı da katılmaktadır¹⁶².

B. B. Grigoryev ve A. A. Semyanov yukarıda belirtilen görüşe karşı çıkmışlardır. A. A. Semyanov bu fikirlerin temelsiz olduğunu ileri sürerek "Özbek" adının Ak Ordu döneminde ortaya çıktığını ve hem İran hem de Orta Asya tarihçileri tarafından 14. ve 15. asırlarda Ak Ordu devletinde Türk-Moğol kabilelerinin tamamı için kullanılan ortak bir ad olduğunu belirtmiştir. A. A. Semyanov, Özbek Han'ın Kök Ordu, yani Altın Ordu hükümdarı olduğunu ve sonradan Özbekler diye adlandırılan kabilelerin ona tâbi olmadığını belirtmektedir.

H. Vambéry'e göre Özbek kelimesinin tam anlamı "kendi kendinin beği, bağımsız, müstakil" demek olup kelime Öz+bek şeklindedir. Bu söz eski Macarlarda mertebe, ünvan sıfatında olan kelimeye karşılıktır ve bu anlamıyla 1150 yılına ait belgelerde kaydedilmiştir.

Denis Sinor'a göre Özbek sözü "Oğuz+bek" sözlerinin birleşmesinden çıkmıştır.

Hasan Eren ise bu sözün "Özü+berk" sözünden geldiğini söylemektedir. Bu açıklamaya göre kelime "özü sağlam" anlamındadır. Türkçede benzer kullanımları vardır. "Tınıbek, Canıbek" gibi¹⁶³.

¹⁶² Böribay Ahmedov, Özbekler (Akt. Rifat Gürgendereli), Türk Dünyası Tarih Dergisi, S. 127, Temmuz 97, s. 41

¹⁶³ Fuat Bozkurt, age., s. 511

2. ÖZBEK TÜRKLERİNİN TARİHİ

Özbek Türkleri, Karluk, Kıpçak ve Oğuz Türklerinin birleşmesinden meydana gelmişlerdir. Özbek Devleti, Altın Orda Hanı Özbek'in (1312-1340) soyundan gelen idareciler tarafından kurulmuş ve Fergana vadisindeki Türkleri bir araya toplamıştır.

O sırada Türkistan bölgesi Moğol istilası altındadır. Ancak Türkistan Türkleri, o devrin taht mücadelelerine bulaşmamış ve Moğol tasallutundan kendilerini koruyarak XV. asrın ortalarına doğru bir güç haline gelmeye başlamışlardır. Nihayet, Batu'nun kardeşi Şeybani neslinden gelen Ebu'l-Hayr Han (1428-1468), büyük dedesi Özbek Han'ın adını verdiği devleti 1428'de kurarak bağımsızlığını ilan etmiştir. Timurlu prenslerin taht kavgalarından istifade eden Ebu'l-Hayr Han, Ebu Said'e yardım ederek 1451'e kadar Türkistan'ın yarısına hâkim olmayı başarmıştır¹⁶⁴.

Fakat Moğol ve Kalmuklarla yapılan sert mücadelelerden dolayı Özbek Türkleri zayıflamışlardır. Bu arada Ebu'l-hayr'ın yönetimini beğenmeyenler, ayrılarak kuzeye çekilmiş ve daha sonra Kazaklar diye adlandırılmışlardır. Moğollarla yapılan savaşlar neticesinde Ebu'l-hayr Han 1468'de ölmüştür. Yerine geçen oğlu Şah Budak Han da devleti idare edememiştir. Daha sonra tahta geçen Şah Budak Han'ın oğlu Şeybani Han (1500-1510) devleti yeniden toparlamış, Babür Şah'ı yenerek 1500 yılında hükümdarlığını ilan etmiştir. Böylece Özbek Türkleri 16. yüzyılın başında Timurluların hakimiyetine son vererek, Türkistan'a yayılıp büyük bir güç hâline gelmişlerdir.

1510 yılında Şeybani Han, Safevi hükümdarı Şah İsmail'e yenilmiştir. Bundan faydalanan Babür, Şah İsmail'in de yardımıyla Türkistan'ı yeniden istila etmiş, ancak 1512'de Özbek Türklerine tekrar yenilerek Türkistan'ı terketmek zorunda kalmıştır.

Özbek Türklerinin toparlanmaya başladığı bu sıralarda, bu kez de kendi aralarında bölünmeler başlamıştır. Bir kısmı Yamud Türkmenleri ile Hive (Harezm) Hanlığı'nı devam ettirmişlerdir. Bir Süre devam eden taht kavgaları, Osmanlı Türklerinin arabuluculuğuyla kesilmiştir.

XVII. yüzyılın sonlarına kadar Türkistan'da sağlanan barış ortamı, önce Moğol asıllı Kalmukların, sonra da Çin asıllı Jungarların istilâlarıyla yeniden bozulmuştur. 1740 yılında Nadir Şah, Maverâünnehir ve yöresini ele geçirmiş, Buhara ve Harezm'i de alarak Astrahan Hanlığı'na son vermiştir. Nadir Şah'tan sonra hakimiyet, Mangıthanlar sülalesine geçmiş ve onlar da 1860'a kadar hakimiyetlerini sürdürmüşlerdir.

¹⁶⁴-Mehmet Saray, *Özbek Türkleri Tarihi*, İstanbul 1993, s. 15

XVIII. yüzyıl başlarından itibaren bölgeye sefer düzenleyen Ruslar, 1860'larda Buhara ve Hive Hanlıklarına üstünlüklerini kabul ettirip Hokand Hanlığını ilhak etmişlerdir. Ardından Buhara Halk Cumhuriyeti kurulmuş ama o da, 1924 yılında Ruslar tarafından ortadan kaldırılmıştır.

1924'te sınırları etnik temellere göre belirleyen düzenleme ile Harezmi, Buhara ve Türkistan Cumhuriyetleri dağıtılarak bölge toprakları; Özbekistan, Türkmenistan, Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan arasında paylaştırılmıştır. 1924'ten 1991'e kadar Özbek Türkleri Rus hakimiyeti altında yaşamışlardır. Özbekistan 20 Haziran 1990 yılında egemenliğini, 1 Eylül 1991'de bağımsızlığını ilan etmiştir. 29 Aralık 1991 tarihinde düzenlenen referandumla bağımsızlık ilanı onaylanmıştır.

3. ÖZBEK TÜRKÇESİ

Özbek Türkçesi, Türk dilinin üç büyük grubundan biri olan Doğu Türkçesi (Karluk) kapsamında değerlendirilir ve Çağatay Türkçesinin devamı olarak kabul edilir.

Özbek Türkçesi, Çağdaş Türk Lehçeleri arasında, Türkiye Türkçesinden sonra en çok konuşulan lehçedir. Özbek Türkçesi Özbekistan'ın dışında yoğun olarak Kazakistan'ın güney bölümünde, Türkistan'ın kuzey bölümünde, Kırgızistan ve Türkmenistan'ın sınır bölgelerinde konuşulur.

Karluk grubunun bir temsilcisi olmakla birlikte Özbek Türkçesinde kuzey ve batı Türkçesinin özellikleri de görülür. Stefan Wurm Özbek Türkçesini dört ağza dayandırır:¹⁶⁵ 1. Kıpçak Özbekçesi, 2. Kuzey Özbekçesi, 3. Güney Özbekçesi, 4. Türkmenceleşmiş Özbekçe.

Kıpçak Özbekçesi, Kazak Türkçesinin etkisi ile şekillenmiştir. Kuzey ve Güney grupları asıl Özbekçeyi meydana getirir. Kuzey Özbekçesi ünlü uyumları bakımından sağlamdır. Güney Özbekçesinde uyumlar bozulur, İran ve Tacik dillerinin etkisi görülür. Türkmenceleşmiş grup ise Oğuzca özelliklerin ağır bastığı gruptur.

Özbek Türkçesinin ağızlarını üç grup hâlinde tasnif etmek mümkündür¹⁶⁶.

1. Y'levçi (y'li) ağızlar (Karluk grubu): Fergana vadisi, Taşkent, Semerkand (şehir), Karşı, Şehrisebz, Kitab (şehir içleri), Buhara, Sirderya...
2. C'levçi (c'li) ağızlar (Kıpçak grubu): Karakalpakistan Cumhuriyeti, Kaşkaderya, Surhenderya, Taşkent (kısmen), Semerkand, Cizzah, Nevai, Buhara (az). Genellikle, sayılan şehirlerin merkezi dışındakiler...

¹⁶⁵ Stefan Wurm, *Özbekçe, Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 62, Ekim 89, s. 140

¹⁶⁶ Ertuğrul Yaman, *Özbek Türkçesi Üzerine Birkaç Söz, Türk Dili*, Şubat 1994, s. 150

3. Oğuz grubu: Harezmi, Karakalpakistan Cumhuriyeti'nin Harezmi'e yakın bölgeleri ve Türkmenistan'ın Taşoğuz bölgesindeki Özbek Türkleri.

Özbek Türkçesi 1929-30'dan 1937'ye kadar söyleyiş bakımından ünlü uyumunun korunduğu Kuzey Özbek ağzına, dilbilgisi ve söz varlığı yönünden de Taşkent ağzına dayanmaktaydı. Ancak 1937'den sonra yapılan değişiklikler neticesinde yazı dili, İrancalaşmış Taşkent ağzına, dilbilgisi ve söz varlığı bakımından da Fergana vadisi ağzına dayandırılmıştır¹⁶⁷.

1930 yılına kadar Arap alfabesini kullanan Özbek Türkleri, 1930-1940 yılları arasında Latin alfabesini, 1940'tan sonra da Kiril alfabesini kullanmışlardır¹⁶⁸. 1991 yılında Özbekistan'ın bağımsızlığını ilan etmesinden sonra, Latin alfabesi tartışılmaya başlanmış ve ortak Türk alfabesinden biraz farklı olan yeni Latin alfabesi 1993 yılında kabul edilmiştir. Ancak bu alfabe 1995 yılında İslam Kerimov'un onayıyla değiştirilerek daha kusurlu, eksik ve Türk fonetiğine uymayan bir alfabe ortaya çıkarılmıştır. 1995'te yapılan değişiklik, bu alfabeği ortak Türk Latin alfabesinden hem uzaklaştırmış hem de alfabeği karışık ve kullanışsız duruma getirmiştir. İngiliz-Latin alfabesi temel alınarak hazırlanan 1995 Özbek-Latin alfabesinde, ortak Türk alfabesinde ve Türk-Latin alfabelerinin hiç birinde yer almayan işaretler bulunmaktadır. Bu alfabede, Kiril alfabesinde olduğu gibi Özbek Türkçesinin ses yapısına ters düşen işaretler bulunmaktadır. Harf sırasında Türkiye Türkçesi yerine İngiliz alfabesinin, harflerin telaffuzunda ise batı dillerinin ve Rusçanın esas alınması, ayrıca h, x, k, q, n, n gibi ünsüzlerin kalın ve ince sıralı kelimeler için ayrı ayrı kullanılması ve Türkçenin temel ünlülerinden olan ı ve ü ünlülerini gösteren harflerin bulunmaması başlıca olumsuzluklardır¹⁶⁹.

4. ÖZBEK EDEBİYATI

Türkistan Türkleri, Türkistan'daki Türk edebiyatının tarihî ve kültürel mirasçılarıdır. Özbek Türkleri de Karahanlı ve Çağatay edebiyatlarını tarihî devamlılık içinde izleyerek 20. yüzyıl başlarında bir Özbek edebiyatı ortaya koymuşlardır. Aynî, Niyazi ve Fıtrat üçlüsünün önderliğinde başlayan Çağdaş Özbek şiiri üç döneme ayrılır.

1. Cedit Şiir Dönemi (1910-1938): Ceditçilik 19. yüzyılın sonlarında Tatar Türkleri arasında başlayıp 20. yüzyılın başlarında Özbek Türkleri arasında da yayılmıştır. Bu dönemin ve Çağdaş Özbek şiirinin en büyük temsilcisi Abdülhamit Süleyman Çolpan (1893-1937)'dir. Millî meseleler yanında sosyal buhranları da işleyen Çolpan, Ruslar tarafından 1937'de öldürülmüştür.

¹⁶⁷ Talat Tekin-Mehmet Ölmez, *Türk Dilleri*, Simurg Yay., İstanbul 1999, s. 132-133

¹⁶⁸ Rıdvan Öztürk, *Özbek Türkçesi El Kitabı*, Çizgi Kitabevi, Konya 2005, s. 1.

¹⁶⁹ Hatice Şirin User, *age.*, s. 349-352

Çolpan'ın şiirleri, yasaklanmış olmasına rağmen, 1920 ile 1996 yılları arasında Çağdaş Özbek şiirinin gelişiminde en kalıcı etkiyi yapan şiirlerdir. Öyle ki, şiirleri kuşaktan kuşağa ezberlenerek aktarılmıştır¹⁷⁰. Çolpan'dan başka bu dönemin ünlü bir şairi de Abdurrauf Fitrat'tır. Bu devrin diğer şairleri arasında Elbek, Aybek, Batu, Şakir, Süleyman, Aydın, Gayreti, Uygun, Hamid Alimcan, Gafur Gulam sayılabilir.

1920'lerde ve 1930'larda bu genç şairlerin bir bölümü (Elbek, Aybek) ustaları Çolpan'ın içten ve millî şiir anlayışını sürdürürken, diğer genç şairler (Gayreti, Gafur Gulam, Kâmil Yaşın) Lenin, Stalin, komünizm ve Sovyet rejimini övücü, işçilerin mücadelesini ve gelecekte kurulacak parlak günleri tasvir eden propaganda şiirleri yazmışlardır.

2. Suskunluk Dönemi (1938-1960): Stalin'in Özbek aydınlarını sürgün ve cinayetlerle susturmasıyla başlayan bir dönemdir. Çolpan, Batu, Elbek gibi aydınlar katledildiğinden edebiyata tam bir suskunluk dönemi hakim olmuştur.

Bu dönemde tamamen propaganda şiiri hakim olmuştur. Pek çok şair propaganda şiiri yazmak zorunda kaldığından gerçek sanatını ortaya koyamamış ve körelmiştir.

3. Yeni Dönem: 1960'tan günümüze kadar olan dönemdir. Stalin'in 1953'te ölmesinden sonra biraz rahatlama ve yumuşama başlamış, 1960'tan itibaren Özbek edebiyatında lirik şiir tekrar çiçek açmıştır.

Bu dönemin en önemli şairi Erkin Vahidov'dur. Vahidov'dan başka Abdulla Aripov, Cemal Kemal, Aziz Abdürrezak ve Rauf Parfi 1960 sonrasının en lirik ve en güzel şiirlerini yazarak Çolpan'dan ses getirmişlerdir.

Çağdaş anlamda hikâye ve roman, Özbek edebiyatına Türkiye, Azerbaycan ve Kazan Tatar Türk edebiyatları ile girmiştir. 1860 ve 1880 yıllarında İstanbul, Bahçesaray, Bakü ve Kazan'da yayınlanan tercüme ve telif romanlar Taşkent'te ve diğer Türkistan şehirlerinde okunuyordu. 1910'larda başlayan Özbek hikâyeciliği ve romancılığı 1920'lerde gelişti. Abdullah Kadiri ve Sadrettin Ayni'nin bunda rolü çok büyüktür. Kadiri'nin "Ötken Künler, Mehrabdan Çayan, Abid Ketmen" gibi romanları; Ayni'nin "Buhara Cellatları"; Aybek'in "Kutluk Kan, Nevayi, Balalık, Ulug Yol" romanları önemlidir.

¹⁷⁰ Timur Kocaoğlu, Çağdaş Özbek Şiiri, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 1, Bahar 96, s. 4

5. ÖZBEKİSTAN

Özbekistan, Türkistan'ın coğrafi ve kültürel merkezi olup bölgenin en önemli cumhuriyetidir. Amuderya ve Sirderya nehirleri arasında Maverainnehir ve Fergana havzasında yer alan Özbekistan, 447.400 km² bir alana ve 22.000.000'u aşan bir nüfusa sahiptir. Kuzeyinde Aral gölü ve Kazakistan, doğusunda Kırgızistan ve Tacikistan, güneyinde ise Afganistan ve Türkmenistan ve batısında da yine Türkmenistan yer alır. Başkenti Taşkent olup 2,5 milyon nüfusa sahiptir. Sovyetler Birliği'nin parçalanmasından sonra 20 Haziran 1991'de bağımsızlığına kavuşmuştur¹⁷¹.

Özbekistan, Orta Asya'nın en verimli topraklarına sahip olan ve ortasından Sirderya nehrinin aktığı Fergana havzası üzerinde yer alır. Kara iklimine sahip ülkede yazlar sıcak ve kurak; kışlar ise soğuk geçer. Özbekistan'ın Turan ovası ve Kızılkum çölü, çöl ve bozkır bitkileriyle kaplıdır. Dağlık ve tepelik alanlarda az da olsa ormanlık alanlar bulunmaktadır. Ormanların alanı ülke yüz ölçümünün ancak % 1.2'si kadardır.

Özbekistan'ın başkenti olan Taşkent aynı zamanda ülkenin en büyük şehridir. Taşkent'ten başka Semerkand, Buhara, Andican, Fergana, Hokand, Nukus, Nevai, Namangan, Ürgenç ve Hive ülkenin önemli şehirleridir. Özbekistan idari olarak 12 bölgeye ayrılmıştır.

Özbekistan'daki Özbek Türkleri 1989 sayımına göre 16.686.240 kişi olarak tespit edilmişlerdir¹⁷². Bugün 22 milyonu geçen Özbekistan Cumhuriyeti'nin nüfusunun %88'ini Türkler (Özbek, Karakalpak, Kazak, Türkmen, Tatar, Başkurt) oluşturmaktadır. % 12'sini ise Ruslar, Ukraynalılar, Koreliler ve Yahudiler oluşturmaktadır. Özbek Türklerinin kendi nüfusları ise ülke nüfusunun % 85'ini oluşturur. Özbekistan'ın dışında Tacikistan, Kırgızistan, Kazakistan, Türkmenistan, Rusya Federasyonu, Kuzey Afganistan, Çin, Türkiye, Pakistan ve Suudi Arabistan gibi ülkelerde yaşayan toplam Özbek nüfusu 30 milyonu bulmaktadır.¹⁷³ Özbekistan Cumhuriyeti içerisinde ayrıca özerk bir Türk Cumhuriyeti statüsünde olan ve 165.000 km. karelik bir alana sahip olan Karakalpakistan Cumhuriyeti yer almaktadır.

Özbekistan'da tarıma dayalı bir ekonomi olup nüfusun % 30'u tarım sektöründe çalışmakta ve milli gelirin % 75'i tarımdan sağlanmaktadır. Pamuk, ipek kozası, meyve ve sebze üretimi boldur. Hayvancılığın da önemli bir yer tuttuğu ülkenin başlıca yeraltı kaynakları petrol, kömür, doğal gaz, çinko, kurşun ve bakırdır.

¹⁷¹ Ali Yiğit, *age.*, s. 87

¹⁷² Rıdvan Öztürk, "Özbek Türkçesi", *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yay., Ankara 2007, s. 293.

¹⁷³ Rıdvan Öztürk, "Özbek Türkçesi", *age.*, s. 293.

ÖZBEK TÜRKÇESİ GRAMERİ

I. SES BİLGİSİ

I.A. ÜNLÜLER

Özbek Türkçesinde 10 tane ünlü vardır. Ancak bu sesler alfabede 7 harfle gösterilir. a-ä, ı-i, o-ö, u-ü sesleri ortak birer işaretle gösterilir. Yuvarlak â ise, o harfi ile gösterilir. o harfi Rusça kelimelerde o sesini verir¹⁷⁴.

Bu ünlüler ve özellikleri şöyledir¹⁷⁵:

a : Türkiye Türkçesindeki a gibidir. x, q, ğ ünsüzlerinin yanında kullanıldığına bu ses değerini verir. Yani kalın ünsüzlerle birlikte kullanılır:

qat	faqat	qavât (kat)
qarğa	xalq	xayr
bâşqa	xazinä	

a sesi Rusça kelimelerde ise a sesini verir: advokat (avukat), abajur vs.

ä : Yazılışı bakımından yukarıdaki a ile aynıdır. Türkiye Türkçesindeki e'den daha açık ve geniş telaffuz edilir. Yani a ile e arasında bir sestir. x, q, ğ kalın ünsüzlerinin dışında diğer bütün ünsüzlerin yanında kullanılır:

pärväriş (bakım)	äkä (ağabey)
mäktäb	koyädi (koyar)
äsärläri	kelgän (gelen)

â : Yuvarlaklaşan bu ünlü Özbek Türkçesini diğer Türk lehçelerinden ayıran karakteristik bir ünlüdür. Geniş, çok açık ve yuvarlak bir a'dır. Söylenişinde o'ya yakın bir ses çıkar. Gerek Türkçe gerekse yabancı dilden alınan kelimelerdeki uzun a'lar bu yuvarlak şekliyle söylenir:

bâş	âşxânä
âlâm	bâr (var)
binâ	bâşqa

e : Yarı dar, ince bir ünlüdür. Bu ünlü Türkiye Türkçesindeki e'den daha dar olup i'ye yakın olarak telaffuz edilir. Sadece ilk hecede bulunur. Avrupa dillerinden alınan kelimelerde, diğer hecelerde de bulunabilir:

eng (en)	keyin (sonra)
tez	matematika
keng (geniş)	semiz

¹⁷⁴ Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, s. 1073

¹⁷⁵ Daha geniş bilgi için bk. Ramazan Salman, *Özbek Türkçesi*, İnönü Ün. Basılmamış Doktora Tezi, Malatya 1997, s. 510-513

i : Bu ünlü Özbek Türkçesinde i ünlüsüyle beraber aynı harfle gösterilmektedir. Özbek Türkçesinde çok az kullanılıp sadece x, q, ğ ünsüzlerinin yanında bu sesi vermektedir:

xıl (tür, çeşit)	qısqa (kısa)	ğıybät (gıybet)
qıl (kıl)	qış	ğışt (tuğla)
Qırğız	qırq (kırk)	bağır (bağır, göğüs)

i : dar ve ince bir ünlüdür. x, q, ğ ünsüzlerinin dışında diğer ünsüzlerle birlikte i olarak telaffuz edilir:

ikki	incu (inci)
ildiz (kök)	tülki
ilinc (umut)	issıq (sıcak)

o : ö ile birlikte aynı harfle gösterilir. o ünlüsü x, q, ğ ünsüzlerinin yanında kullanılır:

xorâz (horoz)	xorlik (aşağılanma)
qozğâlân (başkaldırı)	oq (ok)
qoy (koyun)	qoçqâr (koç)

ö : o gibi yuvarlak, geniş ve ince bir ünlüdür. Kalın ünsüzlerin dışında diğer ünsüzlerin tamamının yanına gelir:

töşäk (döşek)	yötäl (öksürük)
sönmäş (sönmez)	dökân (dükkan)
köngil	böläk (bölük, parça)

u : u ve ü ünlüsü alfabe de aynı harfle gösterilir.

xuftân (yatsı)	qudä (dünür)
xuşboy (güzel koku)	ğunçä (gonca)
quvânc (sevinç)	ğuç-ğuç (yığın, bir yığın, çok)

ü : Dar, yuvarlak ve ince bir sestir.

üç	üçün
tüziliş (yapı, bünye)	tüpük (tükürük)
kütmâq (beklemek)	düräng (berabere kalma)

Yukarıdaki ünlülerin dışında Özbek Türkçesinde bir de y ünsüzü ile birlikte kullanılan ünlüler bulunur:

e = ye (yetti)	Я = ya (yaxşı)
Ë = yâ (yâş)	Ю = yu, yü (yük)

I.A.a. ÜNLÜ UYUMLARI

1. Büyük Ünlü Uyumu

Özbek Türkçesi kalınlık-incelik uyumu yönünden Türk lehçeleri içerisinde en bozuk olanıdır. İlk heceden sonra gelen ünlülerin değişkenlik göstermesi, a-â, ı-i, o-ö, u-ü ünlülerinin kalın ünsüzlerden x, q, ğ'ye göre değişiklik göstermesi ve eklerin tek şekilli olmaları (-lik, -di, -siz, -dir, mi vs.) gibi sebeplerden dolayı bu uyum çok zayıftır:

berädi (veriyor)	oğri (hırsız)	qaşıqsız (kaşksız)
bilän (ile)	boldi (oldu)	bârmi (var mı)
qılıç (kılıç)	uydirmâq	bilmâq

2. Küçük Ünlü Uyumu

Özbek Türkçesinde küçük ünlü uyumunun kısmen işlediğini söylemek mümkündür. Düz ünlülerden sonra düz, yuvarlak ünlülerden sonra da düz-geiş ünlüler gelmektedir.

berädi	Özbeklär
kilädilar (geliyorlar)	ötämiz (geçiyoruz)
sevämiz	örgänişimizdä (öğrenişimizde)

Ancak bu uyumun bir diğer kuralı da yuvarlak ünlülerden sonra dar-yuvarlak ünlülerin gelmesidir. Küçük ünlü uyumu, ince-dar ünlünün yardımcı ünlü olarak tercih edilmesinden dolayı bozulur¹⁷⁶. İşte Özbek Türkçesi bu kural bakımından zayıftır. Türkiye Türkçesinden farklı olarak yuvarlak ünlülerden sonra çoğu kez düz-dar ünlüler gelir:

köngil	ölim
kömir	ölikxänä (morg)
boyli	oqıymän
kök-i-ş (mavimsi)	qol-i-m (elim)

I.B. ÜNSÜZLER

Özbek Türkçesinde 25 ünsüz vardır¹⁷⁷. Kiril alfabesindeki sıralanışına göre bu ünsüzler şunlardır: b, v, g (ince), d, c, j, z, y, k (ince), l, m, n, p, r, s, t, f, x, ts, ç, ş, q (kalın k), ğ (kalın g), h

¹⁷⁶ Rıdvan Öztürk, *Özbek Türkçesi El Kitabı*, Çizgi Kitabevi, Konya 2005, s. 11.

¹⁷⁷ Fuat Bozkurt, *age.*, s. 519

ng ünsüzü için ayrı bir işaret yoktur. ts (ll) harfi ise, Rusça kelimelerde görülmür: tsirk (sirk), militsiya (polis)

Kiril alfabesinde y sesi beş ayrı işaretle gösterilir: 1) Bağımsız y (ÿ) 2) Kelime başı e ile beraber E=yе 3) Kelime başında â ile beraber: Я= ya 4) Kelime başında â ile beraber: Ё=yâ 5) Kelime başında u, ü ile beraber: Ю=yu, yü

Böylece 23 tane ünsüz Kiril alfabesinde 27 işaretle gösterilmektedir.

Türkiye Türkçesinden farklı olarak k, g ve h ünsüzlerinin kalın şekilleri olan q, ğ ve x sesleri kullanılmaktadır. Ayrıca ñ (ng) ünsüzü de ayrı bir işaretle gösterilmemesine rağmen kullanılmaktadır.

1. ÖZBEK TÜRKÇESİNDE ÜNSÜZLERLE İLGİLİ ÖZELLİKLER

1. Türkiye Türkçesinde g ile başlayan Türkçe asıllı kelimeler, Özbek Türkçesinde ötümsüz şekliyle k'dir: kiriş (giriş), keräk (gerek), küräş (güreş), kündüz, köl (göl), kelin, keltirmâq (getirmek)
2. Türkiye Türkçesinde d ile başlayan Türkçe asıllı kelimeler, Özbek Türkçesinde ötümsüz t ile başlar: til, toqqız, tüzätmâq (düzeltmek), tumän (duman), teri, tämir (damar)
3. Türkiye Türkçesinde Türkçe asıllı kelimelerde bulunan c sesi, Özbek Türkçesinde ç'dir: Çingiz (Cengiz), quçâq (kucak), aççık (acı), yolçi, keçikmâq (gecikmek)
4. Türkiye Türkçesindeki v-, şu kelimelerde b-'dir: bâr (var), bârmâq (varmak), bermâq (vermek)
5. Arapça ve Farsçadan geçen kelimelerde bulunan ve bu dillerde uzun olan â, Özbek Türkçesinde â olur: islâm, xânâ (hane), bâxâ (paha), mükâfât, âdât, bâğ
6. Özbek Türkçesinde eklerin çoğunlukla yalnız ince ve düz şekilleri vardır. Bu durum, büyük ve küçük ünlü uyumunu bozar: yolçi, oquvçi (öğrenci), şundäy (böyle), tâşlär, boldi, âlgän, tolib (dolup), bolämän (olacağım)
7. Türkiye Türkçesinde d ve t ile başlayabilen eklerin, Özbek Türkçesinde sadece d'li şekilleri vardır: bâşdä, ârtä (geride), bâqdim, yoqdir, äytdi (söyledi), içdän (içten)
8. Türkiye Türkçesinde kelime başındaki bazı p'ler, Özbek Türkçesinde b olur: bâhâ (paha), burgä (pire)
9. Türkiye Türkçesinde bazı b'ler, Özbek Türkçesinde p olur: piçâq (bıçak)
10. Türkiye Türkçesindeki bazı ön ses b'leri, Özbek Türkçesinde m'dir: men (ben), ming (bin), minmâq (binmek), mängü (bengi, ebedi), miyâ (beyin)

2. ÜNSÜZ UYUMU

Özbek Türkçesinde ötümlülük bakımından uyum vardır. Ünlü veya ötümlü ünsüzle biten bir kelimeye gelen ek, çoğunlukla ötümlü ünsüzle başlar:

subdä (suda)	üydä (evde)
mäktäbgä	yâdimdä (hatırımnda)
bähälärgä	keldi

Fakat "ç" ile başlayan ekler, tek şekilli olduğu için bu uyumu bozarlar: ortäçä, özimçä (bence), oquvçi (öğrenci), yolçi

Ötümsüzlük uyumu bakımından ise, Özbek Türkçesi daha çok uyumsuzdur. Ötümsüz ünsüzle biten kelimelerin sonuna gelen ekler, çoğu kez ötümlü ünsüzle başlar. Bu uyumsuzluk daha çok çekim ekli şekillerde, bazen de yapım ekli şekillerde görülür¹⁷⁸:

ârttä (artta)	içdän (içten)
Tâşkentgä (Taşkent'e)	yâtgän (yatan)
yoqdır (yoktur)	qoziçäq (kuzucuk)

¹⁷⁸ Rıdvan Öztürk, "Özbek Türkçesi", age., s. 298-299.

II. ŞEKİL BİLGİSİ

II.A. ÇEKİM EKLERİ

II.A.a. İSİM ÇEKİM EKLERİ

1. ÇOKLUK EKİ

Çokluk eki -lär'dır. Ekin sadece bu şekli vardır: átlär, okıtuvçılär (öğretmenler), başlär, bulär, kollär, mállär

2. İYELİK EKLERİ

Özbek Türkçesinde iyelik ekleri tek şekilli olup yuvarlak şekilleri bulunmaz. Özbek Türkçesinde iyelik ekleri düz ünlülü kullanıldıkları için, fonetik varyantları diğer Türk lehçelerine göre daha azdır¹⁷⁹.

	<i>teklik</i>	<i>çokluk</i>
1. Kişi	+(i)m	+ (i)miz
2. Kişi	+(i)ng	+ (i)ngiz
3. Kişi	+(s)i	+ läri

üyim (evim), üying, üyi; üyimiz, üyingiz, üyläri

Özbek Türkçesinde 3. şahıs iyelik ekinden sonra hâl eki geldiğinde araya zamir n'si girmez:¹⁸⁰ üyidä (evinde), işlärigä (işlerine). İkinci çokluk şahıs için - (i)ngiz ekinin yanı sıra -nglär ve -läring şekilleri de görülür: şähär-ingiz, şähär-inglär, şähär-läring gibi¹⁸¹.

3. HÂL EKLERİ

a. Yalın Hâl

Yalın hâl eksizdir: qol (el), qurâl (silah), ölim, bätir (bahadır), kömək (yardım), pãlvân (pehlivan)

b. İlgi Hâli

Özbek Türkçesinde ilgi hâli eki tek şekilli olup +ning'dir:

¹⁷⁹ Ferhat Zeynalov, *age.*, s. 155

¹⁸⁰ Stefan Wurm, *Özbekçe, Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 62, Ekim 89, s. 155

¹⁸¹ Rıdvan Öztürk, "Özbek Türkçesi", *age.*, s. 311.

	<i>teklik</i>	<i>çokluk</i>
1. Kişi	bizning (bizim)	ulärning (onların)
2. Kişi	ätäning (babanın)	mäktäbning (mektebin)
3. Kişi	buning (bunun)	uning (onun)

İlgi hâli eki, bazı hallerde +nI şeklinde kullanılır¹⁸²: änaniki (anneninki), säniki, bälälärniki.

c. Yükleme Hâli

Özbek Türkçesinde yükleme hâli +ni ekiyle yapılır:

üyni (evi)	imzâni (imzayı)
mäktäbni	köllärni (gölleri)
binâni	tâvuqni (tavuğu)

d. Yönelme Hâli

Özbek Türkçesinde yönelme hali eki +gä'dir. Ancak g ve k'den sonra kâ; ğ ve q'dan sonra -qa olur:

bizgä	ümitsizlikkä
öygä	uzaqqa
çeçekkä	taqqa (dağa)

İyelikten sonra araya n girmez: qoligä (eline)

e. Bulunma Hâli

Ek tek şekilli olup +dä şeklindedir.

änädä (annede)	undä
mäktäbdä	kabinetdä (bölmede)
mämlâkâtdä	qamâqdä (hapiste)

İyelik ekinden sonra araya n girmez: qolidä (elinde), nâmidägi (adındaki).

f. Ayrılma Hâli

Ayrılma hâli eki +dän'dir:

dindän	nävbätçidän
suvdän	Tâşkentdän
bizdän	köldän

İyelik ekinden sonra araya n girmez: hayätidän (hayatından), kolidän (elinden)

g. Eşitlik Eki

Özbek Türkçesinde eşitlik, +çä ve gibi anlamını veren tek > dek edatından ekleşmiş olan "+däy, +dek" ekleriyle sağlanır¹⁸³:

ártıqçä (fazlaca)	muzdek (buz gibi)
ortäçä	ğicingändäy (yadırgamış gibi)
menimçä	qoydäy (koyun gibi)
devänälärdek (deliler gibi)	yolbärsdäy (arslan gibi)

h. Vasıta Hâli

Vasıta hâli "bilän" edatı ile yapılır: doskāni lättä bilän ärtib (tahtayı silgi ile temizleyip), sän bilän (seninle), haqârät bilän (hakaretle).

4. AİTLİK EKİ

Özbek Türkçesinde aitlik eki +gi ve +ki'dir. Bulunma ekinden sonra -gi; tam-lama ekinden sonra -ki şekli kullanılır:

üyimdägi (evimdeki)	qoşniniki (komşununki)
mäktäbdägi	meniki (benimki)

5. SORU EKİ

Sadece mi şekli vardır. Özbek Türkçesinde soru eki kelimeye bitişik yazılır:

menmi	yoqmi
üydämi	bärmi
keräkmi	keldimi

II.A.b. FİİL ÇEKİM EKLERİ

1. ŞAHİS EKLERİ

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi, Özbek Türkçesinde de üç grup kişi eki vardır.

a. Zamir Kökenli Kişi Ekleri

Öğrenilen geçmiş zaman, şimdiki zaman, geniş zaman, gelecek zaman, istek ve yeterlik çekimlerinde kullanılırlar.

¹⁸³ Volkan Coşkun, *Özbek Türkçesi Grameri*, TDK Yay., Ankara 2000, s. 78

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	-män	-miz
2. Kişi	-sän	-siz, -sizlär
3. Kişi	-di	-lär/-(i)ş

b. İyelik Kökenli Kişi Ekleri

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	-(i)m	-(i)k
2. Kişi	-(i)ng	-(i)ngiz
3. Kişi	-	-lär/-(i)ş

c. Emir Kökenli Kişi Ekleri

Bu ekler emir çekiminde kullanılır.

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	-(ä)y(in)	-(ä)ylik
2. Kişi	-(gın)	-(i)ngiz
3. Kişi	-sin	-sinlär

2. ZAMAN VE ŞEKİL EKLERİ

2.a. BİLDİRME KİPLERİ

1. Öğrenilen Geçmiş Zaman

Öğrenilen geçmiş zaman iki şekilde yapılır:

-(i)b ekiyle:

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	kelibmän (gelmişim)	kelibmiz
2. Kişi	kelibsän	kelibsiz
3. Kişi	kelibdi	kelib(lär)/kelişiblär

İkinci şekli -gän ekiyle yapılır:

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	cäyläşgänmän (yerleşmişim)	cäyläşgänmiz
2. Kişi	cäyläşgänsän	cäyläşgänsiz
3. Kişi	cäyläşgän	cäyläşgän(lär)

-gän ekine "-dir" eki eklenerek kullanıldığında ihtimal anlamı verir: kelgändirmän (ihtimal gelmiş), körgändirsiz (ihtimal görmüşsünüz).

Üçüncü şekli -miş eki ile yapılır. Bu kip az kullanılır. Daha çok üçüncü şahıslarda kullanılır. Birinci ve ikinci şahıslarda nadiren görülür¹⁸⁴:

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	tilämişmän (dilemişim)	tilämişmiz
2. Kişi	tilämişsän	tilämişsiz
3. Kişi	tilämiş(dir)	tilämişlär

2. Görülen (Bilinen) Geçmiş Zaman

İki tür ekle yapılır.

-di ekiyle:

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	kördim	kördik
2. Kişi	körding	kördingiz
3. Kişi	kördi	kördilär/körişdilär

-gän ekiyle. Bu ek daha çok uzak geçmişi anlatır ve seyrek olarak kullanılır:

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	bärgänmän	bärgänmiz
2. Kişi	bärgänsän	bärgänsiz
3. Kişi	bärgän	bärgän(lar)/bärişgän

Görülen geçmiş zaman kipinin bu çekiminin olumsuz şekli "-gän + iyelik eki + yok" şeklinde kurulur¹⁸⁵:

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	kütgänim yoq (beklemedim)	kütgänimiz yoq
2. Kişi	kütgäning yoq	kütgäningiz yoq
3. Kişi	kütgäni yoq	kütgänläri yoq

3. Şimdiki Zaman

Özbek Türkçesinde şimdiki zaman çekimi dört şekilde yapılır.

¹⁸⁴ Rıdvan Öztürk, "Özbek Türkçesi", a.g.e., s. 325.

¹⁸⁵ Rıdvan Öztürk, "Özbek Türkçesi", a.g.e., s. 323.

-ä/-y ekiyle yapılan şimdiki gelecek zamandır. Ünsüzle biten fiile -ä; ünlüyle biten fiile ise -y şeklinde gelir:

	<u>teklük</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	kelämän	kelämiz
2. Kişi	keläsän	keläsiz
3. Kişi	kelädi	kelädi(lär)/kelişädi
	<u>teklük</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	oqıymän	oqıymiz
2. Kişi	oqıysän	oqıysiz
3. Kişi	oqıydi	oqıydilär/oqışädi

Şimdiki zamanın diğer üç şekline "gerçek şimdiki zaman" denir ve şu eklerle yapılır:

-yâp ekiyle. Yapmak yardımcı fiilinden eklenen bu ek Özbek Türkçesinde şimdiki zamanın en yaygın şeklidir:

	<u>teklük</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	yâzyäpmän	yâzyäpmiz
2. Kişi	yâzyäpsän	yâzyäpsiz
3. Kişi	yâzyäpti	yazyäptilar

-mâqdä ekiyle. Şimdiki zamanın sürekliliğini gösterir:

	<u>teklük</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	bilmâqdämän (bilmekteyim)	bilmâqdämiz
2. Kişi	bilmâqdäsän	bilmâqdäsiz
3. Kişi	bilmâqdä	bilmâqdä(lär)/ bilişmâqdä

-(a)yâtir. Yatmak yardımcı fiilinden eklenen bu ek de, gerçek (halen yapılmakta olan) şimdiki zamanı karşılar:

	<u>teklük</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	oqıyâtirmän (okuyorum)	oqıyâtirmiz
2. Kişi	oqıyâtirsän	oqıyâtirsiz
3. Kişi	oqıyâtir	oqıyâtir(lär)/ oqışâyâtir

Bunlardan başka turmâq, otirmâq, yürmâq (yürümek), yâtmâq yardımcı fiileriyle de şimdiki zaman yapılır. Bunların özel anlam farkları vardır. Bu yardımcı fiillerle şimdiki zaman şu formüle göre kurulur:

Asıl fiil + (i)b + yardımcı fiil + (i)b + kişi eki

Örnek: kelib yâtibmân (geliyorum), kelib turibsân (geliyorsun), kelib otiribdi (geliyor), kelib yüribsiz (geliyorsunuz).

4. Gelecek Zaman

Gelecek zaman çekimi dört şekilde yapılır.

-â/-y ekiyle. Şimdiki gelecek zamanla yapı olarak aynıdır:

	<i>teklük</i>	<i>çokluk</i>
1. Kişi	ketâmân (gideceğim)	ketâmiz
2. Kişi	ketâsân	ketâsiz
3. Kişi	ketâdi	ketâdi(lâr)/ketişâdi

Bu kip geniş zaman anlamını da (giderim, gidersin...) verir. Hatta yerine göre bu kipi şimdiki zamanla (gidiyorum, gidiyorsun...) Türkiye Türkçesine aktarmak doğru olur.

İkinci tür "kesin gelecek zaman"dır; -âcâk ekiyle yapılır:

	<i>teklük</i>	<i>çokluk</i>
1. Kişi	körâcâkmân (göreceğim)	körâcâkmiz
2. Kişi	körâcâksân	körâcâksiz
3. Kişi	körâcâk	körâcâk(lâr)

Çağdaş Özbek Türkçesinde bu ek çok az kullanılır. Eski Özbek Türkçesinde rastlanmayan bu ek, çağdaş Özbek Türkçesine Oğuz grubu lehçelerinden girmiştir¹⁸⁶.

Üçüncü tür "niyet ifadeli gelecek zaman"dır; -mâqçı ekiyle yapılır:

	<i>teklük</i>	<i>çokluk</i>
1. Kişi	kelmâqçimân	kelmâqçimiz
2. Kişi	kelmâqçisân	kelmâqçisiz
3. Kişi	kelmâqçı	kelmâqçı(lâr)/kelişmâqçı

Bu kip "niyet, arzu, istek" ifade eder; "geleceğim, gelmek istiyorum, gelmek niyetindeyim" şekillerinde Türkiye Türkçesine aktarılabilir.

Dördüncüsü öğrenilen geçmiş zaman kipinin ikinci tipinin süreklilik bildiren tur- yardımcı fiili ile kaynaşıp kalıplaşmış şekliyle yapılır. Ünsüzle biten fiillere **-ädigän**, ünlüyle biten fiillere ise **-ydidigän** eki getirilir:

	<u>teklük</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	tiläydidigänmän (dileyeceğim)	tiläydidigänmiz
2. Kişi	tiläydidigänsän	tiläydidigänsiz
3. Kişi	tiläydidigän	tiläydidigän(lär)

	<u>teklük</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	kütädigän emäsmän (beklemeyeceğim)	kütädigän emäsmiz
2. Kişi	kütädigän emässän	kütädigän emässiz
3. Kişi	kütädigän emäs	kütädigän emäs(lär)

Özbek Türkçesinde gelecek zamanın edebi metinlerde çok az rastlanan “-gü + iyelik eki (+dir)” ile kurulan şekli de bulunmaktadır: kütgüm (bekleyeceğim), kütgüng, kütgüsi, kütgümüz, kütgüngiz, kütgüläri¹⁸⁷.

5. Geniş Zaman

Bu kip gelecek zaman anlamını da verdiği için "belirsiz gelecek zaman"da denir. **-(ä)r** ekiyle yapılır:

	<u>teklük</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	bilärmän (bilirim)	bilärmiz
2. Kişi	bilärsän	bilärsiz
3. Kişi	bilär	bilärlär/bilişär

2.b. TASARLAMA KİPLERİ

1. Şart Kipi

Şart kipi **-sä** ekiyle kurulur. Türkiye Türkçesindeki şart kipi daha çok "istek" ifade eder. Şart kipi için biz, geniş zamanın şartını (gelirsem, gelirsən) kullanırız. Özbek Türkçesinde ise "şart" ifadesi için de doğrudan doğruya şart ifadesi kullanılır.

¹⁸⁷ Rıdvan Öztürk, "Özbek Türkçesi", age., s. 328-329.

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	körsäm	körsäk
2. Kişi	körsäng	körsängiz
3. Kişi	körsä	körsä(lär)/körişsä

Özbek Türkçesinde genellikle pekiştirmeli mana ayrıntısı yaratmak maksadıyla şart kipine **-çi** eki bitişebilir: çüksäçi, bårsäkçi, bulmäsämçi

Ayrıca şart kipi "edi, ekän" ek-fiilleriyle de kullanılarak işin şartla yapıp yapılmadığını geçmiş zamanla ilişkiye girerek bildirir: qoyılsa edi, kelsä ekän, soräsä ekän, kelsäng edi

2. Gereklilik Kipi

Müstakil şekli yoktur; "keräk" kelimesi kullanılarak şu formüle göre kullanılır: **fiil + (i)ş + iyelik eki + keräk**

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	kelişim keräk	kelişimiz keräk
2. Kişi	kelişing keräk	kelişingiz keräk
3. Kişi	kelişi keräk	keliş(lär)i keräk

Türkiye Türkçesine "gelmem gerek, gelmem lâzım, gelmeliyim" şekillerinde aktarılabılır.

3. Emir Kipi

Emir çekiminde her şahıs için ayrı bir ek veya şekil vardır. Türkiye Türkçesinde olduğu gibi 1. ve 3. kişilerde "istemek" anlamı vardır.

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	keläy(in) (geleyim)	keläylik
2. Kişi	kel(gin)	kellingiz
3. Kişi	kelsin	kelsin(lär)

4. İstek Kipi

İstek çekimi üç şekilde yapılır.

Niyet ifadeli gelecek zaman" için kullanılan **-mâqçı** eki "gelmek istiyorum, gelmek niyetindeyim" anlamıyla istek için de kullanılır:

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	kelmâqçimän	kelmâqçimiz
2. Kişi	kelmâqçisän	kelmâqçisiz
3. Kişi	kelmâqçi	kelmâqçi(lär)/kelişmâqçi

İkincisi **-gäy (-käy, -qay)** eki ile çekimlenir. Daha çok edebi metinlerde görülen arkaik bir şekildir:

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	kütgäymän (bekleyeceğim)	kütgäymiz
2. Kişi	kütgäysän	kütgäysiz
3. Kişi	kütgäy	küt(iş)gäy

İstek kipini karşılamak için “-gü + iyelik eki +bâr/yoq + iyelik eki + kel-” kalıbı da kullanılır. Bu yapı Türkiye Türkçesindeki “-ası + iyelik eki + var/yok” ve “-ası + iyelik eki + gel-” kalıbına uygundur: kelgüm bâr (gelesim var), kelgüm yoq (gelesim yok), körgüm kelâdi (göresim geliyor)¹⁸⁸.

2.c. YETERLİK

Türkiye Türkçesindeki "bilmek" ve "-ama/-eme"ye karşılık Özbek Türkçesinde yeterlik için, olumluda da olumsuzda da “âl-” fiili kullanılır. Aşağıdaki formül tatbik edilerek yeterlik şekli elde edilebilir: **fiil + (ä) + âl + (olumsuzluk eki) + kip eki + şahıs eki**

Olumlu iktidar şeklinde tabîî ki olumsuzluk eki kullanılmayacaktır. Parantez içindeki -ä zarf-fiil eki de çok defa kullanılmaz: kelâldim veya kelâ âldim (gelebildim), kelâlmâdim veya kelâ âlmâdim (gelemedim), kelâlmâgänmän (gelemedim), kelâ âlibsän (gelebilmişsin), kelâ âlâmän (gelebileceğim, gelebilirim), kelâlmäsängiz (gelemezseniz), kelâ âlişim keräk (gelebilmeliyim)

-mâqdä ekiyle yapılan şimdiki zamanın, -mâqçi ekiyle yapılan gelecek zamanın yeterlik şekli yoktur.

2.d. FİİLLERİN BİRLEŞİK ÇEKİMİ

1. RİVAYET

Cevherî fiil olan e- "i-" fiili kullanılmak suretiyle basit çekimlerin rivayeti yapılır. Bunun için de e- fiilinin üstüne -gän ve -miş ekleri getirilir.

¹⁸⁸ Rıdvan Öztürk, “Özbek Türkçesi”, age., s. 330-331.

Öğrenilen Geçmiş Zamanın Rivayeti

-ekân ve -miş ekleriyle yapılır: âlâqasını üzgân ekân (alakasını kesmişmiş), qalgân ekân (kalmışmış), aytgân emiş sän (söylemişmişsin), ketgânmiş (gitmişmiş)

b. Şimdiki Zamanın Rivayeti

Şimdiki zaman sıfat-fiili olan -yâtgân ekinden sonra ekân getirilerek yapılır: şükr qılâyâtgân ekân (şükrediyormuş)

Geniş Zamanın Rivayeti

-âr ekinden sonra ekân veya emiş ekleri getirilerek yapılır: berârkân (vermiş), dârmân bolârkân (derman olurmuş), bolârmış (olurmuş).

2. HİKÂYE

Hikâye şekli e- (imek) fiiline -di eki getirilerek yapılır.

Öğrenilen Geçmiş Zamanın Hikâyesi

Öğrenilen Geçmiş Zamanın Hikâyesi, iki türdür: Birincisinde -gân, ikincisinde -(i)b eki kullanılır.

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	kelgân edim (gelmiştim)	kelgân edik
2. Kişi	kelgân eding	kelgân edingiz
3. Kişi	kelgân edi	kelgân edi(lâr)

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	körîb edim (görmüştüm)	körîb edik
2. Kişi	körîb eding	körîb edingiz
3. Kişi	körîb edi	körîb edi(lâr)

Şimdiki Zamanın Hikâyesi

Şimdiki Zamanın Hikâyesi iki türdür. Birincisinde (-a)yâtgân, ikincisinde -mâqdâ eki kullanılır.

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	kelâyâtgän edim (geliyordum)	kelâyâtgän edik
2. Kişi	kelâyâtgän eding	kelâyâtgän edingiz
3. Kişi	kelâyâtgän edi	kelâyâtgän edi(lär)

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	kelmâqdä edim (gelmekteydim)	kelmâqdä edik
2. Kişi	kelmâqdä eding	kelmâqdä edingiz
3. Kişi	kelmâqdä edi	kelmâqdä edi(lär)

Geniş Zamanın Hikâyesi

Olumlusu **-(ä)r**, olumsuzu **-mäs** ekiyle yapılır:

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	kelär edim (gelirdim)	kelär edik
2. Kişi	kelär eding	kelär edingiz
3. Kişi	kelär edi	kelär edi(lär)

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	kelmäs edim (gelmezdim)	kelmäs edik
2. Kişi	kelmäs eding	kelmäs edingiz
3. Kişi	kelmäs edi	kelmäs edi(lär)

Şart Kipinin Hikâyesi

Şahıs ekleri **e-** fiilinde değil, asıl fiilde bulunur:

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	kelsäm edi (gelseydim)	kelsäk edi
2. Kişi	kelsäng edi	kelsängiz edi
3. Kişi	kelsä edi	kelsä edi(lär)

Gereklilik Kipinin Hikâyesi

Gereklilik çekiminin sonuna **edi** getirilerek yapılır:

teklikçokluk

1. Kişi	kelişim keräk edi (gelmeliydim)	kelişimiz keräk edi
2. Kişi	kelişing keräk edi	kelişingiz keräk edi
3. Kişi	kelişi keräk edi	keliş(lär)i keräk edi

Hikâye çekiminin olumsuz ve yeterlik şekilleri, basit çekimlerde olduğu gibidir: kelmägän edim (gelmemiştim), kelmäyätgän edi (gelmiyordu), kelmäsäk edi (gelmeseydik), kelişingiz keräk emäs edi (gelmemeliydiniz), kelälgän edim (gelebilmıştim), kelälmäyätgän eding (gelmiyordun), kela älmäsäm edi (gelemeseydim).

Gereklik kipinin hikâyesinin olumsuzunda -mäslük eki de kullanılır: kelmäsligim keräk edi (gelmemeliydim), kelmäsliging keräk edi (gelmemeliydim)...

2.e. İMEK VE EKÄN FİİLİYLE YAPILAN İSİM ÇEKİMİ

İsim çekiminde şimdiki zaman veya geniş zamana kişi ekleri; geçmiş zaman ve şarta ise -e (imek) fiili getirilerek yapılır.

1. Geniş (veya Şimdiki) Zaman

İsmin sonuna doğrudan doğruya kişi ekleri getirilerek yapılır.

teklikçokluk

1. Kişi	Özbekmän (Özbeğim)	Özbekmiz
2. Kişi	Özbeksäñ	Özbeksiz
3. Kişi	Özbek(dir)	Özbekdir (ular)

teklikçokluk

1. Kişi	yäşmän (gencim)	yäşmiz
2. Kişi	yäşsäñ	yäşsiz
3. Kişi	yäşdir	yäşdir (ular)

2. Öğrenilen Geçmiş Zaman

teklikçokluk

1. Kişi	yäş ekänmän	yäş ekänmiz
2. Kişi	yäş ekänsän	yäş ekänsiz
3. Kişi	yäş ekän	yäş ekän(lär)

3. Görülen Geçmiş Zaman

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	bây edim	bây edik
2. Kişi	bây eding	bây edingiz
3. Kişi	bây edi	bây edi(lär)

4. Şart

Şart çekimi için **bolsä** ve **esä** kullanılır¹⁸⁹:

Kelinçäk **bolsä**, bir çöp bilän yerni çizgälär. "Gelinceğiz ise bir çöp ile yeri çiziyor."

Änäsi **bolsä** bälä bilän birgä... üydä yätädi. "Anası ise, çocukla birlikte... evde yatıyor."

Yigit **esä** Xälmätning bär-yoğini färq etälmäydiğän hälädäydi. "Genç ise, Halmet'in zenginliğini fark edemeyecek hâldeydi."

2.f. OLUMSUZLUK

Olumsuzluk eki **-mä**'dir. Türkiye Türkçesinde olduğu gibi, fiilden sonra **-mä** eki, sonra diğer ekler getirilerek olumsuzluk yapılır. Ancak bazı kiplerde farklılıklar vardır. Bunlar aşağıda gösterilmiştir.

Görülen geçmiş zamanın **-gän** ekiyle kurulan türünde **-mä** eki ile olumsuzluk yapılabilir: kelmägänmän (gelmedim), kelmägänsän (gelmedin)... Ancak bu kipte iki türlü olumsuzluk daha vardır.

Birinci türde "emäs" (değil) kelimesi, ikinci türde "yoq" kelimesi kullanılır. "yoq"lu şekilde olumsuzluk daha güçlüdür.

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	kelgän emäsmän (gelmedim)	kelgän emäsmiz
2. Kişi	kelgän emäsän	kelgän emässiz
3. Kişi	kelgän emäs	kelgän emäs(lär)

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	kelgänim yoq (gelmedim)	kelgänimiz yoq
2. Kişi	kelgäning yoq	kelgäningiz yoq
3. Kişi	kelgäni yoq	kelgän(lär)i yoq

¹⁸⁹ Volkan Coşkun, age., s. 84

Olumlusu **-(ä)r** ile yapılan geniş zamanın olumsuzu **-mäs** ile yapılır.

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	oqımäsmän (okumam)	oqımäsmiz
2. Kişi	oqımässän	oqımässiz
3. Kişi	oqımäs	oqımäs(lär)/oqışmäs

Niyet ifadeli gelecek zamanın olumsuzu "**emäs**" (değil) kelimesi ile yapılır: kelmâqçı emäsmän (gelmeyeceğim, gelmek istemiyorum)

Gereklilik kipinin olumsuzu da "**emäs**" ile yapılır: kelişim keräk emäs (gelmemeliyim), kelişing keräk emäs...

-mâqdä ekiyle yapılan şimdiki zamanın olumsuzu yoktur.

II.B. YAPIM EKLERİ

Türkiye Türkçesiyle Özbek Türkçesinde kullanılan yapım ekleri büyük oranda aynıdır. Ancak bazılarında küçük ses ayrılıkları vardır. Bu ayrılıklardan üçü önemlidir:

1. İçinde c sesi bulunan **-ci**, **-cilik**, **-nci** gibi ekler Özbek Türkçesinde ç'lidir: tilçi, temirçilik, ikkinçi.
2. Türkiye Türkçesinde yuvarlak şekilleri de bulunan **-lik**, **-li**, **-çi** gibi eklerin Özbek Türkçesinde sadece düz şekilleri vardır: yoqçilik (yoksulluk), köplik (çokluk), közli (gözlü), üçinçi (üçüncü). Bu tip eklerin kalın şekilleri de çok azdır: bârlıq (varlık).
3. Arapçada geçen mensubiyet eki **-î**, Özbek Türkçesinde **-iy** (bazan **-ıy**) şeklindedir: xususiy, sinfiy (sınıfsal), huquqıy (hukukî).

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Özbek Türkçesinde de yapım ekleri dört çeşittir.

1. İSİMDEN İSİM YAPAN EKLER

+ dâş: Refakat, ortaklık bildirir: yol+dâş, sir+dâş.

+(i)mtil, **+(i)mtir**: Renk bildiren kelimelerde anlamın zayıflığını vurgular: âk+ımtil (akımsı), qâra+mtir (karamtrak).

+(i)nçi: Sıra sayıları yapar: bir+inçi, ikki+nçi.

+äk: iç+äk (bağırsak), päst+äk (kısa, bodur)

+älä(si): üç+älä kitâb (her üç kitap), üç+äläsi (üçü birden).

+alâvi: üç+alâvi (üçü de), tört+alâvi (dördü de).

+ân: Sadece "bir" belirsiz sayı sıfatına gelir: bir+ân (bir, herhangi bir).

- +âr:** Sadece "bir" sayısına gelir: bir+âr (birer).
- +âv(i):** ik+âv (ikisi), beş+âvimiz (beşimiz). Beraberlik ifadesi taşır ve on sayısına kadar kullanılır.
- +âv lâ n:** üç+âv lâ n (üçümüz). Beraberlik ifadesi taşır ve on sayısına kadar kullanılır.
- +bâd:** ömr+bâd (ömür boyu).
- +bân:** dârvâzâ+bân (kaleci).
- +çâ:** Küçültme ekidir: kitâb+çâ (kitapçık), kuş+çâ (kuşçuk), oğul+çâ (oğulcuk). Millet ve kavim isimlerinin belirtilmesinde de kullanılır: Rus+çâ.
- +çân:** kûrâş+çân (savaşçı), xayâl+çân (hayalperest).
- +çânlik:** oy+çânlik (düşünceli olma durumu).
- +çaq/+çäk:** Küçültme ve sevgi bildirir: tây+çaq (küçük tay), kelin+çäk (gelin), qozi+çaq (kuzucuk).
- +çi:** bâlıq+çi, millât+çi (milliyetçi), temir+çi.
- +çil:** dârd+çil (hastalıklı, çabuk hastalanır).
- +çilik:** Soyut isimlerin yapılmasında kullanılır: kâm+çilik (eksiklik, kusur), qıyn+çilik (zorluk), millât+çilik (milliyetçilik).
- +dâr:** din+dâr, xabâr+dâr (haberdar).
- +doz:** Meslek ismi yapar: kavüş+doz (terlikçi, terlik diken).
- +gâh:** câng+gâh (savaş alanı).
- +gâr:** cävâb+gâr (sorumlu), sävdâ+gâr (tüccar), sävun+gâr (sabuncu).
- +gi (+ki, +qı):** Mensubiyet ve aidiyet sıfatları yapar, isim olarak da kullanılır: yâz+gi (yaza ait), iç+ki (içe ait).
- +gin:** ğam+gin (gamlı, hüznülü).
- +ginä (+kinä, +qına):** Küçültme ekidir: âz+ginä (azıcık), bâlä+ginä (balacık).
- +İş:** kök+iş (mavimsi), âq+iş (akımsı).
- +kâş:** ârâvâ+kâş (arabacı), çâfâ+kâş (cefakeş).
- +lâb:** on+lâb (onlarca), ming+lâb (binlerce), yüz+lâb (yüzlerce).
- +lâq (+alâq):** Küçültme ekidir: tây+lâq (küçük tay), qız+alâq (kızcağırz),
- +lây:** Pekiştirme veya kuvvetlendirme ifade eder: bütün+lây (bütünüyle).
- +li:** küç+li (güçlü), tâcribâ+li, Tâşkent+li.
- +lik:** Soyut ve somut isimler yapar: âtä+lik (babalık), bâlä+lik, tâzâ+lik, dârs+lik (ders kitabı).
- +mâk:** Küçültme ekidir: köl+mâk (gölcük, küçük su birikintisi).

- +mänd:** kəsäl+mänd (hastalıklı), dävlat+mänd (zengin).
+näk, +naq: çây+näk (demlik), ğazab+naq (gazaplı).
+püz: âş+püz (aş pişiren, aşçı).
+raq: Sıfatlarda üstünlük derecesi yapar: yâmân+raq (daha kötü), keksä+raq (daha yaşlı).
+siz: İsimlerden olumsuz sıfatlar yapar: âtä+siz (babasız), çek+siz (sınırsız).
+şunäs: şârq+şunäs (şarkiyatçı, şarkı bilen).
+tä: ikki+tä (iki tane), bit+tä (bir tane).
+täçä: on+täçä (on kadar), yüz+täçä (yüz kadar). Tahmin ifadesi taşır.
+tädän: beş+tädän (beşer), on+tädän (onar).
+väççä: bây+väççä (zengin çocuğu), tâġa+väççä (dayı oġlu).
+vân: bâġ+vân (bahçıvan).
+vâr: ümid+vâr (ümitvar).
+vây: nân+vây (fırıncı).
+vâz: kâptâr+vâz (güvercin seven, besleyen).
+xân: kitâb+xân (kitap okuyan).
+zädä: äläm+zädä (elemzede, eleme maruz kalan).
+zâr: bâtqâq+zâr (bataklik yer), gülzâr.
ba+: Sıfat yapar: bâ+kuvvât (kuvvetli).
be+: Olumsuz sıfat yapar: be+pul (parasız).
häm+: häm+fıkr (hemfikir), häm+râh (yoldaş).
nâ+: Olumsuzluk yapar: nâ+toġri (doġru olmayan).
ser+: ser+suv (sulu, suyu çok olan).

2. İSİMDEN FİİL YAPAN EKLER

Bu gruba giren eklerin sayısı, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi azdır.

- +(ä)r-:** özgä+r- (deġiş-), qayġu+r- (kaygılan-), aq+r- (aġar-).
+(ä)y-: keng+äy- (genişle-), köp+äy- (çoġal-)
+ä-: ât+ä- (adlandırmak), boş+ä- (boşal-, serbest ol-), çuldir+ä- (şarıldamak), ört+ä- (alevlen-, kızış-).
+äl-: tüz+äl- (düzel-, iyileş-)
+ât-: yoq+ât- (yok et-, kaybet-)
+i-: Geçişsiz fiiller yapar: tinç+i- (sakinleş-, durul-)
+ik-: âç+iq- (acıq-).

+ir-: gäp+ir- (konuş-, söz söyle-).

+kâ-: is+kâ- (kokmak).

+lä-: Çok işlek bir türetme ekidir: qät+lä- (katlamak), iş+lä-(işle-), em+lä- (tedavi et-, ilaçla-), oy+lä- (düşün-).

+pi-: yel+pi- (yelpazeyle serinle-, havalan-).

+pür-: tü+pür- (tükür-).

+rä-: qâq+rä- (kuru-, kuru hale gel-).

+si-: az+si-n- (azımsa-).

+sirä-: suv+sirä- (susa-), uyqı+sirä- (uykusu gel-).

3. FİILDEN İSİM YAPAN EKLER

(-i, -ı)m: bil-im, kiy-im (giyecek), yut-um (yudum), qâtlä-m (kat, katman).

(-i, -ı)k: İşlek bir ektir: kürä-k (kürek), kes-ik, tilä-k (dilek), qışlâ-q, âç-lıq (açık).

(i)nç: sev-inç, qorq-inç).

-(u)vçı: oqıt-uvçı (öğretmen), oq-uvçı (öğrenci), tik-uvçı (terzi), tinglâ-vçı (dinleyici).

-â(n)giç: Sıfat yapar: bil-â(n)giç (çok bilen).

-âgân: Sıfat yapar: bil-âgân (bilgili, tecrübeli).

-çâq: târtın-çâq (çekingen), mâqtân-çâq (övüngen).

-çıq: sirgän-çıq (kaygan).

-di: yığın-di (yığıntı, topluluk).

-gı (-ki, -qı): süpür-gi (süpürge), sez-gi (sezgi), tep-ki (tekme), yâqıl-ğı (yakacak).

-gıç (-qıç, -kiç): körsätkiç (gösterge, dizin), qıs-qıç (kerpeten, kısaç), yırt-qıç (yırtıcı).

-gın (-kin, -qın): uç-qun (kıvılcım), yân-ğın (yangın), kes-kin.

-gur: bolmä-gur gap (olmayacak söz).

-ikli: sev-ikli (sevgili, yâr).

-in: kel-in (gelin), yaşır-in (gizli), ek-in.

-kâ: til-kâ (dilim, parça).

-kir: öt-kir (keskin).

-qak: qaç-qaq (kaçak), bat-qâq+lıq (bataklık).

4. FİILDEN FİİL YAPAN EKLER

- ä-**: Kök fiilin anlamını pekiştiren fiiller türetir: bur-ä- (bur-), sor-ä- (sor-), ölç-ä- (ölç-).
- (**i**)l-: Edilgen çatı ekidir: sorä-l- (sorul-), äyt-il- (söylen-), qämä-l- (tutuklan-), küt-il- (beklen-).
- (**i**)n-: Dönüslü çatı ekidir: kiy-in- (giyin-), paqlä-n- (temizlen-), yuv-in- (yikan-).
- (**i**)ş-: cäylä-ş- (yerleş-), yärdämlä-ş- (yardımlaş-), yengillä-ş- (hafifleş-).
- (**i**)t: Ettirgen çatı ekidir: oqı-t- (okut-), özgär-t- (değiştir-).
- dir-**,(-**tir-**): Ettirgen çatı ekidir: ye-dir- (yedir-), sevin-tir- (sevindir-), ayt-tir- (söylet-).
- giz-** (-**gız-**, -**gaz-**, -**gäz-**; -**kız-**, -**kaz-**, -**qız-**, -**qaz-**): Ettirgen çatı ekidir: kör-gäz- (göster-), ot-qäz- (oturt-), kir-giz-(girdir-), bit-kiz-(bitir-), tut-qaz-(tuttur-).
- ir**: piş-ir- (pişir-).
- iz-** (-**ız-**): em-iz- (emzir-), aq-ız- (akıt-).
- mä-** : çıkarıl-mä-, çöçi-mä- (korkma, korkuya kapılma).
- qılä-**: tart-qılä- (çekip çekiştir-).
- sät-**: kör-sät- (göster-).

SIFAT-FİİLLER

Özbek Türkçesindeki sıfat-fiiller şunlardır:

- (**ä**)yätgän: Az görülen bir sıfat-fiil eki olup Türkiye Türkçesine -mekte olan şeklinde çevrilebilir: keläyätgän (gelmekte olan), yäzäyätgän qız (yazmakta olan kız), yäğäyätgän yämğır (yağmakta olan yağmur).
- (**a**/-**y**)digän: Çok kullanılan bir sıfat-fiildir. Türkiye Türkçesine "-an" ve "-acak olan" şekillerinde aktarılabilir: bu fänläрни okıtädigän okıtuvçılär (bu dersleri okutmakta olan öğretmenler), yäzädigän kitäbim (yazmakta olduğum kitap), ölik yığädigän ärävälär (ölü toplayan arabalar)
- äcäk**: Az görülen bir sıfat-fiil ekidir. Yazı dilinde nadiren görülür, konuşma dilinde Türkmenceleşmiş ağızların dışında hiç kullanılmaz¹⁹⁰: yäzäcäk bälä, keläcäğini bilämän (geleceğini biliyorum), boläcäk özgäriş (olacak değişiklik)

¹⁹⁰ Stefan Wurm, agm., s. 170

- ar:** âkar suv, körür köz, källä kesär (haydut). Olumsuzu da **-mäs** ile yapılır: âkmäs suv, körmäs köz, ölmäs şâir
- ärli:** Çok kullanılan bir sıfat-fiil değildir: tüşünärli söz (anlaşılabilir söz), yetärli pul (yeterli para), işänärli (inanılır, güvenilir).
- gän (-kän, -qan):** Türkiye Türkçesine **-dlk** diye aktarılır: körgänimni aytib (gördüğümü söyleyip), qorqqaniga qalbini açärmidi? (korktuğuna kalbini açarmıydı?), Men şâir ekänimni äytdim (Ben, şair olduğumu söyledim), buni yâzgänningizgä işänmäymän (bunu yazdığınıza inanmıyorum).
- gän:** **-an/-en** manasını verir: kelgän adäm (gelen adam), oqıgän balä (okuyan çocuk), ketgänlär (gidenler). Olumsuzu başına **-mä** getirilerek yapılır: kütilmägän hädisä (beklenmeyen hadise), körilmägän qâr (görülmeyen kar).
- iş:** İsim-fiil olan bu ek bazen sıfat-fiil işleviyle de kullanılmaktadır: nimä qılışını bilmädi (ne yapacağını bilmedi), ertägä ketişingizni bilämän (yarının gideceğinizi biliyorum).
- miş:** Az kullanılan bir sıfat-fiil ekidir: ötmüşni ilâhiyläştirgänsän (geçmiş Tanrılaştırmışsın), ötmüş mädäniyät (geçmiş medeniyet), oqımışli kişi (okumuş kişi)
- uvçil/-uçi:** Bu şekiller durmadan alışkanlık veya meslek icabı yapılan iş ve hareketi bildirirler: bu üydä turuvçil kişilär (bu evde duran kişiler), oquvçilär (öğrenciler).

ZARF-FİİLLER

Özbek Türkçesinde görülen zarf-fiiller şunlardır:

- (i)b, (bân):** Türkiye Türkçesindeki ile aynıdır: üygä kirib otirdi (eve girip oturdu), külib külib sözlädi (gülüp gülüp konuştu), üygä kirmäb (eve girmeyip); kelibän (gelip).
- ä/-y:** Tek başına kullanılmaz. Ya tekrar halinde, ya birleşik fiillerde kullanılır: kelä kelä (gele gele), oqıy oqıy (okuya okuya), âçlıkdän qırlı başlädi (açlıktan kırılmaya başladı), äytä başlädi (söylemeye başladı), oqıy äldi (okuyabildi).
- gäç:** Türkiye Türkçesindeki "hemen, anında" anlamlarını veren **"-maz/ -mez"**, **"-ınca/-ince"** anlamlarını verir: xätni oqıp bolgäç ätämğä qaytärdim (mektubu okur okumaz babama verdim), ätäsini körmägäç yığläy başlädi (babasını görmeyince ağlamaya başladı), mäktäbgä kirgeç (mektebe girince)

- gâli**: "-gâni" ile aynı anlama gelir: sizgä pul bergâli keldim (size para vermek için (vermeye) geldim).
- gändä**: Türkiye Türkçesine "-dığında, -dığı zaman" şekliyle aktarılabilir: Änvär kelgändä (Enver geldiğinde), seni körgändä (seni gördüğüm zaman).
- gâni**: Türkiye Türkçesine "-mak için" şeklinde çevrilebilir: giläs sâtgâni bázârga bârdim (kiraz satmak için pazara vardım).
- gâniçä**: "-dığı şekilde, -dığı üzere" anlamını verir: bilgäniçä äytä başladi (bildiği şekilde anlatmaya başladı).
- günçä**: "-incaya kadar" anlamını verir: ätäm kelgünçä men gazeta oqıdım (babam gelinceye kadar gazete okudum).
- e-kän**: İsim fiilinin zarf-fiil şeklidir: qol çözärkän (el uzatırken), bâr ekän (var iken).
- masdän**: Türkiye Türkçesine "-madan" ve "-maksızın" şekliyle çevrilebilir: quyâş bätmäsdän (güneş batmadan), başka gäp äytmäsdän çıqıp ketdi (başka söz söylemeksizin çıkıp gitti).
- mây**: Türkiye Türkçesine "-madan" olarak çevrilir: ölmây yâzgä çıdqık (ölmeden yaza çıktık), kitâpni oqmây (kitabı okumadan).

HAREKET ADLARI

Özbek Türkçesinde hareket adları üç türlü ekle yapılır.

1. **-(i)ş**: Özbek Türkçesinde istisnasız olarak bolca kullanılan bir hareket eki dir: özgäriş (değişme), boliş (olma), köriş, âliş, beriş, oqış. Olumsuzu da -**mä** ekiyle yapılır: yâzmâş (yazmama), almâş, oqmâş.
2. **-mâq**: Türkiye Türkçesinde olduğu gibidir: oqmâq (okumak), sevmâq, bilmâq, gaplaşmâq (konuşmak). Olumsuzu esasen **-mäslük** eki, kısmen de **emäs, tügil** sözleriyle yapılır.
3. **-(u)v**: Özbek Türkçesinde bu ekle oluşan fiil biçimlerini de hareket adlarına dahil etme eğilimi vardır: yâzuv (yazma), oquv (okuma), körüv (görme).

III. KELİME TÜRLERİ

III.1. ZAMİRLER

a. Kişi Zamirleri

Kişi zamirleri Türkiye Türkçesindeki gibi olup, sadece küçük ses farklılıkları gösterir. Özbek Türkçesinde kişi zamirleri şunlardır:

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	men	biz
2. Kişi	sen	siz
3. Kişi	u	ulär

"siz" çokluk II. şahıs zamiri olmakla birlikte, nezaket ifadelerinde II. teklik şahıs için de kullanılmaktadır. Dolayısıyla, II. çokluk şahsın teklikle karışmaması için, II. çokluk için ayrıca "sizlär" biçimi kullanılır."ular" zamiri de nezaket ifadelerinde teklik III. şahıs için kullanılabilir. İsimlere gelen hâl ekleri zamirlere de aynen gelir: mengä (bana), ungä (ona), sendä, ulärdän, bizni (bizi), sizning (sizin). Ancak men ve sen zamirlerinin ilgi ve yükleme hâllerinde ek başındaki "n" düşer: mening (benim), sening (senin), meni (beni), seni.

b. Dönüşlülük Zamiri

Dönüşlülük zamiri "öz"dür.

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	özim (kendim)	özimiz
2. Kişi	özing	özingiz
3. Kişi	özi	özläri

c. İşaret Zamirleri

Özbek Türkçesinde işaret zamirleri, bu, şu, u'dur.

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	bu	bulär
2. Kişi	şu	şulär
3. Kişi	u, öşä	ulär

Örneklere görüldüğü gibi, zamirler çokluk ekini aldığı zaman araya zamir n'si girmez. Ancak, hâl eklerini alınca araya zamir n'si girer: bungä (buna), ungä (ona), bundä, undän. Ayrıca "uşbu" zamiri de Özbek Türkçesinde bolca kullanılır.

d. Belirsizlik Zamirleri

Özbek Türkçesindeki belirsizlik zamirleri şunlardır:

älläqacän (kim bilir ne zaman), älläqandäy (kim bilir nasıl), älläqaysı (kim bilir hangi), ällänärsä (bir şey), ällänime (ne olduğu bilinmeyen, bir şey), älläqançä (birkaç), älläqayergä (bir yere), äyrim (bazı, kimi), bäzi (bazı), bäzi birlär (bazıları, kimileri), biräv (biri, birisi), bir qançä (bir kaç), bir neçä (birkaç), bir närsä (bir şey), hämmä (hepsi), heç kim (hiç kimse), kimdir (biri, birisi), kimsä (kimse), qay bir (hangi bir), qaysı bir (herhangi biri), nimädür (bir şey, herhangi bir şey).

e. Soru Zamirleri

Özbek Türkçesindeki başlıca soru zamirleri şunlardır: qaysı (hangi), kim/kimlär (kim, kimler), nimä (ne), qandäy (nasıl), qanı (hani), qançä (kaç), neçä (kaç), qayer (nere), qayâq (nere).

III.2. SIFATLAR

III.2.a. Niteleme Sıfatları

Varlıkların özelliklerini, vasıflarını, yapılarını bildirmektedirler: yaxşı kişi, kättä üy (büyük ev), qärä tâş (kara taş), yâmân xâtin (yaman hatun) vs.

III.2.b. Belirtme Sıfatları

Belirtme sıfatları varlıkların yerlerini, sayılarını, soru durumlarını ve belirsizlik şekillerini belirtirler. kendi arasında dörde ayrılabiliriz:

2.b.1. İşaret Sıfatları

Özbek Türkçesinde işaret sıfatları "bu, şu, u ve öşä"dür. "bu" yakını, "şu" biraz uzağı; "u" ve "öşä" ise en uzağı işaret eder: bu üy (bu ev), şu mähäl, u yâq (o taraf), öşä keçä (o gece).

2.b.2. Sayı Sıfatları

Kendi arasında dörde ayrılmaktadır.

Asıl Sayı Sıfatları

İsimlerin önüne gelerek onların asıl sayısını belirten bu sayılar, Türkiye Türkçesiyle aynı olup sadece bazı ses değişimleri gösterir: bir, ikki, üç, dört, beş, altı, yetti, sekkiz, toqqız, on, yigirmä (yirmi), ottiz, qırq, ellik, ältmiş, yetmiş, seksän, toqsän, yüz, ming (bin), million, milliard.

Sıra Sayı Sıfatları

Asıl sayıların sonuna +(i)nçi eki getirilerek yapılır: bir+inçi kün, ikki+nçi üy (ikinci ev), alti+nçi yil, toqqız+inçi äy (dokuzuncu ay).

Kesir Sayı Sıfatları

yärim (yarım), yärim yol (yarı yol), bir yärim säät (yarım saat), yarım häzil yarım çin (yarı şaka yarı ciddi).

Üleştirme Sayı Sıfatı

Türkiye Türkçesinde sayıların üzerine gelerek üleştirme sıfatı yapan "+er" eki, Özbek Türkçesinde sadece bir sayısına gelir: bir+är kün (bিরer gün)

Ayrıca "+täädän" eki de bir üleştirme sıfatı yapan ektir: beş+täädän älmä (beşer elma), on+täädän kişi (onar kişi).

Özbek Türkçesinde ayrıca sayılara getirilerek topluluk sayı sıfatları yapan -älä, -läb, -täçä, -äv, ävlän, -älävi ekleri vardır: onläb (onlarca), yüzläb (yüzlerce), mingläb, ontäçä (on kadar), törtäv (her dördü), üçävlän (üçü), törtälävi (her dördü, dördü de)¹⁹¹.

2.b.3. Belirsizlik Sıfatları

Başlıca belirsizlik sıfatları şunlardır: birän: birän şäir (bir şair), bir neçä: bir neçä kün (bir nice gün), bäzi: bäzi künlär (bazı günler).

2.b.4. Soru Sıfatları

Soru sıfatları şunlardır: qay: qay kişi (hangi kişi), qaysi: qaysi kitäb (hangi kitap), qanaqa: qanaqa kuyäş (nasıl bir güneş), qandäy: qandäy işler (nasıl işler).

¹⁹¹ Rıdvan Öztürk, "Özbek Türkçesi", age., s. 316-317.

Özbek Türkçesinde sıfatların karşılaştırılması +râq ekiyle yapılır: yaxşırâq (daha iyi), tezrâq (daha tez).

Pekiştirme derecesi de m, p gibi harflerle yapılır: yämyäşil (yemyeşil), âp-âçik (apaçık), qıpqızil, qâpqâra (kapkara).

III.3. ZARFLAR

3.1. Zaman Zarfları

İş ve hareketin olduğu zamanı, vakti gösterir. Özbek Türkçesindeki bazı zaman zarfları şunlardır:

bügün (bugün), endi (şimdi), song (sonra), ertä (yarın), ertäläb (sabahleyin), keyin (sonra), keçä (akşam, gece), hâzir (şimdi), ävväl, qâdim (eskiden), âldin (önceden), bultur (geçen yıl), songrä (sonra), häli (hâlâ, henüz), dârhâl (derhal), tün (gece), hämişä (hep, daima), bâyä (az önce), keyin (sonra), burun (önce).

3.2. Yer Zarfları

İş ve hareketin yapıldığı yeri bildirir. Özbek Türkçesinde bazı yer zarfları şunlardır: bundä (burada), undä (orada), âst (alt), päst (alt, aşağı), ârt (art, geri), âld (ön), tâşqari (dışarı), üst (üst), yuqari (yukarı), ârqa (arka), içkäri (içeri), beri, nâri (öte, ora, ileri), toгри (doğru).

3.3. Nitelik (Durum) Zarfları

İş ve hareketin yerine getirilme tarzını bildirir. Özbek Türkçesinde bazı nitelik zarfları şunlardır: dârhâl, birdän, birge (birlikte), mäcburän, täsädifän, qahrämänlärcä, härhäldä, şundäy (şöyle), undäy (öyle), munaqa (böyle), cim (sessiz), ästä (yavaş), qaytä (tekrar), birmäbir (bir bir), birgä (birlikte).

3.4. Miktar Zarfları

İş ve hareketin miktarını bildirir: piçä (azıcık, biraz), biräz, säl (biraz, birazcık), äzmunçä (az, azıcık), äncä (biraz, o kadar), köp (hep, çok), hiylä (hayli), ärtıq (çok, fazla), çäksiz (sınırsız), cüdä (çok), eng (en), mol (bol), käm (az).

3.5. Soru Zarfları

Fiilleri, zarfları ve sıfatları soru ilgisıyla belirleyen zarflardır: Özbek Türkçesinde bazı soru zarfları şunlardır: qandäy (nasıl), neçük (nasıl), negä (niye), nimä üçün (ne için), qaçân (ne zaman).

III.4. EDATLAR

Tek başlarına anlamları olmayan, hiçbir nesne ve hareketi karşılamayan anlamlı kelimelerle birlikte kullanılarak onları destekleyen, gramer vazifesi gören kelimelerdir. Ünlemler, bağlaçlar ve son çekim edatları olmak üzere üç çeşit edat bulunmaktadır.

4.1. Ünlemler

His ve heyecanları ifade etmek için kullanılan kelimelerdir. Özbek Türkçesindeki başlıca ünlemler şunlardır: âh (ah), â (ah, eh), uh, uf, âv (of), tûf (tüh), oho, âbbâ (abov, vay), vây (vay), ättäng (vah, yazık), e, ey, häy (hey), äyâ (ey), änä (işte), hä (evet), hävvâ (evet, olur), läbbây (peki, buyur), bâlli (güzel, aferin), âri (evet), bäs (tamam), xop (peki, tamam), yoq 'yok, hayır), mäyli (olur, uygun)¹⁹².

4.2. Bağlaçlar

Kelimeleri, kelime gruplarını, cümleleri şekil ve anlam bakımından birbirine bağlayan, bunlar arasında ilgi kuran kelimelerdir. Özbek Türkçesindeki başlıca bağlaçlar şunlardır: vä (ve), bilän (ile), yänä (ve), yâki (veya), yâ (ya), yâhud (yahut), nä...nä (ne...ne), häm...häm (hem...hem), xâh...xâh (ister...ister), mäyli...mäyli (ister...ister), ägär (eğer), äftidän (galiba), bâlki (belki), başârti (şayet, eğer), ehtimâl (belki), çünânçi (mesela), ämmâ (ama), äynıqsä (özellikle), lekin (lakin), xuddi (sanki, güya), faqât (fakat)¹⁹³.

4.3. Son Çekim Edatları

Özbek Türkçesinde görülen başlıca son çekim edatları şunlardır:

- Yalın ve ilgi halinden sonra kullanılanlar: bilän (ile), kâbi (gibi), dek (gibi), üçün (için), arqâli (yoluyla), boyi (boyu), boyıçâ (boyunca), boylâb (boyunca), çağlı (kadar), misalı (gibi), ornigä (yerine), sâbâbli (dolayı), sârı (doğru), säyin (her, -dıkça), singäri (gibi), yängliğ (gibi).
- Yönelme halinden sonra kullanılanlar: qadâr (kadar), qarşı (karşı), körä (göre), tamân (doğru), binaän (binaen), dair, davur (kadar), qärâb (doğru), qärägändä (göre), qärämäsdän (rağmen), qärämây (rağmen), qärätä (doğru).
- Ayrılma halinden sonra kullanılanlar: aldın (önce), ävväl (önce), başqä (başka), başläb (itibaren), beri, böläk (başka), täşqârı (başka), özgä (özge), burun (önce), buyan (beri), keyin (sonra), song (sonra)¹⁹⁴.

¹⁹² Rıdvan Öztürk, *Özbek Türkçesi El Kitabı*, Çizgi Kitabevi, Konya 2005, s. 91-93.

¹⁹³ Rıdvan Öztürk, *age.*, s. 85-87.

¹⁹⁴ Ertuğrul Yaman, *Özbek Türkçesinde Edatlar*, Gazi Kitabevi, Ankara 2005, s. 35-148.

UYGUR
TÜRKHÇESİ

1. UYGUR ADI

Uygur adı ilk olarak Bilge Kağan yazıtında, Uygur ilteberinin adı vasıtasıyla geçmektedir. Bilge Kağan yazıtından başka, Uygur adına, Karabalgasun, Şine Usu, Tez II, Suci, İyme ve Şivet-Ulan yazıtlarında da rastlanmaktadır. Çin kaynaklarında Uygur adı; Hui-hu, Hui-ho, Hoi-ho, Wei-ho, Wei-wu gibi şekillerde geçer. Ayrıca, 1283 numaralı Pelliot yazmaları içerisinde, 787-843 yılları arasında, Tibet'e giden beş Uygur elçisinin raporları münasebetiyle, Uygur adı Tibetçe Ho-yo-hor şeklinde transkribe edilmiştir. Bütün bu değişik yazılışlar, Uygur adını karşılamaktadır¹⁹⁵.

Kaynaklarda değişik şekillerde geçen Uygur adının manası ve etimolojisi hakkında çeşitli görüşler vardır. Kaşgarlı Mahmut'un Divanü Lûgati't-Türk'te belirttiğine göre; Zulkarneyn Uygur iline yaklaştığında, kendisine karşı koyan Türklerin kıyafetlerini ve savaşçılıktaki ustalıklarını görünce şaşırmış ve onlara "inanzhozorend" (başkasına muhtaç olmadan yaşayan, avcılığı iyi bilen) adını vermiştir. Kaşgarlı, "hozorend" kelimesinin "hozor"a, sonra da "Uygur"a dönüştüğünü kaydetmiştir¹⁹⁶.

Ebulgazi Bahadır Han, Şecere-i Türk'te Uygur adının, bunlara, Oğuz Kağan tarafından verildiğini ve kelimenin "itaat edici" anlamında olup, "uy-" kökünden geldiğini belirtmiştir. Radloff, Kutadgu Bilig için yazdığı ön sözde, bir rivayete dayanarak, Uygur kelimesinin "birleşenler", "işbirliği yapanlar" manasını taşıdığını söylemektedir. Yine Dr. Rıza Nur da Uygur kelimesinin Türkçede "yapışır, uyar" manasına geldiğini, dolayısıyla kelimenin "birleşici, birleşen, uyuşan" anlamında olması gerektiğini kaydetmektedir¹⁹⁷. Prof. Dr. Sultan Mahmut Kaşgarlı da Radloff ve Dr. Rıza Nur'un görüşlerini benimseyerek, kelimenin "birleşen, birleşici, uyuşan" anlamlarına geldiğini söylemektedir¹⁹⁸.

Bu görüşlerden başka, Bacot'a göre kelime "şahin gibi hızlı hücum eden, orman halkı" anlamındadır. Nemeth de kelimenin "takip etmek"ten türemiş olduğunu belirtmektedir. Uygur kelimesinin genellikle, Uy-gur şeklinde geliştiği,

¹⁹⁵ Saadetin Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, AKM Yay., Ankara 1997, s. 11-12

¹⁹⁶ Sultan Mahmut Kaşgarlı, *Çağdaş Uygur Türkleri'nin Edebiyatı*, KB Yay., Ankara 1998, s. 2

¹⁹⁷ Sultan Mahmut Kaşgarlı, *age.*, s. 1

¹⁹⁸ Sultan Mahmut Kaşgarlı, *age.*, s. 3

"akraba, müttefik" anlamlarını taşıdığı kabul edilmektedir. Hamilton'a göre On Uygur adı da "On Müttefik" demektir¹⁹⁹.

2. UYGUR TÜRKLERİNİN TARİHİ

Uygur Türkleri, çoğu Çin Halk Cumhuriyeti'nin Şincan Uygur Özerk Bölgesi'nde, yani Doğu Türkistan'da olmak üzere Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Afganistan, Pakistan ve Hindistan topraklarında yaşarlar. Türklerin en eski yerleşme alanlarından biri olan ve Türk kültürünün en zengin yadigarlarını sinesinde barındıran Doğu Türkistan, Makedonyalı İskender'in MÖ 326'da mağlup edilmesinden sonra MÖ 300 yıllarından itibaren Türk birliğini kurma çabaları içine giren Hun Devleti'ne bağlanır²⁰⁰.

Hun Devleti'nin bocalama devresinde Kuzeydoğu Asya'da Selenga nehrinin batısından, Yenisey nehrinin başına kadar uzanan sahaya yerleşen Uygurlar, VI. yüzyılda Juan-Juanlarla savaşarak güneyde kendilerine küçük bir devlet kurarlar. Yarım asırlık bir devreden sonra zayıflamaya başlayan Uygurlar, 606 tarihinde Göktürk Devleti'nin idaresine girerler. 745 yılında Göktürk Kağanlığı'nı yıkarak Ötüken Uygur Devleti'ni kurarlar. Bu devlet de 840 yılında Kırgızların saldırısıyla son bulur²⁰¹. Bu saldırının ardından gelen yenilgiden sonra Uygurlar kitleler halinde Güney'e ve Batı'ya göç ederek yurtlarını terk ederler. Bir kısmı Çinlilere, bir kısmı Karluklara karışır. Diğer bir kısmı da Çin'in Kansu eyaletine yerleşir. En büyük grup ise Tarım Havzası'na yerleşerek burada Hoço-Uygur Devletini kurarlar²⁰².

Doğu Türkistan daha sonraları Moğol ayaklanmasına ve yayılmasına maruz kalır. 1209 yılında Cengiz Han bölgeyi ele geçirir. Ülke 1227'den sonra Cengizsoğullarından Çağataylara bağlanır. Çeşitli siyasal olaylar sonunda XV-XVI. yüzyıllarda bölgenin bir bölümü Moğollar, bir bölümü Çinlilerce yönetilir. 1759'da Doğu Türkistan Çin'in saldırısına uğrar. XVII. yüzyıl sonunda bölgenin denetimi Çinlilerin eline geçer. Bu tarihten sonra 100 yıllık dönem içinde yüzlerce kez Çinlilere isyan edilir ama hepsi de kanlı bir şekilde bastırılır. 1870 yılında Doğu Türkistan'ın özgürlük savaşçısı Yakup Bey, başkent Kaşgar olmak üzere Doğu Türkistan'da bağımsız bir devlet kurar. 17 yıl bağımsız olarak yaşayan bu devlet 1877 yılında Çin ve Rusya'nın anlaşmasıyla ortadan kaldırılır²⁰³.

¹⁹⁹ Saadetin Gömeç, age., s. 12-13

²⁰⁰ Nevzat Özkan, age., s. 89

²⁰¹ Ahmet Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi*, İstanbul 1984, s. 149

²⁰² Metin Akar-Sebahat Deniz-Fahrünnisa Bilecik, *Türk Dünyası Çağdaş Edebiyatı, Yesevi Yay.*, İstanbul, 1994, s. 165

²⁰³ Fuat Bozkurt, age., s. 545

Yarım asrı geçen bir dönemden sonra 1931'de Türklerin başlattığı isyanlar Rusya'nın da yardımıyla Çin tarafından 1933'te bastırılmıştır. 1937 yılında mücadele yeniden başlamış ve 1944'te başlayan İli ayaklanmasının ardından 12 Kasım 1944'te Ali Han Töre'nin önderliğinde Şarkî Türkistan Cumhuriyeti yeniden ilan edilmiştir. Çin ve Rusya tehdidi arasında kalan yeni cumhuriyet, Çin yönetimiyle anlaşarak varlığını korumaya çalışmışsa da, 1949'da komünist Çin yönetimine teslim olmaktan kurtulamamıştır²⁰⁴. Doğu Türkistan 1955'te Sinkiang-Uygur Özerk Bölgesi adıyla Çin'e bağlı bir bölge haline getirilmiştir²⁰⁵.

Bugün Doğu Türkistan'da Çin'e bağlı olarak yaşayan Uygur Türkleri siyasi baskı, ekonomik sömürü, kültürel eritme, ekolojik tahribat ve ırki aşağılamaya maruz kalmaktadır. Çin yönetimine karşı yapılan her direniş kanlı bir şekilde bastırılmakta ve Uygur Türkleri tedrici bir Çinileştirme siyasetine maruz kalmaktadırlar²⁰⁶.

3. UYGUR TÜRKÇESİ

Türk dili tarihinde önemli bir yeri olan Uygur Türkçesi, kendi içinde iki döneme ayrılır. Birincisi, Eski Uygurca dediğimiz ve Göktürk yazı dilinden sonra eser vermeye başlayan tarihî dönemdir. İkincisi ise, 20. yüzyılda yeniden yazı dili olarak kullanılan ve Yeni Uygurca dediğimiz dönemdir. Biz burada Uygurcanın tarihî dönemleri hakkında da bazı bilgiler vermekle birlikte asıl olarak Yeni Uygurca'yı inceleme konusu yapacağız.

Türk dili tarihinde önemli bir yeri olan Uygur Türkçesi, 15. yüzyıldan sonra Müşterek Orta Asya Türkçesi'nin tarihî mirasına bağlı olarak ortaya çıkan Çağatay Türkçesi'nin devamıdır. Günümüzde Yeni Uygur Türkçesi olarak adlandırılan bu Türk lehçesi tarihî gelişimi itibarıyla Uygur, Karahanlı ve Çağatay Türkçesinin devamıdır.

1930'lu yıllara kadar Çağatay Türkçesini yazı dili olarak kullanan Uygur Türkleri, bu tarihten sonra Urumçî ağzını esas alan "Merkezi ağız grubu"nu, edebî dillerinin üzerine oturtmuşlardır. Bu grup Urumçî merkez olmak üzere Kaşgar, Konaşehir, Yenişehir, Artuş, Aksu, Kuçar, Korlabey, Turfan, Piçan, Kumul ve Gulca gibi Uygur Türklerinin % 80'ini barındıran yirmiden fazla vilayet ve nahiyenin ağızlarından oluşmaktadır.

²⁰⁴ Nevzat Özkan, *Türk Dilinin Yurtları*, Akçağ Yay., Ankara 2003, s. 255

²⁰⁵ Polat Turfani-İlhan Musabay, "Doğu Türkistan", *TDEK*, s. 1228-1245

²⁰⁶ Erkin Alptekin, "Doğu Türkistan Türklerinin Bağımsızlık Mücadelesi", *Yeni Türkiye* (Türk Dünyası Özel Sayısı II), s. 1386

Ana hatlarıyla üç gruba ayrılan Uygur Türkçesinin ağızlarından ikisi Hoten ile Lopnor grubu ağızlarıdır. Hoten grubu, Doğu Türkistan'ın güneybatısındaki Hoten vilayetine bağlı bölgelerde yaşayan, yaklaşık yarım milyon kişinin ağını içerir. Lopnor grubu ise, Tarım nehrinin etrafında yaşayan ve Lopnor ahalisinin çoğunluğunu oluşturan "Kara Koşunlular" tarafından konuşulur. Lopnor grubu Uygur Türkçesinin yanında Kırgız Türkçesinin özelliklerini de taşır²⁰⁷.

XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Arap alfabesini kullanan Uygur Türkleri, bu tarihten sonra siyasi nedenlerden dolayı farklı alfabeler kullanmışlardır. 1925-1930 yılları arasında değiştirilmiş Arap alfabesini kullanan eski Sovyetler Birliğinde yaşayan Uygur Türkleri 1930-1947 yılları arasında Latin alfabesini kullanmışlardır. 1947 yılından sonra ise Kiril alfabesini kullanmaya başlamışlardır. Doğu Türkistan'da yaşayan Uygur Türkleri ise 1970'li yıllara kadar Arap alfabesini kullanmışlardır. 1954-1978 yılları arasında kısmi bir Latin alfabesi kullanılmışsa da, bu uygulama 1978'de kaldırılmıştır. Doğu Türkistan'da bugün bazı ilaveler yapılan ve fonetik ayrıntılara inilmiş Arap alfabesi kullanılmaktadır²⁰⁸.

4. UYGUR EDEBİYATI

Uygur Türkleri zengin bir edebiyat geleneğine sahiptir. X-XV. yüzyıllar arasında Budizm ve Maniheizmin Uygur Edebiyatında derin tesirleri olmuştur. Altun Yaruk, Nom Bitig, Maytrisimit gibi eserler bu dönemde verilmiştir. Budist ve Maniheizt Uygur edebiyatından sonra, Uygur Türkleri tarafından meydana getirilen eserler; Müşterek Orta Asya Edebî dilinin mahsulleridir. 15. yüzyıldan sonra Müşterek Orta Asya Türkçesinin tarihî mirasına bağlı olarak ortaya çıkan Çağatay Edebiyatı, XIX. yüyl başlarına kadar Uygur Türklerini de içine alan bir dil ve edebiyat alanı olmuştur.

Uygur Türklerinin son yüzyıllardaki tarihi Çinlilere karşı yoğun mücadelelerle doludur. XIX. yüzyıl başlarında yaşanan Çin istilası ve bu istilalara karşı yapılan direnişler, halk muhayyilesinde derin izler bırakmış ve Sözlü Uygur Edebiyatı'na büyük destanlar kazandırmıştır. Bunlardan en ünlüsü 1827 mücadelesine katılan Nazugum adlı Uygur kadınının başına gelenleri ve Çin zulmüne karşı direnişini anlatan Nazugum Destanı'dır²⁰⁹. XIX. yüzyılın diğer önemli bir eseri, 30 bin mısradan fazla olan "Garibler Hekeyâtı" adlı eserdir. Bu el yazma eser birçok destan, gazel ve muhammeslerden oluşmaktadır. Bu eser 1841-1842 yıllarında kaleme alınmış olup içinde ünlü şair ve ediplerden Abdürrahim Nizari, Turdi Garibi ve Noruzahun Ziyayi'nin eserleri bulunmaktadır²¹⁰. XIX. yüzyılda

²⁰⁷ Rıdvan Öztürk, *Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fil*, Ankara 1997, s. 2-3

²⁰⁸ Rıdvan Öztürk, *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, Ankara 1994, s. 2

²⁰⁹ Nevzat Özkan, *age.*, s. 96

²¹⁰ Şekür Turan, "Uygur Türkleri Edebiyatı", *TDEK II*, s. 769

yaşayan ve Leyla vü Mecnûn, Vâmık u Azra, Rabia ve Saidin gibi on sekiz hikâyeden oluşan "Mühebbet Destanları" şairi Abdurrahim Nizari Uygur Edebiyatı'nın en ünlü şairidir. Aşk ve Hürriyet temalı gazeller yazan Mir Hasan Saburi, Şerh-i Şikeste Destanı'nı yazan Seyid Muhammed Kaşî, gazel ve destan şairi Turdi Garibi, Molla Şakir, Sadır Pehlivan, İsmail Bey Zinişan, Muhammed Sadık Kaşgarî, Kalender ve Gomnam bu dönemin ünlü yazar ve şairleridir²¹¹.

XX. yüzyıl Uygur Edebiyatı daha çok tarih yazıcılığı şeklinde ortaya çıkar. Uygur Türkleri istilacı Çinlilere karşı verdikleri istiklâl savaşlarını uzun uzun anlatan tarih eserleri yazmışlardır. Bir kısmı matbu, bir kısmı da elyazması halinde olan bu kitaplar yoluyla millî şuuru canlı tutmaya çalışmışlardır. Bu eserler Uygurlarda millî edebiyatın başlangıcını teşkil etmiştir. Arzu Muhammed'in "Emir Ali"si, Umudî'nin "Ceng-name"si, Muhammed Alem'in "Tarih-i Kaşgar"ı, Molla Şakir'in "Zafername"si ve Musa Sayrami'nin "Tarih-i Hamidî"si bu eserlerden başlıcalarıdır²¹².

Uygur Türklerinin büyük önderi İsa Yusuf Alptekin'in öncülüğünde 1936 yılında kurulan Altay Neşriyatı adlı yayınevi ve bu yayının evinin çıkardığı Uruş Haberi, Yurt, Altay, Tiyanşan dergileriyle Türkçülük hareketinin bayraklaştığı bir edebiyat anlayışı geliştirildi. İsa Yusuf Alptekin, Mehmet Emin Buğra, Mesut Sabri Beykozi gibi yazarlar bu dergilerdeki yazılarıyla Uygur Türklerinin aydınlanmasına vesile olmuşlardır. Türkçü Uygur Edebiyatı'nın bu döneme ait seçkin eserleri arasında Mehmet Emin Buğra'nın Kutluk Türkan'ı, Mesut Sabri Beykozi'nin Niyaz Kız (dram) ile Derme Çatmalar (hikâye) ve Abdurrahim Ötkür'ün hamasi şiirler kitabı olan Tarım Boylur'ı sayılabilir.

Uygur Türkleri Edebiyatı şehit sanatkârlarla doludur. Abdulhalik Uygur ve Lütfullah Muttalib gibi halk şairleri bunlardan ikisidir. Abdulhalik Uygur'un Zulumba Karşı, Açıl, Oyan (Uyan), Cehalet Buliki (Cehalet Çeşmesi) ve Lütfullah Muttalip'in de Yıllarga Cavap adlı eserleri ünlüdür. Ayrıca Nim Şehit, Ahmed Ziyaî, Ziya Semedi, Tayıpcan Aliyop ve Ruzi Kadiriyy son asrın önemli şairleridir.

Uygur Türk Edebiyatında hikaye, roman, tiyatro gibi mensur nitelikte eserler de verilmiştir. Aynı zamanda şair olan Abdurrahim Ötkür, İz ve Oyangan Zemin (Uyanan Toprak) adlı romanı kaleme almış ve Kutadgu Bilig'i manzum olarak Yeni Uygur Türkçesi'ne aktarmıştır. Seyfettin Azizi'nin Sultan Satuk Buğra Han, Teñritag Bürkütü (Tanrıdağ Şahini) ve Eslime (Hatıralar) adlı romanları ile Amannisahan adlı tiyatro eseri türlerinin başarılı örnekleridir. Zordun Sabir'in İzdiniş (Arayış), Turdi Samsak'ın Ahirettin Kelgenler (Ahiretten Gelenler) ve

²¹¹ Metin Akar-Sebahat Deniz-Fahrünnisa Bilecik, *age.*, s. 166

²¹² Şekür Turan, *agm.*, s. 778

Ferhat Cilân'ın Mahmud Kaşgarî adlı romanları önemlidir. Uygur Türk Edebiyatı'nda yazılan hikâye ve romanlarda tarihi konular ve sosyal hayatın içinden seçilen olaylar anlatılmaktadır²¹³.

5. DOĞU TÜRKİSTAN (SİNCAN-UYGUR ÖZERK BÖLGESİ)

Doğu Türkistan, kuzeyden güneye doğru Altay Dağları'nın güney eteklerini, Tarbagatay'ın doğu kısmını, Çungarya Havzası'nı, Tanrı Dağları'nı, Tarım Havzası'nı ve Altın Dağları'nın güney eteklerini kapsayan geniş bir sahaya yayılmaktadır. Halen Çin'in işgali altında bulunan Doğu Türkistan'a "Çin Türkistanı" da denilmektedir. Doğu Türkistan, kuzeybatıdan Batı Türkistan, kuzeydoğudan Moğolistan Halk Cumhuriyeti, güneybatıdan Afganistan, güneyden Pakistan, Hindistan ve Tibet, doğudan da Çin (Kansu eyaleti) ile çevrilidir. Yüzölçümü 1.823.418 km² olan Doğu Türkistan, Tibet ve İç Moğolistan gibi koloniler de dahil olmak üzere, Çin Halk Cumhuriyeti'nin toplam yüzölçümünün altıda birini oluşturur. 1993'te Çin'de yapılan sayıma göre Doğu Türkistan'ın nüfusu 16.052.648'dir²¹⁴. Bu nüfus üzerinde tahmin yapıldığında ülke nüfusunun bugün 20 milyona yaklaştığı tahmin edilmektedir²¹⁵.

Doğu Türkistan karasal bir iklime sahiptir. Ülkede yazlar çok sıcak ve kurak, kışlar ise çok soğuk ve az yağışlı geçer. Ülkenin bitki örtüsü çöl, çölümsü step bitkilerinden oluşur. Ülke yüzölçümünün binde altmış altısı ormanlarla kaplıdır.

Doğu Türkistan'ın bugünkü idari yapısı 1955'te belirlenmiş ve bölgedeki idareye Sincan-Uygur Özerk Bölgesi adı verilmiştir. Bu bölge kendi içerisinde beş özerk eyalete bölünmüştür. Doğu Türkistan'ın en önemli şehirleri Urumçi, Altay, Aksu, Hoten, Kaşgar ve Kumul'dur. Ayrıca bu şehirlere bağlı yüz kadar da ilçe bulunmaktadır.

Uygur Türklerinin toplam nüfusu 17-20 milyon arasında tahmin edilmektedir. Uygur Türkleri Doğu Türkistan'dan başka Batı Türkistan, Afganistan, Hindistan, Pakistan, Arabistan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkiye ve Rusya Federasyonu'nda yaşamaktadırlar. Doğu Türkistandaki etnik olarak nüfusun çoğunluğunu Çinliler oluşturmaktadır. Çinliler nüfusun % 46.2'sini oluştururken Uygur Türklerinin oranı % 45.5'tir. Geriye kalan % 9'luk oranı ise Kazak, Kırgız, Özbek, Tatar Türkleri ve Tacikler oluşturur²¹⁶.

²¹³ Nevzat Özkan, age., s. 98-100

²¹⁴ Habibe Yazıcı Ersoy, "Yeni Uygur Türkçesi", *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yay., Ankara 2007, s. 357.

²¹⁵ Ali Yiğit, age., s. 123

²¹⁶ Ali Yiğit, age., s. 129

Doğu Türkistan petrol, volfram, altın, kömür, uranyum gibi ham maddeler ve sayısız yeraltı ve yerüstü zenginliklerine sahip bir ülkedir. Çindeki bu kaynakların % 85'i Doğu Türkistan'da bulunmaktadır. Yaklaşık 500 bölgeden petrolün çıkarıldığı Doğu Türkistan çok zengin petrol ve doğal gaz rezervlerine sahiptir. Çin'in kömür rezervinin yarısı bu bölgededir. 150 bin km² tarım arazisine ve bir o kadar da ekilebilen toprağa ve 12 bin km² genişliğinde ormanlık alana sahip Doğu Türkistan yaylalarında 60 milyona yakın küçük ve büyükbaş hayvan beslenmektedir²¹⁷.

---

²¹⁷ M. Rıza Bekin, "Doğu Türkistan Gerçeği", Yeni Türkiye (Türk Dünyası Özel Sayısı II), s. 1393

UYGUR TÜRKÇESİ GRAMERİ

I. SES BİLGİSİ

I.A. ÜNLÜLER

Uygur Türkçesinde toplam sekiz ünlü bulunmaktadır: " a, e, é, i, o, ö, u, ü " e sesi, Türkiye Türkçesindeki e'den daha açık ve geniş söylenir. é ile gösterilen ikinci e ise bizdekinden daha kapalı ve dardır²¹⁸.

Uygur alfabesinde ı sesini gösteren bir harf yoktur. Bütün ı'lar i'leşmiş olduğundan, alfabede ı ve i harfleri tek bir işaretle gösterilir. Ancak kalın k ve ğ sesleri yanında ı telaffuzu kendini hissettirir: kır (kır), qıyın (zor), tıq- (tıkmak), éqıl (akıl), séġın (saġmal), terġıbat (propaganda), qıġ (gübre)

Uygur Türkçesindeki ünlüleri şöyle bir şema ile göstermek mümkündür²¹⁹:

	düz	düz	yuvarlak	yuvarlak
	geniş	dar	geniş	dar
kalın	a	-	o	u
ince	e, é	i	ö	ü

I.A.a. ÜNLÜ UYUMLARI

1. Büyük Ünlü Uyumu

Uygur Türkçesinde büyük ünlü uyumu bazı istisnai durumlar dışında korunmuştur.

menmençi (bencil)

keltürüş (getiriş)

ümidlik (ümitli)

yerge (yere)

kütimiz (bekleyeceġiz)

alġan (alan)

Yabancı dilllerden giren kelimelerde bu uyum pek sağlam değildir.

²¹⁸ Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, s. 1109

²¹⁹ Rıdvan Öztürk, Yeni Uygur Türkçesi Grameri, Ankara 1994, s. 5

alaqılar (alakalar)	tekebburluk (kibar)
alimler	klassiklik (klasiklik)
layaqetlik (liyakatli)	bankida (bankada)

Uygur Türkçesinde büyük ünlü uyumunu bozan en önemli özellik ı ve i için tek harf kullanılmasıdır: ²²⁰

beliqlarnı (balıklar)	qolida (kolunda)
qattıqlıq (katılık)	añlimiğan (anlamamış)
qılğanni (yapanı)	balılar (çocuklar)

Uygur Türkçesinde bazı eklerin tek tip olması da büyük ünlü uyumunu bozar:

Uygurçe (Uygurca)	közünlar (gözünüz)
Xenzuçe (Çince)	kelseñlar (gelseniz)

2. Küçük Ünlü Uyumu

Uygur Türkçesinde küçük ünlü uyumu Türkiye Türkçesindeki kadar sağlam değildir. Bununla birlikte, büyük oranda bu uyum görülür.

qoydum	körsitip (gösterip)
kördüm	quruluş
avazım	ünüm (sesim)

Küçük ünlü uyumu alınma kelimelerde de bozulur. Aslında alınma kelimelerde uyum aramak da gerekmez.

kserokopiya (fotokopi)	samolyot (uçak)
telefon	polkovnik (albay)

Uygur Türkçesinde şahıs, iyelik, yükleme, tamlama ve görülen geçmiş zaman ekleri ile bazı yapım ekleri tek şekilli olduğundan bu uyum bozulur²²¹.

kördi (gördü)	közümni (gözümü)
öldi (öldü)	qolumniñ (elimini)
yüzi (yüzü)	qaramtul (karamsı)

²²⁰ Rıdvan Öztürk, age., s. 7

²²¹ Sultan Mahmut Kaşgarlı, *Modern Uygur Türkçesi Grameri*, Orkun Yayınevi, İstanbul 1992, s. 17

I.B. ÜNSÜZLER

Uygur Türkçesinde 24 ünsüz vardır. Bu ünsüzler şunlardır: b, c, ç, d, f, g, ğ, h, x, j, k, k, l, m, n, ñ, p, r, s, ş, t, v, y, z.

Uygur Türkçesindeki q, Türkiye Türkçesindeki k'dan daha kalındır ve gırtlığa yakın telaffuz edilir. ğ sesi de Türkiye Türkçesine göre daha kalın, belirgin ve gırtlaktan telaffuz edilir.

Uygur Türkçesinde Türkiye Türkçesi yazı dilinde bulunmayan iki ünsüz daha vardır. x Anadolu ağızlarında rastlanan, gırtlaktan çıkan hırıltılı h'dir. ñ ise yine Türkiye Türkçesi ağızlarında çok sık görülen geniz n'sidir.

1. UYGUR TÜRKÇESİNDE ÜNSÜZLERLE İLGİLİ ÖZELLİKLER

Türkiye Türkçesi göz önüne alınarak değerlendirildiğinde Uygur Türkçesindeki ünsüzlerde şu farklılıklar görülür:

1. Türkiye Türkçesinde b ile başlayan bazı kelimelerin başındaki ses, m'dir: men (ben), miñ (bin), meyrem (bayram), meñiz (beniz), monçaq (boncuk), muz (buz), meñgü (bengü, ebedi).
2. Kelime başındaki bazı b'ler Uygur Türkçesinde p'dir: paqa (bağa, kurbağa), putaq (budak), piçaq(bıçak), pük- (bük-), pütün (bütün), palta (balta). Bugün Türkiye Türkçesinde v'ye dönen Eski Türkçede kelime başı bazı b'ler ise korunmuştur: bar, bar-, ber-.
3. İç sesteki b sesi Uygur Türkçesinde v'dir: çivik (çubuk), çiviş (çebiş), sevir (sabır), elvette (elbette), etivar (itibar). Eski Türkçede kelime içi ve kelime sonunda bulunan bazı b'ler Uygur Türkçesinde y olmuştur: eb>öy (ev), seb->söy- (sev-), sebin>süyün-(sevin-)²²².
4. Uygur Türkçesine Arapça ve Farsçadan girmiş kelimelerdeki f ünsüzü p'ye dönüşmüştür: pelsepe (felsefe), epsus (efsus), terep (taraf), peqet (fakat), pil (fil), perq (fark).
5. Türkiye Türkçesinde d ile başlayan Türkçe asıllı kelimeler, Uygur Türkçesinde t ile başlar: tağ (dağ), til (dil), toqquz (dokuz), tur- (dur-).
6. Türkiye Türkçesinde Türkçe asıllı kelimelerde bulunan c sesi, Uygur Türkçesinde ç'dir: sekkizinçi (sekizinci), aççıq (acı), keçe (gece), keçik- (gecik-).
7. Türkiye Türkçesinde g ile başlayan Türkçe asıllı kelimeler, Uygur Türkçesinde k ile başlar: kel- (gel-), kör- (gör-), köz (göz), kérek (gerek).

²²² Habibe Yazıcı Ersoy, "Yeni Uygur Türkçesi", age., s. 367.

8. Kelime başındaki t'den sonra "iş, üş" sesleri gelirse t, ç'ye döner: tiş - çiş (diş), tüş - çüş (düş, öğle), tişi - çışı (dişi), tüş - çüş- (düş-), tüşen-çüşen- (düşün-, anla-).
9. İlk hecenin başındaki s'ler, hece sonunda ç bulunduğu zaman çoğunlukla ç'ye döner: çaç (saç), çaçmaq (saçmak), çaşqan (sıçan)
10. Kelime başında veya kelime ortasındaki bazı q ünsüzleri x'ya döner: xoşna (komşu), toxmaq (tokmak), toxta- (dur-), mexset (maksat)
11. Uygur Türkçesinde y ile başlayan kelimelerin j ile başlayan şekilleri de vardır. Bu iki şekil, özellikle ilk hecesi dar ünlülü olan kelimelerdir: jil-yil (yıl), jurt-yurt (yurt), jiggit-yigit, jigirme-yigirme (yirmi), jürek-yürek, jitim-yitim (yetim)

2. ÜNSÜZ UYUMU

Kelime içerisinde ve eklenme sırasında kullanılan ünsüzlerin tonluluk-tonsuzluk bakımından gösterdiği uyumdur. Uygur Türkçesinde bu uyum büyük oranda görülür:

başta	mektepke (okula)
bizge (bize)	kettim (gittim)
berdi (verdi)	artturmaqta (arttırmakta)

Uygur Türkçesinde bazı eklerin bu uyuma uymadığı görülür²²³ :

Uygur-çe (Uygurca)	iz-çil (devamlı)
oqu-ğuçi (öğrenci)	tay-çaq (küçük tay)
yurt-daş (yurttaş)	sekkiz-inçi (sekizinçi)
yol-çi (yolcu)	

Yabancı dillerden alınan kelimelerde ünsüz uyumu aranmaz:

tetbiq (tatbik)	tesbih (tespîh)
müsbet (müspet)	ictihat (çaba)

²²³ Rıdvan Öztürk, age., s. 15

II. ŞEKİL BİLGİSİ

II.A. ÇEKİM EKLERİ

II.A.a. İSİM ÇEKİM EKLERİ

1. ÇOKLUK EKİ

Çokluk eki Türkiye Türkçesinde olduğu gibi -lAr'dır: at-lar, qol-lar (eller), depter-ler (defterler), öy-ler (evler). Türkiye Türkçesinde ince telaffuz edilen bazı kelimeler, Uygur Türkçesinde kalın sıradan ek alır: alim-lar (alimler), isim-lar (isimler), iş-lar (işler), miñ-lar (binler), til-lar (diller)²²⁴.

2. İYELİK EKLERİ

Uygur Türkçesinde teklik 1. ve 2. şahıslar dışında iyelik eklerinin yuvarlak şekilleri kullanılmaz. Kalın k ve ğ yanındaki durum hariç olmak üzere eklerin 'l' şekilleri yoktur. İkinci şahıs ekleri nazal ñ iledir. Tablo şeklinde şöyle gösterilebilir:

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	+(-i, -u, -ü)m	+(1, i) miz
2. Kişi	+(-i, -u, -ü) ñ	+(1, i) ñlar
3. Kişi	- i, - si	-i, - si

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	qolum (elim)	qolimiz
2. Kişi	qoluñ	qoluñlar
3. Kişi	qoli	qoli

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	béşim (başım)	béşimiz
2. Kişi	béşiñ	béşiñlar
3. Kişi	béşi	béşi

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	qulıgım (kulağım)	qulıgımız
2. Kişi	qulıgıñ	qulıgıñlar
3. Kişi	qulıgı	qulıgı

3. HÂL EKLERİ

a. Yalın Hâl

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi eksizdir: qol (el), köz (göz), aqa (ağabey), bala, küç (güç), iş

b. İlgi Hâli

İlgi hâli eki +niñ'dir. Bu ek Uygur ve Özbek lehçelerinde tek şekillidir²²⁵. Uygur Türkçesinde ilgi hâli eki, ünsüzle biten kelimelere de +niñ biçiminde getirilmektedir.

at+niñ (atın)	bali+niñ (balanın)
almi+niñ (elmanın)	qol+niñ (elin)
öy+niñ (evin)	üzüm+niñ (üzümün)

c. Yükleme Hâli

Uygur Türkçesinde yükleme hâli eki +ni'dir:

yağaç+ni (ağacı)	söz+ni (sözü)
eski+ni (eskiyi)	dadam+ni (babamı)
yüzüm+ni (yüzümü)	iş+ni (işi)

İyelik üçüncü şahıs ekinden sonra, özellikle -n ekine az da olsa rastlanır: Qançe özin tutsimu bu cudaliqtin (Ne kadar kendini tutsa da bu ayrılıktan)²²⁶.

d. Yönelme Hâli

Yönelme hâli eki uyuma bağlı olarak tonsuz ünsüzlerden sonra -qa, -ke; tonlu ünsüzlerden sonra -ğa, -ge olur.

arslan+ğa (arslana)	öy+ge (eve)
sinip+qa (sınıfa)	senet+ge (sanata)
ders+ke (derse)	bali+ğa (balaya)

e. Bulunma Hâli

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi uyuma bağlı olarak +dA; +tA ekleriyle yapılır:

²²⁵ Ferhat Zeynalov, age., s. 80

²²⁶ Rıdvan Öztürk, age., s. 51

at+ta	sinip+ta (sınıfta)
almi+da (elmada)	zal+da (salonda)
öyde (evde)	küç+te (güçte)

f. Ayrılma Hâli

Uygur Türkçesinde ayrılma hâli eki diğer Türk lehçelerinden farklı olarak uyuma göre, +dın, +tin ekleriyle yapılır²²⁷.

dadam+din (babamdan)	çaç+tin (saçtan)
qazadin (kazadan)	öydin (evden)
kitaptin (kitaptan)	küç+tin (güçten)

g. Eşitlik Hâli

Eşitlik hâli eki -çe'dir.

dostlar+çe (dostlarca)	insan+çe (insanca)
yüzler+çe (yüzlerce)	baturlar+çe (yiğitçe)
balılar+çe (çocuklarca)	şun+çe (o kadar)

h. Vasıta Hâli

Uygur Türkçesinde vasıta hâli "bilen" (ile) edatıyla yapılır:

bala bilen (çocuk ile)	palta bilen (baltayla)
qol bilen (elle)	Ehmet bilen (Ahmet ile)
tapança bilen (tabancayla)	küç bilen (güç ile)

4. AİTLİK EKİ

Aitlik eki +ki'dir:

meniñki (benimki)	işqaptiki (dolaptaki)
bu yerdiki	kimniñki (kiminki)
Ahmetniñki	bizniñki (bizimki)

5. SORU EKİ

Uygur Türkçesinde soru eki sadece yuvarlak ünlülü biçimiyle kullanılır.

barmu (var mı)	mümkinmu (mümkün mü)
émesmu (değil mi)	ménmu (ben mi)

Uygur Türkçesinde -mu eki, da/de (dahi) anlamında bazı ifadelerin kurulmasında da kullanılır: ménmu (ben de), bizniñmu (bizim de).

Uygur Türkçesinde soruya "acaba" anlamı katan ve "erki" şüphe edatından ekleşen "-mikin", "-kin, -ki" ekleri de vardır: barmikin (var mı acaba?), barki (var mı acaba?), qaysikin (hangisi acaba?)²²⁸.

II.A.b. FİİL ÇEKİM EKLERİ

1. ŞAHIS EKLERİ

Fiil çekimlerinde şahıs gösteren eklerdir. Uygur Türkçesindeki şahıs ekleri üç grupta toplanabilir:

a. Zamir Kökenli Şahıs Ekleri

	<i>teklük</i>	<i>çokluk</i>
1. Kişi	-men	-miz
2. Kişi	-sen, -siz	-sizler, -siler, -ñlar
3. Kişi	ø	ø, -lar, -ler, -ş-

b. İyelik Kökenli Şahıs Ekleri

	<i>teklük</i>	<i>çokluk</i>
1. Kişi	-(i,u,ü)-m	-q, -k
2. Kişi	-(i,u,ü)-ñ,-ñiz	-(i,u,ü)ñlar
3. Kişi	ø	ø, -lar, -ler, -ş

c. Emir Kökenli Şahıs Ekleri

Emir çekiminde kullanılan ekler hem şahıs hem de şekil ifade ederler. Emir eklerinin her şahısta ayrı bir şekli vardır.

	<i>teklük</i>	<i>çokluk</i>
1. Kişi	kel-ey (geleyim)	kel-eyli (gelelim)
2. Kişi	kel (gel)	kel-iñ (gelin)
3. Kişi	kel-sun (gelsin)	kel-iñlar (geliniz)

²²⁸-Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, s. 1113

2. ZAMAN VE ŞEKİL EKLERİ

2.a. BİLDİRME KİPLERİ

1. Öğrenilen Geçmiş Zaman

Uygur Türkçesinde öğrenilen geçmiş zaman 3 ayrı şekilde yapılır. 1. şekli -ğan (-gen, -qan, -ken) eki ile yapılır. Birinci teklik şahısta bazen, çokluk şahısta ise devamlı -ğan eki ile şahıs eki arasına -di eki getirilir:

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	yazğan(di)men (yazmışım)	yazğandimiz
2. Kişi	yazğansen	yazğansiler
3. Kişi	yazğan(du)	yazğan(du)/yezişqan

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	kütken(di)men (beklemişim)	kütkendimiz
2. Kişi	kütkensen	kütkensiler
3. Kişi	kütken(du)	kütkendu/kütüşken

Öğrenilen geçmiş zamanın ikinci tipi -p ekiyle yapılır. Ek, ünlü ile biten fiillere doğrudan doğruya getirilir. Ünsüz ile biten fiillere getirilirken düzlük-yuvarlaklık uyumuna uygun bir yardımcı ünlü (-i, -u, -ü) alır. Bu çekimin kip eki, ikinci şahıslarda sadece p'dir. Birinci şahıslarda (teklikte genellikle, çoklukta daima) -ti ekiyle birleşir. Üçüncü şahıslarda ise -tu(r) ekiyle birleşir²²⁹.

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	işlep(ti)men (çalışmışım)	işleptimiz
2. Kişi	işlepsen	işlepsiler
3. Kişi	işleptu	işleptu/işlişiptu

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	qaytip(ti)men (dönmüşüm)	qaytiptimiz
2. Kişi	qaytipsen	qaytipsiler
3. Kişi	qaytiptu	qaytiptur

Üçüncü tipi, bilhassa üçüncü şahıslarda -miş (-tur) ekinden faydalanılarak yapılır; ama yaygın değildir²³⁰.

Muhabbet ehli ahidin kızarmıştır cahan şunçe. (Muhabbet ehlinin ahından kızarmıştır cihan bu kadar.)

Bu şehir ehlişe néme iş bolmış, hemme yığılaydu. (Bu şehir halkına ne olmuş, hepsi ağlıyor.)

2. Görülen (Bilinen) Geçmiş Zaman

Görülen geçmiş zaman iki şekilde yapılır. Birinci şekil -di, -dU, -ti, -tU, eki ile yapılır.

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	yazdim (yazdım)	yazduq
2. Kişi	yazdiñ	yazdiñlar
3. Kişi	yazdi	yazdi/yézişti/yazdılar

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	küttüm (bekledim)	küttuq
2. Kişi	küttüñ (bekledin)	küttüñlar
3. Kişi	kütti	kütti/kütüşti/küttilar

Teklik ikinci şahsın nezaket şekli genellikle -ñiz eki ile, bazen de (daha çok hürmet ifadesi için) -la, -le eki ile karşılanır: yazdiñiz (yazdınız), küldile (güldünüz). Yukarıda verilen örneklerde de görüldüğü gibi, teklik ve çokluk üçüncü şahıs daima ince-düz-dar ünlülü (-di, -ti), çokluk birinci şahıs ise daima kalın-yuvarlak-dar ünlülü (-duq, -tuq) dür. Çokluk üçüncü şahısta çokluk eki olarak, -lar ekinden çok, -ş- eki kullanılır: yazdılar (yazdılar), külüşti (güldüler) vb.

Görülen geçmiş zamanın ikinci şekli, -ğan (gen, -qan, -ken) ekine iyelik eklerinin ilavesinden sonra "yoq" veya "bar" kelimelerinin getirilmesiyle yapılır²³¹.

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	yazğınim yoq (yazmadım)	yazğınimiz yoq
2. Kişi	yazğiniñ yoq	yazğiniñlar yoq
3. Kişi	yazğini yoq	yazğini yoq/yezişqini yoq

²³⁰-Rıdvan Öztürk, age., s. 77

²³¹-Rıdvan Öztürk, age., s. 74

	<u>teklük</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	yazğınım bar	yazğınımız bar
2. Kişi	yazğınıñ bar	yazğıñlar bar
3. Kişi	yazğını bar	yazğını bar/yezişkini bar

3. Şimdiki Zaman

Uygur Türkçesinde şimdiki zaman üç şekilde yapılır. Birincisi ünsüzle biten fiillere -i, ünlüyle biten fiillere -y eki getirilerek yapılır.

	<u>teklük</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	kélimen (geliyorum)	kélimiz
2. Kişi	kélisen	kélisiler
3. Kişi	kélidu	kélidu/kelişidu

	<u>teklük</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	işleymen (çalışıyorum)	işleyimiz
2. Kişi	işleysen	işleysiler
3. Kişi	işleydu	işleydu/işlişidu

İkinci tür -(i)vati ekiyle yapılır.

	<u>teklük</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	yézivatimen (yazıyorum)	yézivatimiz
2. Kişi	yézivatisen	yézivatisiler
3. Kişi	yézivatidu	yézivatidu/yezişivatidu

	<u>teklük</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	işlivatimen (çalışıyorum)	işlivatimiz
2. Kişi	işlivatisen	işlivatisiler
3. Kişi	işlivatidu	işlivatidu/işlişivatidu

Üçüncü tipi -maқта, -mekte ekiyle yapılır. Ekin ikinci hecesi, açık orta hece durumuna düştüğü birinci ve ikinci şahıslarda i'leşir: bilmektimen < bilmektemen (bilmekteyim), bolmaktisiler < bolmaktasiler (olmaktasınız). Teklük ikinci şahsın nezaket şekli -siz eki ile yapılır: bilmektisiz (bilmektesiniz). Üçüncü şahısta çokluk eki olarak -ş- kullanılır.

	<u>teklük</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	kelmektimen (gelmekteyim)	kelmektimiz
2. Kişi	kelmektisen	kelmektisile
3. Kişi	kelmekte	kelmekte/kelişmekte

	<u>teklük</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	işlimektimen (çalışmaktayım)	işlimektimiz
2. Kişi	işlimektisen	işlimektisiler
3. Kişi	işlimekte	işlimekte/işleşmekte

4. Gelecek Zaman

Gelecek zaman iki tip ekle yapılır. Birincisi ünsüz ile biten fiillerden sonra - (<-a, -e), ünlü ile biten fiillerden sonra ise y getirilerek yapılır. Teklik ikinci şahsın nezaket şekli -siz eki ile karşılanır: bilisiz (biliyorsunuz)

	<u>teklük</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	kütimen (bekleyeceğim)	kütimiz
2. Kişi	kütisen	kütisiler
3. Kişi	kütidu	kütidu/kütüşidu

	<u>teklük</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	işleymen (çalışacağım)	işleyimiz
2. Kişi	işleysen	işleysiler
3. Kişi	işleydu	işleydu/işleşidu

İkinci tür niyet ifadeli gelecek zamandır. Bu şekil -maççı, -mekçi ekiyle yapılır.

	<u>teklük</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	kelmekçimen (geleceğim)	kelmekçimiz
2. Kişi	kelmekçisen	kelmekçisiler
3. Kişi	kelmekçi	kelmekçi/kelişmekçi

	<u>teklük</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	almaqçimen (alacağım)	almaqçimiz
2. Kişi	almaqçisen	almaqçisiler
3. Kişi	almaqçi	almaqçi/alışmaqçi

5. Geniş Zaman

Geniş zaman, ünsüzle biten fiillerde -Ar ekiyle, ünlüyle biten fiillerde -r ekiyle yapılır.

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	kütermen (beklerim)	kütermiz
2. Kişi	kütersen	kütersiler
3. Kişi	küter	küter/küterler/kütüşer

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	qaramen	qarmiz
2. Kişi	qararsen	qararsiler
3. Kişi	qarar	qarar/qararlar/qarişar

2.b. TASARLAMA KİPLERİ

1. Şart Kipi

Şart kipi Türkiye Türkçesinde olduğu gibi -sA ekiyle yapılır:

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	barsam (varsam)	barsak
2. Kişi	barsañ	barsañlar
3. Kişi	barsa	barsa/barışsa

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	bersem (versem)	bersek
2. Kişi	berseñ	berseñlar
3. Kişi	berse	berse/berişse

Teklik ikinci şahsın nezaket şeklinde -ñiz eki kullanılır: bilsiniz (bilseniz). Uygur Türkçesinde istek için daha çok yardımcı fiillerin şart şeklinden faydalanılır: kelip tursiñiz eken (gelseniz !), élip bérseniz (alhverseniz, alsanız !)

2. Gereklilik Kipi

Uygur Türkçesinde gereklik için özel bir ek yoktur. Gereklik genellikle "kérek", bazen de lazım "lâzim" kelimeleriyle karşılanır.

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	yazsam kérek (yazmalıyım)	yazsak kérek
2. Kişi	yazsañ kérek	yazsañlar kérek
3. Kişi	yazsa kérek	yazsa kérek/yezişsa kérek
	oqumaq lazim (okumalı)	
	oqumaqımız lazim (okumalıyız)	
	kelmaslik lazim (gelmek lazım)	

Uygur Türkçesinde “-(i)ş, -(u)ş, -(ü)ş + iyelik eki+kerek, lazim, zörür, tegiş” yapısıyla da gereklilik çekimi karşılanmaktadır: bolışim lazim (olmalıyım), alişññ kérek (almalısın), oquşı zörür (okumalı), başlışimiz şert (başlamalıyız). Bu kip zaman zaman iyelik eki almadan da kullanılır: biliş kérek (bilmek gerek), başlaş kérek (başlamak gerek)²³².

3. Emir Kipi

Uygur Türkçesinde her şahıs için ayrı bir emir eki vardır. Çekimi şöyledir:

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	qılay (yapayım)	qılayli (yapalım)
2. Kişi	qıl (yap)	qılıñ, qılınla, qılışsıla (yapın, yapınız)
3. Kişi	qılsun (yapsın)	qılsun (yapsınlar)
	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	körey	köreyli
2. Kişi	kör, körgin, körgil	körüñ, körüñlar
3. Kişi	körsun	körsun

4. İstek Kipi

Uygur Türkçesinde istek kipi iki şekilde yapılır. Birincisi, -ğay (-gey, -qay, -key) ekiyle yapılır.

İkinci şekil -ğu (-gü, -qu, -kü) sıfat-fiil ekinin iyelik eki almış şekillerine "bar", "yok" veya "kel- (gel-) fiilinin çekimlenmiş hâlinin getirilmesiyle yapılır²³³.

²³² Habibe Yazıcı Ersoy, "Yeni Uygur Türkçesi", age., s. 396-397.

²³³ Rıdvan Öztürk, age., s. 87

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	yazğum bar (yazasım var)	yazğumuz bar
2. Kişi	yazğuñ bar	yazğuñlar bar
3. Kişi	yazğusi bar	yazğusi bar

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	kütüm yoq (bekleyesim yok)	kütümüz yoq
2. Kişi	kütüñ yoq	kütüñlar yoq
3. Kişi	kütküsi yoq	kütküsi yoq

2.c. YETERLİK

Uygur Türkçesinde yeterlik şekli, -a, -e zarf-fiil ekiyle "almaq" fiilinin kaynaşmasından oluşmuş -al, -el ekiyle yapılır. Ünlülerden sonra ek, -yal, -yel şeklindedir: baralmidim (gidemedim), baraldim (gidebildim), qariyalmigan (bakamadı), qariyalğan (bakabildi), kelalmaysen (gelemiyorsun, gelemeyeceksin).

2.d. FİİLLERİN BİRLEŞİK ÇEKİMİ

Uygur Türkçesinde birleşik çekim rivayet, hikâye ve şart olmak üzere üç kipte yapılır.

1. RİVAYET

Rivayet birleşik çekimi, basit çekimden sonra getirilen e- (bazen i-) ek fiiline öğrenilen geçmiş zamanın birinci tipi (-ken), bazen de üçüncü tipi (-miş) getirilerek yapılır.

Öğrenilen Geçmiş Zamanın Rivayeti

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	alğan iken mén (almışmışım)	alğan iken miz
2. Kişi	alğan iken sën	alğan iken siler
3. Kişi	alğan iken	alğan iken

İkinci tipi de şöyledir:

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	qılıptiken men (yapmışmışım)	qılıptiken miz
2. Kişi	qılıptiken sen	qılıptiken siler
3. Kişi	qılıptiken	qılıptiken/qılışıptiken

Şimdiki Zamanın Rivayeti

Birinci tip:

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	qılvatidiken men (yapıyormuşum)	qılvatidikenmiz
2. Kişi	qılvatidiken sen	qılvatidiken siler
3. Kişi	qılvatidiken	qılvatidiken/qılışivatidiken

İkinci tip:

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	qılmaқта iken men (yapıyormuşum)	qılmaқта iken miz
2. Kişi	qılmaқта iken sen	qılmaқта iken siler
3. Kişi	qılmaқта iken	qılmaқта iken/qılışmaқта iken

Gelecek Zamanın Rivayeti

Birinci tip:

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	qılıdiken men (yapacakmışım)	qılıdiken miz
2. Kişi	qılıdiken sen	qılıdiken siler
3. Kişi	qılıdiken	qılıdiken/qılışidiken

İkinci tip:

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	almaqçı iken men (alacakmışım)	almaqçı iken miz
2. Kişi	almaqçı iken sen	almaqçı iken siler
3. Kişi	almaqçı iken	almaqçı iken/alışmaqçı iken

Geniş Zamanın Rivayeti

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	barar iken men (gidemişim)	barar iken miz
2. Kişi	barar iken sen	barar iken siler
3. Kişi	barar iken	barar iken/barışar iken

Şart Çekiminin Rivayeti

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	körsem iken (görseymişim)	körsek iken
2. Kişi	körseñ iken	körseñler iken
3. Kişi	körse iken	körse iken/körişse iken

İstek Çekiminin Rivayeti

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	alğay iken men (alaymışım)	alğay iken miz
2. Kişi	alğay iken sen	alğay iken siler
3. Kişi	alğay iken	alğay iken/alışkay iken

Gereklilik Çekiminin Rivayeti

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	yézişim kérek iken (yazmalıymışım)	yézişimiz kérek iken
2. Kişi	yézişin kérek iken	yézişinlar kérek iken
3. Kişi	yézişi kérek iken	yézişleri kérek iken

2. HİKÂYE

Hikâye çekimi, e- (< er-) fiilinin görülen geçmiş zamanı ile yapılır.

Öğrenilen Geçmiş Zamanın Hikâyesi

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	alğan i(di)m (almıştım)	alğan (i)duq
2. Kişi	alğan i(di)ñ	alğan (i)diñlar
3. Kişi	alğan i(di)	alğan (i)diler/alışqan (i)di

Görülen Geçmiş Zamanın Hikâyesi

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	qılginim yoq idi (yapmadıydım)	qılginimiz yoq idi qılgiñlar yoq idi
2. Kişi	qılgiñiñ yoq idi	qılgin(lir)i yoq idi/ qılışqini yoq idi
3. Kişi	qılgini yoq idi	

Şimdiki Zamanın Hikâyesi

Birinci tip:

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	yézivatattım (yazıyordum)	yézivatattuq
2. Kişi	yézivatattıñ	yézivatattıñlar
3. Kişi	yézivatattı	yézivatattı/yézişivatattı

İkinci tip:

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	almaqta (i)dim	almaqta (i)duq
2. Kişi	almaqta (i)diñ	almaqta (i)diñlar
3. Kişi	almaqta (i)di	almaqta (i)di/alışmaqta (i)di

Gelecek Zamanın Hikâyesi

Birinci tip:

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	açmaqçı (i)dim (açacaktım)	açmaqçı (i)duq
2. Kişi	açmaqçı (i)diñ	açmaqçı (i)diñlar
3. Kişi	açmaqçı (i)di	açmaqçı (i)di/ açışmaqçı idi

İkinci tip:

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	qılıdigan (i)dim	qılıdigan (i)duq
2. Kişi	qılıdigan (i)diñ	qılıdigan (i)diñlar
3. Kişi	qılıdigan (i)di	qılıdigan (i)di/qılışidigan idi

Geniş Zamanın Hikâyesi

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	yazar (i)dim (yazardım)	yazar (i)duq
2. Kişi	yazar (i)diñ	yazar (i)diñlar
3. Kişi	yazar (i)di	yazar (i)di/yazışar (i)di

Şart Çekiminin Hikâyesi

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	bolsam (i)dim (olsaydım)	bolsaq (i)di
2. Kişi	bolsam (i)diñ	bolsañlar (i)di
3. Kişi	bolsam (i)di	bolsa edi/bolişsa (i)di

İstek Çekiminin Hikâyesi

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	alğay (i)dim (alaydım)	alğay (i)duq
2. Kişi	alğay (i)diñ	alğay (i)diñlar
3. Kişi	alğay (i)di	alğay (i)di/alişsa (i)di

Gereklilik Çekiminin Hikâyesi

Birinci tip:

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	bilsem kérek idi	bilsek kérek idi
2. Kişi	bilsem kérek idi	bilseñler kérek idi
3. Kişi	bilsem kérek idi	bilse kérek idi

İkinci tip:

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	yézişim kérek idi	yézişimiz kérek idi
2. Kişi	yézişiñ kérek idi	yézişiñlar kérek idi
3. Kişi	yézişi kérek idi	yézişi kérek idi

3. ŞARTŞart birleşik çekimi, bol- yardımcı fiili ve şart eki ile yapılır²³⁴.**Öğrenilen Geçmiş Zamanın Şartı**

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	körgeñ bolsam (görmüşsem)	körgeñ bolsaq
2. Kişi	körgeñ bolsañ	körgeñ bolsañlar
3. Kişi	körgeñ bolsa	körgeñ bolsa/ körüşken bolsa

²³⁴ Rıdvan Öztürk, age., s. 100

Gelecek Zamanın Şartı

Birinci tip:

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	almaqçi bolsam (alacaksam)	almaqçi bolsaq
2. Kişi	almaqçi bolsañ	almaqçi bolsañlar
3. Kişi	almaqçi bolsa	almaqçi bolsa/ alışmaqçi bolsa

İkinci tip: ğ

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	oynaydığan bolsam (oynayacak olsam)	oynaydığan bolsaq
2. Kişi	oynaydığan bolsañ	oynaydığan bolsañlar
3. Kişi	oynaydığan bolsa	oynaydığan bolsa/ oynışdığan bolsa

Geniş Zamanın Şartı

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	oynar bolsam (oynarsam)	oynar bolsaq
2. Kişi	oynar bolsañ	oynar bolsañlar
3. Kişi	oynar bolsa	oynar bolsa/ oynaşar bolsa

2.e. İMEK VE İKEN FİİLİYLE YAPILAN İSİM ÇEKİMİ

Uygur Türkçesinde isim çekiminin, şimdiki zaman, öğrenilen geçmiş zaman, görülen geçmiş zaman ve şart şekli olmak üzere dört kipi vardır. Bu kiplerin olumsuzu, emes (değil) kelimesi ile yapılır: güzel emes sen (güzel değilsin), bar emes iken (var değilmış, yokmuş)...

1. Şimdiki Zaman

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	işçimen (işçiyim)	işçimiz
2. Kişi	işçisen	işçisiler
3. Kişi	işçidur	işçidur

2. Öğrenilen Geçmiş Zaman

Öğrenilen geçmiş zamanın çekiminde "iken" ve "imiş" şekilleri kullanılır.

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	gözel iken men (güzelmişim)	gözel iken miz
2. Kişi	gözel iken sen	gözel iken siler
3. Kişi	gözel iken	gözel iken

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	bay imiş men (zenginmişim)	bay imiş miz
2. Kişi	bay imiş sen	bay imiş siler
3. Kişi	bay imiş	bay imiş

3. Görülen Geçmiş Zaman

İsme, i- fiilinin görülen geçmiş zamanı getirilerek yapılır.

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	tağda idim (dağdaydım)	tağda iduk
2. Kişi	tağda idin	tağda idiñlar
3. Kişi	tağda idi	tağda idi

4. Şart

İsme i- fiilinin şartı getirilerek yapılır. Bu çekimin örnekleri çok azdır. Özellikle kalıp ifadelerde ve üçüncü şahıs çekimlerinde görülür: heçnerse (hiç bir şey), némerse (her ne, ne), güzel ise (güzel ise).

2.f. OLUMSUZLUK

Uygur Türkçesinde fiillerin olumsuz çekimi -ma, -me eki ile yapılır: kelmeptimen (gelmemişim), barmaptu (gitmemiş), kelmeymen (gelmiyorum, gelmeyeceğim), körmeyvatimiz (görmüyoruz), qarima (bakma).

Uygur Türkçesinde orta hecelerdeki a ve e sesleri i'ye döndüğü için, açık orta hecelerde ek -mi olur: barmidim (gitmedim), barmigansen (gitmedin), barmisañlar (gitmezseniz), kelmigin (gelme), qerimisunı (bakmasın).

Niyet ifadeli gelecek zamanın olumsuz şekli "emes" (değil) kelimesiyle yapılır: kelmekçi émesmen (gelmeyeceğim), kelmekçi émessen... "-mekte" ekiyle yapılan şimdiki zamanda da olumsuzluk için "émes" kelimesi kullanılır: kelmekte émes (gelmemektedir). Bu kelime, -ğan ile yapılan geçmiş zamanın

olumsuzunda da kullanılır: kelgen émesmen (gelmedim). Ancak bu sonuncusu -ma, -me (-mi) ekiyle de yapılabilir: kelmigenmen (gelmedim). Geniş zamanın olumsuzunda ise "-mas, -mes" olumsuzluk eki kullanılır: kelmesmen (gelmem), kelmessen, kelmes... 235

II.B. YAPIM EKLERİ

1. İSİMDEN İSİM YAPAN EKLER

- +**Añ**: boş+añ (beceriksiz), toz+añ (toz, toz yağmuru), bez+eñ (anlayışsız)
- +**çan**: Oldukça işlek bir ektir: söz+çan (konuşkan), küreş+çan (mücadeleci), söyüm+çan (sevgili), bilim+çan (bilgili), nomus+çan (namuslu).
- +**çaq**: İsimlerden sevgi ve küçültme bildiren isimler yapar: qozi+çaq (kuzucuk), oyun+çaq (neşe), köl+çek (gölcük), tay+çaq (tayak).
- +**çe**: İsimlerde küçültme, millet ve boy adlarından dil ve lehçe adları yapar. Sayı isimlerine gelerek miktar bildirir: kitap+çe (kitapçık), bölüm+çe (küçük bölüm); Xenzu+çe (Çince), Türk+çe, Erep+çe; beş+çe (beş kadar), on+çe (on kadar), otuz+çe (otuz kadar).
- +**çi**: İş+çi, qavap+çi (kebabçı), yağaş+çi (marangoz), oyun+çi (oyuncu).
- +**çil**: rast+çil (gerçekçi, dürüst), insan+çil (insancıl), xelq+çil (halkçı), en+çil (sağcı).
- +**çuq**: Küçültme yapar: qari+çuq (göz bebeği), bali+çuq (yavrucak), qap+çuq (küçük torba), oyun+çuq (oyuncak).
- +**dar**: terep+dar (tarafdar), minnet+dar (minnettar).
- +**daş**: Eşlik, ortaklık ve mensubiyet bildirir: ırq+daş (ırktaş), din+daş, meni+daş (anlamdaş), yol+daş.
- +**din (+tin)**: Topluluk gösteren sayı sıfatları yapar: bir+din (bire), ikki+din (ikişer), üç+tin (üçer), tört+tin beş+tin (dörder beşer).
- +**duq**: Alet isimleri yapar: orun+duq (sandalye), burun+duq (yular).
- +**duruq (+dürük)**: boyun+duruq, burun+duruq (burunluk), ağız+duruq (gem), kemel+dürük (komut).
- +**gey (+key)**: Yön isimleri bildiren isimler türetir: teris+key (kuzey), kün+gey (güney).
- +**ğInA (+qına, +kine)**: Küçültme ve sevgi ifade eden isimler yapar: çiraylıq+qına (güzel yavru), aq+qına (beyazımsı), az+ğına (azıcık), epçil+gine (işbilirlik), çapsan+ğına (çabucak).

- +xor:** çay+hor (çay içen), pari+xor (rüşvetçi), qan+xor (sömürücü), adam+xor (yamyam).
- +keş:** méhnet+keş (işçi), hezil+keş (şakacı).
- +qar:** paxti+kar (pamukçu), senet+qar (sanatkâr), bina+kar (inşaatçı), oyma+kar (nakışçı).
- +qı, +ki (+ğı, +gi):** Yer ve zaman isimlerine gelerek, ona aitliği bildiren sıfatlar türetir: burun+qı (önceki), qiş+qı (kışa ait), yaz+ğı (yaza ait), kiyin+ki (sonraki).
- +lap:** Topluluk bildiren sayı sıfatları türetir: on+lap (onlarca), yüz+lep (yüzlerce), miñ+lap (binlerce).
- +liq (+lik, +luq, +lük):** Bir yere, nesneye mensubiyet, aitik için, o nesnenin varlığını, çokluğunu bildiren isimler türetir: su+luq (sulu), Qeşqer+lik (Kaşgarlı), tuz+luq (tuzlu), derex+lik (ağaçlık), at+liq (atlı), yamğur+luq (yağmurluk), yaxşı+liq (iyilik).
- +liğan (+ligen):** Çokluk bildiren tahmini sayı isimleri türetir: beş+ligen (pek çok beşli), on+liğan (onlarca), million+liğan (milyonlarca), yüz+ligen (yüzlerce).
- +men:** daniş+men (bilgili), dert+men (dertli).
- +paz:** aş+paz (aşçı), manti+paz (manticı).
- +peres:** mensep+peres (mevki düşkünü), xotun+peres (hovarda).
- +raq (+rek):** Karşılaştırma bildiren sıfatlar türetir: yaxşı+raq (daha iyi), kiçik+rek (küçük), köp+rek (daha çok), aççıq+raq (biraz acı).
- +siman, (+simal):** İsimlerde "benzerlik, gibilik" ifade eden sıfatlar türetir: böri+simal (kurda benzer), adem+simal (insana benzer), şaptulli+simal (şeftali gibi).
- +siz:** qum+siz (kumsuz), derex+siz (ağaçsız), bali+siz (çocuksuz), su+siz (susuz), qural+siz (silahsız), paydi+siz (faydasız).
- +şunas:** til+şunas (dilci), tarix+şunas (tarihçi).
- +vaz:** qımar+vaz (kumar oynayan), qılıç+vaz (kılıç kullanan), keklik+vaz (keklük besleyen).
- +ven:** bağ+ven (bahçıvan), hüner+ven (hüner sahibi).

2. İSİMDEN FİİL YAPAN EKLER

- +(A)r-:** aq+ar- (ağar-), sarğ+ar- (sarar-), boz+ar- (ozar-), kök+er- (göğ-), bök+ür- (böğür-).

- +(A)y-**: köp+ey- (çoğal-), az+ay- (azal-), küç+ey- (güçlen-), kara+y- (karar-), çin+ay- (sağlamlaştır-).
- +A-**: at+a- (ad koymak), qıyn+a- (eziyet et-), til+e- (dile-), or(u)n+a- (yerleş-).
- +al-**: az+al- (azal-), tar+al- (daral-), tüz+el- (düzel-), yoq+al- (kaybol-).
- +da- (+ta-)**: al+da- (aldat-), ün+de- (seslen-), çam+da- (adımla-), kövük+de- (köpüklen-), yan+da- (yan yana getir-).
- +ğa- (+qa-, +ke-)**: çañ+qa- (susa-) çañ "hararet, ateş", is+ke- (kokkla-), tumu+qa- (üşüt-), qiz+ğa-n- (kıskan-).
- +ğar- (+qar-, +ker-)**: baş+qar- (yönet-, idare et-), es+ker-t- (hatırlat-), su+ğar- (sula-).
- +İrA-**: ğaňg+ira- (şaşır-), qalt+ira- (titre-, heyecanlan-), yalt+ira- (ışıl-da-), siq+ira- (sızla-).
- +i- (+u-, +ü-)**: bay+i- (zenginleş-), kem+i- (azal-), ley+i- (bulan-), renc+i- (inan-, darıl-), purk+u- (gürültüyle solu-).
- +İldA-**: şir+ilda- (şırıl-da-), taq+ilda- (takıl-da-), ciz+ilda- (cızıl-da-), xur+ulda- (horul-da-).
- +(iğ u)q-, +k-**: bir+ik- (birik-), cim+ik- (süküt et-) cim"sessiz", iç+ik- (dahil ol-), zor+uq- (yorul-).
- +qir- (+kir-, +qur-, +kür-)**: çüç+kür- (aksır-), öñ+kür- (hüngürde-, ağla-), tü+kür- (tükür-), qış+qır-(çağır-), miş+qır-(sümkür-).
- +IA-**: En işlek isimden fiil yapan ektir: köz+le- (göz+le-), söz+le- (konuş-), iş+le- (işle-), aq+la- (akla-), yaz+la- (yaz+la-).
- +IAN-**: cüret+len- (cüret et-), qansız+lan- (kansızlaş-), qayğu+lan-, üy+len- (evlen-).
- +IAş-**: aqtiv+laş- (aktifleş-), birge+leş- (birleş-), gep+leş- (konuş-), yüz+leş- (yüz yüze gel-).
- +IAt-**: Geçişli fiiller yapar: can+lat- (canlandır-), keñ+let- (genişlet-), köpük+let- (köpüklendir-), tuman+lat- (dumanlat-).
- +rA-**: aň+ra- (şaşkın şaşkın bak-), yay+ra- (rahat et-), say+ra- (öt-), çaç+ra- (sıçrat-), eski+re- (eski-), iñ+re- (inle-).
- +sin- (+sun-)**: ecep+sin- (şaşır-), égriq+sun- (kendini hasta hisset-), bal+sin- (çocuk say-), başğa+sin- (yabancı say-), öz+sin- (benimse-).
- +sirA-**: yağ+sira- (yağı eksik ol-), qan+sira- (kansız ol-), su+sira- (susa-), uyqu+sira- (uyukla-), yer+sire- (vatan hasreti çek-).
- +sit-**: kem+sit- (değerini düşür-), men+sit- (itibar et-), teñ+sit- (denkleştir-).

- +şa-:** qap+şa- (gevezelik et-), oñ+şa- (düzenle-), teñ+şe- (denkleştir-), tiñ+şe- (dinle-, işit-).
- +şi- (+şu-):** delden+şi- (sallan-, sendele-), hav+şu- (havla-), oynaq+şi- (hoplayıp zıpla-), vañ+şi- (vanılda-).

3. FİLDEN İSİM YAPAN EKLER

- aq (-ek):** ürk-ek (endişeli), qaç-aq (kaçak), piç-aq (bıçak), qon-aq (misafir), kes-ek (toprak parçası).
- ç:** qorqun-ç (korkunç), jirkin-ç (iğrenç), işen-ç (inanç), tayan-ç (dayanak).
- ça (-ca):** çüşen-çe (düşünce, fikir), pürken-ce (çarşaf), selin-ca (döşek), yepin-ça (örtü, yatak örtüsü).
- çaq (-çek):** em-çek (meme), külgün-çek (güler yüz), maxtan-çaq (övüngen), tartin-çaq (çekingen), uyal-çaq (utangaç), erin-çek (tembel).
- di:** jyun-di (pis su), qirin-di (kırıntı, talaş), üzün-di (kırıntı, parça), yigindi (birikim, toplantı), kesin-di (kesinti).
- ğa (-ge, -qa, -ke):** sal-ğa (kement), sür-ge (müshil), süpür-ge, ül-ge (örnek), kül-ke (gülüş), tut-qa (tutamak, sap).
- ğan (-gen, -qan, -ken):** qap-qan (kapan, tuzak), tur-ğan (mukim), tuq-qan (akraba), çekin-gen, kiriş-ken (girişken), yepiş-qan (yapışkan).
- ğaq (-gek, -qaq, -kek):** or-ğaq (orak), pat-qaq (batak), il-gek (ilgi), bez-gek (sıtma), uruş-qaq (kavgacı), tiriş-qaq (gayretli).
- ğın (-gin, -ğun, -gün, -qin, -kin, -qun, -kün):** tur-gun (durgun), qır-ğın (kırgın), az-ğın (azgın), qaç-qun (kaçak), kel-kün (sel), kes-kin.
- ğu (-gü, -qu, -kü):** éçit-qu (maya), otal-ğu (çapalama), sez-gü (sezgi), ur-ğu (vurgu), atal-ğu (terim), uy-qu (uyku).
- ğuç (-güç, -quç, -küç):** aç-quç (anahtar), qır-ğuç (keser), öçür-güç (silgi), körset-küç (diploma), bas-quç (basamak), uç-quç (pilot).
- ğuçı (-güçi, -quçi):** al-ğuçı (alıcı), yaz-ğuçı (yazar), qal-ğuçı (kalıcı), ber-güçi (verici), oqut-quçi (öğretmen), ez-güçi (zalim).
- ğur (-gür, -qur, -kür):** bolmi-ğur (yaramaz), tap-qur (uyanık, zeki), çap-qur (koşucu, hızlı), cim-ğur (kapalı, gizli), öt-kür (keskin).
- m:** böl-ü-m (bölme, oda), çişle-m (bir ısırım), qatla-m (kat, tabaka), topla-m, til-i-m (dilim), boğ-u-m (boğum).
- mAs:** çekin-mes (çekilmez, caymaz), öl-mes (ölümsüz), har-mas (yorulmaz), zérik-mes (yılmaz, bıkmaz).

- miş (-muş, -mü): qıl-mış (suç, kabahat), keç-miş (geçmiş), tur-muş (hayat), öt-müş (geçmiş).
- n: éq-i-n (akım, akış), yég-i-n (yağış), tép-i-n (harman), yiğ-i-n (toplantı), kél-i-n (gelin), tüg-ü-n (dügün).
- r (-Ar): aq-ar (su), kör-er (gören, göz), uç-ar (kuş).

4. FİILDEN FİİL YAPAN EKLER

- A-: bur-a- (bur-), küy(ü)ş-e- (dili tutul-), or-a- (biç-, tırpanla-), tiq-a- (tıka-).
- Ar- (-ur-, -ür-, -r-): Geçişsiz fiilleri geçişli yapar: çök-er- (çöker-, çöktür-), çüş-ür- (düşür-, indir-), uç-ar- (uçur-), öç-ür- (söndür-), pat-ur- (batır-), iç-ür- (içir-).
- dar- (-tar-): Ettirgen çatı ekidir: tol-tar- (doldur-), ağ-dar- (aktar-, çevir-), toş-tar- (doldur-, taşı-).
- dUr- (-tUr-): Ettirgen çatı ekidir: yé-dür- (yedir-), min-dür- (bindir-), köy-dür- (yandır-), kirgüz-dür- (girdir-), aşurt-tur- (arttır-).
- ğa- (-ge-, -qa-, -ke-): çay-qa- (yıka-), sür-ke- (sürt-, ovuştur-), er-ge-ş- (arkasından git-), min-ge-ş- (terkisine bin-).
- ğuz- (-güz-, -quz-, -küz-): Ettirgen çatı ekidir: kir-gür- (girdir-), al-ğuz- (aldır-), iç-küz- (içir-), öt-küz- (geçir-), aq-quz- (akıttır-), ber-güz- (verdir-).
- i- (-u-, -ü-): Fiil köklerine gelerek anlamlarını pekiştirir: qız-i- (kız-, kor haline gel-), sanç-i- (del-, sapla-), şül-ü- (soy-, yüz-).
- q-, -k-: Fiilin anlamını pekiştirir ve dönüşlülük yapar: çél-i-q- (göze çarp-, görün-), dud-u-q- (kekele-), tin-i-q- (sakinleş-).
- l-: Edilgenlik çatı ekidir: két-i-l- (gidil-), déy-i-l- (denil-), köpeyt-i-l- (çoğaltıl-), ata-l- (ad veril-), qaçur-u-l- (kaçırıl-).
- lA-: bolca-la- (fal aç-, tahmin et-), buta-la- (buda-), çoqu-la- (gagala-), ğacala- (kemir-), kes-le- (kes-).
- n-: Dönüşlülük ekidir: söy-ü-n- (sevin-), kiy-i-n- (giyin-), qoğda-n- (korun-), sürke-n- (sürtün-), oyla-n- (düşün-).
- ş-: İşteş çatı ekidir: kül-ü-ş- (gölüş-), ur-u-ş- (vuruş-), sözle-ş- (konuş-), yaraş- (bakış-), yiğla-ş- (ağlaş-).
- t-: Ettirgen çatı ekidir: qorq-u-t- (korkut-), tos-a-t- (ayır-), qozğa-t- (kopar-), oxşa-t- (benzet-), toxta-t- (durdur-), yiq-ı-t- (yıkıtır-).

- +şA-: qap+şa- (gevezelik et-), oñ+şa- (düzenle-), teñ+şe- (denkleştir-), tiñ+şe- (dinle-, işit-).
 +şi- (+şu-): delden+şi- (sallan-, sendele-), hav+şu- (havla-), oynaq+şi- (hoplayıp zıpla-), vañ+şi- (vanılda-).

3. FİİLDEN İSİM YAPAN EKLER

- aq (-ek): ürk-ek (endişeli), qaç-aq (kaçak), piç-aq (bıçak), qon-aq (misafir), kes-ek (toprak parçası).
 -ç: qorqun-ç (korkunç), jirkin-ç (iğrenç), işen-ç (inanç), tayan-ç (dayanak).
 -ça (-ca): çüşen-çe (düşünce, fikir), pürken-ce (çarşaf), selin-ca (döşek), yepin-ça (örtü, yatak örtüsü).
 -çaq (-çek): em-çek (meme), külgün-çek (güler yüz), maxtan-çaq (övängen), tartin-çaq (çekingen), uyal-çaq (utangaç), erin-çek (tembel).
 -di: juyun-di (pis su), qirin-di (kırıntı, talaş), üzün-di (kırıntı, parça), yigindi (birikim, toplantı), kesin-di (kesinti).
 -ğa (-ge, -qa, -ke): sal-ğa (kement), sür-ge (müshil), süpür-ge, ül-ge (örnek), kül-ke (gülüş), tut-qa (tutamak, sap).
 -ğan (-gen, -qan, -ken): qap-qan (kapan, tuzak), tur-ğan (mukim), tuq-qan (akraba), çekin-gen, kiriş-ken (girişken), yépiş-qan (yapışkan).
 -ğaq (-gek, -qaq, -kek): or-ğaq (orak), pat-qaq (batak), il-gek (ilgi), bez-gek (sıtma), uruş-qaq (kavgacı), tiriş-qaq (gayretli).
 -ğın (-ğın, -ğın, -ğün, -qın, -kin, -qun, -kün): tur-gun (durgun), qır-ğın (kırgın), az-ğın (azgın), qaç-qun (kaçak), kel-kün (sel), kes-kin.
 -ğu (-gü, -qu, -kü): éçit-qu (maya), otal-ğu (çapalama), sez-gü (sezgi), ur-ğu (vurgu), atal-ğu (terim), uy-qu (uyku).
 -ğuç (-güç, -quç, -küç): aç-quç (anahtar), qır-ğuç (keser), öçür-güç (silgi), körset-küç (diploma), bas-quç (basamak), uç-quç (pilot).
 -ğuçi (-güçi, -quçi): al-ğuçi (alıcı), yaz-ğuçi (yazar), qal-ğuçi (kalıcı), ber-güçi (verici), oqut-quçi (öğretmen), ez-güçi (zalim).
 -ğur (-gür, -qur, -kür): bolmi-ğur (yaramaz), tap-qur (uyanık, zeki), çap-qur (koşucu, hızlı), cim-ğur (kapalı, gizli), öt-kür (keskin).
 -m: böl-ü-m (bölme, oda), çişle-m (bir ısırım), qatla-m (kat, tabaka), topla-m, til-i-m (dilim), boğ-u-m (boğum).
 -mAs: çekin-mes (çekilmez, caymaz), öl-mes (ölümsüz), har-mas (yorulmaz), zérik-mes (yılmaz, bıkmaz).

- miş (-muş, -müş):** qıl-miş (suç, kabahat), keç-miş (geçmiş), tur-muş (hayat), öt-müş (geçmiş).
- n:** éq-i-n (akım, akış), yég-i-n (yağış), tép-i-n (harman), yiğ-i-n (toplantı), kél-i-n (gelin), tüg-ü-n (düğün).
- r (-Ar):** aq-ar (su), kör-er (gören, göz), uç-ar (kuş).

4. FİLDEN FİİL YAPAN EKLER

- A-:** bur-a- (bur-), küy(ü)ş-e- (dili tutul-), or-a- (biç-, tırpanla-), tiq-a- (tıka-).
- Ar- (-ur-, -ür-, -r-):** Geçişsiz fiilleri geçişli yapar: çök-er- (çöker-, çöktür-), çüş-ür- (düşür-, indir-), uç-ar- (uçur-), öç-ür- (söndür-), pat-ur- (batır-), iç-ür- (içir-).
- dar- (-tar-):** Ettirgen çatı ekidir: tol-tar- (doldur-), ağ-dar- (aktar-, çevir-), toş-tar- (doldur-, taşır-).
- dUr- (-tUr-):** Ettirgen çatı ekidir: yé-dür- (yedir-), min-dür- (bindir-), köy-dür- (yandır-), kirgüz-dür- (girdir-), aşurt-tur- (arttır-).
- ğa- (-ge-, -qa-, -ke-):** çay-qa- (yıka-), sür-ke- (sürt-, ovuştur-), er-ge-ş- (arkasından git-), min-ge-ş- (terkisine bin-).
- ğuz- (-güz-, -quz-, -küz-):** Ettirgen çatı ekidir: kir-gür- (girdir-), al-ğuz- (aldır-), iç-küz- (içir-), öt-küz- (geçir-), aq-quz- (akıttır-), ber-güz- (verdir-).
- i- (-u-, -ü-):** Fiil köklerine gelerek anlamlarını pekiştirir: qız-i- (kız-, kor haline gel-), sanç-i- (del-, sapla-), şül-ü- (soy-, yüz-).
- q-, -k-:** Fiilin anlamını pekiştirir ve dönüşlülük yapar: çél-i-q- (göze çarp-, görün-), dud-u-q- (kekele-), tin-i-q- (sakinleş-).
- l-:** Edilgenlik çatı ekidir: két-i-l- (gidil-), déy-i-l- (denil-), köpeyt-i-l- (çoğaltıl-), ata-l- (ad veril-), qaçur-u-l- (kaçırıl-).
- lA-:** bolca-la- (fal aç-, tahmin et-), buta-la- (buda-), çoqu-la- (gagala-), ğacala- (kemir-), kes-le- (kes-).
- n-:** Dönüşlülük ekidir: söy-ü-n- (sevin-), kiy-i-n- (giyin-), qoğda-n- (korun-), sürke-n- (sürtün-), oyla-n- (düşün-).
- ş-:** İsteş çatı ekidir: kül-ü-ş- (gülüş-), ur-u-ş- (vuruş-), sözle-ş- (konuş-), yaraş- (bakış-), yiğla-ş- (ağlaş-).
- t-:** Ettirgen çatı ekidir: qorq-u-t- (korkut-), tos-a-t- (ayır-), qozğa-t- (kopar-), oxşa-t- (benzet-), toxta-t- (durdur-), yiq-i-t- (yıkır-).

SIFAT-FİİLLER

Nesnelerin geçici hareket vasıflarını karşılayan fiil şekilleridir. Uygur Türkçesinde başlıca sıfat-fiiller şunlardır:

- (i)vatqan (-yvatqan):** Geniş zaman sıfat-fiilidir: kétivatqan adem (gitmekte olan adam), tuguvatqan (doğmakta olan), déyvatqan (denilmekte olan).
- di:** asrandi bala (besleme çocuk), taşlandi hatun (dışlanan kadın), qoğlandi adem (kovulan insan).
- eçek:** Çok az görülen bir gelecek zaman sıfat-fiil ekidir: kéleçek künler (gelecek günler).
- idiğan (-ydiğan):** Gelecek zaman sıfat-fiil ekidir: kelidiğan (gelecek), deydiğan (denilecek), mén yeydiğan ot (yiyeyeğim ot), baridiğan (gidilecek).
- mış:** Geçmiş zaman sıfat-fiili olup seyrek görülür: ötmüş künler (geçmiş günler), solmuş güller, yézilmiş mektup (yazılmış mektup).
- r (-ar, -er; -mas, -mes):** Geniş zaman sıfat-fiili yapan bu eklerin hem olumlu hem de olumsuz şekilleri bolca görülür: éytar söz (söylenecek söz), barar cay (gidecek yer), körer köz (görür göz); ölmes arzular (ölümsüz arzular), pütmes iş (bitmez iş), harmas at (yorulmaz at), öçmes yultuz (sönmez yıldız).
- ğan (-gen, -qan, -ken):** Geniş zaman sıfat-fiilidir ve geniş olarak kullanılır: köygen ot (yanan ateş), ötken kün (geçen gün), oquğan (okuyan), késken (kesen).
- ğuçi (-güçi, -quçi, -küçi):** Çok kullanılan bir sıfat-fiil ekidir: yazğuçi hatun (yazıcı kadın), kütküçi qız (hizmet eden kız), ézğuçi maşına (ezici makina), qaçquçi mehbus (kaçan mahbus)²³⁶.
- ğusi (-güsi, -qusi, -küsi):** Gelecek zaman sıfat-fiili yapar: kel-ğusi künler (gelecek günler), yetküsi menzil (varılacak menzil).

ZARF-FİİLLER

Zarf-fiiler şahsa ve zamana bağlanmadan mücerret hareket hâli bildiren fiil şekilleridir. Uygur Türkçesindeki zarf-fiil ekleri şunlardır:

- **(a, -y):** tama tama (damlaya damlaya), sözlimey sözlimey (söylemeye söylemeye), kéle kélmeyle (gelir gelmez), tarta tarta (çeke çeke).

- mAy, -mAYIn:** - (a, -y) ve -(i)p, -(U)p zarf-fillerinin olumsuz şekillerini yapar: almay (almayıp), bilmey (bilmeyip), körmey (görmeyip), yazmay (yazmayıp)²³⁷.
- ArdA:** "iken", "-dığı zaman" anlamlarını verir: bir şeyni oqup yezilarda (bir şiiri okuyup yazarken).
- (i)p, -(U)p:** kilip (gelip), baqip (bakıp), bilip.
- gili (-gili, -qili, -kili; -gini, -gini):** atamni körgili keldim (babamı görmeye geldim), torpigini söygini keldim (toprağını sevmeye geldim), ular tamaq yegili ketti (onlar yemek yemeye gitti).
- mAska:** Sebep bildirir. "-mamaya, -memek için" anlamlarını verir: gërip bolmasqa çarem yoq (garip olmamaya çarem yok), tartmasqa ilacim yoq (çekmemeye ilacım yok), ayrılmasqa vedem bar (ayrılmamak için sözüm var).
- mAstA:** "-madan" anlamını verir: közliriñ körmeste meni (gözlerin görmeden beni).
- mastin, -mestin:** "-madan" anlamını verir: kelmestin (gelmeden), barmastin (gitmeden), gülni körmestinmu, eske alsam (gülünü görmeden de, hayal etsem).
- ğaç (-geç, -qaç, -keç):** éçilğaç (açılınca), qizini kütkeç (kızını beklerken), kelgeç (gelince).
- ğaçqa (-geçke, -qaçqa, -keçke):** yaz-ğaçqa (yazdığı için), yatqaçqa (yattığı için), qerindişindek körgeçke meni (kardeşin gibi gördüğün için beni).
- ğançe (-gençe, -qançe, -kençe):** u yügürüp kelgençe (o koşup gelene kadar), ornidin qopqançe (yerinden kalkıncaya kadar), Ehmet şiir yazğançe hayacanlınattı (Ahmet şiir yazdığı zamanlar heyecanlanırdı).
- ğanda (-gende, -qanda, -kende; -ğanimda):** Zaman bildirir. "-dığı zaman", "-ınca" anlamlarını verir: kelgende (gelince, geldiği zaman), alganda (aldığı zaman), közüمنى açqinimda (gözümü açtığımda).
- ğanğa (-genge, -qanğa, -kenge):** "-dığı için" , "-ınca" anlamlarını verir: gül degenge gül bolamdu? (gül deyince gül olur mu?), evladiğa körsetkenge yaxşı kütüm (evladına gösterdiği için iyi alâka).
- ğıçe (-giçe, -qiçe, -kiçe):** kelgiçe (gelince), ketkiçe (gidince), keç bolgiçe ciq taş terdi (karanlık çökünceye kadar taş topladı)

²³⁷ Habibe Yazıcı Ersoy, "Yeni Uygur Türkçesi", age., s. 411.

HAREKET ADLARI (İSİM-FİİLLER)

Uygur Türkçesinde hareket adları, -ş ve -maq, -mek ekleriyle yapılıır²³⁸

1. -ş: Fiil tabanına -(i, -u, -ü)-ş eki getirilerek yapılıır:

kör-üş (görüş)	işle-ş (çalışma)
oqu-ş (okuma)	yéz-i-ş (yazma)
bil-i-ş (bilme, biliş)	al-i-ş (alma, alış)

2. -maq, -mek: Fiil tabanına -maq, -mek eki getirilir:

yaz-maq (yazmak)	yetküz-mek (yetiştirmek)
bar-maq (varmak)	işli-mek (işlemek)
köç-mek (göçmek)	başlat-maq (başlatmak)

III. KELİME TÜRLERİ

III.1. ZAMİRLER

a. Kişi Zamirleri

Uygur Türkçesindeki kişi zamirleri şunlardır:

	<u>teklük</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	men	biz
2. Kişi	sen	siler
3. Kişi	u	ular

Uygur Türkçesinde "siz" zamiri teklük ifade eder ve nezaket için kullanılır. Ayrıca saygı için kullanılan ve yine teklük ikinci şahıs ifade eden "sili" (siz) ve "özliri" (siz) zamirleri vardır. Çokluk ikinci şahıs için bir de "senler" (siz) zamiri bulunmaktadır²³⁹.

Kişi zamirlerinin hâl ekleriyle kullanımı şöyledir:

	<u>teklük</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	men	meni
2. Kişi	meniñ	meniñde (mende)
3. Kişi	maña	meniñdin (mending)

	<u>teklük</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	sen	seni
2. Kişi	seniñ	seninde (sende)
3. Kişi	saña	seniñdin (sendin)

	<u>teklük</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	u	uni
2. Kişi	uniñ	uniñda (anda/unda)
3. Kişi	uniñğa	uniñdin (anda/undin)

	<u>teklük</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	biz	bizni
2. Kişi	bizniñ	bizde
3. Kişi	bizge	bizdin

²³⁹-Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, s. 1114

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	siler	silerni
2. Kişi	silerniñ	silerde
3. Kişi	silerge	silerdin

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	ular	ularni
2. Kişi	ularniñ	ularda
3. Kişi	ularğa	ulardin

b. Dönüştürülük Zamiri

Dönüştürülük zamiri "öz" (kendi) kelimesidir: özüm (kendim), özüñ, özi, özimiz, özüñlar, özliiri.

c. İşaret Zamirleri

Nesneler işaret yoluyla karşılayan zamirlerdir. Uygur Türkçesindeki işaret zamirleri şunlardır: bu, şu, o, uşbu (işbu, bu), mavu < mana+bu (işte bu, bu), eşu - aşu < ene+şu (işte şu, şu), muşu < mana+şu (işte şu, bu), avu < ene+bu (işte o, o).

d. Belirsizlik Zamirleri

Uygur Türkçesindeki belirsizlik zamirleri şunlardır: hemme (hep, tamam, her şey), barliq (hep, bütün, her şey), herbir, kimdu (biri, bir kişi), héçkim (hiç kimse), némidu (bir şey), herméme (her şey), allinéme (bir şey), herqaysi (herbir, herkes), bari (hepsi), bézi (bazı), héçbir, herkim, allikim (biri, bir kişi), héçnéme (hiç bir şey), héçnérsé (hiç bir şey), qaysibir (hangi), allinemi (bir şey), alliqandaq (bir, bir takım), alliqayaq (belli olmayan uzak bir yer), qandaqtur bir (bir, herhangi bir).

e. Soru Zamirleri

Uygur Türkçesindeki soru zamirleri şunlardır: kim, néme (ne), qaysi (hangi), qayaq (nere), ne (nere, neresi), qançe (kaç, ne kadar), qayer (nere), qandaq (nasıl), qačan (ne zaman), qéni (hani, nerede).

III.2. SIFATLAR

Uygur Türkçesinde de sıfatlar niteleme ve belirtme sıfatları olmak üzere ikiye ayrılır.

III.2.a. Niteleme Sıfatları

Nesnelerin niteliklerini bildiren sıfatlardır. Uygur Türkçesinde kullanılan bazı niteleme sıfatları şunlardır: kara gül (kara gül), yeşil yağlıq (yeşil baş örtüsü), altun bileyzük, toğri söz (doğru söz), aç hayvan, eski tam (eski duvar).

III.2.b. Belirtme Sıfatları

Nesneleri çeşitli yönlerden belirten sıfatlardır. Dört gruba ayrılır.

2.b.1. İşaret Sıfatları

Uygur Türkçesinde asıl işaret sıfatları bu, şu ve o'dur. Bunlardan başka, yine bu sıfatların meydana getirdiği bazı birleşik şekillerde işaret sıfatı olarak kullanılır: avu (işte o), eşu - aşu (işte şu, bu), mavu (işte bu, bu), munu (işte bu, bu), muşu (işte şu, şu), uşbu (işbu, bu)²⁴⁰.

2.b.2. Sayı Sıfatları

Asıl Sayı Sıfatları

Küçük ses değişiklikleri dışında Türkiye Türkçesi ile aynıdır: bir, ikki, üç, töt, beş, alte, yette, sekkiz, toqquz, on; yigirme, ottuz, qiriq, ellik, atmiş, yetmiş, seksen, toqsan, yüz, miñ, milyon, milyard.

Sıra Sayı Sıfatları

Asıl sayı sıfatlarının üzerine -(i)nci eki getirilerek yapılır: birinçi, ikkinçi, tötinçi, yettinçi, toqquzinçi, ikki yüz atmiş sekkizinçi vb. Ayrıca tunci (ilk, birinci), otturançi (ortancı), kenci (sonuncu) kelimeleri de sıra sayı sıfatı olarak kullanılmaktadır²⁴¹.

Kesir Sayı Sıfatları

Nesnelerin parçalarını belirten sayı sıfatlarıdır: üçte bir, tötte üç, yüzde alte (yüzde altı), ondin ikki (onda iki), yüzdin beş (yüzde beş) vb.

²⁴⁰ Rıdvan Öztürk, *age.*, s. 59

²⁴¹ Habibe Yazıcı Ersoy, "Yeni Uygur Türkçesi", *age.*, s. 381.

Üleştirme Sayı Sıfatları

-din, -tin eklerinin asıl sayılara getirilmesiyle yapılır: birdin qalem (bire qalem), ikkidin depter (ikişer defter), töttin luget (dörder sözlük), beştin oquğuçi (beşer öğrenci).

2.b.3. Belirsizlik Sıfatları

Nesneleri belirsiz olarak bildiren sıfatlardır. Uygur Türkçesindeki başlıca belirsizlik sıfatları şunlardır: barçe (bütün, hep), pütün - pütkül (bütün), başqa (başka), az, talay (hayli, çok), bézi (bazı), bir, her, héç, köp (çok), acayıp, tola (çok), barlıq (bütün), hemme (bütün), özge (başka), palan (falan), hérqaysi (her, her bir), allıqançe (bir kaç), héçqandaq (hiç bir) vb.

2.b.4. Soru Sıfatları

Nesneleri soru yoluyla belirten sıfatlardır. Uygur Türkçesindeki belli başlı soru sıfatları şunlardır: qaysı (hangi), qançe (kaç), qandaq (nasıl), néççe (ne kadar, kaç), néme (ne, hangi), nediki (neredeki).

III.3. ZARFLAR

3.1. Zaman Zarfları

Fiilin anlamını zaman bakımından belirleyen, açıklayan veya sınırlayan zarflardır. Uygur Türkçesindeki başlıca zaman zarfları şunlardır: bugün, kündüz (gündüz), ete (erte, yarın), etilikke (ertesi gün), ögünlükke (öbür gün), tünügün (dün), burnakün (geçmişte bir gün), axşam, kéyin (sonra), deslep (ilk, önce), baya (az önce), hemişe (daima), burun (önce), bultur (geçen yıl), avval (evvel), ülüşkün (geçen gün), seher, keçqurun (akşam üstü), héli (henüz), haman (hemen), derru (derhal), emdi (şimdi), hazir (şimdi), axir (sonra), yeziçe (yazın), qışiçe (kışın), herqaçan (her zaman), hergiz (hiç bir zaman), kileryil (gelecek yıl), kündüzliri (gündüzleri).

3.2. Yer-Yön Zarfları

İş ve hareketin yerini ve yönünü belirten zarflardır: alga (ileri), aldı (önü), yuquri (yukarı), içkiri (içeri), teşqiri (dışarı), beri (beri), neri (öte), yeqin (yakın), ilgiri (ileri), yan (yan), qarşı (karşı), tüvendiki (aşağı).

3.3. Nitelik (Durum) Zarfları

Fiilin önünde hâl ve tavrı ifade eden isimlerdir. Uygur Türkçesindeki başlıca durum zarfları şunlardır: eniç (belli, açık), yaxşı (iyi), undaq/andaq (öyle), mundaq (böyle, şöyle), xoşal (memnun), etey (mahsus, kasten), çapsen (hızlı, çabuk), tez (tez, acele), békar (boşuna), aran (güçlülükle, yavaşça), tuyuqsız (ansızın, aniden), teste (zorla).

3.4. Miktar Zarfları

İş ve hareketin miktarını bildirir: az, biraz, kem (az), sel (biraz), köp (çok), nurgun (çok), ciq (çok), azgına (azıcık), bir talay (birçok), artuqçe (daha fazla), bek (pek), gayet, nahayiti (son derece), xoyma (gayet, çok), zep (gayet, pek çok), xéli (hayli, çok).

3.5. Soru Zarfları

Fiilin anlamını soru bakımından etkileyen zarflardır: qaçan (ne zaman), qandaq (nasıl), qandaqlerçe (nasıl, ne şekilde), niçün, niçük (niçin, nasıl), némişqa (niçin, niye), némançe (nasıl, ne kadar, ne biçim), némendaq (nasıl, ne kadar, ne biçim), nékem(de) (ne zaman), né vaq(ta) (ne zaman).

III.4. EDATLAR

Tek başlarına anlamları olmayan, hiçbir nesne ve hareketi karşılamayan anlamlı kelimelerle birlikte kullanılarak onları destekleyen, gramer vazifesi gören kelimelerdir. Ünlemler, bağlaçlar ve son çekim edatları olmak üzere üç çeşit edat bulunmaktadır.

4.1. Ünlemler

His ve heyecanları ifade etmek için kullanılan kelimelerdir. Uygur Türkçesindeki başlıca ünlemler şunlardır: i (ey), ey, hey, hay, hoy, hov (hu), ah, vah, mana (işte, aha), ene (işte, daha), ta (ta), qéni (hani), hee (evet), yaq/yoq (yok), hay-hay (hay hay), elvette (elbette), meyli (olur, uygun)²⁴².

4.2. Bağlaçlar

Kelimeleri, kelime gruplarını, cümleleri şekil ve anlam bakımından birbirine bağlayan, bunlar arasında ilgi kuran kelimelerdir. Uygur Türkçesindeki başlıca bağlaçlar şunlardır: hem (ve, ile), yana (ile, ve), bilen (ile), yaki (veya), eger

²⁴² Rıdvan Öztürk, age., 124-127; Sultan Mahmut Kaşgarlı, age., s. 209-216.

(eğer), lekin (lakin), amma (ama), biraq (ama, yalnız), yalğuz (yalnız), peqet (fakat), belki, mubada (eğer, madem), havada (eğer, tesadüfen), ger (eğer), çünki (çünkü), sevivi (çünkü), şuña (şunun için), kaşki (keşke), hetta (hatta), goya (güya), becaiyiki (sanki), beeyni (sanki), xuddi (sanki), eksiçe (üstelik), zadi (zaten)²⁴³.

4.3. Son Çekim Edatları

Uygur Türkçesinde görülen başlıca son çekim edatları şunlardır:

- a. Yalın ve ilgi halinden sonra kullanılanlar: üçün (için), arqiliq (ile, vasistasıyla), dek/tek (gibi), qatarliq (gibi, benzeri), kebi (gibi), seveplik (dolayı, ötürü), toğruluq (hakkında, üzerine, ait).
- b. Yönelme halinden sonra kullanılanlar: qarşi (karşı), qeder (kadar), köre (göre), qarap (doğru), toğra (doğru), oxşaş (benzer, gibi), yarişa (göre, uygun), muvapiq (göre, uygun), dair, ait.
- c. Ayrılma halinden sonra kullanılanlar: özge (başka), ğeyri (gayrı), néri (öte), soñra (sonra), kéyin (sonra), burun (önce), evvel, aval (evvel), önce, béri (beri), başlap (itibaren), ilgiri (ileri), taşqiri (fazla), tartip (itibaren)²⁴⁴.

²⁴³ Rıdvan Öztürk, *age.*, 113-117; Sultan Mahmut Kaşgarlı, *age.*, s. 216-219.

²⁴⁴ Rıdvan Öztürk, *age.*, 117-119; Sultan Mahmut Kaşgarlı, *age.*, s. 222-223.

TATAR
TÜRKÇESİ

1. TATAR ADI

Rusya sınırları içinde kalan birçok Türk boyu gibi Kazan bölgesi Türkleri de "Tatar" adıyla anılmaktadırlar. Bu ad daha sonraları Kırım , Sibiryaya, Litvanya, Polonya vb. bölgelerde yaşayan Türkler için de kullanılmıştır. Böylece Kazan Tatarları, Sibiryaya Tatarları, Kafkasya Tatarları, Kırım Tatarları şeklinde kullanılarak değişik Türk topluluklarının ortak adı hâline gelmiştir. Türk-Tatar adı bugün birbirini tamamlayan bir dil grubunu ifade etmektedir²⁴⁵.

Tatar adı, ilk kez Orhun Yazıtlarında Otuz Tatar ve Tokuz Tatar şeklinde geçmektedir. Çin kaynakları bunları çeşitli devrelere ait olmak üzere "Ta-Ta" veya "Da-Da" şeklinde kaydetmişlerdir. Tarihi Reşidüddin ise bu halkı ayrı bir kavim olarak kaydetmekte ve dillerinin Moğolca olduğunu yazmaktadır²⁴⁶. Tatar adı, Dede Korkut hikâyelerinde de geçmektedir. Bu kaynakların dışında, Kabusnâme'de Tatarların dokuz Türk kavminden biri olarak gösterildiği, Divânü Lügati't-Türk'te Türk kavimleri arasında sayıldığı, Tarih-i Fahreddin Mübarekşah'taki Türk kavimlerine ait listede Tatar adının da bulunduğu görülmektedir. Tatar adı, çeşitli kaynaklarda "dağ kişisi, tatar, barbar, vahşi, okçu halk, put (ongun), defter, su Moğolu, yabancı" gibi anlamlarla açıklanmıştır²⁴⁷.

Avrupalılar, Ruslar ve bazı Asya milletleri yakın zamana kadar Altın Ordululara ve sonraları Avrupa Rusyasında yaşayan bütün soylu Müslümanlara Tatar demişlerdir. Altın Ordu Devleti'nde ve ondan sonra kurulan hanlıklarda üst düzey yöneticilerin kendisine Tatar demesi, bu ismin halk arasında benimsenmesine yol açmıştır. Ancak halkın büyük bir kısmının karşı çıktığı bu isim, XIX. yüzyılda gelişmeye başlayan Tatar şuuru ve özellikle, Şahabettin Mercani'nin gayretleriyle bugünkü anlamda kabul edilmiş ve yerleşmiştir²⁴⁸.

Tatar adı "tat" ve "ar" (er) sözlerinin birleşmesinden oluşmuştur. Tat sözü "yabancı" anlamına gelen "yat" sözünden gelmektedir. Tarihî süreç içerisinde "yat > dat > tat" değişimini geçirmiştir. İkinci söz "ar" ise "er, kişi" anlamındadır. Dolayısıyla Tatar Tat-ar (er) < Yat-ar (er) "yabancı er, yabancı kişi" anlamı-

²⁴⁵ Ahmet Caferoğlu, *Türk Kavimleri*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1988, s. 73

²⁴⁶ Ahmet Caferoğlu, *age.*, s. 73

²⁴⁷ Nevzat Özkan, *age.*, s. 143

²⁴⁸ Yakup Deliömeroğlu, *Tatarlar ve Tataristan*, Avrasya Kalkınma Derneği Yay., Ankara 1997, s. 9

na gelmektedir. Suvar (su eri), Mişer (meşe eri), Ağaçeri (ağaç eri), Avar (av eri) boy isimleri de benzer şekilde kurulmuşlardır²⁴⁹.

2. TATAR TÜRKLERİNİN TARİHİ

Bugün Tatar Türklerinin yaşadığı İdil-Kama bölgesine çok erken dönemlerden itibaren Türk kavimleri yerleşmeye başlamıştır. MS 1. yüzyılda Suvarlar, MS 100-374 yılları arasında Hunlar ve ardından da Sabir Türkleri bölgeye gelmişlerdir. Bugünkü Tatar Türklerinin ilk etnik oluşumunu Büyük Hun İmparatorluğu döneminde bu devletin bir parçası olan ve Don-Kuban sahasında yaşarken V. yüzyılın sonu ve VI. yüzyılın başında İdil boyuna göç eden Bulgar Türkleri teşkil eder. Dolayısıyla bugünkü İdil-Ural Tatarları Suvar, Sibir, kısmen Hunlar ve İdil Bulgarları ile XII. yüzyılda Türkistan'dan bu bölgeye gelen Kıpçak Türklerinin torunlarıdır. Bulgar Türkleri VI. yüzyılda İdil-Ural bölgesine yerleşmeye başlamış, VII. yüzyılda İdil-Ural bölgesi tamamen bir Türk yurdu hâline gelmiştir²⁵⁰.

Bulgar şehrini başkent yapan ve IX.-XII. yüzyıllarda Doğu Avrupa'nın en önemli ticaret merkezi olan Bulgar Devleti, 1220'lerde Moğolların bölgeyi ele geçirmesiyle yıkılmış ve akabinde kurulan Altın Ordu Devletinin himayesine girmiştir. Cengiz Han'ın torunu Batu Han tarafından kurulan Altın Ordu Devleti, Batu Han'dan sonra tahta geçen Berkay'la birlikte Türkleşmeye başlamıştır. XIV. yüzyılın sonunda Altın Ordu Devleti Timur ordularına yenilmiş ve bölgede Kazan, Kırım, Astrahan, Kasım, Sibir ve Nogay hanlıkları ortaya çıkmıştır²⁵¹.

Yukarıda adı geçen hanlıklar içerisinde en önemli olanı, 1437-1552 yılları arasında varlığını sürdüren Kazan Hanlığıdır. 1552 yılına kadar Kazan Türkleri Moskova'ya yakın oldukları için sürekli Ruslarla mücadele etmiş ve çoğu zaman üstünlük sağlamışlardır. 1547'de Moskova Knezliğine Korkunç İvan'ın gelmesiyle Ruslar sürekli Kazan Hanlığına saldırılarda bulunmuşlardır. Bu ağır saldırılara dayanamayan Kazan Hanlığı, 1552 yılında Rusların eline geçmiş ve 1556 yılında da tamamen Rusların denetimine girmiştir. Kazan'ın alınması bir vahşete dönüşmüş, eli silah tutan herkes kılıçtan geçirilmiştir. 1552 yılından bugüne kadar Rusların hakimiyetinde yaşayan Tatar Türkleri, özellikle 1552 yılından sonra iki yüz yıl süreyle büyük siyasi, iktisadi ve dini baskılarla karşı karşıya kalmıştır. 1774'te Tatar, Başkurt ve Çuvaş Türklerinin ortaklaşa katıldıkları Pugaçev isyanıyla birlikte bir nebze rahatlama olmuştur. Bu durum 1860'lara

²⁴⁹ F. S. Safullina-M. Z. Zekiyev, *Xezirgî Tatar Edebi Tili*, Megarîf Neşriyatı, Kazan 1994, s. 9

²⁵⁰ R. G. Fexretidinov, *Tatar Xalkı hem Tatarstan Tarixi*, Kazan Megarîf Neşriyatı, Kazan 1996, s. 27-56

²⁵¹ Yakup Deliömeroğlu, *age.*, s. 4-5

kadar devam etmiş ve bu tarihten sonra Tatar Türkleri tekrar Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma tehdidinde maruz kalmışlardır.

1917 yılında Kazan'da toplanan kurultayda "İç Rusya ve Sibirya Müslüman Türk Tatarları" muhtar cumhuriyeti ilan edilir ve başına Sadri Maksudi Arsal getirilir. Daha sonra bu meclis, 29 Kasım 1917'de "İdil-Ural Devleti"nin kuruluşunu ilan eder. Ancak 1918'de bu kuruluş Bolşevikler tarafından dağıtılır ve yeni bir kararname ile İdil-Ural Devleti, Tatar-Başkurt Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne dönüştürülür. Ancak, daha sonra bu devletten de vazgeçilir ve yerine ayrı ayrı olarak 23 Mart 1919'da Başkurt ve 27 Mayıs 1920'de Tatar Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri ilan edilir. Böylece bölgedeki Türk birliği parçalanır. Tatar Sultan Galiyev, daha sonra bu birliği yeniden kurmaya çalışır, ancak o da Stalin tarafından ortadan kaldırılır²⁵².

Gorbaçov'la 1980'lerin sonunda başlayan açıklık politikası sonucunda Tataristan'da da bazı talepler dile getirilir. 30 Ağustos 1990 tarihinde SSCB dağılmadan Tataristan Cumhuriyeti bağımsızlığını ilan eder. Bağımsızlığı dört yıl boyunca hiçbir ülke tarafından tanınmayan Tataristan, 18 Şubat 1994'te Rusya ile bugünkü resmî statüsünü belirleyen bir anlaşma imzalamıştır. Bu anlaşma sonucunda Tataristan yarı bağımsız özerk bir Türk Cumhuriyeti konumuna gelmiş ve diğer muhtar cumhuriyetlere tanınmayan bazı haklar elde etmiştir²⁵³.

3. TATAR TÜRKÇESİ

Tatar Türkçesi, Türk dilinin üç büyük kolundan (Karluk, Kıpçak, Oğuz) biri olan Kıpçak grubu içinde yer alır. Yönlere göre yapılan lehçe tasnifleri bakımından ise, Kuzey Türkçesi içerisinde değerlendirilmektedir²⁵⁴. Kuzey Türkçesi olarak adlandırılan bu gruptaki lehçeler, Kıpçak kökenli lehçelerdir. Tatar Türkçesinin de yer aldığı Kıpçak grubu içerisine şu lehçeler girmektedir²⁵⁵.

I. Karadeniz-Hazar Bölgesi:	1. Karaim (Karay)
	2. Kırım Tatar
	3. Karaçay-Balkar
	4. Kumuk
II. İdil-Ural Bölgesi:	1. Tatar
	2. Başkurt

²⁵² Yakup Deliömeroğlu, *age.*, s. 5-7

²⁵³ Yakup Deliömeroğlu, *age.*, s. 7

²⁵⁴ Ahmet Temir, "Kuzey Türkçesi", *TDEK C. II*, Ankara 1992, s. 216

²⁵⁵ Mustafa Öner, *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, TDK Yay., Ankara 1998, s. XXIII

III. Aral-Hazar Bölgesi:

1. Kazak
2. Karakalpak
3. Nogay
4. Kırgız

Tatar Türkçesinin temelini İdil Bulgarcası oluşturur. İdil Bulgarları, Türkçenin iki büyük dil grubundan bugünkü Çuvaş Türklerinin devam ettirdikleri r-l grubuna dahildirler. Ancak 920 yılında Bulgar hanı Almas Silke'nin halkıyla birlikte İslamiyeti kabul etmesiyle birlikte Bulgar Türkleri Arap alfabesini kabul etmişler ve dillerinde meydana gelen değişimle de z-s grubuna geçmişlerdir. Zengin bir kültür hayatı bulunan İdil Bulgar Türklerinden günümüze kalan kitabeler, İdil Bulgar Türkçesi, Tatar Türkçesi ve Arapça olarak yazılmış mezar taşlarıdır²⁵⁶.

Bugünkü Tatar Türkçesinin üç ayrı ağzı bulunmaktadır. Bunlar Orta, Batı (Mişer) ve Doğu ağzlarıdır.

1. Orta Ağız: Tatar Türkçesinin bugünkü edebî dilini oluşturan merkez ağzıdır. Bu ağzın temsilcileri Kazan Türkleridir. Bunlar çoğunlukla Tataristan, Başkurdistan ve Ural dağlarının batısındaki bölgelerde yaşarlar.
2. Batı (Mişer) Ağız: Batı ağzının temsilcilerini Mişer Tatarları oluşturur. İdil grubu Tatarlarına dahil olan bu ağzın temsilcileri Samara, Ulyanovsk, Sarıtaş (Saratov), Penza, Ryazan, Tüben Novgorod, Orenburg, Volgograd, Astrahan bölgelerinde ve Tataristan, Mordov, Çuvaşistan, Udmurt, Başkurdistan cumhuriyetlerinin bazı kesimlerinde yaşarlar.
3. Doğu Ağız: Bu ağzı konuşanlara Sibiryaya Tatarları denir. Doğu ağzının temsilcileri Batı Sibiryaya'nın Baraba, Tomsk, Tümen, Tobol ve Tara bölgelerinde yaşarlar²⁵⁷.

Şu anda Tatar Türkçesi Tataristan'da resmî dil durumundadır. Bin yılı aşkın bir süre Arap alfabesini kullanan Tatar Türkleri, 1927 yılında Latin alfabesini kabul etmişler, ancak Türkiye'nin 1928'de Latin alfabesini kabul etmesinden sonra, 1939 yılında Kiril alfabesine geçmişlerdir. SSCB dağıldıktan sonra kurulan Rusya Federasyonu içinde özerk devlet statüsünü koruyan Tataristan Cumhuriyeti'nde Eylül 2001'de Latin alfabesi resmen kabul edilmiştir. Ancak, 15 Kasım 2002'de Rusya Parlementosunun alt kanadı Duma'da, federasyonu oluşturan cumhuriyetlerin Kiril alfabesi dışında başka bir alfabe kullanmaları yasaklanınca²⁵⁸, Latin alfabesi uygulamaya geçirilememiştir. Tatar Türkleri bugün de Kiril alfabesini kullanmaktadırlar.

²⁵⁶ Nevzat Özkan, *age.*, s. 149

²⁵⁷ Fuat Ganiyev-Rıfkat Ahmetyanov-Halil Açıkğöz, *Tatarca-Türkçe Sözlük*, İnsan Neşriyatı, Kazan-Moskova 1997, s. 8

²⁵⁸ Hatice Şirin User, *age.*, s. 335

4. TATAR EDEBİYATI

Kuzey ya da Kıpçak grubu lehçelerinden olan Tatar Türkçesinin oldukça zengin bir edebiyatı vardır. Bu edebiyatı, Tatar edebiyat tarihçileri, iç gelişmesi-ne, yaşadığı döneme, siyasi ve sosyal sebeplere bağlı olarak, kendi içinde dört ana devreye ayırmaktadırlar²⁵⁹:

1. Eski ve Orta Asır Tatar Edebiyatı
2. 19. Asır Edebiyatı
3. 20. Asır Başı Edebiyatı
4. Sovyet Dönemi (1917'den sonra) Edebiyatı

Bu dönemler içerisindeki en uzun devreyi Eski ve Orta Asır Tatar Edebiyatı meydana getirir. Bu dönem de kendi arasında:

- a) En Eski ya da Ortak Türk Edebiyatı (12.-13. yüzyıla kadar).
- b) Bulgar Devri Edebiyatı (13. yüzyılın ortalarına kadar).
- c) Altın Ordu Devri Edebiyatı (13. yüzyıl ortalarından 14. yüzyıl ortalarına kadar).
- d) Kazan Hanlığı Devri Edebiyatı (15. yüzyıl ortalarından 16. yüzyılın sonuna kadar).
- e) 17. Yüzyıl Edebiyatı
- f) 18. Yüzyıl Edebiyatı şeklinde bölümlere ayrılmaktadır.

En eski Türk Edebiyatı dediğimiz dönem, ortak olup 13. yüzyıla kadar devam etmiştir. Eski Türkçe döneminin eserleri olarak adlandırılan Orhun Yazıtları, Yenisey Yazıtları, Uygur dönemi eserleri yine Orta Türkçe dönemine ait olan Divanû Lugatî't-Türk, Kutadgu Bilig, Atabetül'-Hakayık, Ahmet Yesevi ve Süleyman Bakırgani'nin eserleri bu dönemin ürünleridir.

Büyük Bulgar Devletinin dağılmasından sonra İdil-Ural bölgesinde kurulan ve İdil Bulgarları diye adlandırılan devlet; Hazar, Bulgar, Kıpçak ve Fin-Ugor kabilelerinden meydana gelmiştir. İlim ve edebiyatta önemli bir yere sahip olan Bulgar Türkleri aynı zamanda 922 yılında İslamiyeti kabul eden ilk Türk boyudur. Bu dönem edebî eserleri içerisinde en önemlisi Kul Ali'nin yazmış olduğu Kıssa-i Yusuf adlı eseridir.

Altın Ordu dönemi Tatar Edebiyatının önemli bir merhalesidir. Orta Türkçenin ikinci dönemini oluşturan Harezmi Türkçesiyle verilmiş eserler bu dönemin temelini oluşturur. Rabguzi'nin Kısasü'l-Enbiya'sı, Harezmi'nin Muhabbetname'si, Kutb'un Hüsvrev ü Şirin'i, Kerderli Mahmud'un Nehcü'l-Feradis'i, Seyf-i Sarayî'nin Gülistan Tercümesi, Hüsam Kâtib'in Destan-ı Cümcüme Sultan'ı bu

²⁵⁹ X. Minnigulov-Ş. Sadrettinov, *Edebiyat 10*, Kazan Megarif, 1994, s. 10

dönemin ürünleri olup Kazan Tatar Edebiyatının oluşmasında önemli katkıları olmuştur.

Tatar Edebiyatının milli bir renk kazandığı dönem Kazan Hanlığı Devri Edebiyatıdır. 16. yüzyılın sonuna kadar devam eden bu dönemin ünlü simaları Hasan Kaygı, Kaztugan, Dusmembet, Çalgız, Cırav, Muhammed Emin, Kulşerif ve Arıfbek'tir. Dönemin en ünlü edipleri ise Muhammedyar ve ömrünün son bölümlerini Osmanlı sahasında geçiren Kemal Ümmi'dir. Kemal Ümmi'nin Diwan'ı; Muhammedyar'ın da Tuhfe-i Merdan, Nur-ı Südur ve Nasihat adlı eserleri meşhurdur.

1552 yılında Kazan Hanlığı'nın yıkılması Tatar tarihinde, edebiyatında ve sosyal hayatında derin yaralar açmıştır. Halkın ve aydınların büyük kısmı yok edildiği için, bu dönemden sonra 17. yüzyılda verilen eserler sınırlıdır. Bu dönemde ağır hayat şartları yüzünden tasavvuf cereyanı güçlenmiş Yesevi, Bakırgani, Ümmi Kemal, Kul Ali ve Muhammedyar gibi ediplerin okuyucusu çoğalmıştır. Bu dönemde Tatarca-Rusça, Arapça-Farsça-Tatarca sözlükler yazılmıştır. 1630 yılında Arapçadan Tatar Türkçesine Mühebbihat (Uyanış) adlı bir eserin tercüme edildiği görülüyor. Galibek Atalık ve Kişbike'nin vasiyetnameleri, Kadir Galibek'in "Cami-i Tevarih" adlı eseri ve yazarı belli olmayan Defter-i Cengizname adlı eserler bu dönemin önemli eserleridir. Bu döneme damgasını vuran en önemli şairler ise Mevla Kulu ve Abdi'dir.

18. yüzyılda yoğun Rus baskısı devam etmiş ve Tatar Türkleri bu yüzyılda Başkurt ve Çuvaş Türkleriyle birlikte büyük bir isyan girişiminde bulunmuşlardır. Bunun üzerine biraz rahatlama görülmüştür. Bu yüzyılda eser veren şair ve yazarlar 17. yüzyıla oranla daha fazladır. Dönemin ünlü edipleri arasında Abdüsselam, Abdülmennan Müslüm, Ahmetbik, Tacettin Yalçıgol vardır. Devrin en ünlü edibi ise Abdurrahim Otuz İmeni'dir. İmeni'nin pedagojik, ilmi, sözlük, biyografi ve edebî olmak üzere yüzden fazla eseri mevcuttur. İsmail ve Muhammed Emin adlı iki yazarın Seyahatnameleri, ünlü Batırşa Destanı ve 305 sayfalık halk hikayelerinin toplandığı "Mecmua-yı Hikeyet" adlı eserler dönemin önemli eserleridir.

19. yüzyıl, Tatar Türklerinin Rus idaresinde koloni olarak yaşadığı bir devirdir. Bu devirde önceki devirlerde olduğu gibi mücadele pek yoktur. Bununla birlikte ilimde, edebiyatta, sosyal hayatta ve ticarete önceki devirlere göre bir rahatlama ve serbestlik söz konusudur. 1804'te Kazan'da Kazan Üniversitesi kurulur, ayrıca pek çok kitap basılır. Osmanlı, Arap, Rus, Fars ve Avrupa edebiyatlarından kitaplar çevrilir. Önceki dönemlerdeki el yazma eserler yerini basma kitaplara bırakır. Tatar Türkçesine, medeniyetine ve tarihine yönelik çalışmalar hız kazanır. Bu dönem Tatar Sosyal ve ruhi fikir hareketinin başında Abdünnasır

Kursavi, Şehabettin Mercani, Kayyum Nasırı, Hüseyin Feyizhanov, İsmail Gaspıralı gibi edipler yer alır. Bu kişiler vasıtasıyla edebî, ilmi, orjinal ve tercüme eserler, sözlükler, folklor eserleri çıkarma işi canlanır. Şark edebiyatından Kelile ve Dimne, Tutinâme, 1001 Gece Masalları, Kabusnâme gibi eserler çevrilir. Ayrıca Batı'dan roman türü girer ve R. Fahretdinov, Musa Akyığıt, Fatih Kerim ve Ayaz İshaki gibi isimler vasıtasıyla yayılır. Bu kişilerden başka devrin önemli edipleri arasında Ahmet Uraneyev, Abdulcabbar Kandalyı, Sadri Maksudi Arsal, Miftahettin Akmolla ve Zahir Bigiyev gibi isimler vardır.

20. Yüzyıl Başı Edebiyatı 1900'lü yılların başından 1917 yılındaki Bolşevik İhtilali'ne kadarki dönemi içerisine alır. Bu devirde 1905-1907 İhtilali, kapitalizmin gelişmesi, I. Dünya Savaşı, Bolşevik İhtilali gibi olaylar Tatarları ve Tatar Edebiyatını etkiler. Tatar millî bağımsızlık hareketi güç kazanır. Pek çok alanda önemli atılımlar yapılır. Okul ve medreseler açılır, kitaplar çıkarılır, gazete ve dergi basımı hız kazanır. Kazan ve Orenburg'ta yedi bin kitap, kırk yedi milyon tirajla basılır. Kazan, Ufa, Orenburg, Esterhan, Moskova, Petersburg, Samara, Uralsk gibi şehirlerde Tatar Türkçesiyle kırktan fazla dergi, elliden fazla gazete çıkarılır. Tarih, felsefe, etnografya, dilbilim ve başka ilim dallarında pek çok eser yazılır. Ayrıca bu dönemde profesyonel anlamda Tatar tiyatrosu doğar. Tolstoy, Gogol, Puşkin, Şiller, Byron gibi klasikler tanınmaya başlar.

Bu dönem Tatar ve Türk edebiyatının en büyük şairlerinden Abdullah Tukay'ın yetiştiği devirdir. Onun için bu döneme "Tukay Çağı Edebiyatı" da denir. Tukay iki cilt tutarındaki şiirlerinin yanı sıra fıkra ve siyasi makaleler de yazmıştır. Fikir, Yultuz, El-İslah, Kuyaş, Turmuş gazeteleri ile El-Asrû'l-Cedit, Terbiyetü'l-Etfal, Añ, Yeşin, Yalt Yult ve Mektep dergilerinde yayınlanan şiir ve nesirleri 1907'den 1917'ye kadar risaleler hâlinde elli beş defa basılmıştır. Eserleri 1985 yılında toplu olarak beş cilt hâlinde yayımlanır. Şiirleri pek çok dile ve Türk lehçelerine çevrilir. Şiirlerinde aşk, millet ve milliyetçilik, hürriyet, din ve çocukların eğitimi gibi konuları işlemiştir²⁶⁰. Abdullah Tukay'dan başka bu dönemin önemli şair ve yazarları arasında A. İshaki, İbrahim Nurullin, Necip Cihanov, Derdemend, Segiyt Remiyev, Fatih Emirhan, Mirheyder Feyzi ve Şehzade Babiç gibi isimler vardır. Tiyatro alanında da Ali Asker Kemal önemlidir.

Tatar Edebiyatının son dönemi Sovyet Devri Edebiyatı diye adlandırılıp günümüze kadar gelen dönemdir. 1917 Bolşevik İhtilali'nden sonra yeni yönetim eşitlik ve özgürlük gibi kavramlarla çok uluslu Rusya'daki topluluklara bağımsızlık vaatlerinde bulunur. Bu yüzden ihtilal, Tatar Türkleri arasında da geniş bir taraftar kitlesi bulur. 1920'li yıllarda pek çok Tatar edibinin eserlerinde Bolşevikliğin övüldüğü ve uğruna mücadele edildiği görülür. Bu edipler arasında

²⁶⁰ Nevzat Özkan, age., s. 156

Alimcan İbrahimov, Mecit Gafuri, Ali Asker Kemal, Şerif Kemal gibi ustalar ve F. Burnaş, Kerim Tinçurin, Hadi Taktaş, Şamil Osmanov, K. Necmi gibi gençler vardır.

Bu dönem yazarlarının çoğu bilmeden Sovet yönetiminin sınıflara özgürlük, köylülere toprak verme gibi aldatmacalarına kanarak Sovyet ideolojisini savunurlar ve sonraları işin içerisinden çıkamazlar. 1920'lerden sonra edebiyat tamamen partinin denetimine girer. 1929'da alınan bir kararla daha önce Tatar Edebiyatında verilen tüm eserler burjuva edebiyatı diye dışlanır ve edipler sadece partinin istekleri doğrultusunda eser vermeye mecbur olurlar.

İhtilalin vadettiği kavramlar ve bazı reformlar yalan çıkınca bu harekete destek veren şair ve yazarların gönüllü kırılır. İstedikleri eserleri yazamadıkları ve sanat güçlerini ortaya koyamadıkları için büyük sıkıntılara düşerler. Dolayısıyla edebî alanda büyük bir gerileme olur. 20'li yıllardan sonra yetişen edipler arasında Hasan Tufan, Musa Celil, M. Maksud, K. Necmi, E. Feysi önemli yer tutmaktadır.

Stalin dönemi, Tatar Edebiyatında olduğu gibi diğer alanlarda da en ağır ve korkunç yılları içerir. Zengin bir tarihe ve kültüre sahip olan Tatar Türkleri büyük kayıplar vermişlerdir. On yıl içerisinde iki defa alfabe değiştirilmesi (1927-1940), matbuatta kısıtlamalar, Tatar okullarının kapatılması yanında namuslu, ahlaklı Tatar aydınları yok edilmiştir. Hatta Sosyalizme hizmet eden ve bu mihvalde eserler veren Alimcan İbrahimov, Cemal Velidi, Feti Burnaş, G. Tolımbay, F. S. Kazanlı, Şamil Osmanov, G. Nimeti, G. Ali, G. Muhammetşin, Kerim Tinçurin bile öldürülmüştür.

II. Dünya Savaşı, Tatar Edebiyatında geniş yankılar uyandırmıştır. Tatar Türkleri bu savaşı “azatlık için mücadele” olarak kabul etmiş ve var güçleriyle savaşa destek vermişlerdir. Bu savaşa katılan beş yüz altmış bin Tatar Türkünün ikiyüz elli bine yakını ölmüştür. Bu dönem edebiyatında savaş konusu sıkça işlenmiş; kahramanlık, vatan aşkı, gurbet, sıra özlemi gibi temalar yer almıştır. Bu savaşta başta Musa Celil, Fatih Kerim, Nur Bayan, Abdulla Aliş olmak üzere otuzdan fazla Tatar yazar ve şairi ölmüştür.

1960'lı yıllardan itibaren sosyal hayatta ve edebiyatta rejimin biraz yumuşamasıyla kişisel bir edebiyat meydana gelmiştir. Son yıllarda ise tam olarak millî konulara ağırlık verilmiştir. Yasaklı olan eserlerin tamamı basılmış, özellikle tarihî ve millî kahramanları işleyen eserler verilmiştir. Ravil Feyzullin, Gery Rehim, Refail Gaziyov, Robert Miniullin, Ramil Veliyev, Mõxemmet Mehdiyev, Vahit İmamov, Rinad Muhammedi, Rkail Zeydulla günümüz şair ve yazarlarının en önemlileridir²⁶¹.

²⁶¹ Tatar Edebiyatı bölümü X. Minnİgulov-Ş. Sadrettinov'un Edebiyat 10 adlı eserinden özetlenmiştir.

5. TATARİSTAN CUMHURİYETİ

Tataristan Cumhuriyeti, Doğu Avrupa ovasının doğu bölgesinde Kama ve İdil nehirlerinin birleştiği yerde kurulmuş, 67.836 km² yüzölçümüne sahip bir Türk cumhuriyetidir. Tataristan'ın kuzey-güney sınırları arası 290 km, doğu-batı sınırları arası 460 km uzunluğundadır. Batısında Çuvaşistan, doğusunda Başkurdistan, kuzeybatısında Mari Cumhuriyeti, kuzeyinde Kirov bölgesi, kuzeydoğusunda Udmurt Cumhuriyeti, güneydoğusunda Orenburg bölgesi, güneyinde ise Samara ve Simbir bölgeleri yer alır. Başkenti Kazan olup yaklaşık dört milyonluk bir nüfusa sahiptir. Şubat 1994'te yapılan bir anlaşmayla muhtar cumhuriyet statüsüne kavuşmuştur²⁶².

Ülke genel olarak engebeli bir ovayla kaplıdır. Ortalama rakım iki yüz metre dolayındadır. Bölgede kara iklimi hakimdir. Yazlar sıcak ve bazen kurak, kışlar ise çok soğuktur. Tataristan'ın en büyük akarsuları İdil ve Kama ile Kama'nın kolları olan Belaya ve Vyatka ırmaklarıdır. Ülke topraklarının % 16'sı ormanlarla kaplıdır²⁶³.

Tataristan'ın başkenti olan Kazan aynı zamanda ülkenin en büyük şehri olup 1.250.000 kişilik bir nüfusa sahiptir. Kazan'dan sonra ikinci büyük şehir 560.000 kişilik nüfusuyla Çallı'dır. Diğer önemli şehirleri Zelenedol, Aşağı Kama, Alabuga, Zey, Elmet, Bügülme, Aznakay ve Çistay'dır. Cumhuriyet idari olarak 43 bölgeye ayrılmıştır. Ülkede 19 şehir, şehir tipinde 22 ilçe, 830 kasaba ve 3270 tane de köy bulunmaktadır.

1992 verilerine göre 3.705.000 kişinin yaşadığı Tataristan'da nüfusun etnik dağılımı şöyledir: Tatar Türkleri %48, Ruslar %43,5, Çuvaş Türkleri %3,7. Bunların dışında, çoğunluğu diğer Türk boylarından olmak üzere bazı farklı gruplar da vardır. Diğer Türklerle birlikte cumhuriyetin % 53'ünü Türk unsuru oluşturur. Halk şehirlerde yoğunlaşmıştır. Halkın % 74'ü şehirlerde, % 26'sı da köylerde yaşamaktadır. Ülke nüfusunun % 54'ünü kadınlar oluşturur.

Tataristan çok güçlü ekonomik bir potansiyele sahiptir. Millî gelir içerisinde sanayinin payı % 53,3, tarım % 20,2, inşaat % 13, ulaşım ve haberleşme % 7,2, ticaret ve diğer alanların payı ise % 6,3'tür.

Tataristan petrol, doğalgaz ve elektrik üretimi yönünden oldukça zengin bir ülkedir. Ülkede yılda 35 milyon ton petrol, 1,3 milyar m³ doğalgaz ve 36,5 milyar kw/saat elektrik üretilmektedir. Kişi başına düşen yıllık petrol üretimi on tondur. Sanayi üretimi 513 fabrika tarafından gerçekleştirilmektedir. Tarımsal üretim ise kolhoz ve solhozlar tarafından yapılır. Cumhuriyet topraklarının %

²⁶² Yakup Deliömeroğlu, *age.*, s. 27

²⁶³ Ali Yiğit, *age.*, s. 36

70'e yakını tarıma elverişlidir. İthalat ve ihracat neredeyse birbirine denktir. Rusya petrolünün % 13'ünü İdil-Ural bölgesi petroleri karşılamaktadır. Petrole bağlı yan endüstri ürünleri, kimyasal elementler, işletilmeyen altın yataklarının yanı sıra bütün Rusya taşımacılığının % 80'ini meydana getiren Kamaz kamyon fabrikası, Alabuga şehrinde yıllık üretimi 250.000'i aşan otomobil fabrikası, askeri ve sivil amaçlı uçak, tank ve helikopter fabrikaları Tataristan ekonomisinde önemli bir yer tutmaktadır²⁶⁴.

---

²⁶⁴ Yakup Deliömeroğlu, age., s. 37-57

TATAR TÜRKÇESİ GRAMERİ

I. SES BİLGİSİ

I.A. ÜNLÜLER

Tatar Türkçesinde dokuz ünlü vardır. Bunlar: "a, e, ĩ, ı, i, o, ö, u, ü"dür. Bu ünlülerden a, u, ü, ı ve i sesleri Türkiye Türkçesinde olduğu gibi telaffuz edilir. Tatar Türkçesindeki o ve ö ünlüleri Türkiye Türkçesindeki o ve ö'den daha dar ve kısadır; o sesi o-u-ı arasında; ö sesi ö-ü-i arasında bir sestir. Ayrıca Türkiye Türkçesi yazı dilinde bulunmayan ĩ sesi Tatar Türkçesinde kullanılır. Ön damakta, düz ve yarı dar telaffuz edilen kısa bir ünlüdür. Dilcilik edebiyatında kapalı e olarak bilinen bu ses, Tatar ünlü sisteminde ı ünlüsünün ince sıradaki dengidir. Dolayısıyla "açık i" demek daha uygundur²⁶⁵.

Yukarıdaki ünlüler Tatar Türkçesine ait olan ünlülerdir. Bir de bunlardan ayrı olarak Rusça'dan giren ve Rusça kelimelerde kullanılan uzun ses değerine sahip õ, î ve ê ünlüleri vardır. Yazıda bu uzunluklar gösterilmez ama telaffuz edilirken bu ünlüler uzun okunur: patron (mermi), tıl (orta, cephe gerisi), tema, telegram (telgraf), lektor (konferansçı)²⁶⁶.

Bu ünlülerin dışında Tatar Türkçesinde bir de y ünsüzü ile birlikte kullanılan ünlüler vardır: E= yı, yĭ, Ю= yu, yü, Я= ya, ye.

Tatar Türkçesindeki ünlüleri şöyle bir şemayla gösterebiliriz:

	Düz		Yuvarlak	
	Geniş	Dar	Geniş	Dar
Kalın	a	ı	o	u
İnce	e, ĩ	i	ö	ü

²⁶⁵ Mustafa Öner, "Tatar Türkçesi", *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yay., Ankara 2007, s. 689.

²⁶⁶ R. A. Yusupov-K. Z. Zinnetullina, T. M. Gayfullina, *Tatar TIII 5*, Kazan Megarif Neşriyatı, s.48-49

I.A.a. ÜNLÜ UYUMLARI

1. Büyük Ünlü Uyumu

Türk dilinin her döneminde ve her lehçesinde görülen bu uyum, Tatar Türkçesinde de çok düzenlidir.

tormuş (hayat)	avıl (köy)
toman (duman)	tügerak (yuvarlak)
ügüz (öküz)	tössiz (renksiz)

Yabancı asıllı kelimelerde bu uyumun bozulduğu görülür:

gektar (hektar)	gomumi (umumi)
bronevik (zırhlı araba)	suveren (müstakil)
şefkat	çemodan (valiz)

Yine birleşik isimlerde de uyum bozulur:

Gölşat (Gülşat)	karbike (kardan kız)
timirçıbık (demir çubuk, tel)	yalantepi (çıplak ayak)

2. Küçük Ünlü Uyumu

Büyük ünlü uyumunun çok sağlam olmasına karşılık, Tatar Türkçesinde küçük ünlü uyumu sağlam değildir. İlk hece dışındaki geniş-yuvarlak ünlülerin darlaşma, düzleşme temayülü bu uyumu bozmaktadır:

bolıtlı (bulutlu)	közgı (ayna)
bötınısı (hepsi)	tözılış (düzülüş, kuruluş)
urındık (sandalye)	küzlık (gözlük)
süzlık (sözlük)	yulcı (yolcu)

II.A.b. ÜNLÜLERLE İLGİLİ BAZI ÖZELLİKLER

1. Türkiye Türkçesindeki o, Tatar Türkçesinde u; ö ise ü olur: un (on), tup (top), uylan (oğlan); dürt (dört), küz (göz), süz (söz).
2. Türkiye Türkçesindeki u, Tatar Türkçesinde o (o, u, ı arası kısa ünlü); ü ise ö (ö, ü, i arası kısa ünlü) olur: koş (kuş), tor- (dur-); öç (üç), döris (dü-rüst).

3. Birinci hecedeki e, Tatar Türkçesinde i olur: itek (etek), işek (eşek), it (et), sin (sen), bir- (ver-).
4. Birinci hecedeki o, ö, u, ü seslerini takip eden u, ü sesleri Tatar Türkçesinde ı, i olur: bolıt (bulut), ofık (ufuk), ununçı (onuncu), töziliş (düzülüş), öçin (için).²⁶⁷
5. Eski Türkçede ve bugün Türkiye Türkçesinde söz sonunda bulunan "nç", "rk", "lk" gibi ünsüz çiftleri arasında ünlü türer: bürık (börk), irik (erk), burıç (borç), kırık (kırk), kurık- (kork-), örık- (ürk-), alıp (alp), söyiniç (sevinç), tınıç (dinç<tınç)²⁶⁸.

I.B. ÜNSÜZLER

Tatar alfabesinde ünsüzleri gösteren yirmi sekiz işaret vardır: b, c, ç, d, f, g, h, x, j, k, l, m, n, ñ, p, r, s, ş, t, v, y, z, ts, şç, yı (yi), yu (yü), ya (ye). Ayrıca bir de hemze işareti bulunmaktadır. Bu ünsüz hece sonunda gelerek kalınlık ve incelik belirtir²⁶⁹.

Tatar Türkçesinde Türkiye Türkçesinden farklı dört ünsüz vardır: x, ñ, v, g. Bunlardan x gırtlaktan çıkan hırıltılı h'dir. ñ ise bizim alfabemizde yer almayan geniz n'sidir. v harfi bizdeki gibi dış-dudak v'si değil, iki dudak arasından çıkan v'dir. Bu ses çıkarılırken dişler dudağa değmez. Tatar Türkçesinde Türkçe kelimelerin tamamında çift dudak v'si kullanılır. Dış dudak v'si ise Rusça kelimelerde kullanılır. Bu ses Türkiye Türkçesindeki v ile aynıdır. (vagon, vraç "doktor", vokzal "gar")²⁷⁰. g sesi ise Türkiye Türkçesinden daha belirgin bir şekilde çıkarılır.

1. TATAR TÜRKÇESİNDE ÜNSÜZLERLE İLGİLİ ÖZELLİKLER

Türkiye Türkçesiyle karşılaştırıldığında Tatar Türkçesinde kullanılan ünsüzler ile ilgili şu özellikleri tespit edebiliriz:

1. Türkçe asıllı sözlerin başındaki bütün g'ler Tatar Türkçesinde k' dir: kil- (gel-), kür- (gör-), köl- (gül-), kül (göl), kilin (gelin).
2. Türkçe kelimelerin başındaki d'ler Tatar Türkçesinde t'dir: tav (dağ), tuy- (doy-), timir (demir), til (dil), tugız (dokuz).
3. Baştaki b'ler bazı sözlerde m'dir: miñ (bin), min (ben), min- (bin-), muyın (boyun), mıyık (bıyık), miñçil (bencil), moñ (bun- sıkıntı).

²⁶⁷ Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, s. 1087

²⁶⁸ Mustafa Öner, "Tatar Türkçesi", age., s. 693.

²⁶⁹ R. S. Abdullina-G. M. Şeyxıyeva, Tatar TIII 10, Kazan Megarif Neşriyatı 1996, s. 13

²⁷⁰ Mustafa Öner, age., s. 7

4. "var-, ver-, var" sözlerindeki v, Tatar Türkçesinde b'dir: "bar-, bir-, bar".
5. İki ünlü arasında kalan p'ler b olur: yabış- (yapış-), tibış- (tepiş-), übiş- (öpüş-).
6. İki ünlü arasında kalan k'ler g'ye; kalın k'lar g'ya döner: igin (ekin), ügiz (öküz), sigiz (sekiz), tigi (dikmek), tugız (dokuz).
7. Türkçe asıllı kelimelerde baştaki p'ler, Tatar Türkçesinde b'dir: bik (pek), barmak (parmak), börçe (pire).
8. Bazı kelimelerin başındaki y'ler c'ye döner: cil (yel), cidı (yedi), cim (yem), cir (yer), cır (yır), citiş- (yetiş-).
9. Türkiye Türkçesinde yazıda gösterilmeyen ñ'ler Tatar Türkçesinde gösterilir: tañ (tan), ciñ (yen), moñ (bun), añlav (anlamak).
10. Arapça kelimelerdeki ayın sesi, Tatar Türkçesinde g'olur: Gali (Ali), gaile (aile), segat (saat), Talgat (Talat), şagıyr (şair), gafu (af).
11. Türkçe sözlerdeki c'ler Tatar Türkçesinde genellikle ç'dir: kileçek (gelecek), yulçı (yolcu), aluçı (alıcı)²⁷¹.
12. Türkiye Türkçesinde yumuşak g olarak kullandığımız harf, Tatar Türkçesinde y olur: iy- (eğ-), üyren- (öğren-), töyme (düğme), beyle- (bağla-), cıy- (yığ-).
13. g sesi iki ünlü arasında kaldığında v'ye döner: avır (ağır), avız (ağız), avıl (ağıl, köy).
14. Türkiye Türkçesindeki bazı p'ler Tatar Türkçesinde f'dir: yifek (ipek), tufrak (toprak).

2. ÜNSÜZ UYUMU

Tatar Türkçesinde ünsüz uyumu oldukça sağlamdır. Tonlu ünsüzlerden sonra gelen eklerin tonlu; tonsuz ünsüzlerden sonra gelen eklerin de tonsuz ünsüzle başladıkları görülmektedir²⁷²:

hatinga (kadına)	tormışka (hayata)
bizde	bexitke (şansa)
avıldaş (aynı köylü)	öçte (üçte)
bülmeden (odadan)	tupçı (topçu)

Tatar Türkçesinde tek şekilli olan ve ç harfiyle başlayan yapım eklerinin uyumu bozduğu görülmektedir.

²⁷¹ Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, s. 1088

²⁷² Mustafa Öner, age., s. 24

-çı, -çı: bakırçı, köymeçi (gemici), romançı, gaybetçi (dedikoducu).

-çık, -çık: karçık (ihtiyarcık), ademçık (adamcağız).

-çıl, -çıl: onçıl (bol unlu), yardımçıl (yardımcı).

-çan, -çen: uyçan (endişeli), cinüvçen (yenici).

-çak, -çek: borçak (bezelye), kimirçek (kıkırdak).

II. ŞEKİL BİLGİSİ

II.A. ÇEKİM EKLERİ

II.A.a. İSİM ÇEKİM EKLERİ

1. ÇOKLUK EKİ

Çokluk eki diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi Tatar Türkçesinde de -lar, -ler'dir: kitaplar, bolıtlar (bulutlar), başkalar, şehirler.

Tatar Türkçesinde çokluk eki -lar, -ler burun ünsüzleri m, n ve ñ'den sonra gelirse -nar, -ner biçimine girer: urmannar (ormanlar), kiyimner (giyimler), tañnar (tanlar)²⁷³.

2. İYELİK EKLERİ

Tatar Türkçesindeki iyelik eklerinin yuvarlak ünlülü şekilleri yoktur. Ekler şunlardır:

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	-ım, -İM; -m	-ıbız, -İbİZ; -bız, -bİZ
2. Kişi	-iñ, -İñ; -ñ	-ıgız, -İgİZ; -gız, -gİZ
3. Kişi	-ı, -İ; -sı, -sİ	-ları, -lari

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	kul-ım (kolum)	kul-ıbız
2. Kişi	kul-iñ	kul-ıgız
3. Kişi	kul-ı	kul-ları

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	tel-İM (dilim)	tel-İbİZ
2. Kişi	tel-iñ	tel-İgİZ
3. Kişi	tel-İ	tel-leri

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	eti-m (babam)	eti-bİZ
2. Kişi	eti-ñ	eti-gİZ
3. Kişi	eti-sİ	eti-leri

²⁷³-R. S. Abdullina-G. M. Şeyxıyeva, age., s. 58

3. HÂL EKLERİ

a. Yalın Hâl

Yalın hâl eksizdir: kul (kol), san (sayı), bexit (şans), baş, avıl (köy), tüben (alt, aşağı).

b. İlgi Hâli

Tatar Türkçesinde ilgi hâlinin yuvarlak ünlülü şekli yoktur. Ek Tatar Türkçesinde +nıñ, +nıñ'dır.

biznıñ (bizim)

evnıñ (evin)

ceynıñ (yazın)

başkalanıñ (başkentini)

Azatnıñ (Azat'ın)

maynıñ (mayısın)

c. Yükleme Hâli

Yükleme hâli ekinin de yuvarlak şekli yoktur. Ek, +nı, +nı'dır:

öynı (evi)

yulnı (yolu)

Tatarnı (Tatar'ı)

süznı (sözü)

etinı (babayı)

kitapnı (kitabı)

İyelik 3. şahıstan sonra yükleme hâli eki -n'dir: kitabın (kitabını), kulin (kolunu).

d. Yönelme Hâli

Tonlu ünsüzle ve ünlüyle biten kök ve gövdelerden sonra +gA; tonsuz ünsüzle biten kök ve gövdelerden sonra +kA şekliyle kullanılır.

östelge (masaya)

balaga (balaya)

gomırge (ömre)

mektepke (mektebe)

çişmege (çeşmeye)

arzanga (ucuza)

Yönelme hâli eki iyelik eki almış kelimelerden sonra +A olur:²⁷⁴

kulıma (koluma)

yözıne (yüzüne)

küzlerıne (gözlerine)

yortına (yurduna)

baruvlarına (gitmelerine)

mañgayına (alnına)

²⁷⁴-Mustafa Öner, age., s. 127

e. Bulunma Hâli

Bulunma hâli eki de tonlu ünsüzlerden ve ünlülerden sonra +dA; tonsuz ünsüzlerden sonra +tA şeklindedir.

töšte (düşte)	cömlede (cümlede)
cirde (yerde)	ebide (ninede)
vatanda	kitapta

f. Ayrılma Hâli

Ayrılma hâli eki tonlu ünsüzlerden ve ünlülerden sonra -+dAn; tonsuz ünsüzlerden sonra +tAn'dır.

baladan	sötten (sütten)
attan	külden (gölden)
törmeden (hapishaneden)	Çallıdan (Çallı'dan)

Burun ünsüzleri m, n ve ñ'den sonra ayrılma hâli eki +dAn benzeşmeye uğrayarak -nan, -nen olur²⁷⁵.

uramnan (sokaktan)	tañnan (tandan)
ülennen (ottan)	minnen (benden)
ülimnen (ölümden)	moñnan (sıkıntıdan)

g. Eşitlik Hâli

Eşitlik hâli eki Tatar Türkçesinde +çA olarak görülmektedir²⁷⁶.

gadetimçe (âdetimce)	batırlarça (bahadırlar gibi)
minimçe (benimce)	gadetimçe (âdetimce)

h. Vasıta Hâli

Tatar Türkçesinde vasıta hâli eki "ile" anlamını veren ve ekleşmeden kullanılan "bilen" kelimesiyle yapılmaktadır:

ceyev bilen (yaya olarak)	eni bilen (anneyle)
pistolet bilen (tabancayla)	siniñ bilen (seninle)

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Tatar Türkçesinde de ekin eski şekli -m; -n görülmektedir: yaz-ın, kış-ın, irte-n (sabahleyin)²⁷⁷.

²⁷⁵ A. X. Nuriyeva, *Tatar Tili 2*, Kazan Megarif Neşriyatı, Kazan 1995, s. 88

²⁷⁶ Mustafa Öner, *age.*, s. 138

²⁷⁷ D. G. Tumaşeva, *Xezirgı Tatar Edebi Tili*, Kazan Üniversitesi Neşriyatı, Kazan 1978, s. 41

4. AİTLİK EKİ

Aitlik eki tonlu ünsüz ve ünlülerin üzerine +gı, +gî; tonsuz ünsüzlerin üzerine ise +kı, +kî şekliyle gelir.

aktıkkı yıl (sonuncu yıl)	tarafındagı (tarafındaki)
çittegî (dıştaki)	arasındagı (arasındaki)
hezîrgî (şimdiki)	uçaktagı (ocaktaki)

Tatar Türkçesinde aitlik eki, ilgi hâli ekiyle birleştiğinde +nıkı, +nîkî şekliyle kullanılmaktadır²⁷⁸.

kolhoznıkı (kolhozunkı)	Tukaynıkı (Tukay'ınkı)
minîkî (benimki)	sinîkî (seninki)

5. SORU EKİ

Soru eki Tatar Türkçesinde mı, mî şeklindedir. Ekin yuvarlak ünlülü kullanımını yoktur ve geldiği kelimeye bitişik yazılır.

söyliymmî (söyleyeyim mi)	mömkinmî (mümkün mü)
oçtımmı (uçtu mu)	kilesinmî (geliyor musun)
kirekmî (gerek mi)	öydemî (evde mi)

II.A.b. FİİL ÇEKİM EKLERİ

1. ŞAHİS EKLERİ

Tatar Türkçesinde şahıs ekleri üç gruptur.

a. Zamir Kökenli Şahıs Ekleri

Öğrenilen geçmiş zaman, şimdiki zaman, geniş zaman, gelecek zaman çekimlerinde kullanılırlar.

	<i>teklik</i>	<i>çokluk</i>
1. Kişi	-mın, -mîn; -m	-bız, -bîz
2. Kişi	-sın, -sîñ	-sız, -sîz
3. Kişi	-	-lar, -ler

b. İyelik Kökenli Şahıs Ekleri

Görülen geçmiş zaman ve şart çekimlerinde kullanılırlar.

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	-m	-k
2. Kişi	-ñ	-gız, -gez
3. Kişi	-	-lar, -ler

c. Emir Kökenli Şahıs Ekleri

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	-	-
2. Kişi	-	-(i)gız, -(i)gız
3. Kişi	-sın, -sın	-sınnar, -sinner

2. ZAMAN VE ŞEKİL EKLERİ

2.a. BİLDİRME KİPLERİ

1. Öğrenilen Geçmiş Zaman

Tatar Türkçesinde öğrenilen geçmiş zaman eki tonlu ünsüzlerden sonra ve ünlülerden sonra -gan, -gen; tonsuz ünsüzlerden sonra ise -kan, -ken'dir.

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	barganmın (gitmişim)	barganbız
2. Kişi	bargansıñ	bargansız
3. Kişi	bargan	barganlar

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	eytenmın (söylemişim)	eytenbız
2. Kişi	eytensıñ	eytensız
3. Kişi	eyten	eytenler

2. Görülen Geçmiş Zaman

Görülen geçmiş zaman eki Türkiye Türkçesinde olduğu gibi ünlü ve tonlu ünsüzle biten kök ve gövdelerden sonra -dı, -dî; tonsuz ünsüzle biten gövdelerden sonra ise -tı, -tî şeklindedir. Ekin yuvarlak şekilleri yoktur.

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	añladım	añladık
2. Kişi	añladıñ	añladığız
3. Kişi	añladı	añladılar

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	oçtım (uçtum)	oçtık
2. Kişi	oçtiñ	oçtıgız
3. Kişi	oçtı	oçtılar

3. Şimdiki Zaman

Şimdiki zaman eki -a, -e'dir. Kalın sıradan ünlüyle biten fiillerden sonra ise -y şeklindedir. Şahıs ekleri doğrudan doğruya fiillere eklenir. -a ile biten fiillerde a, ı'ya; -e ile biten fiillerde e, i'ye döner²⁷⁹. Birinci tekil şahsın çekiminde ekin tam şekli -mın, -mın kullanıldığı gibi, çoğunlukla ekin kısaltılmış şekli -m kullanılır.²⁸⁰

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	alam(ın) (alıyorum)	alabız
2. Kişi	alasñ	alasız
3. Kişi	ala	alalar

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	eşlim(ın) (işliyorum)	eşlibiz
2. Kişi	eşlisñ	eşlisiz
3. Kişi	eşli	eşliler

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	añlıym(ın) anlıyorum	añlıybız
2. Kişi	añlıysñ	añlıysız
3. Kişi	añlıy	añlıylar

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	kilem(ın) (geliyorum)	kilebız
2. Kişi	kilesñ	kilesiz
3. Kişi	kile	kileler

4. Gelecek Zaman

Gelecek zaman Tatar Türkçesinde -açak, -eçek ekiyle yapılır. Ünlüyle biten fiillerden sonra araya -y- ünsüzü girer.

²⁷⁹ Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, s. 1092

²⁸⁰ D. G. Tumaşeva, age., s. 116

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	alaçakmın (alacağım)	alaçakbız
2. Kişi	alaçaksıñ	alaçaksız
3. Kişi	alaçak	alaçaklar

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	söyleyecekmiş (söyleyeceğim)	söyleyecekbiz
2. Kişi	söyleyeceksıñ	söyleyeceksiz
3. Kişi	söyleyecek	söyleyecekler

5. Geniş Zaman

Tatar Türkçesinde geniş zaman -ar, -er, -ır, -ır, -r ekleriyle yapılır. -r ünlülerden sonra gelir.

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	alırımın (alırım)	alırbiz
2. Kişi	alırısıñ	alırsız
3. Kişi	alır	alırlar

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	tügermiş (dökerim)	tügerbiz
2. Kişi	tügersıñ	tügersiz
3. Kişi	tüger	tügerler

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	atarımın(atarım)	atarbiz
2. Kişi	atarsıñ	atarsız
3. Kişi	atar	atarlar

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	kürümün (görürüm)	kürürbiz
2. Kişi	kürürsıñ	kürürsiz
3. Kişi	kürür	kürürlir

2.b. TASARLAMA KİPLERİ

1. Şart Kipi

Diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi Tatar Türkçesinde de şart kipi -sa, -se ekiyle ifade edilir.

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	ukısam (okusam)	ukısak
2. Kişi	ukısañ	ukısağız
3. Kişi	ukısa	ukısalar

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	yeşesem (yaşasam)	yeşesek
2. Kişi	yeşeseñ	yeşeseğiz
3. Kişi	yeşese	yeşeseler

2. Gereklilik Kipi

Tatar Türkçesinde gereklilik kipi iki şekilde yapılır. Birincisi fiil köküne mastar eki -rga, -rge ve "kirek" kelimesi, ikincisi ise, aynı eke "tiyiş/tiyeş" kelimesi getirilerek yapılır.

miña ukırğa kirek (okumalıyım)	min kaytırga tiyiş (dönmeliyim)
siña ukırğa kirek	sin kaytırga tiyiş
aña ukırğa kirek	ul kaytırga tiyiş
bizge ukırğa kirek	bız kaytırga tiyiş
sizge ukırğa kirek	sız kaytırga tiyiş
alarga ukırğa kirek	alar kaytırga tiyiş

3. Emir Kipi

Tatar Türkçesinde emir kipi kullanımında her şahıs için ayrı bir ek vardır. Birinci şahıslarda emir kipinin kullanımı yoktur²⁸¹.

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	—	—
2. Kişi	al	alığız
3. Kişi	alsın	alsınnar

²⁸¹-D. G. Tumaşeva, age., s. 129

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	_____	_____
2. Kişi	işle	işlegiz
3. Kişi	işlesin	işlesinner

4. İstek Kipi

Tatar Türkçesinde istek çekimi gramer kitaplarında sadece teklik şahıslar için gösterilmektedir.²⁸² Kalın ünlülü kök ve gövdelerde 1. tekil şahıs için -ıym, 1. çoğul şahıs için -ıyk; ince ünlülü kök ve gövdelerde 1. tekil şahıs için -im, 1. çoğul şahıs için -ik kullanılır.

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	barıym (varayım)	barıyk
2. Kişi	_____	_____
3. Kişi	_____	_____

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	kilim (geleyim)	kilik
2. Kişi	_____	_____
3. Kişi	_____	_____

İstek çekimi -ası, -esi ekinin üzerine "kile" (geliyor) kelimesi getirilerek de yapılır. Şu formül ile kurulur:

Fiil+-ası/-esi+iyelik ekleri+kile²⁸³

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	alasıım kile (alasıım geliyor)	alasıbız kile
2. Kişi	alasıñ kile	alasıgız kile
3. Kişi	alası kile	alasıları kile

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	küresim kile (göresim geliyor)	küresibiz kile
2. Kişi	küresin kile	küresigiz kile
3. Kişi	küresı kile	küresileri kile

²⁸² F. S. Safiyullina-M. Z. Zekiye, *Xezirgi Tatar Edebi Tili*, Kazan Megarif Neşriyatı, Kazan 1994, s. 233

²⁸³ *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, s. 1093

Ayrıca fiillerin üzerine getirilen **-makçı**, **-mekçi** eki de istek şeklini karşılamaktadır²⁸⁴:

	<i>teklik</i>	<i>çokluk</i>
1. Kişi	yazmakçımın (yazmak istiyorum)	yazmakçımız
2. Kişi	yazmakçısıñ	yazmakçısız
3. Kişi	yazmakçı	yazmakçılar

2.c. YETERLİK

Yeterlik çekimi fiilin üzerine **-a/-e al-** yapısı getirilerek yapılır: kile almadım (gelemedim), taba aldım (bulabildim), küre almım (göremiyorum), sora alırmın (sorabilirim).

2.d. FİİLLERİN BİRLEŞİK ÇEKİMİ

1. RİVAYET

Tatar Türkçesinde rivayet çekimi "iken" yardımcı fiili ile yapılır.

Anlatılan Geçmiş Zamanın Rivayeti

Anlatılan geçmiş zamanın rivayeti **-gan, -ken; -kan, -ken** ekinden sonra "iken" yardımcı fiilinin getirilmesiyle yapılır: kilgen iken (gelmişmiş), adaşkanmın iken (şaşırmışmışım), bargan iken (gitmişmiş).

Şimdiki Zamanın Rivayeti

-a/-e ekine "iken" getirilir: kile iken (geliyormuş), ala ikenmın (alıyormuşum), ite iken (ediyormuş).

Geniş Zamanın Rivayeti

-ar, -r ekine "iken" getirilir: cırlar ikenler (şarkı söylerlermiş), tabar ikenmın (bulurmuşum), kürmes ikenbız (görmezmişiz).

Gelecek Zamanın Rivayeti

-açak/-eçek ekine "iken" eki getirilir: barmayaçak iken (varmayacak), eytmeyeçek ikenler (söylemeyeceklermiş), bilmeyeçek ikensız (bilmeyecekmiş-siniz).

²⁸⁴ Mustafa Öner, "Tatar Türkçesi", *age.*, s. 717-718.

Şart Kipinin Rivayeti

-sa/-se ekine "iken" getirilerek yapılır: bulsa iken (olsaymış), bilse ikenbız (bilseymişiz).

2. HİKAYE

Hikâye şekli i- fiilinin geçmiş zamanı (idî) ile yapılır.

Anlatılan Geçmiş Zamanın Hikâyesi

-gan ekine "idî" eki getirilerek yapılır: torgan idîm (durmuştum), işitken idî (işitmişti), kilgen idîk (gelmiştik), kürgen idîler (görmüşlerdi), eytken ideñ (söylemiştin).

Şimdiki Zamanın Hikâyesi

-a, -e, -y'den sonra ide eki getirilir: uynıy idîgîz (oyunuyordunuz), kile idîk (geliyorduk), bara idîñ (gidiyordun), yöriy idîk (yürüyorduk).

Geniş Zamanın Hikâyesi

Geniş zaman ekinin üzerine -idî eki gelir: kaytır idîm (dönerdim), tüzer idîm (dayanırdım), kürer idîk (görürdük), uylamas idî (düşünmezdi).

Gelecek Zamanın Hikâyesi

-açak, -eçek ekinin üzerine ide eki gelir: alaçak idîm (alacaktım), küreçek idîm (görecektim), uylayaçak idîler (düşüneceklerdi).

Şart Kipinin Hikâyesi

-sa/-se ekine ide yardımcı fiili gelir: bilse idîm (bilseydim), oçsa idî (uçsaydı), añlasa idîk (anlasaydık).

Gereklilik Kipinin Hikâyesi

Gereklilik kipinin hikâyesi "kirek" ve "tiyiş" kelimelerinin üzerine "idî" eki getirilerek yapılır: sin uylarga tiyiş idîñ (düşünmeliydin), miña bilerge tiyeş idî (bilmeliydim), ul eyterge tiyiş idî (söylemeliydi), bizge alrğa kirek idî (almalıydık).

2.e. İMEK VE İKEN FİİLİYLE YAPILAN İSİM ÇEKİMİ

İsim çekiminde geniş zamana kişi ekleri; geçmiş zamana ise i- yardımcı fiili getirilerek yapılır.

1. Geniş (veya Şimdiki) Zaman

İsmin üzerine kişi ekleri getirilir

	<u>teklük</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	güzelim	güzelbiz
2. Kişi	güzelsin	güzelsiz
3. Kişi	güzel	güzellir

Şimdiki zamanın bu çekiminde, şahıs ifadesi kelimenin önüne konan şahıs zamirleri ile de karşılanabilmektedir: min güzel, sin güzel, ul güzel...²⁸⁵

2. Öğrenilen Geçmiş Zaman

Öğrenilen geçmiş zaman "iken" (imiş) kelimesinin çekimiyle yapılır.

	<u>teklük</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	yeş ikenim (gençmişim)	yeş ikenbiz
2. Kişi	yeş ikensin	yeş ikensiz
3. Kişi	yeş ikenyeş ikenler	

3. Görülen Geçmiş Zaman

Görülen geçmiş zaman da "ide" yardımcı fiiliyle yapılır.

	<u>teklük</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	osta idim (ustaydım)	osta idik
2. Kişi	osta idin	osta idigiz
3. Kişi	osta idi	osta idiler

2.f. OLUMSUZLUK

Tatar Türkçesinde fiillerin olumsuz çekimi Türkiye Türkçesinde olduğu gibi -ma, -me ekiyle yapılır: kürmegenmîn (görmemişim), añlamadım, kürmeyeçeksîn (görmeyeceksin), almasan, karama (bakma), kilmeğiz (gelmeyiniz).

Şimdiki zamanda olumsuzluk ekinin ünlüsü daralır: barmıyım (gitmiyorum), kitmîbîz (gitmiyoruz).

İstek çekiminin 1. şahıslarında da olumsuzluk ekinin ünlüsü daralır: almıym (almayayayım), almıyk (almayalım), kürmim (görmeyeyim), kürmik (görmeyelim).

Geniş zamanın olumsuzu 2. ve 3. şahıslarda -mas, -mes şeklindedir: ukımam, ukımassıñ, ukımas, ukımabız, ukımassız, ukımaslar.

İstek çekiminin olumsuzunda "kilmi" ve "yük" kelimeleri kullanılır: küleşem kilmi (güleşim gelmiyor), kilesîbîz yük (geleşimiz yok).

Gereklilik kipinin olumsuzunda -(ı)rga, -(î)rge yerine -maska, -meske kullanılır: miña eytmeske kirek (gitmemeliyim), siña almaska kirek (almamalısın), ul tülemeske tiyîş (ödememeli), bez utırmaska tiyîş (oturmamalıyız)²⁸⁶.

II.B. YAPIM EKLERİ

Yapım eklerinin büyük bir bölümü, bazı ses değişikliklerinin dışında Türkiye Türkçesi'nin yapım ekleriyle aynıdır. Türkiye Türkçesinde yuvarlak şekilleri de olan yapım eklerinin Tatar Türkçesinde yalnız dar şekilleri görülür. Tatar Türkçesinde yaygın olarak kullanılan yapım ekleri şunlardır.

1. İSİMDEN İSİM YAPAN EKLER

+lık, +lîk: utın+lık (odunluk), çüp+lîk (çöplük), kürşî+lîk (komşuluk), sukır+lık (körlük), cılı+lık (sıcaklık), yalkav+lık (tembellik).

+çı, +çî: yul+çı (yolcu), mamık+çı (pamukçu), köreş+çî (güreşçi), köyme+çî (gemici), tamaşa+çı (seyirci).

+lı, +lî: şatlık+lı (sevinçli), söt+lî (sütlü), köç+lî (güçlü), açu+lı (öfkeli), söykem+lî (sevimli), çıgım+lı (masraflı).

+sız, +sîz: +lı, +lî ekinin olumsuzudur: iñ+sîz (ensiz, dar), yağım+sız (sevimsiz), toz+sız (tuzsuz), bilim+sîz (bilgisiz), açu+sız (öfkesiz), çıdam+sız (dayanaksız).

- +çık, +çik:** Küçültme ve sevgi bildiren bir ektir: koş+çık (kuşçağız), kar+çık (ihtiyarcık), kap+çık (torba), kitap+çık (kitapçık), töp+çik (en küçük kardeş).
- +ça, +çe:** yeşil+çe (sebze), süzlik+çe (söz listesi), orlık+ça (tohumcuk), ala+ça (alaca).
- +daş, +deş; +taş, +teş:** Eşlik, ortaklık bildirir: yul+daş (yoldaş), yeş+teş (yaşıt), öy+deş (evdeş), yak+taş (hemşehri), ip+teş (arkadaş), fikir+deş (fikirdaş).
- +çıl, +çil:** kır+çıl (kırca, kırçıl), yardım+çil (yardımcı), sak+çıl (tutumlu), kunak+çıl (konuk sever).
- çan, -çen:** Bağlılık ve düşkünlük ifade eder: iş+çen (çalışkan), uy+çan (endişeli), sugış+çan (savaşçı), şartlav+çan (patlayıcı), yokı+çan (uykucu).
- +rak, +rek:** Sıfatlarda karşılaştırma yapar: zur+rak (daha büyük), sülpən+rek (gevşekçe), salkın+rak (daha soğuk), küb+rek (daha çok).
- +gılt, +gilt; +kult, +kilt:** Vasıf ve renk adlarından benzerlik ve yakınlık ifadesi türetir: kız+gılt (kızılımsı), sor+gilt (grimsi), yeş+kilt (açık yeşil).
- +kay, +key:** Sevgi bildiren ektir: xatun+kay (karıcığım), en(i)+key (anneciğim), apa+kay (ablacığım), siñil+key (bacım).

2. İSİMDEN FİİL YAPAN EKLER

- +la-, +le-:** iş+le- (işle-), agu+la- (zehirle-), kabat+la-(tekrarla), remont+la- (tamir et-), tigiz+le- (düzle-), bey+le- (bağla-).
- +laş, +leş-:** kün+leş- (kıskaç-), dus+laş- (dostlaş-), yırak+laş- (uzaklaş-), isen+leş- (merhabalaş-), gep+leş- (sohbet et-), savbul+laş- (vedalaş-).
- +lat-, +let-:** cil+let- (havalandır-), añ+lat- (anlat-), yeşil+let- (yeşillendir-).
- +a-, +e-:** öst+e- (ekle-),uy(ı)n+a- (oyna-), kan+a-,tön+e- (tüne-), yarlık+a- (bağışla-), aşı+a- (ye-), san+a- (say-).
- +ı-, +i-:** kim+i- (azal-), bay+ ı- (zenginleş-), sas+ı- (kokuş-), nıg+ı- (sağlamlaş-), tiz+i- (kur-, düz-).
- +ay-, +ey-:** kart+ay- (yaşlan-), ciñil+ey-(hafifle-), küb+ey- (çoğal-), zur+ay- (büyü-), sar(ı)g+ay- (sarar-), tur+ay- (doğrul-).
- +al, +el-; +l-:** tiri+l- (diril-), yug+al- (kaybol-), töz+il- (düzel-), uñ+al- (düz-).
- +sı-, +se-:** yar+sı-(kudur-), cir+sı- (ilini özle-), kibir+sı- (kıpırda), sör+sı- (kokuş-).

- +sıra-, +süre-:** kölem+süre- (gülümse-), kan+sıra-(kanlan-), sam+sıra- (rahat-sızlan-), ilim+süre- (ezginlik hisset-).
- +gar-, +ger; +kar-, +ker:** iş+ker- (işle-), kot+kar- (kurtar-), soñ+gar- (ge-cik-), baş+kar- (icra et-), cil+ger- (hafiften es-).
- +ar-, +er-; +ır-, +İR-, -r:** ag+ar- (ağar-), yaña+r- (yenilen-), is+İR- (sarhoş ol-), iski+r- (eski-), uf+ır- (of çek-), öf+İR- (öf çek-).
- +ra-, +re-:** cilti+re- (hafifleş-), möñ+re- (böğür-), yañğı+ra-(yankılan-), iñ+re-(inle-).
- +da-, +de-:** libir+da- (çene çal-), al+da- (aldat-), ön+de (seslen-), ey+de-(acele et-).

3. FİLDEN İSİM YAPAN EKLER

- av, -ev; -v:** bor-av (matkap), yama-v (yama), agu-v (zehir), kiñgir-av (zil, çan), toma-v (nezle), bile-v (bileği).
- ma, -me:** yar-ma (bulgur), kineş-me (oturum, toplantı), katnaş-ma (karışım), tukı-ma (dokuma), birleş-me (birleşme).
- ım, -İM; -m:** tiz-İM (dizim, sıra), eyt-İM (ata sözü), yot-ım (yudum), söyle-m (konuşma).
- ış, -İŞ; -ş:** bar-ış (gidiş), kayt-ış (dönüş), üzger-ış (değişim), üs-ış (yetişme), küren-ış (görünüş).
- mak, -mek:** el-mek (ilmik), ik-mek (ekmek), tabış-mak (bilmece), suk-mak (patika), kis-mek (fıçı).
- ık, -İK; -k:** yötkİR-İK (öksürük), tiş-İK (delik), boyır-ık (buyruk), öz-İK (parça), kat-ık (katık).
- ak, -ek:** kun-ak (konuk), bül-ek (hediye), pıç-ak (bıçak), yat-ak (yatak), tiy-ek (tetik), tor-ak (ev, yurt).
- gı, -gİ; -kı, -kİ:** toy-gı (duygu), köl-kİ (komedi), pıç-kı (bıçkı), sıbiz-gı (dü-dük), sibİR-gİ (süpürge), söz-gİ (elek).
- gıç, -gİÇ; -kıç, -kİÇ:** aç-kıç (anahtar), kır-gıç (rende), oç-kıç (uçak), yöz-gİÇ (yüzgeç), tiş-kİÇ (matkap).
- ıç, -İÇ; -ç:** tayan-ıç (dayanak), ükİN-İÇ (pişmanlık), söyİN-İÇ (sevinç), yuvan-ıç (teselli, avuntu).
- çak, -çek:** im-çek (meme), bor-çak (bezelye), teger-çek (tekerlek).
- gak, -gek; -kak, -kek:** bat-kak (çamur), ör-kek (ürkek), iş-kek (kürek), tör-gek (paket), çum-gak (dalğıç kuşu), biz-gek (sıtma).

- dı, -dī; -tı, -tī:** sığın-tı (sıkıntı), çabın-dı (ot biçme), sörin-tī (tarla), agın-tı (akıntı).
- gın, -gīn; -kın, -kīn:** kır-gın (salgın), sör-gīn (sürgün), kaç-kın (kaçak), yangın (yangın), kil-gīn (göçmen).
- ın, -īn; -n:** ig-īn (ekin), çab-ın (çayır, otlak), cıy-ın (yığın), kil-īn (gelin), ere-n (irin).
- mış, -meŝ:** tor-mış (hayat), yaz-mış (kader, alın yazısı), sına-mış (belirti, iz)

4. FİİLDEN FİİL YAPAN EKLER

- ın-, -īn-; -n-:** Fiillerde dönüşlülük ifadesi yapar: cıy-ın- (hazırlan-), üt-īn- (rica et-), sal-ın- (inşa edil-), bize-n- (bezen-), tart-ın-, (çekin-), tele-n- (dilen-).
- ıl-, -īl-; -l-:** Fiillerde pasiflik ve meçhüllük ifadesi yapar: sav-ıl- (sağıl-), tüg-īl- (dökül-), çayka-l- (çarkalan-), tarka-l- (aynıŝ-), borç-ıl- (üzül-), ur-ıl- (vurul-).
- ış-, -īŝ-; -ŝ-:** Ortaklaşma ifade eden fiiller yapar: oy-ış- (uyuş-, birleş-), süyle-ŝ- (söyleş-), bül-ış-(bölüş-), or-ış- (dalaş-), eçī-ŝ- (ekşi-).
- dır-, der-; -tır-, -ter:** Ettirgen çatı ekidir. kıs-tır- (kıştır-), yuvın-dır- (yık-), tuz-dır- (eskite-, yıprat-), kis-tır- (kestir-), sün-dır- (söndür-), kip-tır- (kurut-).
- ıt-, -īt-; -t-:** Ettirgen çatı ekidir. kıç-ıt- (bir yeri kaşın-), eçī-t- (eksit-), yuva-t- (teselli et-), kīr-t- (girdir-), ukı-t- (okut-), avır-t- (ağrı-), kim-īt- (eksilt-).
- gız-, -gīz-; -kız-, -kīz-:** Ettirgen çatı ekidir: kiy-gīz- (giydir-), men-gīz- (bindir-), yat-kız- (yatır-), cit-kīz- (ulaştır-), tor-gız- (kaldır-).
- ır-, -īr-; -r-:** Ettirgen çatı ekidir. Örneklere azdır: öy-ır- (yığ-), pīŝ-ır- (pişir-), bīt-ır- (bitir-), kiç-ır-, (affet-), töŝ-ır- (indir-, düşür-).
- gala-, -gele-:** Hareketin devamlılığını ve tekrarını ifade eder: bar-gala- (gidip gel-, hep git-), kayt-kala- (tekrar dön-), tört-kele- (dürtüp dur-), küren-gele- (görünüp dur-).

SIFAT-FİİLLER

Tatar Türkçesindeki sıfat-fiiller şunlardır:

- a (-e, -y) torgan:** Şimdiki zaman sıfat-fiilidir: kil-e torgan kunak (gelen, gelmekte olan konuk), işli torgan kişi (çalışmakta olan kişi), açıl-a torgan tereze (açılmakta olan pencere), uynı-y torgan bala (oynamakta olan çocuk).

- açak, -eçek:** Gelecek zaman sıfat-fiilidir: kil-eçek kön (gelecek gün), yazıl-açak şigirler (yazılacak şiirler), söyle-y-eçek kişi (söyleyecek kişi), bar-açak yul (varılacak yol).
- ar (-er, -ır, -İR, -r):** Gelecek zaman sıfat-fiilidir: bar-ır yul (gidilecek yol), kil-İR kişi (gelecek kişi), eyt-İR süz (söylenecek söz), köl-er vakit (gülecek vakit), uy(ı)n-ar çak (oynayacak zaman).
- ası (-esİ, -ıysı, -isİ):** Gelecek zaman sıfat-fiilidir: bar-ası cir (gidilecek yer), eyt-esİ süz (söylenecek söz), ukı-y-sı kitap (okunacak kitap), eşl(İ)-esİ vakit (işleyecek vakit).
- gan (-gen; -kan, -ken):** Geçmiş zaman sıfat-fiilidir: Başlan-gan iş, bet-ken iş (başlayan iş, biten iştir), tırış-kan tabar (çalışan bulur), eyt-ken süz, at-kan uk (verilen söz, atılan oktur).
- mas (-mes):** Gelecek zaman olumsuz sıfat-fiilidir: bul-mas xıyal (olmayacak hayal), bit-mes iş (bitmez iş).
- uçı (-üçe):** Şimdiki zaman sıfat-fiilidir: kitap uk(u)-uçı bala (kitap okuyan çocuk), külmek tig-üçİ kız (gömlek diken kız).
- muş, -miş:** Geçmiş zaman ifade eden bu ekin sınırlı bir kullanımı vardır: açıklanmış isim (belirlenen isim), sanalmış predmet (hesaplanmış şey, madde), kürmemişke salışuv (görmezlikten gelmek)²⁸⁷.

ZARF-FİLLER

Tatar Türkçesinde yaygın olarak kullanılan zarf-fiiller şunlardır:

- a (-e; -y, -ıy, -i):** al-a al-a, kil-e kil-e (gele gele), ukı-y ukı-y (okuya okuya), başl-ıy başl-ıy (başlaya başlaya), işl-i işl-i (işleye işleye).
- gaç, (-geç; -kaç,-keç):** kil-geç (gelince), kayt-kaç (dönünce), ukıgan kişi bulgaç (okumuş kişi olunca), minİ kurkıt-kaç (beni korkutunca).
- gançı (-gençi; -kançı, -kençi):** başla-gançı (başlayana kadar), tikşer-gençi (araştırıncaya kadar), min eyt-kençi (ben söyleyinceye kadar), kayt-kançı (dönünceye kadar).
- ganda (-gende; -kanda, -kende):** kil-gende (geldiğinde), siñ eyt-kende (sen söylediğinde), kayt-kanda (döndüğünde), ukı-y-na-ganda (okuyunca)
- mıyça (-miçe):** min ukı-mıyça sin ukı-mıyça (sen okumadan), kūr-miçe (gelmeden), kūr-miçe (görmeden)
- ıp (-İp; -p):** kül-İp, (gülüp), aña-p (ağlayarak)

²⁸⁷ Mustafa Öner, "Tatar Türkçesi", age., s. 724.

HAREKET ADLARI (İSİM-FİLLER)

Tatar Türkçesinde hareket adları **-u (-ü)**, **-v** ve **-ırğa (-İRge, -rga, -rge, -arga, -erge)** ekleriyle yapılır.

-u (-ü), **-v** eki Türkiye Türkçesindeki **-ma**, **-me** isim fiilini karşılar: uk(ı)-u (okuma), yaz-u (yazma), tukta-v (durma), uk(ı)-u bülmesİ (okuma odası), olı kişiler bilen çey iç-üler, basuga çıgıp kit-üler... (ulu kişilerle çay içmeler, tarlaya çıkıp gitmeler...)288.

-ırğa (-İRge, -rga, -rge, -arga, -erge) eki de Türkiye Türkçesindeki **ki -mek, -mak** mastarını karşılar. Olumsuzu **-maska, -meske** ile karşılanır289: bar-ırğa (gitmek), kil-İRge (gelmek), yaz-arga (yazmak), eyt-İRge (söylemek), üb-İRge (öpmek), bar-maska (gitmemek), kil-meske (gelmemek). Tİlim anı koçakla-rga, üb-İRge (Onu kucaklamak, öpmek istiyorum), Ul siña aşa-rga pişİre (O, sana yemek pişiriyor).

288 F. Y. Yusupov-D. G. Tumaşeva-B. M. Miftahov, *Tatar Tİlİ 6*, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan 1992, s. 146

289 F. S. Safiyullina, M. Z. Zekiyev, *age.*, s. 237

III. KELİME TÜRLERİ

III.1. ZAMİRLER

a. Kişi zamirleri

Tatar Türkçesindeki kişi zamirleri şunlardır:

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	min	bız
2. Kişi	sin	sız
3. Kişi	ul	alar

Kişi zamirlerinin hâl ekleriyle kullanımı şöyledir²⁹⁰:

min	sin	ul	biz	siz	alar
minim	sinin	ulın	biznin	siznin	aların
miña	siña	aña	bizge	sizge	alarga
minı	sinı	anı	bizni	sizni	aları
minde	sinde	anda	bizde	sizde	alarda
minden	sinden	andan	bizden	sizden	alardan

b. Dönüşlülük Zamiri

Dönüşlülük zamiri üz (öz, kendi) kelimesidir: üzim, üzün, üzi, üzibiz, üzigiz, üzleri.

c. İşaret zamirleri

Nesneleri işaret yoluyla karşılayan zamirlerdir. Tatar Türkçesindeki işaret zamirleri şunlardır: bu, şul (şu), ul (o), bular, şular, alar, tigi (diğeri), andıy (onun gibi), mundıy (bunun gibi), tigiñdi (diğeri gibi), şundıy (şunun gibi), bolay (böyle), şulay (şöyle), alay (öyle), ene (işte, aha), mine (işte), şuşı (şu).

d. Belirsizlik Zamirleri

Belirsizlik zamirleri şunlardır: barı (hepsi), barlık (hepsi), barça (hepsi), hemme (hepsi), her, herbir (herbir), bütün (bütün), hiçkim (hiçkimse), hiçbir (hiçbir), hiçnerse (hiçbir şey), berkim (kimse), birnerse (birşey), kaybir (bazı, kimi)

²⁹⁰ F. S. Safiyullina, M. Z. Zekiyev, age., s. 226

e. Soru Zamirleri

Soru zamirleri şunlardır: kım (kim), nerse (ne), ni (ne), kaysı (hangi), nik (nasıl, ne için), niçik (nasıl), kayda (nerede), kaya (nereye), kaydan (nereden), niçe (ne kadar), niçinci (kaçıncı).

III.2. SIFATLAR

Tatar Türkçesindeki sıfatları niteleme ve belirtme sıfatları olarak gruplandırabiliriz.

III.2.a. Niteleme Sıfatları

Çeşitli yönlerden nesnelere niteliklerini bildirirler: kızıl alma, sukır kişi (kör kişi), niçe küñilli kız (ince gönüllü kız), kıyu malay (cesur çocuk), yuan xatun (şişman kadın), temli aş (lezzetli aş), ozın borın (uzun burun), kıska kön (kısa gün), tar yul (dar yol), sarı külmek (sarı gömlek) vb.

III.2.b. Belirtme Sıfatları

2.b.1. İşaret Sıfatları

Tatar Türkçesinde işaret sıfatları; bu, şul (şu), ul (o), şuşı (şu)'dur. Bu kişi (bu kişi), şul yözük (şu yüzük), şuşı öy (şu ev), ul östel (o masa) vs.

2.b.2. Sayı Sıfatları

Asıl Sayı Sıfatları

Asıl sayı sıfatları küçük ses değişiklikleri dışında Türkiye Türkçesi ile aynıdır: ber, ikî, öç, dürt, biş, altı, cidî, sigiz, tugız, un, yığirmî, utız, kırık, illî, altmış, citmiş, siksen, tuksan, yöz, miñ, million, milliard.

Sıra Sayı Sıfatları

Asıl sayı sıfatlarına -nçı, -nçi; -ınçı, -inçi ekleri getirilerek yapılır: birinçi ba-la (birinci çocuk), bişinçi sınıf (beşinci sınıf), altınçı yıl, ikünçi kön (ikinci gün) vs.

Kesir Sayı Sıfatları

Yartı ikmek (yarım ekmek), çirek segat (çeyrek saat), ikiden ber (1/2), bişten öç (3/5), ikî ay yarım (iki buçuk ay), ay yarım (on beş gün) vs.

Üleştirme Sayı Sıfatları

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi sayılara -ar, -er; -şar, -şer ekleri getirilerek yapılır: öçer tapkır (üçer kez), ikişer bülme (ikişer oda), unar defter (onar defter), sigizer segat (sekizer saat), yığirmi bişer kalem (yirmibeşer kalem).

2.b.3. Belirsizlik Sıfatları

Nesneleri belirsiz olarak nitelerler: barça (bütün), başka, az, küp (çok), bütün (bütün), barlık (bütün, hepsi), her, kaybır (bazı), hiçbir (hiçbir) vb.

2.b.4. Soru Sıfatları

Nesneleri soru yoluyla belirten sıfatlardır. Tatar Türkçesindeki başlıca soru sıfatları şunlardır: nindi (hangi), kaysı (hangi), niçinçi (kaçınıcı), ni (ne), niçe (kaç).

III.3. ZARFLAR

3.1. Zaman Zarfları

Fiilin anlamını zaman bakımından sınırlandıran, belirleyen zarflardır. Tatar Türkçesindeki başlıca zaman zarfları şunlardır: bugın (bugün), bıyıl (bu yıl), kiçe (dün), ilik (önce), közın (güzün), başta, annarı (sonra), tizden (tezden), soñ (sonra), tön (gece), kiç (akşam), vakıt-vakıt (ara sıra), ceyın (yazın), ilik-ilikten (çok önceden), irtın (sabahleyin), küpten (çoktan) vs.

3.2. Yer-Yön Zarfları

İş ve hareketin yerini, yönünü belirten zarflardır: yırak (uzak), yogarı (yukarı), tüben (alt, aşağı), anda (orada), monda (burada), arı (o yere), biri (beri), al (ön), kirı (geri), yakın, yeneşe (yanına) vs.

3.3. Nitelik (Durum) Zarfları

Fiilin önünde hâl ve tavır ifade eden zarflardır. Tatar Türkçesindeki başlıca nitelik zarfları şunlardır: yaxşı (güzel), ekrın (yavaş), salmak (ağır), tiz (tez), ceyev (yaya), bıryulı (birden), kinet (ansızın), birtuktasız (aralıksız), buşlay (bedava), yalanayak (yalın ayak) vs.

3.4. Miktar Zarfları

İş ve hareketin miktarını bildirir: az, azgına (azıcık), küp (çok), beraz (biraz), baytak (hayli), şaktıy (epeyce), bütünley (bütünüyle), sirek (seyrek), gayet, bik (pek), ozak (uzun) vs.

3.5. Soru Zarfları

Fiilin anlamını soru bakımından belirleyen zarflardır: niçek (nasıl), nindi (nasıl), nikader (ne kadar), nixetli (ne kadar), kayçan (ne zaman), kaya (nereye), kayda (nerede), kaydan (nereden), nik (ne için) vs.

III.4. EDATLAR

Tek başlarına anlamları olmayan, hiçbir nesne ve hareketi karşılamayan anlamlı kelimelerle birlikte kullanılanları destekleyen, gramer vazifesi gören kelimelerdir. Ünlemler, bağlaçlar ve son çekim edatları olmak üzere üç çeşit edat bulunmaktadır.

4.1. Ünlemler

His ve heyecanları ifade etmek için kullanılan kelimelerdir. Tatar Türkçesindeki başlıca ünlemler şunlardır: ah, ax, hay, i (ey), ix (eh), ex (eh), yemi (tamam mı), ehe (ha), abav (abov), ura, ye (ya), eyde (haydi), fu (of), uf alla (Allahım), marş (emir ünlemi), hayt (kovma ünlemi), allo (hey, seslenme ünlemi).

4.2. Bağlaçlar

Kelimeleri, kelime gruplarını, cümleleri şekil ve anlam bakımından birbirine bağlayan, bunlar arasında ilgi kuran kelimelerdir. Tatar Türkçesindeki başlıca bağlaçlar şunlardır: hem (ve), ve, yeki (veya), yeise (veya), emma (ama), lekin (lakin), velekin (velakin), fekat (fakat), belki, tik (yalnız), ni...ni (ne...ne), da...da, hem...hem, elle...elle (ya...ya), çönki (çünkü), güya, ki, eger (eğer), meger (meğer), gerçe (gerçi), eytirsın (sanki), elle (yoksa), bigrek te (özellikle), dörısregi (doğrusu), yagni (yani), da.

4.3. Son Çekim Edatları

Tatar Türkçesinde görülen başlıca son çekim edatları şunlardır:

- c. Yalın ve ilgi halinden sonra kullanılanlar: bilen (ile), öçen (için), şikilli (gibi), kibik (gibi), kük (gibi), sıman (gibi), töslı (gibi), aşı (üzerinden), arkılı (vasıtasıyla, yoluyla), çaklı (kadar), kader (kadar; tav kader: dağ kadar), xetli (kadar; kuyan xetli: tavşan kadar), buyı (boyu), buyınça (boyunca), buylap (boyunca), sayın (her), sebepli (dolayı, için), turında (hakkında).
- d. Yönelme halinden sonra kullanılanlar: çaklı (kadar; şeherge çaklı: şehre kadar), kader (kadar; kiçke kader: akşama kadar), xetli (kadar; segat bişke

xetli: saat beşe kadar), taba (doğru), küre (göre), karaganda (göre, nazaran), karamastan (rağmen), karşı.

- e. Ayrılma halinden sonra kullanılanlar: birli (beri), başka, arı (sonra), tış (başka), soñ (sonra), bütün (başka), ilik (önce) ²⁹¹.

---

²⁹¹ D. G. Tumaşeva, *age.*, s. 192-195.; F. S. Safiullina-M. Z. Zekiyev, *Xezirgi Tatar Edebi Tili*, Megarif Neşriyatı, Kazan 2002, s. 307-308.; Nicholas Poppe, *Tatar Manual*, Bloomington 1963, s. 51-53.; M. Zekiyev vd., *Tatar Grammatikası II (Morfologiya)*, İnsan/Fikir, Moskova-Kazan 2002, s. 352-358.

KAZAK
TÜRKÇESİ

1. KAZAK ADI

Kazak Türklerine ad olan 'Kazak' kelimesinin kökeni hakkında çeşitli görüşler vardır.

Prof. Dr. V. I. Veselowski'ye göre Kazak kelimesi, "kaza benzeyen insan, yani kuş gibi serbest" anlamına gelir. Kraft'a göre de kelime, "kaz+ak", "beyaz ana kaz" anlamındadır²⁹². Ancak, bu iki görüşün de tutarsız olduğunu söyleyebiliriz. Zira, Türk lehçelerinde -ak ekiyle "benzer" anlamında ad oluşturulmamaktadır.

Zeki Velidi Toğan "Kazak" adının önceleri sultanlar için kullanıldığını belirtir. Toğan'a göre kazak adı, daha sonraları anlam genişlemesine uğramıştır. Sultanlara bağlı oymaklar ve devlet için kullanılmıştır. Toğan, "Siyasal bir amaçla, bir ayaklanma sonucu, çok kez ailesi olmaksızın (bekâr) ve kimi zaman da ailesi ile birlikte toplumdan uzaklaşan, kırlara çekilen isyancılara "kazak" dendiğini söylemektedir. Türk boyları arasında, ergenlik çağına eriştiklerinde, eşkiyalık amacıyla evlerinden ayrılan gençlere ayrıldıkları zaman "kazak" adı verilir²⁹³. Kırgız ve Kazak lehçelerinde "hür adam; gözü pek binici" anlamlarında kullanılan "kazak" sözü, Tatar Türkçesinde "bekâr" anlamına gelmektedir²⁹⁴. Yukarıdaki anlamlara uygun olarak Türkiye Türkçesinde de "kazak" sözü, "karısına söz geçirebilen, dediğini yaptırabilen, sert erkek" anlamlarına gelir.

Reşit Rahmeti Arat'a göre de "kazak" sözü, "hür, serbest, evsiz barsız, bekâr, mert, yiğit, cesur anlamındadır. Kelime, aynı anlamı ile Slavcaya da geçmiştir²⁹⁵. Kazak sözünün bir diğer anlamı da atlı askerdir. Türkçe Sözlük'te kelimenin bir anlamı, "Rusya'da ve İran'da ayrı bir sınıf oluşturan atlı asker" olarak geçer²⁹⁶. Tatar İsimleri Sözlüğü'nde de "atlı asker" olarak geçmektedir²⁹⁷. Ahmet Caferoğlu, "kazak" kelimesini "silahşor, kızan, askerlik yükümlüsü" şeklinde açıklamaktadır²⁹⁸.

²⁹² A. Samayloviç, "Kazak Kelimesi Hakkında (Çev. Saadet Çağatay)", *TDAY-Belleten*, 1957, s.95.

²⁹³ Fuat Bozkurt, *age.*, s. 606

²⁹⁴ Nevzat Özkan, *age.*, s. 66

²⁹⁵ Fuat Bozkurt, *age.*, s. 606

²⁹⁶ *Türkçe Sözlük*, TDK Yay., 10. Baskı, Ankara 2005

²⁹⁷ G. F. Sattarov, *Tatar İsimleri Sözlüğü*, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan, 1981

²⁹⁸ Fuat Bozkurt, *age.*, s. 607

Kazak kelimesinin etimolojisi hakkında en yaygın ve ittifak edilen görüş, kelimenin "kaz-" fiilinden türediğidir. "Kaz-" fiili, "serseri dolaşmak, evsiz yurtsuz gezmek" anlamına gelmektedir. Kelime bu anlamıyla Çağatay sözlüklerinde ve Kumuk lehçesinde mevcuttur. Houstma tarafından yayımlanan, Kıpçak lehçesine benzeyen 1245'te Mısır'da yazılmış el yazma lügatte "kazak" kelimesi, "ailesiz, yalnız başına olan" anlamlarına gelmektedir²⁹⁹. Abuşka sözlüğünde de "kazak" kelimesi, "evsiz, başı boş dolanan" anlamındadır. Sözlük Nevaî'den şu örneği de verir: "İhtiyar kadın dedi; şayet şah kazak olsaydı, kim kılıcı çıkarır ve askeri idare ederdi?"³⁰⁰ Samayloviç, Barthold, Radloff, Vambery, Zenker, Gombocz gibi pek çok âlim "kazak" sözünün "başı boş gezen, evsiz barsız" anlamlarına geldiği görüşündedirler.

2. KAZAK TÜRKLERİNİN TARİHİ

Kazak Türklerinin tarihi, Kazakların XV. yüzyılda Özbek Hanı Ebu'l Hayr'a baş kaldırmaları ile başlatılır. Moğol kabilelerinden Oyratlar ile Kalmukların sürekli saldırıları sonucunda, Altın Orda Hanlığı çok zor duruma düşer. 1456 yılında Ebu'l Hayr'ın Moğol saldırılarını önlememesi sonucunda, bazı Türkler hanlıktan ayrılarak kuzeye doğru çekilmiştir. Törelere ve istiklallerine bağlı olarak hareket eden bu Türklere "Kazak" adı verilmiştir³⁰¹.

İdil vadisinden Altaylara kadar uzanan geniş bozkırların hâkimi olan Kazak Türkleri, eski Türk ana yurdu olan bu bölgede uzun bir süre hür olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bu bölgeye Kazakistan adı verilmiştir. Kazak Türkleri, bu bölgede bulunan bir kısım Sibir ve Moğol asıllı kavimlerle kaynaşarak, onları kendi bünyeleri içerisinde eritmişlerdir³⁰².

Moğol kabileleriyle birlikte sayıları bir milyonu aşan Kazak Türkleri, XVI. yüzyılda Kasım Han'ın idaresine girerler. Kasım Han'dan sonra halkın birliği ve düzeni bozulur. Bunun üzerine Kazak Türkleri; Ulu Cüz, Orta Cüz ve Küçük Cüz olmak üzere üç parçaya ayrılırlar. Her cüzün kendi bağımsızlığını korumaya çalışması Kazakları zayıf düşürür. Bir yandan Kalmuklarla mücadele ederlerken, diğer yandan da Ruslarla mücadeleye girmişlerdir. Devletin zayıflaması, Rusların Kazakistan'ı işgalini kolaylaştırır. 1850 yılında İli havzasını kendi idareleri altına alan Ruslar, bu tarihten sonra Kazakistan'ı tamamen işgal etmişlerdir. Kazaklar 1882 yılında tamamen Rus boyunduruğuna girerler³⁰³.

²⁹⁹ A. Samayloviç, *agm.*, s. 98

³⁰⁰ A. Samayloviç, *agm.*, s. 99

³⁰¹ Mehmet Saray, *Kazak Türkleri Tarihi "Kazakların Uyanışı"*, İstanbul, 1993, s. 17

³⁰² Mehmet Saray, *age.*, s. 17-18

³⁰³ Ahmet Caferoğlu, *Türk Kavimleri*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1988, s. 32

1917 yılındaki Bolşevik İhtilali'ne kadar Kazak Türkleri Ruslara karşı çeşitli isyan girişimlerinde bulunmuş, ancak hepsi de kanlı bir şekilde bastırılmıştır. Orenburg'ta yapılan 1917 Genel Kazak Kurultayı, ülkenin örgütlenmesi için çok önemli kararlar alır. Kazakların millî partisi Alaş Orda Partisi kurulur. İhtilâl esnasında Alaş Partisi, Alaşorda adı altında Sırderya ve Yedisu eyaletleri dışında bütün Kazakistan'ın bağımsızlığını açıklar. 1917 Ağustosunda Bükey Han yönetiminde Kazakistan Hükümeti kurulur. Ama bu hükümet hem kızıl, hem de beyaz orduya karşı savaştığı için zayıf düşer³⁰⁴. 1919 yılında Alaş Orda Hükümeti dağılır ve bağımsız Kazakistan'a son verilir. 26 Ağustos 1920'de Kazakistan SSC kurularak Kazakistan toprakları Sovyetler Birliği'ne bağlanır³⁰⁵.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra, diğer Türk Cumhuriyetleri gibi Kazak Türkleri de 16 Aralık 1991 tarihinde bağımsızlığını ilan eder ve bağımsız Kazakistan Cumhuriyeti'ni kurarlar.

3. KAZAK TÜRKÇESİ

Kazak Türkleri, Türk boylarının kuzey, yani Kıpçak koluna; Kazak Türkçesi de Kıpçak lehçe grubuna dahil edilmektedir. Türk lehçeleri içerisinde en geniş sahada konuşulan Türk lehçesidir. Kazak Türkçesi bugün dağınık olarak Kazakistan, Doğu Türkistan, Özbekistan, Türkmenistan gibi bölgelerde yaşayan Kazaklar tarafından konuşulmaktadır³⁰⁶. Kazak Türkçesi, Kıpçak lehçelerinden en çok Karakalpak ve Nogay lehçeleriyle benzerlik göstermektedir³⁰⁷.

Kazak Türkçesi, Kazak boyunun hayat şartları içerisinde, serbest bir gelişme imkânı bulmuştur. Dini kültür merkezlerine uzak olması sebebiyle, din eğitimi küçük bir zümrenin dışına çıkmamıştır. Bu yüzden diğer Türk lehçelerine göre, Kazak Türkçesinde Arapça ve Farsçanın etkisi oldukça azdır. Arapça ve Farsçadan Kazak Türkçesine geçmiş olan kelimeler, ancak kulak vasıtasıyla girmiş olduğundan, bunlar Kazak Türkçesinin ses kaidelerine tamamen uymuş bulunmaktadır³⁰⁸. Kazak Türkçesinin söz varlığı öncelikle Türkçe asıllı kelimelerden oluşur. Türkçe kelimelerin dışında, eski dönemlerden alınan Soğdca, Toharca, Moğolca alıntı kelimeler yer alır. Ayrıca İslamiyetin kabulü ile Arapça ve Farsçadan, Rus hakimiyetinin yayılması ile de Rusçadan alıntılar yapılmıştır³⁰⁹. Arapça ve Farsçadan çok az etkilenen Kazak Türkçesi, özellikle son yüzyılda Rusçadan etkilenmiş ve önemli sayıda kelime almıştır.

³⁰⁴ Fuat Bozkurt, *age.*, s. 610

³⁰⁵ Nevzat Özkan, *age.*, s. 67

³⁰⁶ *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, Dergâh Yay., İstanbul, 1982, s. 241

³⁰⁷ Nevzat Özkan, *age.*, s. 71

³⁰⁸ *İslam Ansiklopedisi*, C. 6, MEB Yay., s. 502

³⁰⁹ Kerim Demirci-İsmail Ulutaş-Ferhat Karabulut, *Kazak Türkçesi Grameri El Kitabı*, okuyorum Yay., Ankara 2006, s. 13

Kazak Türkçesi; kuzeydoğu kolu, güney kolu ve batı kolu olmak üzere üç kola ayrılmaktadır. Bunlardan kuzeydoğu kolu çağdaş yazı dilinin temelini oluşturur³¹⁰. Kazak Türkleri 1923 yılına kadar Arap alfabesini kullanırlar. 1928'de Latin alfabesine geçerler. Ancak 1940 yılında bu alfabeden de vazgeçilerek Kiril alfabesi kabul edilir³¹¹. Bağımsızlığa kadar eğitim dili olarak Rusça kullanılır. Bağımsızlık ilan edildikten iki yıl sonra 28 Ocak 1993'te Yeni Anayasa'nın kabulü ile birlikte Kazak Türkçesi resmî dil olarak kabul edilir³¹². Kazakistan'da şu anda Kiril alfabesi kullanılmaktadır.

4. KAZAK EDEBİYATI

Kazak Türklerinin kendilerine has, oldukça zengin bir halk edebiyatı vardır. Hayatın çeşitli dönemleri ile ilgili törenler, Kazaklar arasında çok canlı bir şekilde yaşamaktadır. Kazak Türkçesindeki halk edebiyatı terimleri, batı Türkçesi terimlerinden farklıdır. Kazaklarda halk türküsüne "jır" veya "ölen", türkü söyleyen kişiye de "jırav" veya "öleñşi" denir. Ağıt türünden olan şiirler muhtevalarına göre "yestürdi", "köñül aytu" veya "coktav" adını alır. Didaktik nitelikli şiirlere "tolgan" denir. "Akın" adı verilen Kazak halk ozanları irticâlen şiir söyler, diğer akınlarla atışır, halk hikâyeleri anlatır, destanlar okurlar. Akınların atışmasına "aytısu" adı verilir³¹³.

Daha çok ayrılık ve hasret duygularını terennüm eden "koştasu" adlı türküler, Kazaklar arasında en çok rağbet gören türdür. Bu türküler vasıtasıyla Kazaklar, Rus istilâsına karşı tepkilerini dile getirmiş ve halkı isyana davet etmişlerdir. Bu türkülerde Kazak halkının tarihî macerası coşkun bir lirizmle anlatılır³¹⁴.

Kazak folklorunda özellikle masal, hikâye ve destanlar geniş yer tutar. Klasik İslam medeniyetinin ürünleri Yusuf ile Züleyha, Leyla ile Mecnun, Tahir ile Zühre ile mahalli kültürden kaynaklanan Ayman Şolpan, Şakir Şekret, Bozoğlan, Kozi Körpeş ve Muñlık Zarlık hikâyeleri sözlü edebiyatın önemli eserleridir. Ayrıca Tatar Türkleri vasıtasıyla Türkiye Türklerinden Kazak Türklerine geçen Kelbala (Keloğlan), Kesikbaş, Battal Gazi, Kerbela Vakası, Kırk Vezir, Ahmediye ve Muhammediye halk kültürünün zenginliklerindedir. Köroğlu, Göroğlu adıyla Kazak Türklerince de bilinmektedir³¹⁵. Destanların da Kazak halk edebiyatı içerisinde önemli bir yeri vardır. Neşredilenler arasında Koblandı, Alpamış, Kanber Batır, Toktamış, Edige, Çora Batır ve Köroğlu destanları ünlüdür.

³¹⁰ Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, s. 241

³¹¹ Fuat Bozkurt, age., s. 613

³¹² B. Zakir Aşvar-Ferruh Solak-Selma Tosun, Türk Dünyasının Demografik Yapısı, Yeni Türkiye, S. 15, Mayıs-Haziran 1997, s. 75

³¹³ Metin Akar- Sebahat Deniz-Fahrünnisa Bilecik, Türk Dünyası Çağdaş Edebiyatı, Yesevi Yay., İstanbul, 1994, s. 55

³¹⁴ Ahmet Caferoğlu, age., s. 34

³¹⁵ Nevzat Özkan, age., s. 72-73

Çağdaş Kazak Edebiyatı, XIX. yüzyılda başlar. Çağdaş edebiyat kendi aramında: 1. Hazırlık Dönemi (XIX. yüzyıl) 2. Hürriyet Dönemi (1905-1920 arası) 3. Sovyet Dönemi (1920'den sonraki devir) olarak üç bölümden oluşmaktadır³¹⁶.

1. Hazırlık Dönemi: Rusların Kazakistan'ı istilası ile başlar. Bu dönemde Kazak aydınları süratle Rusça öğrenirler ve bu dille yazılan eserler aracılığı ile Avrupa'nın ve dünyanın diğer ülkelerinin edebiyat ve fikir hayatı ile yaşayışları hakkında bilgiler edinirler. Bu şekilde Kazak edebiyatında roman, hikâye, tiyatro gibi yeni türler ortaya çıkar³¹⁷.

Hazırlık döneminin en önemli kişileri Abay Kunanbayulı, Çokan Velihanov ve İbray (İbrahim) Altınсарın'dır. Abay, çağdaş Kazak edebiyatının ve dilinin kurucusu sayılır. Doğuyu ve batıyı iyi tanıyan Abay, 1880'de ilk Kazak ozan ve yazarı olarak ortaya çıkar. Kazak Türkçesini ustaca kullanması, kıvrak anlatımı, halk edebiyatı ve folklor ürünlerini büyük bir başarıyla kullanması ile kendinden sonra gelecek yazarlar kuşağına çığır açar. Abay'ın iki yüzden fazla şiiri, kırk civarında didaktik hikâyesi, dört manzumesi (Maksud, İskender, Azım Hikâyesi, Vadim) ve çeşitli tercüme eserleri vardır³¹⁸.

Hazırlık döneminin diğer önemli adı olan Çokan Velihanov, Cengiz Han'ın soyundandır. Manas Destanı'nı yazıya geçirmenin dışında, Kazak Türklerinin çağdaş dünya ile yüz yüze gelmesi için ortaya koyduğu çabalarla tanınır. Ayrıca, ilk Kazak ressamıdır. Eserlerini daha çok Rusça yazan Velihanov'un; Cungarya Oçerkleri, Ablay, Kırgızlar, Çin İmparatorluğunun Batısı, Kulca Şehri, Kazaklarda Şamanizm, Kazak Şecereleri, Kazak Silahları gibi eserleri vardır³¹⁹.

İbray Altınсарın ilk Kazak eğitimcisidir. Folklorla yakından ilgilenmiştir; realist Kazak nesrinin kurucusudur. İlk kez Kazak Türkçesini resmî yazışmalarda kullanmış ve bu şiveyle ders kitapları yazmıştır. Rusların Kazak Türkleri arasında Hristiyanlığı yayma çalışmalarına karşı çıkmış, bu faaliyetleri engellemek için "Şeraitü'l-İslam Müslümanlıktın Tutkası" adıyla bir ilmiyal yazmıştır³²⁰.

2. Hürriyet Dönemi: 1905 yılında gerçekleşen Rus ihtilâlinde sonra, hürriyet havasından faydalanan Kazak aydınları derhal teşkilatlanıp halkına seslenmiş ve çeşitli basın yayın organları kurmuşlardır. Kazak Türkçesiyle çıkan Sirke gazetesi, İslamcı Aykap mecmuası, Kazakistan gazetesi, Kazak gazetesi, İşim Dalaşı ve Alaş gibi gazeteler millî şuurun canlanmasında önemli rol oynamışlardır. Daha çok millî konuların işlendiği bu dönemin önemli şair ve yazarları ara-

³¹⁶ Metin Akar-Sebahat Deniz-Fahrünnisa Bilecik, age., s. 56

³¹⁷ Metin Akar-Sebahat Deniz-Fahrünnisa Bilecik, age., s. 56

³¹⁸ Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, s. 246

³¹⁹ Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, s. 245

³²⁰ Nevzat Özkan, age., s. 74-75

sında Köpeyoğlu Yusuf Bek, İsfendiyar Köpeyoğlu, Sultan Mahmut Toraygıroğlu, Ahmet Baytursunoğlu, Ömer Karaşi, Şahingiray Bükeyhan, Mağcan Cumabayulı, İsa Baycaoğlu sayılabilir³²¹.

3. Sovyet Dönemi: 1920'den başlayarak devam eden dönemdir. 20 Ağustos 1919'da Ruslar, millî hükûmeti yıkarak yerine Kazakistan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ni kurarlar. Böylece Kazakistan'da Sosyalizm ve Komünizmin baskısı altında bir edebiyat ortaya çıkar. Bu yıllarda yeni rejime ayak uyduramayan milliyetçi sanatçılar 1937, 1938 ve 1939 katliamlarıyla öldürülürler. Yeni yetişen nesillere baskı ile resmî ideoloji kabul ettirilir ve bu yolda eserler yazılır. Ancak 1950 yılından sonra resmî ideolojiye tepki olarak millî mirasa sahip çıkma, geçmişin önemli olaylarına ve büyük kahramanlarına karşı ilgi gösterme şeklinde ortaya çıkan akım, bir kısım Kazak halkı ve aydınları arasında millî birlik ruhunu meydana getirmiş ve millî gururu canlı tutmuştur³²².

Bu dönemin önemli edipleri arasında Saken Seyfullin, Muhtar Avezov, Sabit Mukanov, Abidin Mustafin, Abid Musrepov, Tahavi Ahtanov, Tahir Cerakov, Abdullah Tacıbayev, Ali Urmanov, Olcas Süleyman, Kalkaman Abdulkadirov gibi isimler önde gelir. Bunlar arasında Muhtar Avezov ve Olcas Süleyman'ın ayrı bir yeri vardır. Muhtar Avezov, Kazak Destanları ve Türkistan Türk Edebiyatı üzerinde ilmi yayınlar yapmış ve konusunu tarihten alan oyunlar yazmıştır. Abay'ın hayatını belgelere dayalı olarak kaleme aldığı "Abay Yolu" adlı romanı ünlü olup pek çok dile çevrilmiştir. Olcas Süleyman da son devir edebiyatının en büyük şairidir. Şairin Argamaklar, Yeryüzü, İnsana Eğil, Parisli Bir Kızdır Gece, Seherin Güzel Vakti gibi şiir kitapları vardır. Şairin "Fizikçinin Duası", "Az i Ya", "Yazının Ucu" adlı kitapları da Türkiye Türkçesine aktarılmıştır³²³.

5. KAZAKİSTAN

Kazak Türklerinin yaşadığı ülke manasına gelen Kazakistan Orta Asya'nın geniş bozkırları ile eski Türk ana yurdu Altaylara kadar uzanan sahayı içine alan bir Türk cumhuriyetidir. Kuzeybatısında Volgograd, Saratov, Orenburg ve Çilebi vilayetleri; kuzeyde Omsk vilayeti; Kuzeydoğuda Sibiryâ bölgesi; doğusunda Doğu Türkistan; güneyinde Türkmenistan, Özbekistan, Kırgızistan ve Özbekistan'a bağlı Karakalpak muhtar bölgesi bulunmaktadır. Kazakistan batıdan doğuya doğru, İdil nehrinin aşağı mecrası ve Hazar Denizinin kuzey sahillerinden Doğu Türkistan'a kadar 2.500 km. uzunluğunda ve kuzeyden güneye doğru 1.700 km. genişliğinde, 2.717.300 km² bir sahayı kapsamaktadır³²⁴.

³²¹ Metin Akar, Sebahat Deniz, Fahrünnisa Bilecik, age., s. 57

³²² Metin Akar-Sebahat Deniz-Fahrünnisa Bilecik, age., s. 57-58

³²³ Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, s. 251

³²⁴ M. Saray, age., s. 7

Kazakistan, Asya kıtasının orta kısmında yer aldığı için iklimi genellikle çok kurak ve şiddetli karasal bir özellik gösterir. Yazın sıcaklık +40 °C'ye çıkabilmekte, kışın da -40 °C'ye kadar düşebilmektedir. Ülke topraklarının büyük bölümünü çöl sahası oluşturur. Orman yönünden fakir olan Kazakistan'ın ancak % 3'ü ormanlarla kaplıdır³²⁵.

1800'lü yıllardan itibaren Rusların, 1919'dan sonra da Sovyetler Birliği'nin bir parçası olan Kazakistan, Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla 16 Aralık 1991 yılında bağımsızlığını ilan ederek Kazakistan Cumhuriyeti adını almıştır. Kazakistan bugün on dokuz eyalete ayrılmış durumdadır. Başkent Almatı, Astana'ya taşınmıştır. Kazakistan'ın önemli şehirleri arasında Almatı, Aktübe, Cambul, Karaganda, Kustanay, Çimkent, Pavlodar, Tselinograd, Kızılorda bulunmaktadır.

1989 nüfus sayımına göre, Kazakistan'ın nüfusu 18.227.878'dir. 1989 nüfus sayımına göre ülkede Kazak Türklerinin oranı % 40, Rusların oranı ise % 38'dir. 1893'ten 1952'ye kadar Kazakistan'a Rus göçmenleri yerleştirilmiştir. 1921 yılında bozkırlarda ortaya çıkan açlık, Sovyetlerin bu bölgedeki nükleer denemeleri, alkolizm gibi durumlar Kazak nüfusunun artışını engellemiştir³²⁶. 1989'dan günümüze kadar geçen zamanda ortaya çıkan nüfus artışı ve yaşanan göçler sebebiyle Kazakistan'daki toplam Türk nüfusu, Türk olmayanların nüfusunu aşmıştır. 1994 yılı istatistiklerine göre, Kazak Türklerinin oranı % 44'e yükselmiş, Rusların oranı ise %36'ya düşmüştür³²⁷.

Kazakistan bir tarım ve hayvancılık ülkesidir. 2,5 milyon hektarlık bir alanda tarım yapılmaktadır. Kazakistan'da umumiyetle buğday, darı, ayçiçeği, hardal, pamuk, pancar, tütün, kendir, pirinç gibi ürünler yetiştirilir. Daha çok büyük baş hayvancılığın yapıldığı Kazakistan'da hayvansal ürünler ekonomide önemli bir yer tutar³²⁸.

Kazakistan, yer altı kaynakları bakımından zengin bir ülkedir. Rezerv bakımından dünyada tungstende birinci, krom ve manganezde ikinci, borda üçüncü, molibden ve fosfatta dördüncü sırada yer alır. Kazakistan bugün BDT'nin ürettiği petrolün % 4.2'sini, kömürün % 18'ini, demir dışı metallerin % 57.1'ini ve elektrik enerjisinin % 5.2'sini karşılamaktadır. BDT bakır rezervinin % 74'ü Kazakistan'dadır. Kazakistan'da çalışan nüfusun % 17.3'ü sanayi sektöründe çalışmakta ve millî gelirin % 45'i sanayiden sağlanmaktadır³²⁹.

³²⁵ Ali Yiğit, *age.*, s. 100

³²⁶ Nevzat Özkan, *age.*, s. 67

³²⁷ Ali Yiğit, *age.*, s. 102

³²⁸ M. Saray, *age.*, s. 11

³²⁹ Ali Yiğit, *age.*, s. 106-108

KAZAK TÜRKÇESİ GRAMERİ

I. SES BİLGİSİ

I.A. ÜNLÜLER

Kazak Türkçesinde dokuz ünlü bulunur: "a, e, ä, ı, i, o, ö, u, ü". Türkiye Türkçesindeki sekiz ünlüden farklı olarak bir de açık e (ä) ünlüsü vardır. Bu ses Türkiye Türkçesindeki e'den daha açık ve geniştir; a'ya yaklaşan bir ses değeri vardır.³³⁰ ä sesi çoğu zaman ilk hecede ve vurgulu olarak kullanılır. Aslen a sesinden türeyen (alıp kel- > äkel- "getir-"; alıp ber- > äper- "götür-" vs.) bu ünlü, Türkiye Türkçesine göre daha uzun telaffuz edilir. Daha çok alınma sözlerde (Arapça ve Farsça) görülmektedir: ädebî, ädet "âdet", äzir "şimdi", ärkim "herkes", ävlet, bäle "bela", mädeni vs³³¹.

Kazak Türkçesindeki ünlüler bir şemayla şöyle gösterilebilir:

	düz	düz	yuvarlak	yuvarlak
	geniş	dar	geniş	dar
kalın	a	ı	o	u
ince	e, ä	i	ö	ü

I.A.a. ÜNLÜ UYUMLARI

1. Büyük Ünlü Uyumu

Kazak Türkçesinde büyük ünlü uyumu Türkçe kelimelerde oldukça sağlamdır:

baylanıstı (bağlantılı)

keyingi (sonraki)

oqıttıruv (okutturmak)

bülikşilik (kavgacılık, karışıklık)

avızdıq (gem, ağızlık)

uyımşıl (cemiyetçi)

³³⁰ Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, s. 1047

³³¹ Mustafa Öner, age., s. 2

Kazak Türkçesinde ekleşmiş olan -men (-ben, -pen); -menen (-benen, -penen) vasıta hal eki ile -niki (-diki, -tiki) aitlik eki kalın ünlülü kelimelere geldiği zaman büyük ünlü uyumunu bozarlar: qalammen, qalammenen (kalemle), qağazben, qağazbenen (kâğıtla); balaniki (çocuğun), avıldiki (köyün), ağaştiki (ağacın)³³².

Yabancı kökenli kelimeler büyük ünlü uyumuna aykırı düşebilmektedir:

Evropalıq (Avrupalı)	politsiya (polis)
dizenteriya (dizanteri)	uvazir (vezir)
dinamit	turist (turist)

2. Küçük Ünlü Uyumu

Kazak Türkçesinde küçük ünlü uyumu, sadece ilk hecesinde düz ünlü bulunduran sözcüklerde görülür:

alıp	barıp (varıp)
jetip (yetip)	jaratılış (yaratılış)
bilgir (bilgiç)	keyin (sonra)

Yuvarlak ünlüyle başlayan sözcüklerde bu uyum görülmez.³³³

öltir- (öldür-)	oris- (vuruş-)
özine (kendine)	jüzim (üzüm)
joldıq (yolluk)	buldır (sisli, bulanık)

1.B. ÜNSÜZLER

Kazak Türkçesinde 23 ünsüz vardır. Bunlar: "b, ç, d, f, g, ğ, h, x, j, k, q, l, m, n, ñ, p, r, s, ş, t, v, y, z" ünsüzleridir. Kazak Türkçesinde Türkiye Türkçesinden farklı beş ünsüz vardır: v, ğ, x, ñ ve q. Bunlardan v sesi iki dudak büzülerek telaffuz edilir. ğ, Türkiye Türkçesindeki yumuşak g'den daha belirgindir ve gırtlığa yakın telaffuz edilir. x, Türkiye Türkçesi ağızlarında sık görülen hırıltılı gırtlak h'sidir. ñ yine Türkiye Türkçesi ağızlarında görülen nazal n'dir. q ise Türkiye Türkçesindeki kalın k'ya göre gırtlığa daha yakın telaffuz edilen bir sestir³³⁴.

³³² Ferhat Tamir, "Kazak Türkçesi", *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yay., Ankara 2007, s. 434.

³³³ Fuat Bozkurt, *age.*, s. 615

³³⁴ Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, s. 1047

Kazak Alfabesinde bu 23 ünsüzden başka çift ses değerine sahip olan ve daha çok Rusça kelimelerde görülen yedi harf daha vardır: Ё (yo), И (iy, iy), У (uv, üv, v), Ц (ts), Щ (şç), Ю (yu), Я (ya).

1. KAZAK TÜRKÇESİNDE ÜNSÜZLERLE İLGİLİ ÖZELLİKLER

Türkiye Türkçesi esas alındığında Kazak Türkçesinde görülen başlıca özellikler şunlardır:

1. Türkiye Türkçesindeki bütün ş'ler Kazak Türkçesinde s'dir: bas (baş), tas (taş), as (aş), tös (döş), tös- (düş-), besik (beşik), kisi (kişi), jasa- (yaşa-), töse- (döşe-).
2. Türkiye Türkçesindeki bütün ç'ler Kazak Türkçesinde ş'dir: aş- (aç-), keş- (geç-), iş- (iç-), aşıq (açık), üşin (için), aş (aç), ağaş (ağaç), üş (üç), qaş- (kaç-).
3. Kelime başındaki bütün y'ler Kazak Türkçesinde j'dir: jıl (yıl), jaz- (yaz-), jat- (yat-), jel (yel), jaqın (yakın), jigıt (yiğit), jurt (yurt), jük (yük), joq (yok).
4. Türkçe asıllı kelimelerin başındaki bütün g'ler Kazak Türkçesinde k'dir: köz (göz), küres (güreş), kir- (gir), kel- (gel-), kül- (gül).
5. Türkçe asıllı kelimelerin başındaki bütün d'ler Kazak Türkçesinde t'dir: til (dil), tis (diş), tal (dal), toy- (doy-), tört (dört), teñiz (deniz).
6. Kalın ünlü ve tek heceli kelimelerin sonunda bulunan ğ'lar Kazak Türkçesinde v'dir: tav (dağ), bav (bağ), jav- (yağ).
7. "var-, ver-, var" kelimeleri Kazak Türkçesinde b iledir: "bar-, ber-, bar".
8. Arapça ve Farsçadan giren kelimelerdeki f çoğunlukla p, bazen de b olur: pikir (fikir), paqır (fakir), payda (fayda), pelek (felek), Batıma (Fatma), bata (fatıha, dua), peleket (felaket), pälen (falan).
9. Arapça kelimelerdeki ayın sesi, kelime başında ve ortasında ğ olur: ğılım (ilim), ğalam (âlem), tabığat (tabiat), sağat (saat).
10. Arapça ve Farsçadan alınan kelimelerin başındaki h, ya düşer, ya k'ya döner: äm (hem), är (her), qazır (şimdi, şu anda), äzir (şimdi), raqmet (rahmet, teşekkür), raqım (rahm), raqat (rahat).
11. Son sesteki bazı h'ler Kazak Türkçesinde düşer: pena (penah), patşa (pa-dışah), vec (vech).
12. İki ünlü arasında kalan ince k'ler g olur: egin (ekin), egemin (ekeceğim), keregi (gereği), üydegi (evdeki).
13. İki ünlü arasında kalan p'ler b olur: sabı (sapı), jibi (ipi), tebüv (tepmek).

14. Hece sonunda bulunan rk, lk gibi sesler arasında ünlü türer: berik (berk), Türük (Türk), qırq (kırk).
15. İç sesteki bazı yumuşak g'ler Kazak Türkçesinde y'dir: bayla- (bağla-), jıy- (yığ-), sıy- (sığ-), iy- (eğ-), öyren- (öğren-), tüyme (düğme).
16. Türkiye Türkçesindeki bazı b'ler, Kazak Türkçesinde m'dir: moyın (boyun), muñ (bun, sıkıntı), murın (burun).
17. Bazı iç ses p'ler, Kazak Türkçesinde b'dir: qabaq (göz kapağı), töbe (tepe), jibek (ipek).
18. Kazak Türkçesinde dar ünlülü bazı kelimelerin önünde yarım ünlü türer: jır (ır), jibek (ipek), jılı (ılık), jıraq (ırak).

2. ÜNSÜZ UYUMU

Kelime içerisinde ve eklenme sırasında kullanılan ünsüzlerin tonluluk-tonsuzluk bakımından gösterdiği uyumdur. Kazak Türkçesinde ünsüz uyumu sağlam bir şekilde işlemektedir:³³⁵

bizge (bize)	beynetke (mihnete)
adamğa (adama)	urısqa (kavgaya)
tünde (gecede)	vaqıtta (vakitte)
küşsiz (güçsüz)	este (akılda)
otandas (vatandaş)	seriktes (hemfikir)

³³⁵ Mustafa Öner, age., s. 24

II. ŞEKİL BİLGİSİ

II.A. ÇEKİM EKLERİ

II.A.a. İSİM ÇEKİM EKLERİ

1. ÇOKLUK EKİ

Kazak Türkçesinde çokluk ekinin -lar, -ler; -dar, -der; -tar, -ter şekli vardır. Ünlüyle ve v, y ünsüzleriyle biten kök ve gövdelerden sonra -lar, -ler kullanılır: balalar, şeşeler (anneler), küyevler (damatlar), oylar (düşünceler).

-dar, -der şekli, tonlu ünsüzle biten kök ve gövdelerden sonra kullanılır: adamdar (adamlar), taldar (dallar), tağamdar (yemekler), qızdar (kızlar).

-tar, -ter şekli ise tonsuz ünsüzlerle biten kök ve gövdelerden sonra kullanılır: jigitter (yiğitler), ayaqtar (ayaklar), bastar (başlar), Qazaqtar (Kazaklar), köylekter (gömlekler).

2. İYELİK EKLERİ

Kazak Türkçesinde iyelik eklerinin yuvarlak ünlülü şekilleri yoktur. İyelik ekleri aşağıdaki gibidir:³³⁶

	teklik	çokluk
1. kişi	-m	-mız, -miz
2. kişi	-ñ	-ñız, -ñiz, -larıñ, -leriñ, - larıñız, -leriñiz
3. kişi	-ı, -i; -sı, -si	-ı, -i; -sı, -si

	<i>teklik</i>	<i>çokluk</i>
1. Kişi	babam	babamız
2. Kişi	babañ	babañız
3. Kişi	babası	babası

	<i>teklik</i>	<i>çokluk</i>
1. Kişi	üyim (evim)	üyimiz
2. Kişi	üyiñ	üyiñiz
3. Kişi	üyi	üyi

³³⁶-Mustafa Öner, age, s. 110

3. HÂL EKLERİ

a. Yalın Hâl

Diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi Kazak Türkçesinde de yalın hâl eksiz olarak kullanılır: küyev (damat), ötil (dilek, arzu), iş (iç), qoyan (tavşan), töre.

b. İlgi Hâli

İlgi hâli eki +nİñ, +dİñ, +tİñ'dir. Ünlüyle veya m, n, ñ ünsüzleriyle biten kök ve gövdelerden sonra +nİñ,; tonlu ünsüzlerden sonra +dİñ,; tonsuzlardan sonra ise +tİñ şekli kullanılır.

balanıñ	bizdiñ (bizim)	tildiñ (dilin)
özimniñ (kendimin)	Qazaqtıñ (Kazak'ın)	qızdıñ (kızın)
hatınnıñ (hatunun)	jaqsılıqtıñ (iyiliğin)	atanıñ

c. Yükleme Hâli

Yükleme hâli eki +nİ; +dİ; +tİ'dir. İlgi hâlinde olduğu gibi ünlüyle veya m, n, ñ ünsüzleriyle biten kök ve gövdelerden sonra +nİ; tonlu ünsüzlerle biten kök ve gövdelerden sonra +dİ; tonsuzlardan sonra ise +tİ şekliyle kullanılır.

balanı	toptı (topu)
özimdi (özümü)	attı (atı)
tondı (elbiseyi)	atanı (atayı)
qardı (karı)	araptardı (Arapları)

Yükleme hâli eki 3. şahıs iyelik ekinden sonra +n şeklidir:³³⁷ parasatın (ferasetini), atın (atını), közin (gözünü).

d. Yönelme Hâli

Yönelme hâli eki uyuma bağlı olarak ünlülerden ve tonlu ünsüzlerden sonra +ğa, +ge; tonsuzlardan sonra +qa, +ke şekliyle kullanılır.

bizge (bize)	urısqa (Rusa)
adamğa (adama)	beynetke (meşakkate)
atağa (ataya)	jalğızдықqa (yalnızlığa)
balağa (çocuğa)	qazaqqa (Kazak'a)

İyelik ekli gövdelerden sonra yönelme hâli çekimi -A şekliyle yapılır ve iyelik ekiyle yönelme eki arasına zamir n'si sesi girer:³³⁸ tamağına (yemeğine), betine (yüzüne), avzına (ağzına).

³³⁷ Mustafa Öner, age., s. 126

³³⁸ Mustafa Öner, age., s. 129

e. Bulunma Hâli

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi ünlülerden ve tonlu ünsüzlerden sonra +dA; tonsuzlardan sonra +tA şekliyle kullanılır.

balada (çocukta)	vaqıtta (vakitte)
kölde (gölde)	atta
tavda (dağda)	tasta (taşta)

f. Ayrılma Hâli

Ünlüyle ve tonlu ünsüzle biten kök ve gövdelerden sonra +dAn; tonsuz ünsüzle biten kök ve gövdelerden sonra -tAn kullanılır.

estilerden (akıllılardan)	kitaptan
jazuvdan (yazıdan)	attan
baladan	qazaqtan (Kazak'tan)

İyelik eklerinden sonra (çokluk 1. ve 2. şahıs hariç) ayrılma hâli eki -nAn şekline girer:³³⁹ atımnan (atımdan), atıñnan (atından), közinen (onun gözünden), basınan (başından).

h. Vasıta Hâli

Vasıta hâli eki Kazak Türkçesinde ekleşmiş şekilde görülür. Ünlüyle biten kök ve gövdelerden sonra +menen ve kısaltmış şekli +men; tonlu ünsüzlerden sonra +benen, +ben ve tonsuz ünsüzlerden sonra da +penen, +pen şekilleriyle kullanılır:

balamen (çocukla)	jamanlıqpen (kötülükle)
qızben (kızla)	közbenen (gözle)
közimen (gözüyle)	atpen (atla)

ı. Eşitlik Hâli

Eşitlik eki olarak, Eski Türkçedeki teg "gibi" benzetme edatı, bugün ekleşmiş olarak Kazak Türkçesinde +dAy; +tAy şeklinde kullanılmaktadır³⁴⁰. Eşitlik eki için -şA şekli de kullanılır:

jigitşe (yiğitçe)	şatırday (çadır gibi)
torgınday (ipek gibi)	bittey (bit kadar)

³³⁹ Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, s. 1051

³⁴⁰ Mustafa Öner, age., s. 139

4. AİTLİK EKİ

Aitlik eki +qı, +ki; +ğı, +gi ekidir:

meydandağı (meydandaki)	qazirki (şimdiki)
bugingi (bugünkü)	avzındağı (ağzındaki)
erteñgi (yarınki)	keşegi (dünkü)

5. SORU EKİ

Kazak Türkçesinde soru ekinin ünlüsü a, e'dir. Baştaki ünsüz de m, b veya p'dir. Soru ekinin ünsüzü, ünlülerden ve l, r, v, y ünsüzlerinden sonra -ma, -me; m, n, ñ, z'den sonra -ba, -be; k, p, t, s, ş'den sonra -pa, -pe olur:³⁴¹ bala ma (çocuk mu), üy me (ev mi), tam ba (mezar mı), ton ba (elbise mi), tañ ba (tan mı), jaz ba (yaz mı), köylek pe (gömlek mi), toq pa (tok mu).

II.A.b. FİİL ÇEKİM EKLERİ

1. ŞAHIS EKLERİ

Fiil çekimlerinde kullanılan ve şahsı gösteren eklerdir. Kazak Türkçesinde şahıs ekleri üç gruptur.

a. Zamir Kökenli Şahıs Ekleri

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	-mın	-bız
2. Kişi	-sıñ	-sıñdar; -sızdar; -sız
3. Kişi	-ø	-ø

b. İyelik Kökenli Şahıs Ekleri

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	-m	-k
2. Kişi	-ñ	-ñdar; -ñızdar; -ñız
3. Kişi	-ø	-ø

³⁴¹ Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, s. 1052

c. Emir Şahıs Ekleri

Emir çekiminde her şahıs için ayrı bir ek vardır.

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	-ayın, -eyin	-ayıq, -eyik-yın, -yin -yıq, -yik
2. Kişi	-ø	-ñdar; -ñder; -ñızdar, -ñızder; -ñız, -ñız
3. Kişi	-sın, -sin -	-sın, -sin -

2. ZAMAN VE ŞEKİL EKLERİ

2.a. BİLDİRME KİPLERİ

1. Öğrenilen Geçmiş Zaman

Kazak Türkçesinde öğrenilen geçmiş zaman ünsüzlerden sonra -ıp, -ip; ünlülerden sonra -p ekiyle yapılır.

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	urıpsıñ	urıppız
2. Kişi	urıptı	urıpsıñdar
3. Kişi	urıppız	urıptı

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	körıppın (görmüşüm)	körıppız
2. Kişi	körıpsıñ	körıpsıñder
3. Kişi	körıptı	körıptı

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	jetıppın (yetişmişim)	jetıppız
2. Kişi	jetıpsıñ	jetıpsıñder
3. Kişi	jetıptı	jetıptı

2. Görülen Geçmiş Zaman

Görülen geçmiş zaman iki şekilde yapılır. Birincisinde -dı, -di; -tı, -ti eki kullanılır.

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	bastadım (başladım)	bastadıq
2. Kişi	bastadıñ	bastadıñdar
3. Kişi	bastadı	bastadı

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	aştım (açtım)	aştıq
2. Kişi	aştıñ	aştıñdar
3. Kişi	aştı	aştı

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	kördim (gördüm)	kördik
2. Kişi	kördiñ	kördiñder
3. Kişi	kördi	kördi

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	kettim (gittim)	kettik
2. Kişi	kettiñ	kettiñder
3. Kişi	ketti	ketti

İkinci şekli de -ğan, -gen; -qan, -ken ekiyle yapılır. Bu ek, söz konusu hareketin daha eski bir zaman diliminde yapıлып bittiğini ifade eder³⁴².

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	alğanmın (aldım)	alğanbız
2. Kişi	alğansıñ	alğansıñdar
3. Kişi	alğan	alğan

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	kelgenmin (geldim)	kelgenbiz
2. Kişi	kelgensıñ	kelgensıñder
3. Kişi	kelgen	kelgen

³⁴² Kenan Koç-Oğuz Doğan, *Kazak Türkçesi Grameri*, Gazi Kitabevi, Ankara 2004, s. 255.

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	köşkenmin (göçtüm)	köşkenbiz
2. Kişi	köşkensiñ	köşkensiñder
3. Kişi	köşken	köşken

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	jaqqanmın (kapattım)	jaqqanbız
2. Kişi	jaqqansıñ	jaqqansıñdar
3. Kişi	jaqqan	jaqqan

3. Şimdiki Zaman

Kazak Türkçesinde şimdiki zaman üç şekilde ifade edilir. Birincisi ünsüzlerden sonra -a, -e; ünlülerden sonra -y ekiyle yapılır.³⁴³ Bu şekil gelecek zaman anlamı da vermektedir.

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	alamın (alıyorum)	alamız
2. Kişi	alasıñ	alasıñdar
3. Kişi	aladı	aladı

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	isteymin (işliyorum)	isteymiz
2. Kişi	isteysiñ	isteysiñder
3. Kişi	isteydi	isteydi

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	egemin (ekiyorum)	egemiz
2. Kişi	egesiñ	egesiñder
3. Kişi	egedi	egedi

İkincisi "kiyatır-, baratır-, tur-, jür-" yardımcı fiilleriyle yapılır. Kuruluşu şöyledir:

fiil + (ıp) + yardımcı fiil + şahıs eki

Bu şekil, hareketin konuşma anında başladığını ve halen devam ettiğini gösterir.

³⁴³ Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, s. 1054

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	jazıp otırmın (yazıyorum)	jazıp otırmız
2. Kişi	jazıp otırsıñ	jazıp otırsıñdar
3. Kişi	jazıp otr	jazıp otr
	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	körip jatırmın (görüyorum)	körip jatırmız
2. Kişi	körip jatırsıñ	körip jatırsıñdar
3. Kişi	körip jatr	körip jatr
	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	kelip jürmin (geliyorum)	kelip jürmiz
2. Kişi	kelip jürsıñ	kelip jürsıñdar
3. Kişi	kelip jür	kelip jür
	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	atap turmın (adlandırıyorum)	atap turmız
2. Kişi	atap tursıñ	atap tursıñdar
3. Kişi	atap tur	atap tur

Üçüncüsü -(u)vda, -(ü)vde ekiyle yapılır:

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	jazuvdamın (yazmaktayım)	jazuvdamız
2. Kişi	jazuvdasıñ	jazuvdasıñdar
3. Kişi	jazuvda	jazuvda
	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	istevdemin (işlemekteyim)	istevdemiz
2. Kişi	istevdesiñ	istevdesiñdar
3. Kişi	istevde	istevde

4. Gelecek Zaman

Gelecek zaman üç şekilde ifade edilir. Birincisi yakın gelecek zamandır. "jatr-, jür-, otr-, tur-" yardımcı fiilleriyle yapılır. Kuruluş formülü şöyledir:

fiil + ğalı (-geli, -qalı, -keli) + yardımcı fiil + şahıs eki

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	barğalı jatırın (yakında gideceğim)	barğalı jatırımız
2. Kişi	barğalı jatırsıñ	barğalı jatırsıñdar
3. Kişi	barğalı jatr	barğalı jatr

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	kelgeli otırın (yakında geleceğim)	kelgeli otırımız
2. Kişi	kelgeli otırsıñ	kelgeli otırsıñdar
3. Kişi	kelgeli otır	kelgeli otır

İkincisi, ünsüzlerden sonra -a, -e; ünlülerden sonra -y ekiyle yapılır:

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	tutamın (tutacağım)	tutamız
2. Kişi	tutasıñ	tutasıñdar
3. Kişi	tuta	tuta

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	oqıymın (okuyacağım)	oqıymız
2. Kişi	oqıysıñ	oqıysıñdar
3. Kişi	oqıydı	oqıydı

Bu kipte şimdiki zaman ve geniş zaman anlamı da vardır. Türkiye Türkçesine "gidiyorum, giderim" şeklinde de aktarılabılır³⁴⁴.

Üçüncüsü "niyet ifadeli gelecek zaman"dır; -maq(şı), -mek(şi) ekiyle ifade edilir. Ek, ünlülerden ve l, r, v, y'den sonra -maq(şı), -mek(şi); m, n, ñ, z'den sonra -baq(şı), -bek(şi); k, p, t, s, ş'den sonra -paq(şı), -pek(şi) şeklindedir.

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	almaqpın (almak niyetindeyim)	almaqpız
2. Kişi	almaqsıñ	almaqsıñdar
3. Kişi	almaq	almaq

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	kezbekşimin (gezmek niyetindeyim)	kezbekşimiz
2. Kişi	kezbekşisiñ	kezbekşisiñdar
3. Kişi	kezbekşi	kezbekşi

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	aytpaqşımın (söylemek niyetindeyim)	aytpaqşımız
2. Kişi	aytpaqşisiñ	aytpaqşisiñdar
3. Kişi	aytpaqşı	aytpaqşı

Bu kip "almak istiyorum, alacağım" şeklinde de Türkiye Türkçesine aktarılabılır.

5. Geniş Zaman

Geniş zaman, ünsüzlerden sonra -ar, -er; ünlülerden sonra -r ekiyle kurulur.

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	añdarımın (anlarım)	añdarmız
2. Kişi	añdarsıñ	añdarsıñdar
3. Kişi	añdar	añdar

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	berermin (veririm)	berermiz
2. Kişi	berersiñ	berersiñdar
3. Kişi	berer	berer

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	aytarımın (söylerim)	aytarmız
2. Kişi	aytarsıñ	aytarsıñdar
3. Kişi	aytar	aytar

2.b. TASARLAMA KİPLERİ

1. Şart Kipi

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi -sa, -se ekiyle ifade edilir.

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	alsam (alsam)	alsak
2. Kişi	alsañ	alsañdar
3. Kişi	alsa	alsa

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	bilsem (bilsem)	bilsek
2. Kişi	bilseñ	bilseñder
3. Kişi	bilse	bilse

Şart çekiminin sonuna -şı, -şi ekleri gelebilir. Bu ekler fiile 1. ve 3. şahıslarda pişmanlık; 2. şahıslarda rica ve emir anlamı katar: alsamşısı (alsaydım ya), kelseşi (gelseydi ya), alsañşısı (alıversene, alsana), bilseñderşi (bilsenize).

Şart çekiminin sonuna göy (koy) kelimesi eklenebilir. Bu da rica ve arzu ifadesi eder: alsam göy (keşke alsam), körsek qoy (keşke görsek), jazsañdar göy (keşke yazsanız)³⁴⁵.

2. Gereklik Kipi

Gereklik kipi iki şekilde ifade edilir. Birincisi -uv, -üv, -v eki ve "kerek" kelimesiyle yapılır. Şöyle kurulur:

Fiil + uv (-üv, -v) + iyelik ekleri +kerek

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	jazuvım kerek (yazmalıyım)	jazuvımız kerek
2. Kişi	jazuvıñ kerek	jazuvlarıñ kerek
3. Kişi	jazuvı kerek	jazuvı kerek

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	oqıvım kerek (okumalıyım)	oqıvımız kerek
2. Kişi	oqıvıñ kerek	oqıvlarıñ kerek
3. Kişi	oqıvım kerek	oqıvı kerek

³⁴⁵ Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, s. 1057

Bu kipin başında zamir kullanıldığı zaman, zamir ilgi hâlinde olur: meniñ jazuvım kerek, seniñ jazuvıñ kerek.

Kerek yerine "qajet" kelimesi de kullanılabilir: meniñ jazuvım qajet, seniñ jazuvıñ qajet³⁴⁶.

İkinci şekli -uv, -üv, -v eki ve teyis(ti) kelimesiyle yapılır.

Fiil + -uv (-üv, -v) + iyelik ekleri + teyis(ti)

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	körüvım teyis (görmeliyim)	körüvimiz teyis
2. Kişi	körüviñ teyis	körüvleriñ teyis
3. Kişi	körüvi teyis	körüvi teyis
	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	aluvım teyisti (almalıyım)	aluvımız teyisti
2. Kişi	aluvıñ teyisti	aluvlarıñ teyisti
3. Kişi	aluvı teyisti	aluvı teyisti

Bu kipin başındaki zamir yalın hâldedir: men jazuvım teyis (yazmalıyım), sen jazuvıñ teyis (yazmalısın).

3. Emir Kipi

Kazak Türkçesinde emir çekimi için, her şahısta ayrı bir ek kullanılır.

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	bastayım (başlayayım)	bastayıq
2. Kişi	bast	bastañdar
3. Kişi	bastasın	bastasın
	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	köreyin (göreyim)	köreyik
2. Kişi	kör	körüñder
3. Kişi	körsin	körsin

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	alayın (alayım)	alayık
2. Kişi	al	alıñdar
3. Kişi	alasıñ	alsın

Bunun yanında Kazak Türkçesinde rica veya istek ifadeli emir çekimi için, emir eklerine -şı, -şi ekinin eklendiği bir kuruluş vardır: tıñdaşı (dinlesene), tıñdañızşı (lütfen dinleyin), jazşı (yaz hele), jazsınşı (yazsın hele), üyreniñizderşi (lütfen öğrenin)³⁴⁷.

4. İstek Kipi

Kazak Türkçesinde istek çekimi üç şekilde yapılır. Birincisi -ğay, -gey; -qay, -key ekiyle yapılır.

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	barğaymın (gideyim)	barğaymız
2. Kişi	barğaysıñ	barğaysıñdar
3. Kişi	barğay	barğay

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	işkeymin (içeyim)	işkeymiz
2. Kişi	işkeysıñ	işkeysıñder
3. Kişi	işkey	işkey

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	barğaymın (gideyim)	barğaymız
2. Kişi	barğaysıñ	barğaysıñdar
3. Kişi	barğay	barğay

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	işkeymin (içeyim)	işkeymiz
2. Kişi	işkeysıñ	işkeysıñder
3. Kişi	işkey	işkey

İkincisi -ğı, -gi; -qı, -ki eki ve "keledi" kelimesiyle yapılır. Kuruluşu şöyledir:

Fiil + ğı (-gi; -qı, -ki) + iyelik ekleri + keledi

³⁴⁷ Mustafa Öner, age., s. 188

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	istegim keledi (çalışasım gelir)	istegimiz keledi
2. Kişi	istegin keledi	istegilerin keledi
3. Kişi	istegisi keledi	istegileri keledi

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	barğım keledi (gidesim gelir)	barğımız keledi
2. Kişi	barğın keledi	barğların keledi
3. Kişi	barğısı keledi	barğıları keledi

Üçüncüsü ünsüz uyumuna göre -maqşı, -mekşi; -baqşı, -bekşi; -paqşı, -pekşi ve bunların kısalmış şekilleri -maq, -mek; -baq, -bek; -paq, -pek ekleriyle yapılır.

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	jazbaqşımın (yazmak istiyorum)	jazbaqşımız
2. Kişi	jazbaqşısın	jazbaqşısında
3. Kişi	jazbaqşı	jazbaqşı

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	tökpekşimin (dökmek istiyorum)	tökpekşimiz
2. Kişi	tökpekşisin	tökpekşinde
3. Kişi	tökpekşi	tökpekşi

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	kelmekpin (gelmek istiyorum, gelmekçiyim)	kelmekpiz
2. Kişi	kelmeksin	kelmekşinde
3. Kişi	kelmek	kelmek

2.c. YETERLİK

Yeterlik şekli al- fiili kullanılarak şu formülle kurulur: Fiil + a (e, y) + al- (+ olumsuzluk eki) + şahıs eki. Bara almadım (gidemedim), ayta alamın (söyleyebilirim), oqyı alarmız (söyleyebiliriz), söyley alarsın (söyleyebilirsin).

2.d. FİİLLERİN BİRLEŞİK ÇEKİMİ

Kazak Türkçesinde birleşik çekim; rivayet, hikâye ve şart olmak üzere üç türdür.

1. RİVAYET

Rivayet çekimi, kip ve zaman eklerinden sonra "eken" (imiş) kelimesi kullanılarak yapılır.

Öğrenilen Geçmiş Zamanın Rivayeti

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	alğan ekenbin (almışmışım)	alğan ekenbiz
2. Kişi	alğan ekensiñ	alğan ekensiñder
3. Kişi	alğan eken	alğan eken

Şimdiki Zamanın Rivayeti

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	kele ekenbin (geliyormuş)	kele ekenbiz
2. Kişi	kele ekensiñ	kele ekensiñder
3. Kişi	keledi eken	keledi eken

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	jazuvda ekenbin (yazmaktaymış)	jazuvda ekenbiz
2. Kişi	jazuvda ekensiñ	jazuvda ekensiñder
3. Kişi	jazuvda eken	jazuvda eken

Geniş Zamanın Rivayeti

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	berer ekenbin (verirmişim)	berer ekenbiz
2. Kişi	berer ekensiñ	berer ekensiñder
3. Kişi	berer eken	berer eken

Şart Kipinin Rivayeti

Şart kipinin rivayetinde şahıs ekleri, şart ekinin üzerine gelir³⁴⁸.

	<i>teklik</i>	<i>çokluk</i>
1. Kişi	alsam eken (alsaymışım)	alsaq eken
2. Kişi	alsañ eken	alsañdar eken
3. Kişi	alsa eken	alsa eken

2. HİKÂYE

Fiil kiplerinin hikâye şekli "e-di" (<er-) kelimesiyle yapılır. Kip ve zaman ekinden sonra "edi" kelimesi getirilerek hikâye çekimi yapılır.

Öğrenilen Geçmiş Zamanın Hikâyesi

	<i>teklik</i>	<i>çokluk</i>
1. Kişi	jılağan edim (ağlamıştım)	jılağan edik
2. Kişi	jılağan ediñ	jılağan ediñder
3. Kişi	jılağan edi	jılağan edi

	<i>teklik</i>	<i>çokluk</i>
1. Kişi	berip edim (vermiştim)	berip edik
2. Kişi	berip ediñ	berip ediñder
3. Kişi	berip edi	berip edi

Şimdiki Zamanın Hikâyesi

	<i>teklik</i>	<i>çokluk</i>
1. Kişi	baruvda edim (gitmekteydim)	baruvda edik
2. Kişi	baruvda ediñ	baruvda ediñder
3. Kişi	baruvda edi	baruvda edi

Kele jatur edi (geliyordu), bildirip tur ediñ (bildiriyordun), qoyıp otur edim (koyuyordum).

Gelecek Zamanın Hikâyesi

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	aytpaqşı edim (söyleyecektim)	aytpaqşı edik
2. Kişi	aytpaqşı ediñ	aytpaqşı ediñder
3. Kişi	aytpaqşı edi	aytpaqşı edi

Geniş Zamanın Hikâyesi

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	berer edim (verirdim)	berer edik
2. Kişi	berer ediñ	berer ediñder
3. Kişi	berer edi	berer edi

Şart Kipinin Hikâyesi

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	alsam edi (alsaydım)	alsak edi
2. Kişi	alsañ edi	alsañdar edi
3. Kişi	alsa edi	alsa edi

İstek Kipinin Hikâyesi

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	alğay edim (alaydım)	alğay edik
2. Kişi	alğay ediñ	alğay ediñder
3. Kişi	alğay edi	alğay edi

Gereklik Kipinin Hikâyesi

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	jazuvım kerek edi (yazmalıydım)	jazuvımız kerek edi
2. Kişi	jazuvıñ kerek edi	jazuvlarıñ kerek edi
3. Kişi	jazuvı kerek edi	jazuvı kerek edi

3. ŞART

Şart birleşik çekimi, kip eklerinden sonra bol- fiilinin şartı ile elde edilir.

Anlatılan Geçmiş Zamanın Şartı

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	kelgen bolsam (gelmiş olsam)	kelgen bolsaq
2. Kişi	kelgen bolsañ	kelgen bolsañdar
3. Kişi	kelgen bolsa	kelgen bolsa

Geniş Zamanın Şartı

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	keler bolsam	keler bolsaq
2. Kişi	keler bolsañ	keler bolsañdar
3. Kişi	keler bolsa	keler bolsa

2.e. İMEK VE EKEN FİİLİYLE YAPILAN İSİM ÇEKİMİ

Kazak Türkçesinde isim çekiminin; şimdiki zaman, öğrenilen geçmiş zaman ve görülen geçmiş zaman şekilleri görülmektedir.

1. Şimdiki Zaman

Şimdiki zamanın çekiminde değişik şahıs ekleri kullanılır. Ünlülerden ve l, r, v, y'den sonra m ile (-mın, -mız); m, n, ñ, z'den sonra b ile (-bın, -bız); k, p, t, s, ş'den sonra ise p (-pın, -pız) eki kullanılır³⁴⁹.

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	Qazakpın (Kazak'ım)	Qazakpız
2. Kişi	Qazaksıñ	Qazaksıñdar
3. Kişi	Qazak	Qazak

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	balamın	balamız
2. Kişi	balasıñ	balasıñdar
3. Kişi	bala	bala

³⁴⁹ Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, s. 1052

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	bospın (boşum)	bospız
2. Kişi	bossiñ	bossiñdar
3. Kişi	bos	bos

2. Öğrenilen Geçmiş Zaman

Öğrenilen geçmiş zamanın çekimi "eken" (imiş) kelimesiyle yapılır.

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	bala ekenmin (çocukmuşum)	bala ekenbiz
2. Kişi	bala ekensiñ	bala ekensiñder
3. Kişi	bala eken	bala eken

3. Görülen Geçmiş Zaman

Görülen geçmiş zamanın çekimi "e-di" (< er-) kelimesiyle yapılır.

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	qonaq edim (konuk idim)	qonaq edik
2. Kişi	qonaq ediñ	qonaq ediñder
3. Kişi	qonaq edi	qonaq edi

2.f. OLUMSUZLUK

Kazak Türkçesinde de olumsuzluk eki -ma, -me'dir. Bu ek ünsüz uyumuna göre, ünlülerden ve l, r, v, y, z ünsüzlerinden sonra -ma, -me; m, n, ñ, z'den sonra -ba, -be; k, p, t, s, ş'den sonra -pa, -pe şeklindedir. Fiil ile kip ekleri arasına olumsuzluk eki getirilerek olumsuz çekim elde edilir: almadım, oqımağansın (okumamışsın), jazbappız (yazmamışsınız), tappaymın (bulmuyorum, bulmam), tikpeydi (dikmiyor, dikmeyecek), embesek (emmesek), almağaysın (almayasın), qaramayın (bakmayayım), kirme (girme).

Geniş zamanın olumsuzu farklıdır: oqımaspın (okumam), almassiñ, körmes (görmez), taqpasbız (takmayız), jazmassiñdar (yazmazsınız). Örneklerde görüldüğü gibi bu ek, -mas, -pas şeklindedir.

Görülen geçmiş zamanın olumsuzu "emes" ve "joq" (yok) kelimeleriyle de yapılabilir: alğan emespin (almadım), alğan joqsın (almadın), bergen joqpız (vermedik). "Joq" kelimesi kullanıldığında -ğan eki üzerine iyelik ekleri de getirilebilir: bilgenim jok (bildiğim yok), körgeñiñ jok (gördüğün yok).

Şu kiplerin olumsuzunda "emes" (değil) kelimesi kullanılır:

1. -uvda ekiyle kurulan şimdiki zaman: jazuvda emespin (yazmakta değilim), jazuvda emessiñ...
2. -maq(ş) ekiyle kurulan gelecek zaman: almaq(ş) emespin (almak niyetinde değilim, almayacağım), almaq(ş) emessiñ...
3. Gereklik kipi: Oqıvım kerek emes (okumam gerekmez, okumamalıyım), jazuvım teyis(ti) emes (yazmamalıyım).

"Keledi" kelimesiyle yapılan istek kipinin olumsuzunda "kelmeydi" kullanılır: barğım kelmeydi (gidesim gelmiyor), barğın kelmeydi...

II.B. YAPIM EKLERİ

Kazak Türkçesindeki yapım eklerinin çoğu Türkiye Türkçesindekilerle aynı olup, aralarında küçük ses değişiklikleri vardır. Türkiye Türkçesinden farklı olan ekler de vardır.

1. İSİMDEN İSİM YAPAN EKLER

+Av: Sayılara gelerek beraberlik ifade eder: ekev (ikisi, her ikisi), üçev (üçü), törtev (dördü), besev (beşi, her beşi), altav (her altısı).

+dağan (+degen; +tağan, +tegen): Yuvarlak sayılara gelerek "-larca" anlamını verir: ondağan (onlarca), kırtağan (kırktan çok), jüzdegen (yüzlerce), mındağan (binlerce).

+dAs; +tAs; +IAS): köñildes (gönüldaş), attas (adaş), tilevles (dilektaş), qadirles (dost), uyalas (yuvadaş), seriktes (iş ortağı), körşiles (komşu).

+ğilt: bozğilt (bozca, grimsi), sarğilt (sarıca), surğilt (grimsi).

+II; +dI; +tI: Türkiye Türkçesinde +II, +IU olan bu ekin Kazak Türkçesinde ünsüz uyumu dolayısıyla d'li ve t'li şekilleri vardır. Ayrıca ekin yuvarlak şekli görülmez:³⁵⁰ köşpeli (göçebe), arlı (utangaç), bayıptı (zeki), güldi (güllü), ataqtı (ünlü), paydalı (faydalı), edepti (edepli).

+hıq (+lik; +dıq, +dik; +tıq, +tik): Adlardan yer, âlet, topluluk adları, soyut adlar ve sıfat yapan ektir: balalıq, eginşilik (ekincilik), orındıq (sandalye), joldastıq (yoldaşlık), kisilik (kişilik), biyiktik (yükseklik), jıldıq (yıllık), tündik (baca deliği), aptalıq (haftalık).

+raq (+rek): Sıfatlarda karşılaştırma yapar. Ünsüzle biten kök ve gövdelerde yardımcı ünlü kullanılır.³⁵¹ kögirek (daha mavi), ağıraq (daha ak), jaqsıraq (daha güzel), küştirek (daha güçlü), terenirek (daha derin).

³⁵⁰ Mustafa Öner, age., s. 41

³⁵¹ Mustafa Öner, age., s. 51

- +slz:** -lı, -li ekinin olumsuzudur: balasız, muñsız (kedersiz), caysız (yersiz), talapsız (amaçsız), esepsiz (hesapsız), caramsız (yararsız), sansız (sayısız), adiletsiz (adaletsiz).
- +şA:** Küçültme ekidir: kitapşa (bröşür), balıqşa (balıkcık), ögizşe (dana).
- +şAñ :** aşuşañ (öfkeli), etikşeñ (çizmeli), sözşeñ (söz ustası), terşeñ (çok terleyen), boyşañ (uzun boylu).
- +şaq (+şek):** kelinşek (genç kadın), inişek (küçük kardeş).
- +şI:** Türkiye Türkçesindeki -çı, -çi ekidir: qoyşı (çoban), kömekşi (yardımcı), jazuvşı (yazıcı, yazar), tilşi (dilci), saqşı (muhafız), oqıvşı (okuyucu), nusqavşı (talimat, nasihat veren kişi).
- +şII:** uyqışıl (uykucu), şaysıl (çay düşkünü), özımşil (bencil), külkişil (şakrak), oşıl (akıllı, bilgin).
- +şıq (+şik):** Küçültme ve sevgi ekidir: oymşık (oyuncak), üyşik (evceğiz), kirşik (leke), kölşik (gölcük), töpeşik (tepecik), ayşık (hilâl).
- +tay:** Uyuma girmeyen bu ek, akrabalık adları veya sevgi ve küçültme ifadeli sözler yapar: aġatay (aġabeycık), şeşetay (anacık), kişkentay (küçücük), azġantay (azıcık).

2. İSİMDEN FİİL YAPAN EKLER

- +A-:** ata- (adlandır-), sana- (say-), küze- (nişan al-), çepe- (şamar vur-), töne- (gecele-), bota- (buda-).
- +Al-, +I-:** joġal- (yok ol-, kaybol-), suyıl- (sıvılaş-, akıcılış-), oñal- (düzel-, iyileş-), teñel- (denkleştiril-), tiril- (diril-).
- +Ar-, +r-:** jañar- (yenilen-), qısqar- (kısal-), özger- (değiş-, başkalaş-), eskir- (eski-), jasar- (gençleş-).
- +Ay:** azay- (azal-), köbey- (çoġal-), qartay- (yaşlan-), muñay- (kederlen-), küşey- (güçlen-).
- +dA-:** Bu ek de tabiat taklidi seslerden, oluş bildiren fiiller yapar:³⁵² şırıl-da-, tarsıl-da- (gürültü yap-), bajıl-da- (homurdan-), küñkilde- (mırıldan-).
- +I-:** bayı- (zenginleş-), janı- (bile-), keñi- (bollaş-), jelpi- (es-), jası- (garipleş-, üzül-)
- +k- (+q-, +ıq-, +ik-):** aşıq- (acıq-), zorıq- (zorlan-), demik- (nefesi daral-), jolıq- (karşılaş-).

³⁵²Mustafa Öner, age., s. 69

- +IA-; +dA-; +tA:** En çok görülen yapım ekidir: ilgerile- (ilerle-), oyla- (düşin-), basta- (başla-), kolda- (kolla-), közde- (gözle-), töbele- (tepele-), tizginde- (dizginle-), ezüvle- (ez-).
- +IAñ-; +dAñ-; +tAñ-:** aşulan- (öfkelen-), iyelen- (sahip ol-, al-), maldan- (mal sahibi ol-), namustan- (utan-), küdikten- (şüphelen-), sezikten- (şüphelen-), köñilden- (sevin-).
- +IAş-; +dAş-; +tAş:** bir+les- (uy-, denk ol-), sırlas- (sırlaş-), kömektes- (yardım et-), dostas- (dostlaş-), muñ+das- (derdini paylaş-), eldes- (barış-, anlaş-).
- +IAt-; +dAt-; +tAt-:** endet- (saz çal-), borandat- (fırtına es-), tündelet- (gece boyunca git-), tezdet- (hızlandır-), davıllat- (fırtına çıkar-).
- +qar- (+ker-, +ğar-, +ger-):** basqar- (yönet-, idare et-), aňğar- (anla-), suğar- (sula-), teñger- (denkleştir-, denk say-), esker- (dikkat çek-, hatırlat-).
- +rA-:** Daha çok tabiat selerinin taklidine dayanan adlardan, oluş bildiren fiiller yapar:³⁵³ barqıra- (bar bar bağır-), şırqıra- (hıçkır-), dürkire- (uğulda-), şurqıra- (kişne-).
- +sI:** batırsı- (kahramanlık tasla-), bilgensi- (bilgiçlik tasla-), bosansı- (boşal-, çözüml-), ögeysi- (yadırga-, yabancılaş-).
- +sIn-:** jüreksin- (çekin-), azsın- (azımsa-).
- +sIrA-:** qansıra- (kan kaybet-, kederlen-), külimsire- (gülümse-), qımızsıra- (kımız içesi gel-), jılamısıra- (ağlamaklı ol-).

3. FİİLDEN İSİM YAPAN EKLER

- aq (-ek):** pışaq (bıçak), qorqaq (korkak), kesek (parça, bölüm).
- dI:** sıpırındı (süprüntü), ügindi (posa, talaş), asırandı (evlatlık), ağındı (hızlı, süratli), juvındı (köpek aşı, yal).
- ğak (-gek, -qaq, -kek):** asqaq (mağrur, kibirli), jabısqaq (yapışkan), tayğak (kaygan), toñğak (soğuga dayanıksız), mayısqaq (mayışık, yumuşak).
- Iş:** quvanış (kıvanç, sevinç), süyiniş (sevinç), sağıniş (hatırlama), ökiniş (pişmanlık, üzüntü), qızğaniş (kıskanma).
- k (-q, -ıq, -ik):** taraq , qazıq (kazık), sızıq (çizgi), tösek (döşek), aşıq (açık), qılıq (davranış), tüsinik (fikir, düşünce), körik (ihtişam, güzellik).

³⁵³ Mustafa Öner, age., s. 68

- m (-Im):** alım (kuvet, güç), bölüm (bölüm), kiyim (giyim), baylam (demet, netice), tıyım (yasak, tehdit), tizim (liste).
- mA; -pA; -bA:** ilme (ilmik, düğüm), bölme (oda), kömbe (göme, maden), köşpe (göçme), tapsırma (vazife, emir, iş).
- maq (-mek; -paq, -pek; -baq, -bek):** Oğuz grubu lehçelerinde mastar eki olan bu ek, Kıpçak grubu lehçelerinde bu göreviyle kullanılmaz: ³⁵⁴ ilmek (düğüm), sırmaq (yün ceket), jumbaq (bilmece), şaqpaq (çakmak), qıspaq (zorlama, cebir), oymaq (dikiş yüksüğü).
- mIs:** bolmıs (varlık, mevcudiyet), kılmıs (suç), jazmıs (yazgı, kader), turmıs (hayat, yaşam).
- n (-In):** tolqın (dalga), javın (yağmur, yağış), egin (ekin), tıgın (tapa, tıkaç), kelin (gelin), tütün (tütün).
- qı (-ki, -ğı, -gi):** burğı (matkap), süzgi (süzgeç), tamızğı (damla), jıynaqı (derli tolu), tepki (tekme), şalgı (tırpan).
- qın (-kin, -ğın, -gin):** quvğın (koyalama), bosqın (göçmen), köşkin (heyelan), qırğın (büyük kavga, kıyım), uşqın (kıvılcım).
- qış (-kiş, -ğış, -giş):** tutqış (tutacak), basqış (basamak), sezgiş (hassas, sezgin), aşulanğış (öfkeli, kızgın), küldirğış (komedyen), sıtırğış (süpürge), eskertkiş (âbide, anıt).
- şaq (-şek):** emşek (meme, göğüs), erinşek (tembel), maqtanşaq (övüngen), urınşaq (kavgacı), unıtşaq (unutkan), jutqınşaq (gırtlak).

4. FİILDEN FİİL YAPAN EKLER

- dIr-; -tIr-:** Ettirgen çatı ekidir: aldır-, ayttır- (söylet-), keptir- (kurut-), toltır- (doldur-), keltir- (getir-), bildir-, bezdir-
- ğız- (-giz-, -qız-, -kiz-):** Ettirgen çatı ekidir: urğız- (vurdur-), turğız- (durdur-), kirgiz- (girdir-), aytqız- (söylet-), ötkiz- (geçir-), ekkiz- (ektir-), otırğız- (oturt-).
- I- (-Il-):** Edilgen çatı ekidir: üzil- (kop-, koparı-), juvıl- (yıkan-), jıynal- (toplan-, bir araya gel-), baylanıl- (bağlanıl-), şeşil- (çözül-, açıl-).
- n- (-In-):** Dönüşlü çatı ekidir: taran-, oran- (sarıl-), körin- (görün-), oylan- (düşün-), kiyin- (giyin-), juvin- (yıkan-), qaharlan- (öfkelen-).
- qıla- (-kile-, -ğıla-, -gile-):** tepkile- (tekmele-), türtkile- (dürtükle-), sozğıla- (çekiştir-, uzat-), şaqıla- (vurup dur-), ürgile- (üfleyp dur-; çene çal-).

- r- (-Ir-): Ettirgen çatı ekidir: asır- (aşır-, geçir-), túsir- (düşür-), köşir- (göçür-).
- s- (-Is-): İsteş çatı ekidir: aytıs- (atış-), körıs- (görüş-), karas- (bakış-), tanıs- (tanış-), kelıs- (anlaş-, uyuş-), pikirles- (akıl danış-).
- t- (-It-): Ettirgen çatı ekidir: azayt- (azalt), kötert- (kaldırt-), oqıt- (okut-), ürkıt- (ürküt-), küret-, jönelt- (yönelt-).

SIFAT-FİİLLER

Sıfat-fiiller nesnelere geçici hareket vasıflarını karşılayan kelimelerdir. Kazak Türkçesindeki sıfat-fiiller şunlardır:

- Ar, -r: Geniş zaman sıfat-fiilidir: ayt-ar söz (söyleyecek söz), ayırıl-ar dos (ayrılacak dost), tında-r (dinleyen), kel-er (gelir, gelecek), oqı-r (okuyan).
- Atın, -ytin: Geniş zaman sıfat-fiilidir: al-atın (alacak olan), töle-ytin (ödeyecek olan), iste-ytin (işleyecek), oqı-ytın (okuyacak, okunacak), ötkiz-etin (geçirilecek).
- ğan (-gen, -qan, -ken): Geçmiş zaman sıfat-fiilidir: jazıl-ğan (yazılmış), jasa-ğan (yaşamış), kör-gen (görmüş), şek-ken (çekmiş), aş-qan (açmış), iş-ken qımızım (içtiğim kıımız).
- mAs: -ar, -er, -r sıfat-fiilin olumsuzudur: bar-mas (gitmez), üz-bes (kopmaz), ayt-pas (söylemez), qulağın sal-mas (kulak vermez), tiliñdi al-mas (sözünü tutmaz).
- vşI: Geniş zaman sıfat-fiilidir: söyle-vşi kişi (konuşan kimse), ötin-üvşi (diyen rica eden).

ZARF-FİİLLER

Zarf-fiiller hareket hâli ifade eden fiil şekilleridir. Kazak Türkçesindeki zarf-fiiller şunlardır:

- A, -y: Kül-e söyledi (gülerek söyledi), eri söyle-y, eri jügire jöneldi (kah konuşarak, kah koşarak gitti), ayt-a ayt-a (söyleye söyleye), kel-e kel-e (gele gele).
- ğalı (-geli, -qalı, -keli): bar-ğalı (gideli), tanıs-qalı (tanışalı), körispe-geli (görüşmeyeli), qayt-qalı (geri döneli).
- ğanda (-gende, -qanda, -kende): bar-ğanda (gidince), kel-gende (gelince), tur-ğanda (durunca), ayt-qanda (söyleyince).

- ğanşa (-genşe, -qanşa, -kenşe):** bar-ğanşa (gidinceye kadar), kel-genşe (gelinceye kadar), öl-genşe küldi (ölesiye kadar güldü), ayt-qanşa (söyleyinceye kadar).
- İp, -p:** al-İp, kel-İp (gelip), kör-üp (görüp), tüşin-İp (anlayıp), qozı mañıra-p, buzav möñire-p (kuzu meleyip, buzağı bağırıp). l ile biten tek heceli fiillerde l düşebilir: bo-p (olup), qa-p (kalıp).
- mAy; -bAy; -pAy:** bar-may (gitmeden), jaz-bay (yazmadan), ayt-pay (söylemeden), kel-mey (gelmeden).
- mAyInşA, -bAyInşA, -pAyInşA:** al-mayınşa (almadan), ber-meyinşe (vermeden), jaz-bayınşa (yazmadan), töz-beyinşe (dayanmadan), ayt-payınşa (demedenden), bit-peyinşe (bitmeden), oyla-mayınşa (düşünmeden)³⁵⁵.

HAREKET ADLARI (İSİM-FİİLLER)

Kazak Türkçesinde hareket adları -s ve -v ekleriyle yapılır.

1. -(I)s: Bu ek, diğer Kıpçak grubu lehçelerinde olduğu gibi, Kazak Türkçesinde de istisnasız hareket adları yapan bir ektir.³⁵⁶

tartis (çekiş)	qurılıs (kuruluş)
özgeris (değişim)	kelis (geliş)
köterilis (yükseliş)	şaykas (dövüş)

2. -(U)v: Kazak Türkçesinde mastar ekdir.

jazuv (yazmak)	könüv (alışmak)
oquv (okumak)	qurmettev (hürmet etmek)
aluv (almak)	aytqızuv (söyletmek)

³⁵⁵ Mustafa Öner, *age.*, s. 234-235

³⁵⁶ Ferhat Zeynalov, *age.*, s. 185

III. KELİME TÜRLERİ

III.1. ZAMİRLER

a. Kişi Zamirleri

Kazak Türkçesindeki kişi zamirleri şunlardır:

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	men	biz
2. Kişi	sen	sender
3. Kişi	ol	olar

İkinci şahıslarda nezaket şekli olarak, "siz, sizder" kullanılır. "Siz" hem çokluk ikinci şahsı, hem teklik ikinci şahsın nezaket şeklini anlatır. Böylece şahıs zamirlerinin sayısı artar³⁵⁷. Zamirlerin hâl ekleriyle kullanılışı şöyledir:

<u>Yln. h.</u>	<u>İlgi h.</u>	<u>Yklm. h.</u>	<u>Yönel. h.</u>	<u>Bulun. h.</u>	<u>Çıkma h.</u>
men	meniñ	meni	mağan	mende	menden
sen	seniñ	seni	sağan	sende	senen
ol	onıñ	onı	ağan	onda	onan
biz	bizdiñ	bizdi	bizge	bizde	bizden
siz	sizdiñ	sizdi	sizge	sizde	sizden
olar	olardıñ	olardı	olarğa	olarda	olardan

b. Dönüşlülük Zamiri

Dönüşlülük zamiri "öz" (kendi) kelimesidir: özim (kendim), öziñ, özi, özimiz, öziñiz, özderi.

c. İşaret Zamirleri

Nesneleri işaret yoluyla karşılayan zamirlerdir. Kazak Türkçesindeki işaret zamirleri şunlardır: bul (bu), mına (bu), osı (o), sol (o), ol (o), ana (o). Bu asıl işaret zamirlerinin yanı sıra, şu kelimelerde işaret kavramı belirtirler:³⁵⁸ Anav (şu), mınav (bu), sonav (ta, te, orada), osınav (şunlar), sona (onlar), ene (o, işte), eneki (işte, oradaki).

³⁵⁷ Kerim Demirci-İsmail Ulutaş-Ferhat Karabulut, age., s. 74

³⁵⁸ Ferhat Zeynalov, age., s. 182

d. Belirsizlik Zamirleri

Kazak Türkçesindeki belirsizlik zamirleri şunlardır:³⁵⁹ Külli (tümü), barşa (tümü), birşene (bir ikisi), qaysı (hangisi), büttin (bütün), birev (birkaçı), eşkim (hiç kimse), keybir (bazı), keybiri (kimisi), barlıq (tümü, bütün).

e. Soru Zamirleri

Soru yoluyla kelimelerin yerini tutarlar. Kazak Türkçesindeki soru zamirleri şunlardır: kim, qalay (nasıl), ne, qanday (nasıl), qaysı (hangi).

III.2. SIFATLAR

Sıfatlar niteleme ve belirtme sıfatları olarak iki grupta ele alınabilir.

III.2.a. Niteleme Sıfatları

Nesnelerin niteliklerini bildiren sıfatlardır. Kazak Türkçesinde kullanılan bazı niteleme sıfatları şunlardır: qara (kara), aq (ak), erikken (aylak), şirik (çürük), tñ (dinç), aşulı (öfkeli), paydalı (faydalı), kündelik (gündelik), üysiz (evsiz), aqlısız, balasız vs.

III.2.b. Belirtme Sıfatları

Nesneleri çeşitli yönlerden belirten sıfatlardır. Dört gruba ayrılır.

2.b.1. İşaret Sıfatları

Kazak Türkçesindeki işaret sıfatları şunlardır: bu, bul (bu), sol (şu), ana (şu), o, ol (o), mına (bu), osı (o), anav (o), anav-mınav (bui şu), sol (o).

2.b.2. Sayı Sıfatları

Asıl Sayı Sıfatları

Küçük ses değişiklikleri dışında Türkiye Türkçesi ile aynıdır:³⁶⁰ Bir, eki, üş, tört, bes, altı, jeti, segiz, toğız, on, jıyırma (yirmi), otız, qırq (kırk), elüv (elli), alpıs (altmış), jetpis (yetmiş), seksen, toqsan, jüz, min (bin), million.

Sıra Sayı Sıfatları

Asıl sayı sıfatlarının üzerine -(ı)nşı, -(i)nşi ekleri getirilerek yapılır: besinşi (beşinci), altınşı, qırqınşı (kırkıncı), birinşi, ekinşi (ikinci), üşinşi, jetinşi (yedinci).

³⁵⁹ Fuat Bozkurt, age s. 625

³⁶⁰ Fuat Bozkurt, age., s. 625

Kesir Sayı Sıfatları

Nesnelerin parçalarını belirten sayı sıfatlarıdır: jarım alma (yarım elma), şiyrek saġat (çeyrek saat).

Üleştirme Sayı Sıfatları

Üleştirme sayıları -ar, -er; -sar, -ser eki ile yapılır:³⁶¹ Altısar (altışar), beser (beşer), ekiser (ikişer), jetiser (yedişer).

Kazak Türkçesinde ayrıca birden yediye kadar olan sayılara gelen -Av ekiyle yapılan topluluk sayı sıfatları da bulunmaktadır: birev (bir tane), ekev, üşev, törtev, besev, altav, jetev³⁶².

2.b.3. Belirsizlik Sıfatları

Nesneleri belirsiz olarak belirten sıfatlardır. Kazak Türkçesindeki başlıca belirsizlik sıfatları şunlardır: barşa (bütün, tüm), keybir (bazı), az, köp (çok), birtalay (hayli), bütün (bütün), бүкіл (bütün), birqanşa (birkaç), birneşe (birkaç), pālen (falan), eşbir (hiçbir).

2.b.4. Soru Sıfatları

Nesneleri soru yoluyla belirten sıfatlardır. Kazak Türkçesindeki belli başlı soru sıfatları şunlardır: qay (hangi), qaysı (hangi), qalay (nasıl), qanday (hangi), qanşa (kaç), neşe (kaç).

III.3. ZARFLAR

3.1. Zaman Zarfları

Fiilin anlamını zaman bakımından sınırlandıran, etkileyen zarflardır. Kazak Türkçesindeki başlıca zaman zarfları şunlardır: ³⁶³ Bugin (bugün), bılıtr (geçen yıl), erten (yarın), erteli-keş (er geç), erte (erken), burın (önce, eskiden), tün (gece), tünevġüni (geçenlerde), күндіз (gündüz), күnboyı (gün boyu), күндіз-tüni (gece gündüz), күn sayın (her gün), күn-tün (gece gündüz), күnilgeri (evvelki gün), keyin (sonra), toqtavsız (durmadan), üzdiksiz (aralıksız), dayım (daima), qısta (kışın), jazda (yazın), keş (akşam), aqşam, ezirşe (henüz), eli (henüz).

³⁶¹ Fuat Bozkurt, age., s. 626

³⁶² Ferhat Tamir, "Kazak Türkçesi", age., s. 459.

³⁶³ Ferhat Zeynalov, age., s. 199

3.2. Yer-Yön Zarfları

İşin, hareketin yerini ve yönünü belirten zarflardır. Kazak Türkçesindeki başlıca yer-yön zarfları şunlardır:³⁶⁴ Keri (geri), tömen (aşağı), joğarı (yukarı), ilgeri (ileri), alğa (ileri), aldı (ön), alda (önde), beri, ar jaq (öte), qarsı (karşı), işkeri (içeri), tısqarı (dışarı), astı (aşağı).

3.3. Nitelik (Durum) Zarfları

Fiilin önünde hâl ve tavır ifade eden zarflardır. Kazak Türkçesindeki başlıca durum zarfları şunlardır: lezde (ani), andavsız (ansızın), qanet (birdenbire), birden, bulay (böyle), bunday (böyle), olay (öyle), sonday (öyle), osılay (böyle), osınday (böyle), tez, şapşañ (çabuk), razı (memnun), zorlap (zorla), jaqsı (yahşı), birte-birte (yavaş yavaş).

3.4. Miktar Zarfları

İş ve hareketin miktarını bildirir. Kazak Türkçesindeki başlıca miktar zarfları şunlardır: bek (gayet), biraz, az-maz (biraz), kem (az, eksik), tım (pek, çok), jetkilikti (oldukça), artıq (fazla), asa (fazla), az, köp (çok), siyrek (seyrek), birtalay (hayli), onşa (onca), cüzdey (yüzlerce), ondan (onlarca).

3.5. Soru Zarfları

Fiilin anlamını soru bakımından etkileyen zarflardır: nege (niçin), ne üşin (ne için), qalay (nasıl), qanday (nasıl), nege (niye), qaşan (ne zaman), qaşannan (ne zamandan).

III.4. EDATLAR

Tek başlarına anlamları olmayan, hiçbir nesne ve hareketi karşılamayan anlamlı kelimelerle birlikte kullanılarak onları destekleyen, gramer vazifesi gören kelimelerdir. Ünlemler, bağlaçlar ve son çekim edatları olmak üzere üç çeşit edat bulunmaktadır.

4.1. Ünlemler

His ve heyecanları ifade etmek için kullanılan kelimelerdir. Kazak Türkçesindeki başlıca ünlemler şunlardır: oybay (eyvah), ura (hurra), tu (tüh), ce (haydi), pay-pay (oho, vay vay), ayda (haydi), me (işte), qap (vay vay, heyhat), alaqay (oley)³⁶⁵.

³⁶⁴ Ferhat Zeynalov, age., s. 200

³⁶⁵ Kenan Koç-Oğuz Doğan, age., s. 319; Mustafa Öner, age., s. 263.

4. 2. Bağlaçlar

Kelimeleri, kelime gruplarını, cümleleri şekil ve anlam bakımından birbirine bağlayan, bunlar arasında ilgi kuran kelimelerdir. Kazak Türkçesindeki başlıca bağlaçlar şunlardır: jene (ve), men/pen (ile), eri...eri (hem...hem), da (ve, da), biraq (ama), degenmen (fakat), al (fakat), quy...quy (ister...ister), yaki (veya), eytpese (yoksa), jok (yoksa), elde (yoksa), öytkeni (çünkü), eger (eğer), esirese (bilhassa), onda (o zaman, öyleyse), nege deseñ (çünkü), ekeş (bile), tügil (değil).

4.3. Son Çekim Edatları

Kazak Türkçesinde görülen başlıca son çekim edatları şunlardır:

- a. Yalın ve ilgi halinden sonra kullanılanlar: üşin (için), men (ile), arqılı (üzerinden, vasıtasıyla), boyı (boyunca), boyınşa (göre), dep (diye), sayın (boyu, her), sıyaqtı (gibi), sekildi (gibi, şekilli).
- b. Yönelme halinden sonra kullanılanlar: şeyin (kadar), qaray (doğru), qarısı (karşı), taman (doğru), deyin (değın), tarta (doğru), juvık (doğru, kadar), salım (doğru), karaganda (göre, nazaran).
- c. Ayrılma halinden sonra kullanılanlar:

Kazak Türkçesinde görülen başlıca edatlar şunlardır: beri, keyin (sonra), soñ (sonra), burnı (önce), artıq (aşkın, fazla) ³⁶⁶.

³⁶⁶ Mustafa Öner, *age.*, s. 236-249.; Kenan Koç-Oğuz Doğan, *age.*, 316-318. Kazak Türkçesindeki tüm edatlar için bk. Ercan Alkaya, *Kuzey Grubu Türk Lehçelerindeki Edatlar*, Manas Yay., Elazığ 2007.

KIRGIZ
TÜRKÇESİ

1. KIRGIZ ADI

Eski Çin, Yunan, Göktürk, Arap, Çağatay, Acem ve Moğol kaynaklarında geçen "Kırgız" boy adı ile ilgili pek çok tahlil ve değerlendirme yapılmış ancak kesin bir yargıya varılamamıştır.

Kırgız adı Çin kaynaklarında, Hakas veya Kegeş olarak geçmektedir. Ruslar bir müddet Kazaklara da Kırgız demişlerdir³⁶⁷. Kırgız adıyla ilgili görüşlerin çoğu halk etimolojisine dayanmaktadır. Radloff'un tespit ettiği meşhur bir efsaneye göre "Kırgız" kelimesi "kırk kız" sözlerinden oluşmaktadır. Buna benzer bir efsaneye, Moğol Hanedanı tarihinden bahseden Luan-Si Tarihi'nde rastlanıyor. Efsaneye göre, bu kavmin ataları olarak kırk Çinli kız ile kırk erkek gösteriliyor³⁶⁸. Bir diğer efsaneye göre de, dört kardeşe bir arazi miras kalmış. Üçü araziyi aralarında paylaşmış, dördüncüsüne "kır gez!" yani sen de dağları kırları gez diyerek, onu kovmuşlar. Bu üç kardeşin neslinden (ulu, orta, kiçi "küçük") Kazak boyları, dördüncüsünden de "Kara Kırgız" kavmi meydana gelmiştir³⁶⁹.

Vambéry'e göre bu isim "kır" ile "giz" (gez) kelimelerinden oluşup, anlamı "kır gezen" demektir. Bernard Munkaçı ise kelimenin "kır Oğuz" yani "kır Oğuzları" sözlerinden ibaret olduğunu belirtmektedir. Radloff, "Moğolistan Türk Kavimlerine Ait Etnografik Bir İcmal" adlı makalesinde "Kırgız" kelimesinin "kırk" ve "yüz" sayılarından meydana geldiğini söylemektedir. G. Şupka ise kelimeyi "kırk Guz" a dayandırmaktadır. Şilegul "Kırgız" adını "kırku" renkli "kırkırmızı" ve "yüz" "çehre" kelimelerinden oluştuğunu söylüyor³⁷⁰. Deverya ise "Kırgız" adını Çin kaynaklarında "kırkız" sözüne karşılık gelen "kien kun" kelimelerinden oluştuğunu söylüyor³⁷¹. Bir başka görüşe de, "Kırgız" adının Kırk Oğuz sözünden "Kırkız" a dönüştüğü ve "öldürülemez, baş eğdirilemez" anlamlarına geldiğidir³⁷².

L. Ligeti ise en eski metinlerden itibaren "kırkız" şeklinde görülen kelimenin "kırk" sayısına (1)z çoğul eki getirilerek genişletildiğini ve kelimenin "kırklar" anlamına geldiğini belirtmektedir.³⁷³ Ligeti'nin bu görüşü, en fazla kabul gören teoridir.

³⁶⁷ Nevzat Özkan, *age.*, s. 82

³⁶⁸ L. Ligeti, "Kırgız Kavim İsminin Menşei", *Türkiyat Mecmuası*, I, 1925, s. 235

³⁶⁹ L. Ligeti, *agm.*, s. 236

³⁷⁰ L. Ligeti, *agm.*, s. 236

³⁷¹ L. Ligeti, *agm.*, s. 236

³⁷² Nevzat Özkan, *age.*, s. 82

³⁷³ L. Ligeti, *agm.*, s. 241

2. KIRGIZ TÜRKLERİNİN TARİHİ

Kırgız Türkleri, Türk tarihinin bilinen en eski kavimlerinden birisidir. Çin kaynaklarının verdiği bilgiye göre, Kırgız Türkleri ilk devletini MÖ III. asırda kurmuştur. Bu ilk Kırgız devletinin adı Çin kaynaklarında "Ki-Ku, Kie-Ku" olarak geçer³⁷⁴. MÖ II. yüzyılda Kırgızlar Büyük Türk İmparatorluğu'na dahil olurlar. Hun İmparatorluğu'nun dağılmasından sonra Kırgızlar IV. yüzyılda büyük bir devlet kurarlar. Bu devlet, Çin kaynaklarında "Hakas Devleti" adıyla anılır. Baykal gölünden Tibet'e kadar uzanan saha Kırgız İmparatorluğunun idaresi altına girer³⁷⁵.

VI. yüzyılda Kırgızlar, Göktürklerin hakimiyeti altına girerler. Ancak kolay kolay Göktürlere baş eğmezler ve esaretleri boyunca pek çok kez Göktürlere baş kaldırırlar. VIII. yüzyılda Kırgızlar, Uygur Türkleriyle birleşerek Göktürk İmparatorluğu'na son verirler. Bir asır sonra da Kırgız Türkleri, Uygur Türklerini yenerek Kırgız Devletini kurarlar. Bu devlet X. yüzyılda Kara Hitaylar tarafından ortadan kaldırılır³⁷⁶.

Kırgız Devleti ortadan kalktıktan sonra, Kırgızlar X.-XII. yüzyıllarda Karahanlılara tabi olurlar. Bu yıllarda İslam dinini kabul ederler. Özkent ve Balasagun gibi şehirlerde yoğun iktisadi ve kültürel faaliyetlerde bulunurlar. XIII. yüzyılda Kırgız ülkesi Moğol istilasına uğrar. Daha sonra Çağatay Devleti'nin himayesine girerler. Kırgızlar, XVI.-XVII. yüzyıllarda Kalmuk-Moğollarla mücadele ederler. Manas Destanı'nın önemli bir bölümünde bu mücadele anlatılmaktadır. XVIII. yüzyılda Türkistan'da teşekkül eden hanlıklara tabi olurlar. Kırgızların ülkesi 1860-1881'de Ruslar tarafından işgal edilir³⁷⁷.

1916 yılında Kırgız Türkleri Çar hükûmetine karşı ayaklanırlar. Bu ayaklanma Ruslar tarafından çok kanlı bir şekilde bastırılır. Bu olaydan sonra Kırgız Türklerinin bir bölümü Doğu Türkistan'a göç etmek zorunda kalır. XX. yüzyılın başında verilen hürriyet mücadelesinin sonunda 1918'de ilan edilen Türkistan özerk vilayetinin bir parçası olarak kurulan Kırgızistan, Bolşevik kuvvetlerinin Türkistan'ı işgal etmesiyle, diğer Türkistan cumhuriyetleriyle beraber Rusya Federasyonu'na bağlanır. Ardından 1925'te özerk vilayet, 1926'da özerk cumhuriyet, 5 Aralık 1936'da Sovyetler Birliği cumhuriyeti olur. Kırgızistan, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra diğer Türk cumhuriyetleriyle birlikte 31 Ağustos 1991 tarihinde bağımsızlığına kavuşmuştur³⁷⁸.

³⁷⁴ Mehmet Saray, *Kırgız Türkleri Tarihi*, İstanbul, 1993, s. 15

³⁷⁵ Abdülkadir İnan, "Kırgızlar", *Makaleler ve İncelemeler*, TTK Basımevi, Ankara, 1987, s. 37

³⁷⁶ Abdülkadir İnan, *agm.*, s. 40

³⁷⁷ *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, C. 5, Dergâh Yay., İstanbul 1982, s. 311

³⁷⁸ Nevzat Özkan, *age.*, s. 82

3. KIRGIZ TÜRKÇESİ

Kırgız Türkçesi, bugün çoğunluğu Kırgızistan'da yaşayan Kırgız Türklerinin konuştuğu bir lehçe olup Kıpçak grubu lehçeleri içerisinde yer alır³⁷⁹. Kırgız Türkçesi, Kıpçak grubu lehçeleri içerisinde en çok Kazak Türkçesine yakındır.

Kırgız Türkçesi kuzey, güneydoğu ve güneybatı olmak üzere üç ana ağıza ayrılır. Kırgız Türkçesi tarihi olarak gelişim devresi içerisinde ele alınır:

Eski Kırgız Türkçesi (VII.-IX. yüzyıllar): Konuşulduğu alanda eski Uygur ve Oğuz Türkçeleri ile sürekli ilişkide bulunmuştur. Bunlarla birçok ortak yönleri vardır.

Orta Kırgız Türkçesi (X.-XV. yüzyıllar): Bu dönemden elde belge bulunmaz. Kırgız boyları arasında sıkı bir bağ vardır. Göçebe bir halkın dili olarak, halk arasında ve halk edebiyatında işlenmiştir.

Yeni Kırgız Türkçesi (XV. yüzyıldan sonra): XVIII. yüzyıl ortalarından sonra Kırgız Türkçesine Arapça ve Farsça kelimeler girmeye başlar. XVIII. yüzyıl ortalarından Ekim devrimine kadar ağızlar arası ayrılıklar oluşur. Son dönemde ise, ağızlar arası ayrılıklar azalır. Ortak yazı dili arama çabaları başlar. Kırgız Türkçesi son dönemlerde edebiyat dili özelliği kazanır. Günümüzde Kırgız Türkçesi toplumun her alanında kullanılmaktadır³⁸⁰.

Kırgız Türkleri 1924-1928 yılları arasında Arap alfabesini, 1928-1940 yılları arasında Latin alfabesini kullanmışlar, 1940'tan sonra da Kiril alfabesini kullanmaya başlamışlardır³⁸¹. Kırgız Türkleri, bugün de Kiril alfabesini kullanmaktadırlar. Kırgızistan'da %57 oranında ana dil olarak Kırgız Türkçesi korunmaktadır. 21 Ağustos 1991 Kırgızistan bağımsızlık bildirgesi ile Kırgız Türkçesi resmî dil olarak ilan edilmiştir. Okullarda ve üniversitelerde Kırgız Türkçesi ile eğitim yapılmaktadır³⁸².

4. KIRGIZ EDEBİYATI

XX. yüzyıla kadar yazılı edebiyatları olmayan Kırgız Türklerinin çok zengin bir halk edebiyatı vardır. Halk edebiyatına nazım türleri hakimdir. Halk edebiyatı türleri içerisinde destan ve halk hikâyeleri önemli bir yer tutar. Destanlar arasında Manas, Kurmanbek, Er Tabıldı, Kedeşkan, Olcobay Menen Kişimcan gibi destanların yanı sıra, eski âdetlerle hayat pratikleri hakkındaki şiirler, bilmece-ler, atasözleri, kahramanlık destanları, hikâye ve masallar, efsaneler, dini ve lirik şarkılar zengin Kırgız Folklorunun önemli türleridir³⁸³.

³⁷⁹ Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, s. 311

³⁸⁰ Fuat Bozkurt, age., s. 669

³⁸¹ Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, s. 311

³⁸² Nevzat Özkan, age., s. 84-85

³⁸³ Mustafa Öner, age., s. XLIV

Destanlar arasında, Manas Destanı Kırgız sözlü edebiyatının şaheseri ve aynı zamanda dünya edebiyatının en uzun destanıdır. 500.000 beyitten fazla olan bu destan, bugüne kadar sözlü olarak manasçılar tarafından getirilmiştir. Keldibek, Maymanbay, Timbek, Sagımbay Orazbakoğlu, Sayakbay Karalayoğlu önemli manasçılardır. Kırgız sözlü edebiyatında musikiyle iç içe girmiş bir şiir geleneği vardır. Kırgız halk şairlerine "akın" denir. Bu şiirlerden, defin törenlerinde okunanlara "koşok"; hasret ve şikâyet konulu olanlara "koştoşu"; medhiyelere "moktoo"; taşlamalara "korgoo" denir³⁸⁴.

Kırgızlarda yazılı edebiyat 1920'lerden sonra gelişmeye başlamıştır. Kırgız Türkçesi ile yazılan ilk eser 1911'de çıkan Moldo Kılıç Şamırkanuulu'nun Zilzala adlı ırlar kitabıdır. 1924 yılında çıkmaya başlayan Erkin Too gazetesi ve Leninçil Caş gazetesi, edebî eserlere geniş yer vermiştir. Sovyet devresinde kültür ve edebiyat alanında büyük bir teşkilatlanma olmuş ve çok zengin sözlü bir geleneği olan Kırgız yazılı edebiyatı, bu yüzyılda giderek gelişmiştir³⁸⁵.

Toktogul Satılğanov ve Togolok Moldo Sovyet Kırgız Edebiyatı'nın ilk şairleridir. Şiirlerinde yeni Sovyet ideolojisini överek, rejim doğrultusunda eserler vermişlerdir. Bu dönemde, milliyetçi fikirleriyle öne çıkan ve şiirlerinde Kazak ve Kırgız toplumlarında sınıf çatışması olmadığını belirterek, anti-sosyalist temaları işleyen Kasım Tınıstanov da önemli bir şahsiyettir.

1920'li ve 1930'lu yıllarda Kırgız Edebiyatı, Sovyet rejimine uygun bir edebiyat meydana getirir. A. Tokombayev, C. Bökönbayev ve K. Malikov bu dönemin önde gelen edipleridir. Halkların kardeşliği, Ekim ihtilâlinden sonra Kırgız Türklerinin siyasi ve sosyal alanda kaydettiği gelişmeler, toplum yararı için fedakârlık gösterme, feodal bağlardan ve burjuva geleneklerinden kurtuluş belli başlı temalardır.

II. Dünya Savaşı yıllarında ve sonraları Sovyet topraklarının korunması, kahramanlık ve fedakârlık temaları revaç bulup, daha çok savaş konuları işlenir. S. Eraliyev, E. Uzakbayev, S. Cusuyev ve Rusya'yı, Rus insanını anlatan şiirleri ile dikkati çeken A. Osmanov bu dönemin belli başlı isimleridir. 1950'li yıllarda gelenekçilik ve yenilikçilik konuları tartışılmaya başlanır. Bazı yazarlar ve eserler tenkit edilir. Altmışlı ve yetmişli yıllarda ideolojiye ve Lenin'e duyulan hayranlık yeniden işlenir. Seksenli ve doksanlı yıllarda Sovyet temaları, Kırgız Türklerinin edebiyatından çıkar, geçmişteki yanlışlıklar eleştirilmeye başlanır³⁸⁶.

Kırgız edebiyatının en büyük ismi, Cengiz Aytmatov'dur. Aytmatov, dünyanın en büyük romancılarından birisi olarak kabul edilmektedir. Aytmatov'un

³⁸⁴ Nevzat Özkan, age., s. 86

³⁸⁵ Mustafa Öner, age., s. XLV

³⁸⁶ Nevzat Özkan, age., s. 87-88

eserleri yetmiş ülke diline çevrilmiştir. Cemile adlı hikâyesiyle ünlenen Aytmatov'un; Yüzyüze, Selvi Boylum, İlk Öğretmen, Deve Gözü, Toprak Ana, Gülsarı, Beyaz Gemi, Gün Olur Asra Bedel, Dışı Kurdun Rüyaları gibi hepsi şaheser niteliğinde olan birçok roman ve hikâyesi bulunmaktadır.

5. KIRGIZİSTAN

Batı Türkistan'ın doğusunda 70°-80° doğu boyları ile 43°-89° kuzey enlemleri arasında bulunan Kırgızistan; kuzeyden Kazakistan'la, batıdan Özbekistan'la, güneyden Tacikistan'la, güneydoğu ve doğudan da Doğu Türkistan ile komşudur. Doğu-batı yönündeki uzunluğu 900 km, kuzey-güney yönündeki uzunluğu 410 km. olan Kırgızistan'ın yüz ölçümü 198.500 km²'dir³⁸⁷. Kırgızistan'ın bağımsızlık tarihi 31 Ağustos 1991'dir.

Kırgızistan Cumhuriyeti, Orta Asya'nın kuzeydoğusunda dağlık bir bölgede kurulmuştur. Dağlık bir bölgede olan Kırgızistan'da çeşitli göller oluşmuştur. Dünyadaki en büyük krater göllerinden biri olan Isık Gölü Kırgızistan'da bulunmaktadır. Tam bir kara iklimine sahip olan Kırgızistan, yağış yönünden oldukça fakirdir. Yaz ile kış, gece ile gündüz arasındaki ısı farkı çok fazladır. Ülkenin % 6'sı ormanlarla kaplıdır. 2000 m ile 3200 m arasındaki coğrafyada çeşitli bitki türlerine rastlanır. Bunlar; ormanlar, otlar ve çalılıklardır³⁸⁸.

Bugün cumhuriyetle yönetilen Kırgızistan, idari olarak yedi bölgeye ayrılmıştır. Bu bölgeler; Çüy, Isık-Köl, Narın, Calalabad, Batken, Talas ve Oştur. Coğrafi ve iktisadi olarak da önem kazanan bu beş bölgeye bağlı olarak 40 rayon, 21 şehir, 29 kasaba ve 392 köy bulunmaktadır³⁸⁹.

Kırgız Türkleri, Kırgızistan'ın dışında, Özbekistan, Tacikistan gibi BDT cumhuriyetlerinde, Afganistan ve Doğu Türkistan'da yaşamaktadır. Kırgızistan Cumhuriyeti'nin nüfusu bugün 4.5 milyonu aşmış durumdadır. Kırgız Türklerinin 2.228.482'si Kırgızistan'da yaşamakta ve ülke nüfusunun % 52.3'ünü meydana getirmektedir. Ülke nüfusunun % 21.5'ini Ruslar, % 4.9'unu Almanlar ve Ukraynalılar, % 4.4'ünü diğer halklar, geri kalan % 16.8'ini ise Özbek, Tatar, Uygur ve Mesketiya gibi Türkler oluşturmaktadır. Ülkenin toplam Türk nüfusu % 69.1'dir³⁹⁰.

Kırgızistan'ın ekonomisi başta hayvancılık olmak üzere tarıma dayanmaktadır. Faal nüfusun % 84'ü tarım ve ormancılık alanlarında çalışmakta ve milli

³⁸⁷ Ali Yiğit, *age.*, s. 111

³⁸⁸ Mehmet Saray, *age.*, s. 7-8

³⁸⁹ Ali Yiğit, *age.*, s. 113

³⁹⁰ Nevzat Özkan, *age.*, s. 82-83

gelirin % 40'ı tarım ve ormancılık sektöründen sağlanmaktadır. Tarım alanından sağlanan gelirin % 66'sı hayvancılıktan sağlanmaktadır. Tarım ürünleri arasında buğday, arpa, mısır, tütün, pamuk ve patates önemli bir yer tutmaktadır.

Ülkenin başlıca yer altı zenginlikleri kömür, ham petrol, doğal gaz, uranyum, civa, antimon, çinko, kalay ve tungsten oluşturur. Madencilik ve metalürji, sanayi üretiminin % 10'unu sağlamakta ve sanayide çalışan iş gücünün % 11'ini istihdam etmektedir. Ülke ulaşımında demir ve kara yolu önemlidir. Ayrıca ülkede kış sporları, dağ yürüyüşü ve tırmanışları, avcılık, termal tesislerden sağlanan sağlık turizmi ve ipek yolu boyunca kültür türleri gibi oldukça zengin bir turizm potansiyeli vardır.

KIRGIZ TÜRKÇESİ GRAMERİ

I. SES BİLGİSİ

I.A. ÜNLÜLER

Kırgız Türkçesinde sekiz ünlü vardır³⁹¹. Bu ünlüler Türkiye Türkçesindeki ünlülerle aynıdır: "a, e, ı, i, o, ö, u, ü".

Kırgız Türkçesinin tipik özelliği uzun ünlüler bulundurmasıdır. Yukarıdaki sekiz ünlüye ek olarak, altı da uzun ünlü vardır: aa, ee, oo, öö, uu, üü. Kırgız Türkçesinde uzun ünlülerin meydana gelişi şu yollarla olmuştur:³⁹²

1. İki ünlü arasındaki arka damak ünsüzü erir ve karşılaşan iki ünlü, uzun bir ünlüye dönüşür: bagatur > baatur, sağım > saam (bir sağım), ağır > ooz, ağır > oor, bağır > boor, boğaz > booz.
2. İlk hecede bir ünlü ile tonlu bir ünsüzün arasında bulunan ğ sesi eriyerek ünlü ile birleşir ve uzun bir ünlüye dönüşür: buğday > buuday, ağrı > ooru, sağlık > sooluk,
3. Hece sonundaki ğ, g, v ünsüzü diftonglaşarak ünlüye dönüşür: dağ/tag > too, sağ > soo, bağ > boo, su/sub>suv > suu, ulu/ulug > uluu.
4. Alınma kelimelerde ünlüler arasında kalan v düşerek uzun ünlü meydana getirir: kavim > koom, devir > door, cevap > coop.
5. Alınma kelimelerde ünlüler arasında h düşer ve uzun ünlü meydana getirir:³⁹³ baha > baa, şehir > şaar, kahraman > kaarman.

Kırgız Türkçesindeki uzun ünlüler, hem Türkçe, hem de alıntı kelimelerde görülür: kalaalık "şehirli", eesiz "sahipsiz", muzoo "buzağı", oozduk "gem", kaarman "kahraman", opaasız "vefasız", böödö "beyhude" vb.³⁹⁴

Kırgız Türkçesinin en önemli ve tipik özelliği yuvarlaklaşmadır. İlk hecedeki yuvarlak ünlüler (o, ö, u, ü), sonraki hecelerde bulunan düz ünlüleri yuvarlaklaştırır. İlk hecedeki o ve u, sonraki hecelerde bulunan a'ları o'ya, i'ları u'ya çevirir: bolso (olsa), bolbodu (olmadı), coldoştorum (yoldaşlarım). İlk hecedeki ö ve ü,

³⁹¹ Hülya Kasapoğlu Çengel, *Kırgız Türkçesi Grameri*, Akçağ Yay., Ankara 2005, s. 41

³⁹² Mustafa Öner, *age.*, s. 5

³⁹³ *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, s. 1062

³⁹⁴ Hülya Kasapoğlu Çengel, *age.*, s. 43

sonraki hecelerde bulunan e'leri ö'ye, i'leri ü'ye çevirir: süylöşmö (söyleşme), üylörübüzdögü (evlerimizdeki), önör (hüner), ölkölördö (ülkelerde)³⁹⁵.

I.A.a. ÜNLÜ UYUMLARI

1. Büyük Ünlü Uyumu

Büyük ünlü uyumu Kırgız Türkçesinde sağlam bir şekilde işlemektedir:

cayçılıktan (huzurdan)	artındagı (arkasındaki)
eşikteştik (kapı komşuluğu)	erkektek (erkekler)
kurbuluk (akranlık)	ökünüç (pişmanlık)

Yabancı kelimelerin bazılarında büyük ünlü uyumu yoktur:

universitet (üniversite)	kino (sinema)
sentyabr (eylül)	partiya (parti)
seriya (seri)	militsiya (polis)

2. Küçük Ünlü Uyumu

Türk lehçeleri içerisinde küçük ünlü uyumunun en sağlam olduğu lehçe Kırgız Türkçesidir. Ünlülerdeki yuvarlaklaşma olayı bu durumun başlıca sebebidir:

bölmö (bölme)	kamır (hamur)
köpölöktördön (kelebeklerden)	körsötküç (dizin)
camgır (yağmur)	koopsuzduk (emniyet)

I.B. ÜNSÜZLER

Kırgız Türkçesinde yirmi ünsüz vardır: "b, c, ç, d, f, g, x, k, l, m, n, ñ, p, r, s, ş, t, v, y, z". Bugünkü Kırgız alfabesinde, ince ünlülerle kullanılan g ile kalın ünlülerle kullanılan ğ, aynı harfle gösterilir. Ancak Kırgız Türkçesindeki g sesi Türkiye Türkçesindekinden daha belirgin ve telâffuz yeri gırtlığa yakındır. Kırgız Türkçesinde, Türkiye Türkçesinden farklı olarak hırıltılı gırtlak sesi x ve burun sesi ñ vardır³⁹⁶. Türkiye Türkçesindeki gırtlak sesi h ise Kırgız Türkçesinde yoktur³⁹⁷.

Kırgız Türkçesi alfabesinde 20 ünsüzden başka çift ses değerine sahip ve daha çok Rusça kelimelerde görülen şu işaretler de bulunmaktadır: Ê (yo), Ы (ts), Ы (şç), IO (yu), Я (ya).

³⁹⁵ Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, s. 1061

³⁹⁶ Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, s. 1061

³⁹⁷ Mustafa Öner, age., s. 10

1. KIRGIZ TÜRKÇESİNDE ÜNSÜZLERLE İLGİLİ ÖZELLİKLER

1. Kelime başındaki y'ler Kırgız Türkçesinde c olur: caş (yaş), col (yol), cakşı (yahşı), cok (yok), curt (yurt), caz- (yaz-), cat- (yat-), cer (yer), cürök (yürek), coo (yağı, düşman).
2. Türkiye Türkçesinde g ile başlayan Türkçe kelimeler, Kırgız Türkçesinde k ile başlar: kel- (gel-), keçir- (geçir-; affet-), köz (göz), köl (göl), kün (gün), kerek (gerek), kül- (gül-).
3. Türkiye Türkçesinde d ile başlayan Türkçe kelimeler, Kırgız Türkçesinde t ile başlar: til (dil), tize (diz), tüş- (düş-), too (dağ), tört (dört).
4. Türkçe asıllı kelimelerdeki c'ler Kırgız Türkçesinde ç'dir: birinçi, ekinçi (ikinci), başkaça.
5. Arapça ve Farsça alınan kelimelerdeki f'ler p olur: depter (defter), sapar (sefer), payda (fayda), sıpat (sıfat), arip (harf), tarap (taraf), pikir (fikir).
6. Arapça ve Farsça alınan kelimelerdeki v'ler b olur: ubakit (vakit), aba (hava), obolu (evvela). Kelime başındaki bazı v'ler ise düşer ve yanındaki ünlü yuvarlaklaşır: ökül (vekil), okuya (vakıa).
7. Arapça kelimelerdeki ayın sesi, g veya y olur: mugalim (muallim), şariyat (şeriat), tabiygat (tabiat).
8. Arapça ve Farsçadan geçen h'ler k'ya döner: kat (hat, mektup), kabar (haber), kalk (halk), uruksat (ruhsat), akıret (ahiret), ıktıyar (ihtiyar).
9. Alınma kelimelerin başında bulunan h'ler düşer: ar (her), önör (hüner), ukuk (hukuk), aba (hava), Asan (Hasan), eç (hiç), araket (hareket).
10. Türkiye Türkçesindeki varmak, vermek ve var kelimelerinde bulunan v, Kırgız Türkçesinde b'dir: bar- (var-), ber- (ver-), bar (var).
11. Türkiye Türkçesindeki iç sesteki yumuşak g'ler Kırgız Türkçesinde y olur: iy- (eğ-), üyrön- (öğren-), tüymö (düğme).
12. Türkiye Türkçesindeki bazı ön ses b'ler Kırgız Türkçesinde m'dir: moyun (boyun), muñ (bun, sıkıntı), men (ben), mee (beyin), monçok (boncuk).
13. İç sesteki bazı p'ler Kırgız Türkçesinde b olur: kabak (göz kapağı), töbö (tepe), cibek (ipek).

2. ÜNSÜZ UYUMU

Kırgız Türkçesinde ünsüz uyumu tam olarak işlemektedir. Son sesi tonlu bir ünsüz olan kelimeler tonlu ünsüz; son sesi tonsuz bir ünsüz olan kelimeler de tonsuz ünsüzle devam etmektedir³⁹⁸.

³⁹⁸ Mustafa Öner, age., s. 24

kımızga (kımıza)
adamda
karındaş
coldoş (yoldaş)
topko (topa)

kezekke (zamana)
cakta (tarafıta)
pikirdeş (fikirdaş)
kesipteş (mesleктаş)
cırtkıçta (yırtıcı hayvanda)

II. ŞEKİL BİLGİSİ

II.A. ÇEKİM EKLERİ

II.A.a. İSİM ÇEKİM EKLERİ

1. ÇOKLUK EKİ

Çokluk eki -lar, -ler'dir. -lar, -ler şekli r, y ve ünlülerden sonra kullanılır. Ünsüz benzeşmesi dolayısıyla tonlu ünsüzlerden sonra -dar, -der; tonsuz ünsüzlerden sonra -tar, -ter şekli kullanılır.³⁹⁹ Ayrıca yuvarlaklaşma nedeniyle çokluk ekinin -lor, -lör; -dor, -dör; -tor, -tör gibi yuvarlak şekilleri de mevcuttur.

mamileler (münasebetler)	üylör (evler)
arabalar	almalar (elmalar)
baştıktar (önderler)	coldor (yollar)
ketkender (gidenler)	coldoştor (yoldaşlar)
cigitter (yiğitler)	süröttör (resimler)

r'den sonra l gelmesi de mümkündür: kabarlar (haberler), ırlar (türküler), aktyorlor (aktörler), soodagerler (tüccarlar).

Yuvarlaklaşmayan örneklere de rastlanabilir:⁴⁰⁰ okuuçular (öğrenciler), oorular (ağrılar), ookattuular (varlıklılar).

2. İYELİK EKLERİ

Kırgız Türkçesinde Türkiye Türkçesinde olduğu gibi ekin yuvarlak şekilleri de mevcuttur. İyelik ekleri şöyledir:

	<i>teklik</i>	<i>çokluk</i>
1. kişi	-m	-bız,-biz, -buz, -büz
2. kişi	-ñ	-ñız, -ñiz, -ñuz, -ñüz; -ñar, -ñer, -ñor, -ñör; -ñızdar, -ñızder, -ñuzdor, -ñüzdör,
3. kişi	-ı, -i, -u, -ü; -sı, -si, -su, -sü	-ı, -i, -u, -ü; -sı, -si, -su, -sü ⁴⁰¹

³⁹⁹ Mustafa Öner, age., s. 108

⁴⁰⁰ Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, s. 1065

⁴⁰¹ Hülya Kasapoğlu Çengel, age., s. 162

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	enem (annem)	enebiz
2. Kişi	eneñ	eneñer
3. Kişi	enesi	enesi

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	ömürüm (ömrüm)	ömürübüz
2. Kişi	ömürüñ	ömürünör
3. Kişi	ömürü	ömürü

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	tilim (dilim)	tilibiz
2. Kişi	tiliñ	tiliñer
3. Kişi	tili	tili

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	özüm	özübüz
2. Kişi	özüñ	özünüz
3. Kişi	özü	özü

3. HÂL EKLERİ

a. Yalın Hâl

Yalın hâl diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi Kırgız Türkçesinde de eksizdir: akşam, baaluu (kıymetli, pahalı), cırtkıç (yırtıcı), açkıç (anahtar), köz (göz), kuyruk.

b. İlgî Hâli

İlgî hali eki benzeşmeye uğramış ve yuvarlaklaşmış şekilleriyle şunlardır: +nIn,+nUn; +dIn,+dUn; +tIn,+tUn.

balanın	tündün (gecenin)
enenin (annenin)	turmuştun (hayatın)
elinin (halkının)	köynöktün (gömleğin)
elibizdin (halkımızın)	eşıktin (kapının)
cıldın (yılın)	üydün (evin)

-ki ekinden önce, ekin sonundaki n düşer: balanıkı (çocuğunki), eneniki (anneninki), üydükü (evinki), meniki (benimki), bizdiki (bizimki).

Teklik 1. ve 2. şahıs iyelikten sonra ek başındaki ses düşebilir:⁴⁰² cerimdin veya cerimin (yerimin), ceriñdin veya cerinin (senin yerinin).

c. Yükleme Hâli

Ünlüyle biten kök ve gövdelerden sonra +nI; tonlu ünsüzle bitenlerden sonra +dI; tonsuz ünsüzle bitenlerden sonra ise +tI şekli kullanılır. Ayrıca bu eklerin +nU, +dU, +tU gibi yuvarlak şekilleri de mevcuttur.

ayıldı (köyü)	taştı (taşı)
müşküldü (müskülü)	turmuştu (hayatı)
süyüünü (sevgiyi)	dindi (dini)
eşikti (kapıyı)	sözdördü (sözleri)
çıgarmanı (eseri)	kıluunu (kılmayı)

Teklik 1. ve 2. şahıs iyelik eklerinden sonra ekin d'li şeklinin yanı sıra d'siz şekli de kullanılır: elimdi (halkımı), elimi (halkımı), ceriñdi (senin yerini), ceriñi (senin yerini).

3. şahıs iyelik eklerinden sonra yükleme hâli eki +n'dir:⁴⁰³ üyün (evini), kolun (elinini), atasın (babasını).

d. Yönelme Hâli

Yönelme hâli eki ünlülerden ve tonlu ünsüzlerden sonra +gA; +gO; tonsuzlardan sonra +kA, +kO ekleriyle yapılır.

adamga (adama)	üygö (eve)
tulgaga (ocağa)	colgo (yola)
kezekke (sıraya)	ümütkö (ümede)
cıgaçka (ağaca)	topko (gruba, bölüme)
elge (halka)	avtobuska (otobüse)

İyelik ekli gövdelerden sonra yönelme hâli çekimi +A ekiyle yapılır: balama, karaşıma (bakışıma), eliñe (halkına). Ancak 3. şahıs iyelik ekinden sonra zamir -n'si ile çekime girer:⁴⁰⁴ üyünö (onun evine), coluna (onun yoluna), koluna (eline).

⁴⁰² Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, s. 1066

⁴⁰³ Hülya Kasapoğlu Çengel, "Kırgız Türkçesi", Türk Lehçeleri Grameri (Ed. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yay., Ankara 2007, s. 508.

⁴⁰⁴ Mustafa Öner, age., s. 129

e. Bulunma Hâli

Kırgız Türkçesinde bulunma hâli eki yuvarlak şekilleriyle beraber +dA; +dO; +tA; +tO'dur.

şaarda (şehirde)	üñkürdö (mağarada)
cerde (yerde)	coldo (yolda)
cakta (tarafta)	tüştö (düşte)
kitepte (kitapta)	turmuşta (hayatta)

3. şahıs iyelik ekinden sonra araya -n- sesi girer: atasında (babasında), cerinde (yerinde), oozunda (ağzında), cünündö (yününde).

f. Ayrılma Hâli

Ünlülerden ve tonlu ünsüzlerden sonra +dAn, +dOn ekleriyle; tonsuzlardan sonra +tAn, +tOn ekleriyle yapılır:

kaydan (nereden)	taraptan (taraftan)
cerden (yerden)	kitepten (kitaptan)
coldon (yoldan)	turmuştan (hayattan)
közdön (gözden)	tüştön (düşten)

İyelik 1. ve 2. teklik şahıs eklerinden sonra d düşebilir: atamdan veya ataman (babamdan), eneñden veya eneñen (annenden).

3. şahıs iyelik ekinden sonra ise ek +nAn, +nOn şeklinde gelir:⁴⁰⁵ cerinen (yerinden), içinen (içinden), üyünön (evinden), mañdayınan (önünden), kolunan (elinden).

g. Eşitlik Eki

Kırgız Türkçesinde eşitlik hâli +çA; +çO ve +dAy, +tAy, +tOy ekleriyle yapılır.⁴⁰⁶

alınça (halince)	tuugandarınday (akrabaları gibi)
menimçe (bence)	böböktöründöy (küçük kardeşleri gibi)
güldöy (gül gibi)	başkalarday (başkaları gibi)
daraktay (ağaç gibi)	coktoy (yok gibi)

h. Vasıta Hâli

Kırgız Türkçesinde vasıta hâli eki "menen" (ile) kelimesiyle yapılır. Ek kelimelerin üzerine ekleşmeden gelir:

⁴⁰⁵ Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, s. 1067

⁴⁰⁶ Mustafa Öner, age., s. 139

tüşör menen (düşmesiyle)	kol menen (elle)
çeti menen (kıyısıyla)	murun menen (burunla)
körünörü menen (görünmesiyle)	tiş menen (dişle)

4. AİTLİK EKİ

Kırgız Türkçesinde aitlik eki yuvarlak şekilleriyle beraber +kI, +kU; +gI, +gU'dur.

aldıdagı (önündeki)	coldogu (yoldaki)
kaptagı (torbadaki)	balanıkı (çocuğunki)
etegindegi (eteğindeki)	meniki (benimki)
üydöğü (evdeki)	tünkü (geceki)

5. SORU EKİ

Soru eki ünlülerden ve tonlu ünsüzlerden sonra -bI, -bU; tonsuzlardan sonra -pI, -pU'dur. Soru eki şahıs eklerinden sonra kullanılır.

alamınbı (alıyor muyum)	çabayınbı (vurayım mı)
alarsınbı (alır mısınız)	süylögön üçünbü (söylediği için mi)
albaspı (almaz mı)	şat bolot emespi (şat olmaz mı)

II.A.b. FİİL ÇEKİM EKLERİ

1. ŞAHIS EKLERİ

Fiil çekimlerinde şahsı gösteren eklerdir. Kırgız Türkçesinde şahıs ekleri üç grupta toplanabilir:

a. Zamir Kökenli Şahıs Ekleri

	<i>teklık</i>	<i>çokluk</i>
1. Kişi	-mın,-min, -mun, -mün, -m	-bız, -biz, -buz, -büz
2. Kişi	-sıñ,-siñ, -suñ, -süñ	-sıñar, -siñar, -suñar, -süñör; -sızdar, -sizder; -suzdar,- süzdör,-sız,-siz, -suz, -süz
3. Kişi	-	-ş

b. İyelik Kökenli Şahıs Ekleri

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	-m	-k
2. Kişi	-ñ	-ñar, -ñer, -ñor, -ñör; -ñızdar, -ñızder; -ñızdar, -ñızdör, -ñız, -ñız, -ñız-ñız
3. Kişi	-	-ş

c. Emir Kökenli Ekleri

Emir eklerinin her şahısta ayrı bir şekli vardır.

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	-ayın, -eyin, -oyun, -öyün -yın, -yin, -yun, -yün,	-alık, -elik, -oluk, -ölük -alı, -eli, -olu, -ölü
2. Kişi	-gıla, -gile, -gula, -gülö,	-ñızdar, -ñızder; -ñızdar, -ñızdör-ñız, -ñız, -ñız-ñız
3. Kişi	-sın, sin, -sun, -sün	-ş-sın, -ş-sin, -ş-sun, -ş-sün

II. ZAMAN VE ŞEKİL EKLERİ

2.a. BİLDİRME KİPLERİ

1. Öğrenilen Geçmiş Zaman

Kırgız Türkçesinde öğrenilen geçmiş zaman şekli **-(ı)ptır, -(i)ptir, -(u)ptur, -(ü)ptür** ekiyle ifade edilir.

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	açıptırmin (açmışım)	açıptırbız
2. Kişi	açıptırsıñ	açıptırsıñar
3. Kişi	açıptır	açıptır/açışıptır

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	ketiptirmin (gitmişim)	ketiptirbiz
2. Kişi	ketiptirsın	ketiptirsıñar
3. Kişi	ketiptir	ketiptir/ketişıptır

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	körüptürmün (görmüşüm)	körüptürbüz
2. Kişi	körüptürsün	körüptürsüñar
3. Kişi	körüptür	körüptür/körüşıptür

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	cuupturmun (yıkamışım)	cuupturbuz
2. Kişi	cuuptursuñ	cuuptursuñar
3. Kişi	cuuptur	cuuptur/cuuşıptur

Ekteki **-t** ve **-tır** bazen kullanılmayabilir: açıpırmin (açmışım), körüpsün (görmüşsün), ketipsiz (gitmişsiniz), ötüpür (geçmiş).

2. Görülen Geçmiş Zaman

Kırgız Türkçesinde görülen geçmiş zaman üç şekilde ifade edilmektedir. Birincisi **-dı, -di, -du, -dü; -tı, -ti, -tu, -tü** ekiyle yapılmaktadır.

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	açtım	açtıık
2. Kişi	açtıñ	açtıñızdar
3. Kişi	açtı	açıştı

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	başladım (başladım)	başladıık
2. Kişi	başladıñ	başladıñızdar
3. Kişi	başladı	baştaştı

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	kördüm	kördük
2. Kişi	kördüñ	kördüñüzdör
3. Kişi	kördü	körüştü

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	uçtum	uçtuk
2. Kişi	uçtuñ	uçtuñızdar
3. Kişi	uçtu	uçuştu

İkincisi -gan, -gen;-kan,-ken ekiyle yapılır. Ekin yuvarlak şekilleri -gon,-gön,-kon,-kön'de bulunmaktadır.

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	cegenmin (yedim)	cegenbiz
2. Kişi	cegenşiñ	cegenşiñör
3. Kişi	cegen	ceşken

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	tökkönmün (döktüm)	tökkönbüz
2. Kişi	tökkönsüñ	tökkönsüñör
3. Kişi	tökkön	töküşkön

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	körgönmün	körgönbüz
2. Kişi	körgönsüñ	körgönsüñör
3. Kişi	körgön	körüşkön

Şahıs ekinden önce -dır,-dir,-dur,-dür eki gelebilir:⁴⁰⁷ açkandırın (açtım), körgöndürbüz (gördük), açışkandır (açtılar) vb.

Üçüncüsü âdet ifadeli geçmiş zaman olup -çu, -çü ekiyle yapılır⁴⁰⁸:

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	alçumun (alır oldum)	alçubuz
2. Kişi	alçusuñ	alçusuñar
3. Kişi	alçu	alışçu

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	işteçümün (çalışır oldum)	işteçübüz
2. Kişi	işteçüsüñ	işteçüsüñör
3. Kişi	işteçü	işteçü

3. Şimdiki Zaman

Şimdiki zaman iki şekilde ifade edilir. Birincisi ünsüzlerden sonra -a, -e, -o, -ö (3. şahıslarda -ot, -öt), ünlülerden sonra -y (3. şahıslarda -yt) ekiyle yapılır.⁴⁰⁹

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	alamın (alıyorum)	alabız
2. Kişi	alasıñ	alasıñar
3. Kişi	alat	alışat

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	ötömün (geçiyorum)	ötöbüz
2. Kişi	ötösüñ	ötösüñör
3. Kişi	ötöt	ötüşöt

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	okuymun	okuybuz
2. Kişi	okuyusuñ	okuyusuñar
3. Kişi	okuyt	okuşat

⁴⁰⁷ Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, s. 1068

⁴⁰⁸ Hülya Kasapoğlu Çengel, "Kırgız Türkçesi", age., s. 517.

⁴⁰⁹ Mustafa Öner, age., s. 174

Şimdiki zamanın bu kullanımında geniş zaman ve gelecek zaman anlamı da vardır.

Şimdiki zamanın ikinci şekli de "otur-, cat-, cür-, tur-" yardımcı fiilleriyle yapılır. Kuruluşu şöyledir:

Fiil + (i)p yardımcı fiil + a (e, o, ö, y) + şahıs eki

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	alıp oturamın (alıyorum)	alıp oturabız
2. Kişi	alıp oturasıñ	alıp oturasıñar
3. Kişi	alıp oturat	alıp oturuşat

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	körüp catamın (görüyorum)	körüp catabız
2. Kişi	körüp catasıñ	körüp catasıñar
3. Kişi	körüp catat	körüp catışat

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	kelip cürömün (geliyorum)	kelip cüröbüz
2. Kişi	kelip cürösün	kelip cürösünör
3. Kişi	kelip cüröt	kelip cürüşöt

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	okup turamın (okuyorum)	okup turabız
2. Kişi	okup turasıñ	okup turasıñar
3. Kişi	okup turat	okup turuşat

4. Gelecek Zaman

Gelecek zaman iki şekilde ifade edilir. Birincisi şimdiki zamanda da olduğu gibi, ünsüzlerden sonra -a, -e, -o, -ö ekleriyle; ünsüzlerden sonra -y ekiyle yapılır:

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	tutamın	tutabız
2. Kişi	tutasıñ	tutasıñar
3. Kişi	tutat	tutuşat

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	körömün (göreceğim)	köröbüz
2. Kişi	körösün	körösünör
3. Kişi	köröt	körüşöt

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	işteymin (işleyeceğim)	işteybiz
2. Kişi	işteysiñ	işteysiñer
3. Kişi	işteyt	işteşet

İkincisi niyet ifadeli gelecek zamandır; -mak,-mek, -mok, -mök veya -makçı,-mekçi, -mokçu, -mökçü ekleriyle yapılır.

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	almakmın (almak niyetindeyim, alacağım)	almakpız
2. Kişi	almaksıñ	almaksıñar
3. Kişi	almak	alışmak

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	körmökçümün	körmökçübüz
2. Kişi	körmökçüsüñ	körmökçüsüñör
3. Kişi	körmökçü	körüşmökçü

5. Geniş Zaman

Geniş zaman şekli, ünsüzlerden sonra --ar, -er, -or, -ör; ünlülerden sonra -r ekiyle ifade edilir:

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	aytarımın	aytarbiz
2. Kişi	aytarsıñ	aytarsıñar
3. Kişi	aytar	aytışar

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	kelermin	kelerbiz
2. Kişi	kelersıñ	kelersıñer
3. Kişi	keler	kelişer

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	üzörmün (koparınm)	üzörbüz
2. Kişi	üzörsün	üzörsünör
3. Kişi	üzör	üzüşör

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	okurmun	okurbuz
2. Kişi	okursun	okursunör
3. Kişi	okur	okuşar

2.b. TASARLAMA KİPLERİ

1. Şart Kipi

Şart kipi -sa, -se, -so, -sö ekiyle yapılır.

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	aylansam (dönsem)	aylansak
2. Kişi	aylansañ	aylansañör
3. Kişi	aylansa	aylanışsa

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	körsöm (görsem)	körsök
2. Kişi	körsöñ	körsöñör
3. Kişi	körsö	körüşsö

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	toktosom (dursam)	toktosok
2. Kişi	toktosoñ	toktosoñör
3. Kişi	toktoso	toktoşso

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	tüşünsöm (anlasam)	tüşünsök
2. Kişi	tüşünsöñ	tüşünsöñör
3. Kişi	tüşünsö	tüşünüşsö

2. Gereklik Kipi

Kırgız Türkçesinde gereklik kipi, fiil ismine gerek, lazım, zarıl ve tiyiş kelimeleri eklenerek yapılır.⁴¹⁰

Gerekliliğin birinci tipinde, -(I)ş, -(U)ş fiilden isim yapma ekini alan fiile iyelik ekleri getirilir.

- baştaşım gerek/zarıl/lazım (başlamalıyım)
- baştaşıñ/ñız gerek/zarıl/lazım
- baştaşı gerek/zarıl/lazım
- baştaşıbız gerek/zarıl/lazım
- baştaşıñar/ñızdar gerek/zarıl/lazım
- baştaşı gerek/zarıl/lazım

İkinci tip gereklik ise fiil ismine iyelik ekleri ile gerek kelimesinin getirilmesiyle yapılır: fiil+-OO/-UU+iyelik eki+kerek/zarıl/laazım.

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	bilüüm gerek/zarıl (bilmeliyim)	bilüübüz gerek/zarıl
2. Kişi	bilüüñ/ñüz gerek/zarıl	bilüüñör/ñüzdör gerek/zarıl
3. Kişi	bilüüsü gerek/zarıl	bilüüsü gerek/zarıl

Gerekliliğin üçüncü tipi, fiil ismine yönelme hâli ekiyle birlikte tiyiş (gerek, lazım) kelimesi getirilerek yapılır.

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	aluuga tiyişmin (almam gerek)	aluuga tiyişpiz
2. Kişi	aluuga tiyişsiñ/siz	aluuga tiyişsiñer/sizder
3. Kişi	aluuga tiyiş	aluuga tiyiş

3. Emir Kipi

Emir çekiminde her şahıs için ayrı bir ek kullanılır:

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	açayın (açayım)	açalı(k)
2. Kişi	aç	açkıla
3. Kişi	açsın	açışsın

⁴¹⁰Hülya Kasapoğlu Çengel, "Kırgız Türkçesi", age., s. 522-523.

	<u>teklük</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	köröyün (göreym)	körölü(k)
2. Kişi	kör	körgülö
3. Kişi	körsün	körüşsün

	<u>teklük</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	okuyun (okuyayım)	okuyulu(k)
2. Kişi	oku	okugula
3. Kişi	okusun	okuşsun

4. İstek Kipi

Kırgız Türkçesinde istek çekimi üç şekilde karşılanmaktadır⁴¹¹.

İstek kipinin birinci tipi -gı, -gı, -gu, -gü; -kı, -ki, -ku, -kü ekiyle yapılır. Formülü şöyledir:

Fiil + gı (-kl) + iyelik eki + bar (veya kel- fiili).

	<u>teklük</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	açkım bar (açasım var)	açkıbız bar
2. Kişi	açkıñ bar	açkıñar bar
3. Kişi	açkısı bar	açkısı bar

	<u>teklük</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	körgüm kelet (göresim gelir)	körgübüz kelet
2. Kişi	körgüñ kelet	körgüñör kelet
3. Kişi	körgüsü kelet	körgüsü kelet

İkinci tipi, mAk(çl)/-mOk(çU) ekiyle yapılır.

	<u>teklük</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	cazmakmın (yazmak niyetindeyim)	cazmapız
2. Kişi	cazmaksıñ	cazmaksıñar
3. Kişi	cazmak	cazışmak

⁴¹¹ Hülya Kasapoğlu Çengel, "Kırgız Türkçesi", *age.*, s. 521-522.

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	tökmökçümün (dökmeliyim/dökmek niyetindeyim)	tökmökçübüz
2. Kişi	tökmökçüsüñ	tökmökçüsüñör
3. Kişi	tökmökçü	tögüşmökçü

İstek kipinin üçüncü tipi -gAy ele birleşik şekliyle karşılaşılır, iyelik kökenli şahıs ekleriyle çekimlenir⁴¹².

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	okugay elem (okuyayım)	okugay elek
2. Kişi	okugay eleñ	okugay eleñer/ñizder
3. Kişi	okugay ele	(alar) okugay ele

2.c. YETERLİK

Yeterlik şekli "al-" fiiliyle yapılır:⁴¹³

Fiil + a (e, o, ö, y) + al- + kip eki + şahıs eki

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	bara alamın (gidebiliyorum)	bara alabız
2. Kişi	bara alasıñ	bara alasıñar
3. Kişi	bara alat	bara alıñat

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	okuy alamın (okuyabiliyorum)	okuy alabız
2. Kişi	okuy alasıñ	okuy alasıñar
3. Kişi	okuy alat	okuy alıñat

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	körö alamın (görebiliyorum)	körö alabız
2. Kişi	körö alasıñ	körö alasıñar
3. Kişi	körö alat	körö alıñat

Olumsuzluk "al-" fiiline -ba olumsuzluk eki getirilerek yapılır: bara albaymın (gidemiyorum), bara albaysıñ (gidemiyorsun)...

⁴¹² Cahit Başdaş-Abdülmuqaddes Kutlu, *Kırgız Türkçesi Grameri*, Diyarbakır 2004, s. 94.

⁴¹³ *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, s. 1071

2.d. FİİLLERİN BİRLEŞİK ÇEKİMİ

1. RİVAYET

Kırgız Türkçesinde rivayet birleşik çekimi "eken" (imiş) kelimesi ile yapılır.

Öğrenilen Geçmiş Zamanın Rivayeti

kuup çıkkan eken (kovuvermişmiş)	alğan ekenmin (almışmışım)
bergen emes eken (vermemişmiş)	ketken ekenmin (gitmişmişim)
bara catkan eken (gitmişmiş)	körgön eken (görmüşmüş)

Gelecek Zamanın Rivayeti

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	alat ekenmin (alacakmışım)	alat ekenbiz
2. Kişi	alat ekensiñ	alat ekensiñer
3. Kişi	alat eken	alışat eken

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	körmökçü ekenmin (görecekmışım)	körmökçü ekenbiz
2. Kişi	körmökçü ekensiñ	körmökçü ekensiñer
3. Kişi	körmökçü eken	körüşmökçü eken

Geniş Zamanın Rivayeti

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	bolor ekenmin (olmuşum)	bolor ekenbiz
2. Kişi	bolor ekensiñ	bolor ekensiñer
3. Kişi	bolor eken	bolor/boluşar eken

Şart Kipinin Rivayeti

kalışpasa eken (kalmasaymış)	süylösö eken (söyleseymiş)
konso eken (konsaymış)	baştalsa eken (başlasaymış)
bolso eken (olsaymış)	kelsek ekenbiz (gelseymişiz)

2. HİKÂYE

Hikâye çekimi "ele" (idi) kelimesiyle yapılır.

Görülen Geçmiş Zamanın Hikâyesi

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	alğan elem (almıştım)	alğan elek
2. Kişi	alğan eleñ	alğan eleñer
3. Kişi	alğan ele	alğan ele/alışkan ele

Şimdiki Zamanın Hikâyesi

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	bara catkan elem (gidiyordum)	bara catkan elek bara catkan eleñer
2. Kişi	bara catkan eleñ	bara catışkan ele
3. Kişi	bara catkan ele	

Gelecek Zamanın Hikâyesi

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	körüşmökçü elem (görüşecektim)	körüşmökçü elek
2. Kişi	körüşmökçü eleñ	körüşmökçü eleñer
3. Kişi	körüşmökçü ele	körüşmökçü ele
	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	barat elem (gidecektim)	barat elek
2. Kişi	barat eleñ	barat eleñer
3. Kişi	barat ele	barat/barışat ele

Geniş Zamanın Hikâyesi

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	turar elem (dururdum)	turar elek
2. Kişi	turar eleñ	turar eleñer
3. Kişi	turar ele	turar/turuşar ele
	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	barar elem (giderdim)	barar elek
2. Kişi	barar eleñ	barar eleñer
3. Kişi	barar ele	barar/barışar ele

Şart Kipinin Hikâyesi

	<i>teklik</i>	<i>çokluk</i>
1. Kişi	körsö elem (görseydim)	körsö elek
2. Kişi	körsö eleñ	körsö eleñer
3. Kişi	körsö ele	körsö/körüşsö ele

Gereklik Kipinin Hikâyesi

	<i>teklik</i>	<i>çokluk</i>
1. Kişi	bilmek elem	bilmek elek
2. Kişi	bilmek eleñ	bilmek eleñer
3. Kişi	bilmek ele	bilmek ele

İstek Kipinin Hikâyesi

bargay elem (gideydim)	körgöy elek (göreydik)
algay eleñ (alaydın)	bilgey eleñer (bileydiniz)
körgöy ele (göreydi)	açkay ele (açaydılar)

	<i>teklik</i>	<i>çokluk</i>
1. Kişi	bargım bar ele	bargıbiz bar ele
2. Kişi	bargıñ bar ele	bargıñız bar ele
3. Kişi	bargısı bar ele	barışkısı bar ele

	<i>teklik</i>	<i>çokluk</i>
1. Kişi	bargım kelet ele	bargıbiz kelet ele
2. Kişi	bargıñ kelet ele	bargıñız kelet ele
3. Kişi	bargısı kelet ele	barışkısı kelet ele

3. ŞART

Kırgız Türkçesinde "bol-" fiilinin şart çekimi ile yapılır.

Görülen Geçmiş Zamanın Şartı

	<i>teklik</i>	<i>çokluk</i>
1. Kişi	alğan bolsom (alsaydım, aldıysam)	alğan bolsok
2. Kişi	alğan bolsoñ	alğan bolsoñor
3. Kişi	alğan bolso	alışkan bolso

Gelecek Zamanın Şartı

	<i>teklük</i>	<i>çokluk</i>
1. Kişi	körmök bolsom (göreceksem)	körmök bolsok
2. Kişi	körmök bolsoñ	körmök bolsoñor
3. Kişi	körmök bolso	körüşmök bolso

Geniş Zamanın Şartı

	<i>teklük</i>	<i>çokluk</i>
1. Kişi	alar bolsom (alırsam)	alar bolsok
2. Kişi	alar bolsoñ	alar bolsoñor
3. Kişi	alar bolso	alışar bolso

2.e. EKEN VE ELE FİİLİYLE YAPILAN İSİM ÇEKİMİ

İsim çekiminde şimdiki zamana (veya geniş zamana) kişi ekleri; geçmiş zamana ise "eken ve ele" fiilleri getirilerek yapılır.

1. Geniş (Şimdiki) Zaman

	<i>teklük</i>	<i>çokluk</i>
1. Kişi	Kırgızımın (Kırgız'ım)	Kırgızbız
2. Kişi	Kırgızsıñ	Kırgızsıñar
3. Kişi	Kırgız	Kırgız(dar)

	<i>teklük</i>	<i>çokluk</i>
1. Kişi	okuuçumun (öğrenciyim)	okuuçubuz
2. Kişi	okuuçusuñ	okuuçusuñar
3. Kişi	okuuçu	okuuçu(lar)

Teklük 2. şahsın nezaket şekli "Kırgızsın, okuuçusuz"; çokluk 2. şahsın nezaket şekli "Kırgızsıñdar, okuuçusuzdar" dır.⁴¹⁴

2. Öğrenilen Geçmiş Zaman

Öğrenilen geçmiş zaman çekimi "eken" (imiş) kelimesiyle yapılır.

⁴¹⁴ Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, s. 1064

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	bay ekenmin (zenginmişim)	bay ekenbiz
2. Kişi	bay ekensiñ	bay ekensiñer
3. Kişi	bay eken	bay eken

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	caş ekenmin (gençmişim)	caş ekenbiz
2. Kişi	caş ekensiñ	caş ekensiñer
3. Kişi	caş eken	caş eken

3. Görülen Geçmiş Zaman

Görülen geçmiş zaman "ele" (idi) kelimesiyle yapılır.

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	okutuuçu elem (öğretmendim)	okutuuçu elek
2. Kişi	okutuuçu eleñ	okutuuçu eleñer
3. Kişi	okutuuçu ele	okutuuçu ele

	<u>teklik</u>	<u>çokluk</u>
1. Kişi	kart elem (ihtiyar idim)	kart elek
2. Kişi	kart eleñ	kart eleñer
3. Kişi	kart ele	kart ele

2.f. OLUMSUZLUK

Kırgız Türkçesinde olumsuzluk eki -ma, -me'dir. Ancak ek ses değişikliğine uğrayarak ünlülerden ve tonlu ünsüzlerden sonra -ba, -be, -bo, -bö; tonsuzlardan sonra -pa, -pe, -po, -pö olmuştur. Şahıs eklerinden önce uyuma göre bu olumsuzluk ekleri getirilerek olumsuz çekim elde edilir: açpadım (açmadım), körbödük (görmedik), açpaganbiz (açmadık), çaşabaptırsın (yaşamamışsın), körüşüpöptür (görüşmemişler), albayt (almıyor, almayacak), okuşpayt (okumuyorlar, okumayacaklar), albay oturamın (almıyorum), okubay catusiñ (okumuyorsun), albasak (almasak), körbösöñör (görmesiniz), albayın (almayayım), körbö (görme), körbösün (görmesin).

İsim çekiminin olumsuzu "emes" (değil) kelimesiyle yapılır: bay emesmin (zengin değilim), al karı emes (o yaşlı değil). Niyet ifadeli gelecek zamanın olumsuzu da "emes" kelimesiyle yapılır: almakçı emesmin (almayacağım), körmökçü emessin (görmeyeceksin).

Geniş zamanın olumsuzunda -bas, -bes, -bos, -böş; -pas, -pes, -pos, -pös ekleri kullanılır: albasım (almam), albassın (almazsın), körbös (görmez), körböspüz (görmeyiz), açpassınar (açmazsınız).

İstek çekiminin olumsuzunda "cok" (yok) veya "kel-" fiilinin olumsuzu kullanılır: algım cok (alasıım yok), algım kelbeyt (alasıım gelmiyor).⁴¹⁵

II.B. YAPIM EKLERİ

1. İSİMDEN İSİM YAPAN EKLER

- +çA, +çO: mokoço (öcü, umacı), kıpça (ince, nefis), belçe (bel hizası), kudaça (dünür), böyrömçö (eteğın önü).
- +çAk: Küçültme ekidir: kelinçek (genç kadın), iniçek (kardeşçağız), kulunçak (taycık).
- +çAn: atçan (atlı, süvari), ısıkçan (ateşı yüksek), nayzaçan (dövüşken), oorukçan (hastalıklı).
- +çI, +çU: Meslek ve uğraşma ile ilgili isimler yapar: malçı (çoban), tegirmençi (değirmenci), motorçu (motorcu), dükönçü (dükkancı), ötükcü (kunduracı), kasapçı (kasap), pahtaçı (pamukçu), koyçu (koyun çobanı).
- +çIk, +çUk: kölcük (gölcük), kapçık (torba), irimçik (peynir), çalçık (bataklık), botoçuk (deve yavrusu), oyunçuk (oyuncak).
- +çIl, +çUl: emgekçil (çalışkan), uykuçul (uykucu), konokçul (konuksever), kirçil (çok kirli), leninçil (Leninist), kapaçıl (sıkıntılı), Türkçül (Türkü seven), çınçıl (doğrucu).
- +çIIIk: talaa+çılık (bozkırcılık), kişicilik (insancılık), Kırgızçılık (Kırgızcılık), tuugançılık (kardeşlik), adamgerçilik (insaniyet).
- +dAş, +dOş; +tAş, +tOş; +IAş, +IOş: Eşlik, ortaklık bildirir: tilekteş (hemfikir), cerdeş (hemşehri), atalaş (kardeş), kepteş (musahip), pikirdeş (fikirdaş), ayıldıaş (aynı köylü), coldaş (yoldaş), sanaalaş (fikirdaş).
- +gIlt, +gUlt: Renk adlarında benzerlik ve yakınlık ifade eden kelimeler yapar: sargılt (sarımsı), kızgılt (kızılca).

⁴¹⁵ Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, s. 1070-1071

- +IrAAk, +UrOOk:** Sıfatlarda karşılaştırma yapan bir ektir: taattuarak (daha tatlı), biyigireek (daha yüksek), kiçireek (daha küçük), cakşıraak (daha güzel), küçtüüröök (daha güçlü).
- +Ilk, +IUk; +dIk, +dUk; +tIk, +tUk:** balalık, eelik (iyelik), cıldık (yıllık), karlık (yaşlılık), suluuluk (güzellik), körkömdük (güzellik), çaştık (gençlik), başlık (başkan), kültük (lazımlık), töştük (demir zırh). Bu ek aynı zamanda Arapça mensubiyet (-î) ekini de karşılar:⁴¹⁶ borborduk (merkezî), koomduk (kavmî, toplumsal), uluttuk (millî).
- +IUU; +dUU; +tUU:** paydaluu (faydalı), tokoyluu (ormanlık), daamduu (lezzetli), akılduu (akıllı), ataktuu (ünlü), küçtüü (güçlü), kaygıluu (kaygılı).
- +OO:** Sayı adlarında ortaklık, beraberlik yapan ektir: biröö (birisi), eköö (ikisi birlikte), üçöö (üçü birlikte), altoo (altısı birlikte).
- +sIz, +sUz):** caysız (yersiz), erksiz (iradesiz), küçsüz (güçsüz), suusuz (suzuz), caramsız/caraksız (faydasız), esepsiz (hesapsız).
- tay:** Akrabalık, sevgi ve küçültme fonksiyonunda adlar türeten bu ek ünlü uyumuna uymaz:⁴¹⁷ agatay (ağabeycik), ceñetay (yengecik), tebetey (kalpak), kementay (keçe giyim).

2. İSİMDEN FİİL YAPAN EKLER

- +A-, +O-:** tişe- (diş dök-), közö- (del-), keze- (nişan al-), tünö- (tüne-), omo- (yerleş-), şatıra- (çatırda-), küçö- (güçlen-).
- +Ay-, +Oy-:** tasıray- (şiş-, kabar-), tikirey- (dimdik dur-), çoñoy- (art-,büyü-), büdüröy- (pürüzlen-), köböy- (çoğal-), azay- (azal-).
- +dA-, +dO-:** dıngılda- (çingırda-), meltilde- (ağızına kadar dol-), löküldö- (söverek üzerine atıl-), lıpılada- (çabuk hareket et-).
- +I-, +U-:** çaşı- (ağlamaklı ol-), taşı- (taş-), canı- (yanaş-), sıltı- (hafifçe aksa-), üñü- (saplan-, del-).
- +kAr-, +kOr-; +gAr-, +gOr-:** başkar- (başa geç-, idare et-), kutkar- (kurtar-), atkar- (yerine getir-, gerçekleştir-), otkor- (hayvan otlat-).
- +IA-, +IO-; +dA-, +dO-; +tA-, +tO-:** En çok görülen isimden fiil yapma ekidir: bayla- (bağla-), erkele- (nazlandır-, okşa-), oylo- (düşün-), ürgülö- (uyukla-, pinekle-), akırında- (yavaşla-), ketmende- (belle-, kaz-), koldo- (kolla-), ündö- (çağır-, seslen-), taştı- (at-), işte- (işle-), otto- (otla-), üymöktö- (yığ-, kümele-).

⁴¹⁶ Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, s. 1063

⁴¹⁷ Mustafa Öner, age., s. 47

- +lAn-, +lOn-; +dAn-, +dOn-; +tAn-, +tOn-:** buulan- (buğulan-), candan- (canlan-), kuraldan- (silahlan-), namıstan- (utan-; gücen-), köbüktön- (köpüklen-), irden- (büyü-, irileş-), şattan- (sevin-, neşelen-), niyetten- (niyetlen-).
- +lAş-, +lOş-; +dAş-, +dOş-; +tAş-, +tOş-:** naçarlaş- (kötüleş-), salgılaş- (savaş-, mücadele et-), çatakaş- (sataş-), betteş- (yüzleş-), cooptoş- (anlaş-), dostoş- (dostlaş-), salamdış- (selamlaş-), kollektivdeş- (birleş-), cüzdöş- (yüzleş-), borbordoş- (merkezileş-).
- +r- (+Ar-, +Or-, +Ir-):** agar- (ağar-), kögör- (göğör-; morar-), bozor-(bozar-), kaygır- (kaygılan-), cañır- (yenilen-), cakşır- (güzelleş-), kıskar- (kısıl-).
- +rA-, -rO-:** maara- (mele-), kamaara- (endişelen-), möörö- (böğür-).
- +sI-, +sU-:** sansı- (hesapsız bulun-), kişisi- (adam yerine koy-), borsu- (porsu-), öksü- (gevşe-; yetişeme-), erdemi- (cesaret göster-), azgansı- (sapıt-).
- +sIrA-, +sUrA-:** kansıra- (kansızlaş-), uykusura- (uykuda sayıklama-), alsıra- (takattan düş-).

3. FİİLDEN İSİM YAPAN EKLER

- Ak, -Ok:** konok (konuk), tüşök (düşek), turak (durak, ikamet yeri), bıçak, catak (yatak), möörök (çok böğüren).
- çAk, -çOk:** Bazı örneklerde ekin ünlüsü vurgudan dolayı uzayabilir:⁴¹⁸ kemirçek (kıkırdak), erinçek (üşengen), tañılçak (bağ, deste), unuçcaak (unutkan), köñçök (kulak memesi), bölçök (parçacık; kesir sayısı), sogonçok (topuk, pençe), maktancaak (övängen).
- dI, -dU:** urandı (harabe), kirindi (yabancı aileye katılan kişi), cugundu (yemek artığı), bölündü (parça, kısım), çabındı (çayır), urundu (eziyet, vurma), çaçındı (dağınık).
- gA, -gO:** tabılga (veri, ganimet), demilge (hamle, gayret), ötölgö (tazminat), cörölgö (alışkanlık), agılga (sert, kalkan).
- gAk, -gOk; -kAk, -kOk:** taygak (kaygan), ilgek (çengel), sorgok (obur), çançkak (sancı), tepkek (kopuzun köprüsü), opkok (obur, doymaz).
- gI, -gU; -kI, -kU:** şıpirgı (süpürge), tamızgı (damlalık), süzgü (sık dişli tarak), açıtıkı (maya), iritki (kargaşalık), sasıtıkı (bozuk yumurta).

⁴¹⁸ Mustafa Öner, age., s. 47

- gİç, -gUç; -kİç, -kUç:** cazgıç (yazıcı), sezgiç (kavrayışlı, anlayışlı), kuurguç (kepçe), süzgüç (süzgeç), açkık (açar, anahtar), tepkiç (basamak, merdiven), tüpküç (kazan asmak için ağaç destek).
- gİn, -gUn; -kİn, -kUn:** azgın (yolunu şaşırın), kezzin (seyahat), urgun (çok), sürgün, kaçkın (kaçak), ketkin (kaçak, kaçkın), tutkun (esir), türkün (türlü, çeşitli).
- İç, -Uç:** süyünüç (sevinç), sağınıç (hasret), ökünüç (pişmanlık), bulganç (bayağı, çirkin, kirli), korkunuç (korku, tehlike), köyünüç (tasa, keder).
- k (-Ik, -Uk):** artık (daha fazla), teşik (delik), cabık (kapalı), buyruk, tüzük (düzgün, doğru), kazık.
- m (-Im, -Um):** basım (baskı), aşam (lokma), bütüm (hüküm, karar), bilim, toktom (karar), cem (yem), ıkım (çeviklik), kötörüm (çok zayıf, kötürüm), uyum (teşkilat, kurum).
- mA, -mO:** tuuma (doğma; çıplak), tizme (liste), boyomo (boyanmış, sahte), süzmö (süzme), aylanpa (girdap), münözdömö (tasvir), başkarma (idareci)
- mAk:** üymök (yığın, küme), iymek (küpe), çakmak, ilmek (çengel, kanca), çertmek (aşık oyununun bir safhası).
- mİş, -mUş:** turmuş (hayat), kılmış (cinayet), cazmış (yazgı, kader), bolmuş (oluş), kıdırmış (gezzin), körmüş (yenilik).
- ş (-İş, -Uş):** soguş (çarpma, savaş), talaş (dalaş, kavga), olturuş (oturuş), okuş (okuma), süylöş (konuşma), atkarılış (başarma, icra etme, yapma), cürüş (yürüyüş, adım).

4. FİİLDEN FİİL YAPAN EKLER

- dİr-, -dUr-, -tİr-, -tUr-:** Ettirgen çatı ekidir: aldır-, bildir-, soydur- (hayvan kestir-), caktır- (yaktır-), keltir- (getir-), öltür- (öldür-), östür- (yetiştir-, büyü-), kaltır- (bırak-).
- gİIA- ; -kİIA-:** muştığıla- (durmaktan vur-), tartkıla- (çekip dur-), keskile- (kesip dur-), çapkıla- (vurup dur-), tepkile- (tekmele-).
- gİz-, -gUz-; -kİz-, -kUz-:** algız- (aldır-), kirgiz- (girdir-), turguz- (kaldır-), cürgüz- (yürüt-), catkız- (yatır-), cetkiz- (ulaştır-), kütküz- (beklet-).
- İ- (-İİ-, -Uİ-):** Edilgen çatı ekidir: cazıl- (yazıl-), cabıl- (örtül-), beril- (veril-), cetil- (varıl-), tögül- (dökül-), toktol- (dur-, durul-), koşul- (katıl-, koldonul- (kullanıl-)).

- n- (-In-, -Un-):** Fiillerde dönüşlülük yapan ektir: kirin- (suya gir-, yıkan-), muun- (boğul-), karan- (bakın-), ötün- (rica et-), urun- (çarp-), sögün- (sövün-), körün- (görün-), cuun- (yikan-), süylön- (azarla-), taşın-.
- r- (-Ir-, -Ur-):** kaçır-, uçur-, citir- (yitir-), bütür- (bitir-), batır-, katır- (katılaştır-).
- ş- (-Iş-, -Uş-):** İşteş çatı ekidir: attanış- (birlikte ata bin-), birgeleş- (birleş-), körüş- (görüş-), uçuraş- (karşılaş-, selamlaş-), keliş- (anlaş-), karaş- (bakış-), çabış- (birlikte ot biç-).
- t- (-It-, -Ut-):** Ettirgen çatı ekidir: sanat- (saydır-), kanat-, bayıt- (zenginleştir-), ürküt-, semirt- (beslet-), cogolt- (kaybet-)

SIFAT-FİİLLER

Kırgız Türkçesi gramerlerinde -GAn/-GOn, -Ar/-Or;-r, -Bas/-Bos, -OOÇU/-UUÇU;-ÇU, -A/-O;-y elek gibi sıfat-fiil eklerine yer verilmiştir⁴¹⁹.

- Ar, -Or, -r:** Geniş zaman sıfat-fiilidir: kel-er çak (gelecek zaman), bol-or iş (olacak iş), uç-ar kuş, cür-ör (yürür), kör-ör (görür), ıy-la-r (ağlar).
- bAs, -bOs; -pAs, -pOs:** ayıl-bas sır (söylenmez sır), bol-bos iş (olmayacak iş), cañıl-bas caak (yamulmaz çene), müdürül-bös tuyak (sürçmez toy-nak), sagın-bas (düşünmez), añdış-bas abısın (birbirini çekemeyen eltiler), acıraş-pas dos (ayrılmaz dost), oksoş-pos (benzeşmez).
- gAn, -gOn, -kAn, -kOn:** Geçmiş zaman sıfat-fiilidir: al-gan(alan), ber-gen (veren), kör-gön (gören), calkoolon-gon (tembelleşmiş), çık-kan (çıkılmış), komuz çert-ken (kopuz çalan), körsöt-kön (gösteren).
- OOÇU, -UUÇU, -ÇU:** Geniş zaman sıfat-fiilidir: cabıl-uuçu (kaplayan, ör-ten), çıg-uuçu (çıkan), oygo al-uuçu iş (düşünülen iş), sakt-ooçu (saklayan, koruyan), iştel-üüçü işteer (yapılacak işler), sıyl-ooçu (ağurlayan, ik-ram eden), es al-çu uçur (dinlenecek zaman), aytıp ber-çü söz (söylenecek söz)
- A/-O;-y elek:** kel-e elek çaş bala (henüz gelmemiş olan genç çocuk), başta-y elek sabak (henüz başlanmamış olan ders), iş cüzünö aş-a elek okuya (henüz gerçekleşmemiş olay).
- GIs/-GUs:** tabılıgıs kişi (bulunmayacak kişi), unutulgus dos (unutulmayacak dost).

⁴¹⁹ Hülya Kasapoğlu Çengel, age., s. 294

ZARF-FİİLLER

- A, -O, -y:** cilmay-a karadı (gülerek baktı), bar-a bar-a çeçiler (giderek çözü-lür), dos küydür-ö aytat, duşman küldür-ö aytat (dost yakarak söyler, düşman güldürerek söyler), can kıynalba-y, cumuş bütpöyt (can üzülme-den iş bitmez), şekten-e karadı (şüphelenerek baktı).⁴²⁰
- ArdA/-OrdO;-rdA:** iç-erde (içerken), bar-arda (giderken), kül-ördö (gülerek).
- bAstAn, -bOstOn:** al-bastan (almadan), ber-besten (vermeden), kör-böstön (görmeden), oyno-boston (oynamadan).
- gAnça ; -kAnça:** makta-gança bar ekensin (övdükleri kadar varmışsın), cet-kençe (yetişinceye kadar).
- gAndA ; -kAndA:** bar-ganda (gittiğinde), kel-gende (geldiğinde, gelince), ket-kende (gittiğinde, gidince), aç-kanda (açtığında).
- gAnI, -gOnU,; -kAnI, -kOnU:** al-ganı (almak için), bil-geni (bilmek için), kör-gönü (görmek için), aç-kanı (açmak için), tüş-könü (inmek için), uçuraş-kanı (selamlaşmak için).
- gIçA, -gUçA, -kIçA, -kUçA:** al-gıça (alıncaya kadar), öl-güçe (ölünceye kadar), ket-kıçe (gidinceye kadar), aç-kıça (açıncaya kadar).
- mAyInça, -mOyUnça:** al-mayınça (almadan), cet-meyinçe (ulaşmadan), ayt-mayınça (söylemeden), bol-moyunça (olmadan), kör-möyünçö (görmeden).
- p (-Ip, -Up):** al-ıp, kel-ıp, kör-üp, oku-p (okuyup), sakta-p (saklayıp, koruyup). "m" ile biten fiillerde ekin ünlüsü düşer, fiilin ünlüsü uzar: tam-ıp > taamp (damlayıp), em-ıp > eemp (emip), köm-üp > köömp (gömüp), cumup > cuump (yumup). "p" ile biten fiillerde, ekle fiil kaynaşarak fiilin ünlüsü uzar: çap-ıp > çaap (koşup), tap-ıp > taap (bulup), tep-ıp > teep (tepip), öpip > ööp (öpüp).⁴²¹

HAREKET ADLARI

Kırgız Türkçesinde hareket adları iki türlü ekle yapılır.

- v:** Diğer Türk lehçelerinde -v şeklinde olan bu ek Kırgız Türkçesinde düşer ve kendisinden önce gelen ünlü uzar. Bu ek mastar ekidir: baruv > baruu (gitmek), kelüv > kelüü (gelmek), kıynav > kıynoo (eziyet etmek),

⁴²⁰ Mustafa Öner, age., s. 228

⁴²¹ Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, s. 1072

cıynav > cıynoo (toplamak), süyüv > süyüü (sevmek), karav > karoo (bakmak), cazuv > cazuu (yazmak).

2. -ş (-Iş, -Oş, -Uş): Bu ek diğer Kıpçak grubu lehçelerinde olduğu gibi Kırgız Türkçesinde de hareket adı yapan bir ektir:⁴²² sog-uş (çarpma, sa-vaş), oltur-uş (oturuş), oku-ş (okuma, okuyuş), süylö-ş (konuşma), cürü-ş (yürüyüş), ur-uş (vuruş), kür-öş (güreş), atkarıl-ış (başarma, icra etme), ce-ş (yeme, beslenme).

---

⁴²² Ferhat Zeynalov, age., s. 283

III. KELİME TÜRLERİ

III.1. ZAMİRLER

a. Kişi Zamirleri

Kişi zamirleri Türkiye Türkçesindeki gibidir, sadece küçük ses değişiklikleri vardır:⁴²³ men, sen, al, biz, siz, alar.

Teklik 2. şahısta nezaket ifadesi için "siz", çokluk 2. şahısta nezaket ifadesi için "sizder" kullanılır. Şahıs zamirlerinin hâl ekleriyle birlikte kullanımı şöyledir:

<u>Yln. h.</u>	<u>İlgi. h.</u>	<u>Yük. h.</u>	<u>Yön. h.</u>	<u>Bul. h.</u>	<u>Çık.h.</u>
men	menin	meni	maga	mende	menden
sen	senin	seni	saga	sende	senden
al	anın	anı	aga	anda	andan
biz	bizdin	bizdi	bizge	bizde	bizden
siz	sizdin	sizdi	sizge	sizde	sizden
alar	alardın	alardı	alarga	alarda	alardan

b. Dönüşlülük Zamiri

Kırgız Türkçesinde dönüşlülük zamiri "öz"dür: özüm (kendim), özüñ, özü, özübüz, özüñüz, özdörü (özülörü).

c. İşaret Zamirleri

Kırgız Türkçesindeki işaret zamirleri şunlardır: bu, bul (bu), uşul (şu), uşu (şu), al (o), oşol (şu), tigi (o), beriki (şu, şuradaki), tigel (o), bular (bunlar), oşolor (onlar), tigeliler (onlar), tee (şu), teetegi (şu, şuradaki).

d. Belirsizlik Zamirleri

Kırgız Türkçesindeki belirsizlik zamirleri şunlardır:⁴²⁴ biröö (biri), kimdir biröö (biri), kee biröösü (bazısı), bir nerse (bir şey), alda kanday (nasıl olduğu bilinmeyen), baan (hepsi), bardığı (hepsi), camı (hepsi), бүткүл (bütün), барча (bütün), еч kim (hiç kimse), еч nerse (hiçbir şey), еч kaçан (hiçbir zaman), түкүнчө (filanca).

⁴²³ Fuat Bozkurt, age., s. 678

⁴²⁴ Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, s. 1067

e. Soru Zamirleri

Kırgız Türkçesindeki belli başlı soru zamirleri şunlardır: kim, ne, emne (ne), kandaı (nasıl), kaysı (hangi), kança (ne kadar), neçe (ne kadar).

III.2. SIFATLAR

III.2.a. Niteleme Sıfatları

Varlıkların özelliklerini, vasıflarını, yapılarını bildirirler: tuura sözdüü kişı (açık sözlü kişı), körkütü küz (güzel sonbahar), kümüş küzğü (gümüş ayna), üylöngön adam (evli adam) vs.

III.2.b. Belirtme Sıfatları

Belirtme sıfatları varlıkların yerlerini, sayılarını, soru durumlarını ve belirsizlik şekillerini belirtirler. Kendi arasında dörde ayrılır.

2.b.1. İşaret Sıfatları

Kırgız Türkçesindeki işaret sıfatları şunlardır: bu, bul (bu), uşul (şu), uşu (şu), al (o), oşo(l) (şu, işbu), tigi(l) (şu).

2.b.2. Sayı Sıfatları

Kendi arasında dörde ayrılır.

Asıl Sayı Sıfatları

Küçük ses değışiklikleri dışında Türkiye Türkçesi ile aynıdır:⁴²⁵ Bir, eki, üç, dört, beş, altı, ceti, segiz, toguz, on, cıyırma (yirmi), otuz, kırk, elüü (elli), altmış (altmış), cetimiş (yetmiş), seksen, tokson, cüz, miñ (bin), million, milliard.

Sıra Sayı Sıfatları

Asıl sayı sıfatlarının üzerine -ınçı, -inçi, -unçu, -ünçü ekleri getirilerek yapılır: birinçi, altınçı, kırkınçı (kırkinci), ekinçi (ikinci), üçünçü, cetinçi (yedinci), otuzunçu.

Kesir Sayı Sıfatları

Nesnelere parçalarını belirten sayı sıfatlarıdır. Kırgız Türkçesinde kesir sayı sıfatları için şu örnekler verilebilir: carım alma (yarım elma), çeyrek saat (çeyrek saat).

⁴²⁵ Fuat Bozkurt, age., s. 679

Üleştirme Sayı Sıfatları

Üleştirme sayıları -DAn, -DOn eki ile yapılır: altıdan (altışar), beşten (beşer), ekiden (ikişer), cetiden (yedişer), üçtön (üçer).

2.b.3. Belirsizlik Sıfatları

Nesneleri belirsiz olarak belirten sıfatlardır. Kırgız Türkçesindeki başlıca belirsizlik sıfatları şunlardır: kee bir (bazı), ayırım (bazı), ayırıkça köp (hayli), eç (hiç), cetişerlik (bir çok, yeteri kadar), bir az (biraz), bir top (epey), köp (çok), neçe (nice), bir katar (bir takım).

2.b.4. Soru Sıfatları

Nesneleri soru yoluyla belirten sıfatlardır. Kırgız Türkçesindeki belli başlı soru sıfatları şunlardır: kaysı (hangi), kanday (hangi), kança (kaç), neçe (kaç).

III.3. ZARFLAR

3.1. Zaman Zarfları

Fiilin anlamını zaman bakımından sınırlandıran, etkileyen zarflardır. Kırgız Türkçesindeki başlıca zaman zarfları şunlardır: bugün (bugün), bılıtır (geçen yıl), erteñ (yarın), murun (önce, eskiden), tün (gece), kündüz (gündüz), kiyin (sonra), dayım (daima), kışda/kışında kışın), cayda/cayında (yazın), keç/keçinde (akşam).

3.2. Yer-Yön Zarfları

İşin, hareketin yerini ve yönünü belirten zarflardır: Kırgız Türkçesindeki başlıca yer-yön zarfları şunlardır: mında (burada), al cerde (orada), uşul cerde (şurada), tömön (aşağı), cogoru (yukarı), içkeri (içeri), tışkarı (dışarı), ilgeri (ileri), art cak (geri), astı (alt), üst, mañday cak (karşı), öyüz (öte).

3.3. Nitelik (Durum) Zarfları

Fiilin önünde hâl ve tavır ifade eden zarflardır. Kırgız Türkçesindeki başlıca durum zarfları şunlardır: daroo (derhal), kokustan (birden), kütüüsüzden (birdenbire), birge (birlikte), macbur bolgonduktan (mecburen), aşığış (acele), akırın (yavaş), uşunday (şöyle), baçım (tez), anday (öyle), mınday (böyle), betme-bet (yüzyüze), arañ (zorla), bekerge (boşuna).

3.4. Miktar Zarfları

İş ve hareketin miktarını bildirir. Kırgız Türkçesindeki başlıca miktar zarfları şunlardır: az, eñ (en), dalay (pek çok), köp-köptön (çokça), ayabay (pek çok), abdan (çok), dağı (daha), az-azdan (azar azar), saal (azıcık), ança-mınça (biraz), bir-az (biraz), köp (çok), cakşı (gayet), boluşunca (oldukça, olduğu kadar)⁴²⁶.

3.5. Soru Zarfları

Fiilin anlamını soru bakımından etkileyen zarflardır: kanday (nasıl), emne üçün (niye, niçin), kaçan (ne zaman), emne, emnege, nege (niçin), emnelikten (niçin), kantip (nasıl), kaysı kezde (ne zaman), kaçça (ne kadar, kaç), kaçalık (ne kadar)⁴²⁷.

III.4. EDATLAR

Tek başlarına anlamları olmayan, hiçbir nesne ve hareketi karşılamayan anlamlı kelimelerle birlikte kullanılarak onları destekleyen, gramer vazifesi gören kelimelerdir. Ünlemler, bağlaçlar ve son çekim edatları olmak üzere üç çeşit edat bulunmaktadır.

4.1. Ünlemler

His ve heyecanları ifade etmek için kullanılan kelimelerdir. Kırgız Türkçesindeki başlıca ünlemler şunlardır: ee (ha, işte, ya), oh, botom (vay), oy çirkin oy (vay gidi vay), apey (aboo), tek (dur hele), aldey-aldey (hu-huu)⁴²⁸.

4.2. Bağlaçlar

Kelimeleri, kelime gruplarını, cümleleri şekil ve anlam bakımından birbirine bağlayan, bunlar arasında ilgi kuran kelimelerdir. Kırgız Türkçesindeki başlıca bağlaçlar şunlardır: da (ve), da (da), ce (veya), ce bolboso (veyahut da), da...da, arı...arı (bazı...bazı), antkeni (çünkü), al emi (ise), andıktan (dolayısıyla), birook (fakat), da (dahi, bile), dağı (dahi, bile, yine), dele (dahi, bile, hele), eger (eğer), ele (henüz, sadece), gana (yalnız), ele (sadece)⁴²⁹.

4.3. Son Çekim Edatları

Kırgız Türkçesinde görülen başlıca son çekim edatları şunlardır:

⁴²⁶ Hülya Kasapoğlu Çengel, "Kırgız Türkçesi", *age.*, s. 514.

⁴²⁷ Hülya Kasapoğlu Çengel, *age.*, s. 203

⁴²⁸ Mustafa Öner, *age.*, s. 264.

⁴²⁹ Cahit Başdaş-Abdülmu-kaddes Kutlu, *age.*, s. 161-163

- a. Yalın ve ilgi halinden sonra kullanılanlar: arkıluu (sayesinde), sımak (gibi), üçün (için), tuuraluu (hakkında), cönündö (hakkında), söroy (gibi), şekildüü (gibi), çalış (gibi), sıyaktuu (gibi), sımal (gibi), sınar (gibi), menen (ile), sayın (her, -dıkça), boyu, boyunça (boyunca, doğrultusunda), boydon (gibi, şekilde).
- b. Yönelme halinden sonra kullanılanlar: caraşa (göre), cete (kadar), karay (doğru), maal (doğru), taman (doğru), deyin (değın, kadar), çeyin (kadar), deyre (kadar), karaganda (nazaran), karata (göre).
- c. Ayrılma halinden sonra kullanılanlar: başka, beri, arı (öte, öteye), narı (başka, sonra, öte), soñ (sonra), aşa (aşkın, fazla), aşık (aşkın, fazla), aşuun (aşkın, fazla), baştap (beri), özgö (başka), beter (beter, fazla), bölök (başka), kiyin (sonra), körö (göre), murun (önce), murda (önce), tışkarı (haricinde), erte (önce), ilgeri (evvel)⁴³⁰.

⁴³⁰ Kırgız Türkçesindeki tüm edatlar için bk. Ercan Alkaya, *Kuzey Grubu Türk Lehçelerinde Edatlar*, Manas Yay., Elazığ 2007; Yong-Söng Li, *Türk Dillerindeki Sontakılar*, Kebikeç Yay., İstanbul 2004.

KAYNAKLAR

- ABDULLİNA R. S., ŞEYXİYEVA G. M., **Tatar Tili 10**, Kazan Megarif Neşriyatı, Kazan 1996.
- AÇIKGÖZ, Halil, **Türk Dünyası Edebiyatı**, TDAV Yay., İstanbul. 1991.
- AHMEDOV, Börıbay, Özbekler (Akt. Rifat Gürgendereli), **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, S. 127, (Temmuz 1997), s. 41-44.
- AKAR, Metin-DENİZ, Sebahat-BİLECİK, Fahrünnisa, **Türk Dünyası Çağdaş Edebiyatı**, Yesevi Yay., İstanbul, 1994.
- AKALIN, Mehmet, **Tarihî Türk Şiveleri**, Ankara 1979.
- AKSAN, Doğan, Eski Türk Dilinin Yaşı İle İlgili Yeni Araştırmalar, **TDAY-Belleten 1975-1976**, 1976, s.133-141.
- _____, Eşanlamlılık Sorunu ve Türk Yazı Dilinin Eskiliğinin Saptanmasında Eşanlamlılardan Yararlanma, **Bilimsel Bildiriler 1972**, s. 531-542.
- _____, Kavram Alanı Kelime Ailesi İlişkileri ve Türk Yazı Dilinin Eskiliği Üzerine, **TDAY-Belleten 1971**, s. 253-262.
- _____, **En Eski Türkçenin İzlerinde**, İstanbul 2000
- ALKAYA, Ercan, **Kuzey Grubu Türk Lehçelerinde Edatlar**, Manas Yay., Elazığ 2007.
- ALTAYLI, Seyfettin, **Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü I-II**, MEB Yay., İstanbul 1994.
- ARAT, Reşit Rahmeti, **Makaleler**, C.1, TKAE Yay., Ankara 1987.
- ARAT, Reşit Rahmeti, "Türk Milletinin Dili", **TDEK**, I. Cilt, Ankara 1992, s. 59-68.
- AVŞAR, B. Zakir-SOLAK, Ferruh-TOSUN, Selma, Türk Dünyasının Demografik Yapısı, **Yeni Türkiye**, S. 15, Mayıs-Haziran 1997.
- BANGUOĞLU, Tahsin, **Türkçenin Grameri**, TDK Yay., Ankara 1990.
- BAŞDAŞ, Cahit, **Göroğlı Türkmen Halk Eposı (İnönü Ü, Basılmamış Doktora Tezi)**, Malatya 1996.

- BAŞDAŞ, Cahit -Abdülmuqaddes Kutlu, **Kırgız Türkçesi Grameri**, Diyarbakır 2004.
- BAZIN, Louis, *Le Turkmene*, (Çev. Efrasiyap Gemalmaz, **Türkmençe Mehtinler**, Erzurum, 1987)), PhTF, Wiesbaden 1959, 308-317 s.
- BORYAKOV, A. vd., **Türkmen Dilinin Grammatikası (Morfologiya)**, Aşgabat 1999.
- BOZKURT, Fuat, **Türklerin Dili**, Kapı Yay., İstanbul 2005.
- BURAN, Ahmet, "Türklüğün ve Türk Dilinin Bütünlüğü Açısından "Türkçe" Adı Üzerine Bir Değerlendirme", **Türk Yurdu**, (68), 1993, s. 26-27.
- _____, Yazı Dili Konuşma Dili İlişkileri ve Derleme Faaliyetleri, **Türkbilig**, Ankara 2002/4, s. 97-104
- _____, Oş İlinin Özgön İlçesinde (Kırgızistan) Yaşayan Türkler ve Ağızları, **Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri** Bilkent Üniversitesi, Ankara 2006, s. 415-424
- CAFEROĞLU, Ahmet, **Türk Dili Tarihi**, Enderun Kitabevi, İst. 1988.
- CAFEROĞLU, Ahmet-AKPINAR, Yavuz, **Azerbaycan Türkleri Edebiyatı**, TDEK C. 3, Ankara 1992.
- CEMŞİDOV, Şamil, "Azerbaycan" Sözü'nün Menşesi ve Mânâsı Hakkında (Akt. Metin Karaörs), **Türk Kültürü**, S. 370, Y. XXXII, s. 113-119
- COŞKUN, Volkan, Özbek Türkçesinde Edatlar, **Türk Dünyası Araştırmaları**, s. 104 (Ekim 1996), s. 181-195
- _____, **Özbek Türkçesi Grameri**, TDK Yay., Ankara 2000
- ÇINAR, Ali Abbas, "Türkmenistan Halk Edebiyatı Türleri", **Türk Dünyası Dil ve Edebiyatı Dergisi**, S. 2, Güz 1996
- DEMİRCİ, Kerim-İsmail ULUTAŞ-Ferhat KARABULUT, **Kazak Türkçesi Grameri El Kitabı**, oku-yorum Yay., Ankara 2006
- DELİÖMEROĞLU, Yakup, **Tatarlar ve Tataristan**, Avrasya Kalkınma Derneği Yay., Ank. 1997
- DİLAÇAR, A., Türk Lehçelerinin Meydana Gelişinde Genel Temayüllerin Koyulaşması ve Körlenmesi, **TDAY-B**. 1957, s. 83-93.
- DİLAÇAR, A., **Devlet Dili Olarak Türkçe**, Ankara 1962
- DOERFER, Gerhard, "Temel Sözcükler ve Altay Dilleri Sorunu", **Belleten** 1980/81, s. 1-16

- DOĞAN, İsmail, **Yabancı Ülkelerde Yayınlanmış Türkolojiyle İlgili Makaleler Bibliyografyası**, Ankara 1990
- DOĞAN, Levent, "Türkmen Türkçesinde Uzun Ünlülerle İlgili Hususlar", **Türk Dünyası Dil ve Edebiyatı Dergisi**, S. 1, Bahar 1996
- DÖNMEZ, Yusuf, "Türk Dünyasının Coğrafyası", **Yeni Türkiye**, Türk Dünyası Özel Sayısı, 1997, S. 15, s. 60-72
- DURDİYEV, Kakacan-KARA, Mehmet, "Yirminci Yüzyıl Türkmen Edebiyatı", **Türk Dünyası Dil ve Edebiyatı Dergisi**, S. 3, Bahar 1997
- DÜNYADA TÜRKLÜK ARAŞTIRMALARI VE TÜRKİYE** (29-30 Eylül 1986) (Yay. Haz. Nadir Devlet-İnci Engünün-Emine Gürsoy Naskali) İstanbul 1987
- ECO, Umberto **Avrupa Kültüründe Kusursuz Dil Arayışları**, İstanbul 1995
- EHMEDOV, B. A.-AXUNDOV, A. A., **Azerbaycan Dili 6-7**, Maarif Neşriyatı, Bakı 1990
- ERCİLASON, Ahmet Bican, "Batı Türkçesinin Doğuşu", **Uluslararası Türk Dili Kongresi 1988**, TDK Yay., Ank. 1996
- _____, **Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri**, KB Yay., Ankara 1993 ve Akçağ Yay., Ankara 2005
- _____, **Türk Dünyası Üzerine Araştırmalar**, Ankara 1993 ve 1997
- _____, **Türk Dili Tarihi**, Ankara 2005
- EREN, Hasan, **Türklük Bilimi Sözlüğü**, TDK Yay. Ankara 1998
- ERGİN, Muharrem, **Azeri Türkçesi**, Ebru Yay., İst. 1981
- _____, **Türk Dil Bilgisi**, İstanbul 1980
- FEXRETDİNOV, R. G., **Tatar Xalkı hem Tatarstan Tarixı**, Kazan Megarif Neşriyatı, Kazan 1996
- GABAİN, A. Von, **Eski Türkçenin Grameri** (Çev. Mehmet Akalın), TDK Yay. Ankara 1988
- GANIYEV, Fuat, AHMETYANOV, Rifkat, AÇIKGÖZ, Halil, **Tatarca-Türkçe Sözlük**, İnsan Neşriyatı, Kazan-Moskova, 1997
- GEDİKLİ, Yusuf, **Özbek Türkçesi-Türkiye Türkçesi Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü**, **Türk Dünyası Araştırmaları**, s. 95 (Nisan 95)
- GEMALMAZ, Efrasiyap, www.efrasiyap.tripod.com

- GÖKALP, Ziya, **Türkçülüğün Esasları**, İstanbul 1976
- GURBANOV- A. M.-MİKAYILOV, K. X., **Azerbaycan Dili 10**, Maarif Neşriyatı, Bakı 1990
- GÜLENSOY, Tuncer, **Türkçe El Kitabı**, Kayseri 1995
- GÜNEŞ, Sezai, **Türk Dili Bilgisi**, İzmir 1994
- GÜVENÇ, Bozkurt, **Türk Kimliği**, Ankara 1993
- HANSER, Oskar, **Türkmence El Kitabı** (Çev. Zühal Kargı Ölmez), Kebikeç Yay., İstanbul 2003
- HÜSEYİNZADE, M., **Müasir Azerbaycan Dili (Morfolojiya)**, Bakı 1973
- İNAN, Abdülkadir, **Makaleler ve İncelemeler**, TTK Basımevi, Ankara, 1987
- İSLAM ANSİKLOPEDİSİ**, MEB Yay., İstanbul. 1988, C. 12-II, s. 661-672
- KAFESOĞLU, İbrahim, **Tarihte Türk Adı**, Reşit Rahmeti Arat İçin, TKA E Yay., Ankara 1966, s. 306-319
- _____, **Türk Millî Kültürü**, İstanbul 1984
- _____, "Türkmen Adı, Manası ve Mahiyeti", **Jean Deny Armaganı'ndan Ayrışım**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ank. 1958
- KALAFAT, Yaşar, **Abay'ın 150. Yılında İpek yolu Güzergahları**, Ankara 1997
- KARA, Mehmet, **Türkmence (Giriş-Gramer-Metinler-Sözlük)**, KB Yay., Ankara 2000
- KARA, Mehmet, "Türkmen Türkçesi", **Türk Lehçeleri Grameri** (Ed. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yay., Ankara 2007, s. 231-290.
- KARDEŞ AĞIZLAR** (Türk Lehçe ve Şiveleri Dergisi), S. 6
- KARŞILAŞTIRMALI TÜRK LEHÇELERİ SÖZLÜĞÜ**, C. I-II, KB Yay., Ankara 1991
- KARTALLIOĞLU, Yavuz-Hüseyin Yıldırım, "Azerbaycan Türkçesi", **Türk Lehçeleri Grameri** (Ed. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yay., Ankara 2007, s. 171-230.
- KASAPOĞLU ÇENGEL, Hülya, **Kırgız Türkçesi Grameri**, Akçağ Yay., Ankara 2005
- KASAPOĞLU ÇENGEL, Hülya, "Kırgız Türkçesi", **Türk Lehçeleri Grameri** (Ed. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yay., Ankara 2007, s. 481-542.

- KAŞGARLI, Sultan Mahmut, **Modern Uygur Türkçesi Grameri**, Orkun Yay., İstanbul. 1992
- KAZAK TÜRKÇESİ SÖZLÜĞÜ (Tercüme: Hasan Oraltay- Nuri Yüce-Saadet Pınar), İstanbul 1984
- KOC AOĞLU, Timur, Çağdaş Özbek Edebiyatı, **TDEK**, C. 3, Ankara 1992, s. 756-768
- KOÇ, Kenan -Oğuz Doğan, **Kazak Türkçesi Grameri**, Gazi Kitabevi, Ankara 2004
- _____, Çağdaş Özbek Şiiri, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, S. 1, Bahar 1996,
- KORKMAZ, Zeynep, Divanü Lügati't-Türk'teki Oğuzca Özellikler, **Türk Dili**, Divanü Lügati't-Türk Özel Sayısı, Ekim 1972) S. 253, s. 3-19
- _____, Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler, **Bilimsel Bildiriler** 1972, Ankara 1975), s. 433-446
- Lİ, Yong-Söng, **Türk Dillerindeki Sontakalar**, Kebikeç Yay., İstanbul 2004
- LİGETİ, L., Kırgız Kavim İsmi'nin Menşei, **Türkiyat Mecmuası**, I, 1925, s. 235-249
- MAHMUD, Kaşgarlı, **Divanü Lügati't-Türk**, (Çev. Besim Atalay) C- 1,
- MAXMUDOV, N.,-TUXLİYEV, B., **Uzbek Tilini Urgenemiz**, Taşkent 1991
- MAHMUT, Enver Türk Lehçelerinin Bugünkü Sorunları Hakkında Bazı Düşünceler, **Milli Kültür**, (1990) S.78, s.21-25
- MEMMEDOV, N. **Azerbaycan Dilçiliyinin Nezeri Esasları**, Bakü 1971
- MİNNİGULOV, X.-SADRETTİNOV, Ş., **Edebiyat 10**, Kazan Megarifi, 1994
- NASKALİ-GÜR SOY, Emine, **Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu**, TDK Yay., Ankara. 1997
- NECİP, Emir Necipoviç, **Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü** (Rusçadan Çev.: İklil Kurban), TDK Yay., Ankara. 1995
- NURİYEVA, A. X., **Tatar Tili 2**, Kazan Megarifi Neşriyatı, Kazan 1995
- ORKUN, Hüseyin Namık, **Türk Sözü'nün Aslı**, Ankara 2004
- ORUÇ, Birsal, **Oğuz Grubunda Edatlar**, İ. Ü. Türk Dili Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1994
- ÖGEL, Bahaeddin, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, Ankara 1962

- GÖKALP, Ziya, **Türkçülüğün Esasları**, İstanbul 1976
- GURBANOV- A. M.-MİKAYILOV, K. X., **Azerbaycan Dili 10**, Maarif Neşriyatı, Bakı 1990
- GÜLENSOY, Tuncer, **Türkçe El Kitabı**, Kayseri 1995
- GÜNEŞ, Sezai, **Türk Dili Bilgisi**, İzmir 1994
- GÜVENÇ, Bozkurt, **Türk Kimliği**, Ankara 1993
- HANSER, Oskar, **Türkmence El Kitabı** (Çev. Zühal Kargı Ölmez), Kebikeç Yay., İstanbul 2003
- HÜSEYİNZADE, M., **Müasir Azerbaycan Dili (Morfologiya)**, Bakı 1973
- İNAN, Abdülkadir, **Makaleler ve İncelemeler**, TTK Basımevi, Ankara, 1987
- İSLAM ANSİKLOPEDİSİ**, MEB Yay., İstanbul. 1988, C. 12-II, s. 661-672
- KAFESOĞLU, İbrahim, **Tarihte Türk Adı**, Reşit Rahmeti Arat İçin, TKAE Yay., Ankara 1966, s. 306-319
- _____, **Türk Millî Kültürü**, İstanbul 1984
- _____, "Türkmen Adı, Manası ve Mahiyeti", **Jean Deny Armaganı'ndan Ayrılışım**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ank. 1958
- KALAFAT, Yaşar, **Abay'ın 150. Yılında İpek yolu Güzergahları**, Ankara 1997
- KARA, Mehmet, **Türkmence (Giriş-Gramer-Metinler-Sözlük)**, KB Yay., Ankara 2000
- KARA, Mehmet, "Türkmen Türkçesi", **Türk Lehçeleri Grameri** (Ed. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yay., Ankara 2007, s. 231-290.
- KARDEŞ AĞIZLAR** (Türk Lehçe ve Şiveleri Dergisi), S. 6
- KARŞILAŞTIRMALI TÜRK LEHÇELERİ SÖZLÜĞÜ**, C. I-II, KB Yay., Ankara 1991
- KARTALLIOĞLU, Yavuz-Hüseyin Yıldırım, "Azerbaycan Türkçesi", **Türk Lehçeleri Grameri** (Ed. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yay., Ankara 2007, s. 171-230.
- KASAPPOĞLU ÇENGEL, Hülya, **Kırgız Türkçesi Grameri**, Akçağ Yay., Ankara 2005
- KASAPPOĞLU ÇENGEL, Hülya, "Kırgız Türkçesi", **Türk Lehçeleri Grameri** (Ed. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yay., Ankara 2007, s. 481-542.

- KAŞGARLI, Sultan Mahmut, **Modern Uygur Türkçesi Grameri**, Orkun Yay., İstanbul. 1992
- KAZAK TÜRKÇESİ SÖZLÜĞÜ** (Tercüme: Hasan Oraltay- Nuri Yüce-Saadet Pınar), İstanbul 1984
- KOCAOĞLU, Timur, **Çağdaş Özbek Edebiyatı**, TDEK, C. 3, Ankara 1992, s. 756-768
- KOÇ, Kenan -Oğuz Doğan, **Kazak Türkçesi Grameri**, Gazi Kitabevi, Ankara 2004
- _____, **Çağdaş Özbek Şiiri, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi.**, S. 1, Bahar 1996,
- KORKMAZ, Zeynep, **Divanü Lugati't-Türk'teki Oğuzca Özellikler, Türk Dili**, Divanü Lügati't-Türk Özel Sayısı, Ekim 1972) S. 253, s. 3-19
- _____, **Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler, Bilimsel Bildiriler 1972**, Ankara 1975), s. 433-446
- Lİ, Yong-Söng, **Türk Dillerindeki Sontaklar**, Kebikeç Yay., İstanbul 2004
- LİGETİ, L., **Kırgız Kavim İsminin Menşei, Türkiyat Mecmuası**, I, 1925, s. 235-249
- MAHMUD, Kaşgarlı, **Divanü Lügati't-Türk**, (Çev. Besim Atalay) C- 1,
- MAXMUDOV, N.,-TUXLİYEV, B., **Uzbek Tilini Urganemiz**, Taşkent 1991
- MAHMUT, Enver **Türk Lehçelerinin Bugünkü Sorunları Hakkında Bazı Düşünceler**, **Milli Kültür**, (1990) S.78, s.21-25
- MEMMEDOV, N. **Azerbaycan Dilçiliyinin Nezeri Esasları**, Bakü 1971
- MİNNİGULOV, X.-SADRETTİNOV, Ş., **Edebiyat 10**, Kazan Megarif, 1994
- NASKALİ-GÜRİSOY, Emine, **Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu**, TDK Yay., Ankara. 1997
- NECİP, Emir Necipoviç, **Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü** (Rusçadan Çev.: İklil Kurban), TDK Yay., Ankara. 1995
- NURİYEVA, A. X., **Tatar Tili 2**, Kazan Megarif Neşriyatı, Kazan 1995
- ORKUN, Hüseyin Namık, **Türk Sözü'nün Ashı**, Ankara 2004
- ORUÇ, Birsal, **Oğuz Grubunda Edatlar**, İ. Ü. Türk Dili Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1994
- ÖGEL, Bahaeddin, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, Ankara 1962

- ÖNER, Mustafa, **Bugünkü Kıpçak Türkçesi**, TDK Yay., Ankara 1998
- ÖNER, Mustafa, "Tatar Türkçesi", **Türk Lehçeleri Grameri** (Ed. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yay., Ankara 2007, s. 679-748.
- ÖZKAN, Nevzat, **Türk Dünyası** (Nüfus, Sosyal Yapı, Dil, Edebiyat), Geçit Yay. Kayseri, 1997
- _____, **Türk Dilinin Yurtları**, Akçağ Yay., Ankara 2003.
- ÖZTÜRK, Rıdvan, **Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil**, TDK Yay., Ankara. 1997
- _____, **Yeni Uygur Türkçesi Grameri**, TDK Yay., Ankara 1994
- _____, **Özbek Türkçesi El Kitabı**, Çizgi Kitabevi, Konya 2005
- ÖZTÜRK, Rıdvan, "Özbek Türkçesi", **Türk Lehçeleri Grameri** (Ed. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yay., Ankara 2007, s. 291-354.
- PHİLOLOGİAE TURCICAE FUNDAMENTA**, Wiesbaden 1959
- POPPE, NICHOLAS, **Tatar Manual**, Bloomington 1963
- RADLOFF, Wilhelm, **Manas Destanı** (Yay. Haz. Emine Gürsoy-Naskali), Türksoy Yay., Ankara 1995
- RASONY, L., **Tarihte Türklük**, Ankara 1971
- SAFİYULLİNA, F. S.-ZEKİYEV M. Z., **Xezirgi Tatar Edebi Tili**, Kazan Megarif Neşriyatı, Kazan 1994
- SAFİYULLİNA, F. S.-ZEKİYEV M. Z., **Xezirgi Tatar Edebi Tili**, Kazan Megarif Neşriyatı, Kazan 2002
- SALMAN, Ramazan, **Özbek Türkçesi**, (İnönü Ü. Basılmamış Doktora Tezi), Malatya 1997
- SAMAYLOVİÇ, A., "Kazak Kelimesi Hakkında (Çev. Saadet Çağatay)", **TDAY-Belleten**, 1957
- SARAY, Mehmet, **Azerbaycan Türkleri Tarihi**, İstanbul 1993
- _____, **Kazak Türkleri Tarihi "Kazakların Uyanışı"**, İstanbul 1993
- _____, **Özbek Türkleri Tarihi**, İstanbul. 1993
- _____, **Türkmen Türkleri Tarihi**, İstanbul. 1993
- SATTAROV, G. F., **Tatar İsimleri Sözlüğü**, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan, 1981

- SERTKAYA, Osman Fikri, "Türk Adı", **Göktürk Tarihinin Meseleleri**, TKAE Yay., Ankara, 1995
- SOYSAL, İsmail -EREN, Mihin, **Türk İncelemeleri Yapan Kuruluşlar**, Ankara 1977
- SÜLEYMAN, Olcas, **Az İ Ya**, (Çev. Natık Seferoğlu, Haz. Prof. Dr. Kamil Veli Nerimanoğlu, Prof. Dr. Fikret Türkmen, Ar. Gör. Mustafa Öner), TDAV Yay., İstanbul 1992
- SÜMER, Faruk, **Oğuzlar**, İstanbul 1992
- TAMİR, Ferhat, "Kazak Türkçesi", **Türk Lehçeleri Grameri** (Ed. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yay., Ankara 2007, s. 1429-480.
- TAMİR, Ferhat-ARICAN, Halil, **Muhtar Avezov (Seçilmiş Hikâyeler)**, Türksoy Yay., Ankara 1997
- TANERİ, Aydın, **Türk Kavramının Gelişmesi**, Ankara 1983
- TEKİN, Talat, Altay Dilleri Teorisi, **Türk Dünyası El Kitabı**, TKAE Yay. s. 119-130
- _____, "Türk Dil ve Dialektlerinin Yeni Bir Tasnifi", **Erdem**, (Ocak 1989), S. 13, s.141-168
- TEKİN, Talat-ÖLMEZ, Mehmet-CEYLAN, Emine-ÖLMEZ, Zuhale-EKER, Süer, **Türkmence-Türkçe Sözlük**, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, Ankara 1995
- TEKİN, Talat-ÖLMEZ, Mehmet, **Türk Dilleri**, Simurg Yay., İstanbul 1999
- TEMİR, Ahmet, "Kuzey Türkçesi" **Türk Dünyası El Kitabı**, C. II, Ankara. 1992
- TEYMUR, Maarif (Haz.), **Ehmed Cavad, Almas Yıldırım Seçilmiş Eserleri**, Çaşıoğlu Neşriyatı, Bakı 2006
- THOMSEN, V., **Orhon ve Yenisey Yazıtlarının Çözümü, İlk Bildiri**, (Çev. Vedat Köken), TDK Yay. Ankara 1993
- TOGAN, A. Zeki Velidi, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, İstanbul, 1981
- TUMAŞEVA, D. G., **Xezirgi Tatar Edebi Tili**, Kazan Üniversitesi Neşriyatı, Kazan 1978
- TUNA, Osman Nedim, **Altay Dilleri Teorisi**, TDAV Yay., İstanbul 1979
- _____, **Sümer ve Türk Dillerinin Tarihi İlgisi ile Türk Dilinin Yaşı Meselesi**, TDK Yay, Ankara 1990
- TURAL, Sadık, Tarihın Evi Yahut Ana Altayca'nın Torunları, 24. 06. 2007 tarihinde Köl Tigin Association'da sunulan bildiri.
- TURAN, Osman, **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi**, İstanbul 1980

- TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANSİKLOPEDİSİ**, Dergâh Yay., İstanbul 1982
- TÜRK DÜNYASI EL KİTABI**, C. III Edebiyat, TKAE Yay., Ankara 1992
- TÜRK İŞBİRLİĞİ VE KALKINMA AJANSI (TİKA)**, Türkmenistan Cumhuriyeti, Türkmenistan Özel Sayısı, Kasım 1997/2, S. 87
- TÜRK LEHÇELERİ GRAMERİ** (Ed. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yay., Ankara 2007.
- TÜRK TARİHİ ANSİKLOPEDİSİ** (Milliyet Yay.), 1991
- TÜRKÇE SÖZLÜK**, TDK Yay., 10. Baskı, Ankara 2005
- TÜRKİYE DIŞINDAKİ TÜRKLER BİBLİYOGRAFYASI I-II**, Ankara 1992
- USER, Hatice Şirin, **Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri**, Akçağ Yay., Ankara 2006
- WURM, Stefan, Özbekçe (Çev. M. Akalın), **Türk Dünyası Araştırmaları**, S. 62, Ekim 89, s. 139-186
- YAMAN, Ertuğrul, **Özbek Türkçesi Üzerine Birkaç Söz**, **Türk Dili**, Şubat 1994, s. 149-152
- _____, **Türk Dünyası Ortak Edebiyatı**, Diyanet Vakfı Yay., Ankara. 1998
- _____, **Özbek Türkçesinde Edatlar**, Gazi Kitabevi, Ankara 2005
- YAZICI ERSOY, Habibe, “Yeni Uygur Türkçesi”, **Türk Lehçeleri Grameri** (Ed. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yay., Ankara 2007, s. 355-428.
- YENİ TÜRKİYE**, Türk Dünyası Özel Sayısı I, II, Temmuz-Ağustos 1997
- YİĞİT, Ali, **Türk Ülkeleri ve Türklerin Yaşadığı Bölgelerin Coğrafyası**, TİSAV Yay., Elazığ 1996
- YUAN-XİN, Wang, **Çindeki Türk Dialektleri Araştırma Tarihi**, TDK Yay., Ankara 1990
- YUSUF, Berdak-TULUM, Mehmet Mahur, **Özbekistan Türkçesi-Türkiye Türkçesi, Türkiye Türkçesi-Özbekistan Türkçesi Sözlüğü**, TDAV Yay., İstanbul 1994
- YUSUPOV, F. Y., TUMAŞEVA D. G., MİFTAHOV B. M., **Tatar Tili 6**, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan 1992

YUSUPOV, R. A.-ZİNNETULLİNA K. Z.-GAYFULLİNA T. M., **Tatar Tili 5**, Kazan Megarif Neşriyatı, Kazan 1995

ZEKİYEV, M. vd., **Tatar Grammatikası II (Morfologiya)**, İnsan/Fikir, Moskova-Kazan 2002

ZEYNALOV, Ferhat, **Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi (Akt. Yusuf Gedikli)**, Cem Yay. İstanbul 1993

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ALFABELER
VE
METİN ÖRNEKLERİ

ORTAK TÜRK ALFABESİ

---

a	f	j	o	u
b	g	k	ö	ü
c	ğ	q	p	v
ç	h	l	r	w
d	x	m	s	y
e	ı	n	ş	z
ä	i	ñ	t	

AZERBAJCAN TÜRKÇESİ (KUZEY) ALFABESİ

<u>KIRIL</u>		<u>LATİN</u>		<u>ABAP</u>
А	а	A	a	آ
Б	б	B	b	ب
В	в	V	v	و
Г	г	G	g	غ
Г	г	Ğ	ğ	غ
Д	д	D	d	د
Е	е	E	e	ا
Ә	ә	E	e	ا
Ж	ж	J	j	ج
З	з	Z	z	ز
И	и	I	i	ی
Ы	ы	I	i	ی
Ј	ј	J	j	ج
К	к	K	k	ك
К	к	G	g	غ
Л	л	L	l	ل
М	м	M	m	م
Н	н	N	n	ن
О	о	O	o	و
Ө	ө	Ö	ö	و
П	п	P	p	پ
Р	р	R	r	ر
С	с	S	s	س
Т	т	T	t	ت
У	у	U	u	و
У	ү	Ü	ü	و
Ф	ф	F	f	ف
Х	х	H	h	ه
Һ	һ	H	h	ه
Ч	ч	Ç	ç	چ
Ч	ч	Ç	ç	چ
Ш	ш	Ş	ş	ش

AZERBAYCAN TÜRKÇESİ (KUZEY) LATİN ALFABESİ

<u>Harfler</u>	<u>TT Ses Karşılığı</u>	<u>Harfler</u>	<u>TT Ses Karşılığı</u>
A a	a	Q q	q (k)
B b	b	L l	l
C c	c	M m	m
Ç ç	ç	N n	n
D d	d	O o	o
E e	é	Ö ö	ö
Ə ə	e	P p	p
F f	f	R r	r
G g	g	S s	s
Ğ ğ	ğ	Ş ş	ş
H h	h	T t	t
X x	x (h)	U u	u
I ı	ı	Ü ü	ü
İ i	i	V v	v
J j	j	Y y	y
K k	k	Z z	z

AZERBAJCAN TÜRKÇESİ (GÜNEY) ALFABESİ

<u>ARAP</u>	<u>LÂTİN</u>	<u>KİRİL</u>
ا	A a	А а
آ	E e	Е е
آ	E e	Ә ә
ب	B b	Б б
پ	P p	П п
ت	T t	Т т
س	S s	С с
ç	ç ç	Ч ч
ه	H h	Һ һ
ح	H h	Х х
د	D d	Д д
ز	Z z	З з
ر	R r	Р р
ژ	Z z	З з
ج	J j	Ж ж
س	S s	С с
ش	ş ş	Ш ш
س	S s	С с
ز	Z z	З з
ت	T t	Т т
ز	Z z	З з
	(Ünlü ve kesme)	(Сант ва апостроф)
غ	G g	Г г
ف	F f	Ф ф
گ	G g	Г г
ک	K k	К к
گ	G g	К к
گ	G g	Г г
ل	L l	Л л
م	M m	М м
ن	N n	Н н
و	V v	В в
و	U u	У у
ؤ	Ü ü	У у
و	O o	О о
ه	Ö ö	Ө ө
ی	H h	Һ һ
ی	Y y	Ј ј

TÜRKMEN TÜRKÇESİ ALFABESİ

<u>KIRIL</u>		<u>LÂTİN</u>	<u>ARAP</u>
А	а	A	ا
Б	б	B	ب
В	в	V	و
Г	г	G	گ
Д	д	D	د
Е	е	E	ه
Ё	ё	Yo	يو
Ж	ж	J	ج
Ж	ж	C	چ
З	з	Z	ز
И	и	I	ي
Й	я	Y	يا
К	к	K	ك
Л	л	L	ل
М	м	M	م
Н	н	N	ن
ң	ң		نڭ
О	о	O	و
Ө	ө	Ö	و
П	п	P	پ
Р	р	R	ر
С	с	S	س
Т	т	T	ت
У	у	U	و
Ү	ү	Ü	و
Ф	ф	F	ف
Х	х	H	ه
Ц	ц	Ts	تس
Ч	ч	Ç	چ
Ш	ш	Ş	ش
Щ	щ	Şç	شچ
Ы	ы	I	ي
Э	э	E	ه
Ә	ә	E	ه
Ю	ю	Yu	يو
Я	я	Ya	يا

TÜRKMEN TÜRKÇESİ LATİN ALFABESİ

<u>Harfler</u>	<u>TT Ses Karşılığı</u>	<u>Harfler</u>	<u>TT Ses Karşılığı</u>
A a	a	N n	n
B b	b	Ñ ñ	ñ
Ç ç	ç	O o	o
D d	d	Ö ö	ö
E e, ye	e, ye	P p	p
Ä ä	ä	R r	r
F f	f	S s	s
G g	g	Ş ş	ş
H h	h	T t	t
I i	i	U u	u
J j	c	Ü ü	ü
Ž ž	J	W w	v
K k	k	Y y	ı
L l	l	Ý ý	y
M m	m	Z z	z

ÖZBEK TÜRKÇESİ ALFABESİ

<u>KIRIL</u>	<u>LÂTİN</u>	<u>ARAP</u>
А а	A a (E e)	(ع) ا
Б б	B b	ب
В в	V v	ۋ
Г г	G g	گ
Д д	D d	د
Е е	E e	ع
Ё ё	Ya ya	يا
Ж ж	C c	ج
З з	Z z	ز
И и	I i (I, i)	ي
Й й	Y y	ي
К к	K k	ك
Л л	L l	ل
М м	M m	م
Н н	N n	ن
О о	A a	ا
П п	P p	پ
Р р	R r	ر
С с	S s	س
Т т	T t	ت
У у	U u (Ü, ü)	ۋ
Ф ф	F f	ف
Х х	H h	ه
Ц ц	Ts ts	تس
Ч ч	Ç ç	چ
Ш ш	Ş ş	ش
Ъ ъ	(Kesme)	
Э э	E e	
Ю ю	Yu yu (Yü, yü)	
Я я	Ya ya (Ye, ye)	(ع) يا
Ў ў	O o (Ö, ö)	
Қ қ	K k	
Ғ ғ	Ğ ğ	
Х х	H h	(ح) ه

ÖZBEK TÜRKÇESİ LATİN ALFABESİ

<u>Harfler</u>	<u>TT Ses Karşılığı</u>	<u>Harfler</u>	<u>TT Ses Karşılığı</u>
A a	a, ä	M m	m
B b	b	N n	n
J j	c	Ng ng	ñ
Ch ch	ç	O o	o, ä
D d	d	O' o'	ö
E e	e, é	P p	p
F f	f	R r	r
G g	g	S s	s
G' g'	ğ	Sh sh	ş
H h	h	T t	t
X x	x (h)	U u	u
I i	i	V v	v
J j	J	W w	w
K k	k	Y y	y
Q q	q (k)	Z z	z
L l	l		

UYGUR TÜRKÇESİ ALFABESİ

<u>ARAP</u>	<u>LÂTİN</u>	<u>LÂTİN (Çin)</u>	<u>KİRİL</u>
ا	A	А	А
ا	E	Ә	Ә
ب	B	В	В
پ	P	Р	П
ت	T	Т	Т
چ	Ç	Ч	Ч
ھ	H	Н	Х
د	D	Д	Д
ر	R	Р	Р
ز	Z	З	З
ج	J	Ж	Ж
س	S	С	С
ش	Ş	Ш	Ш
ف	F	Ф	Ф
ك	K	К	К
ك	K	К	К
گ	G	Г	Г
ل	L	Л	Л
م	M	М	М
ن	N	Н	Н
ھ	H	Н	Н
و	O	О	О
و	U	У	У
ۋ	Ü	Ө	Ө
ۋ	Ü	Ü	У
ۋ	V	В	В
ي	E	Е	Е
ي	I	И	И
ي	Y	Й	Й
	a (E e)	a	a
	b	b	б
	p	p	п
	t	t	т
	c	j	ч
	ç	q	ч
	h	h	х
	d	d	д
	r	r	р
	z	z	з
	j	z	ж
	s	s	с
	ş	x	ш
	f	q	ф
	k	f	к
	k	k	к
	g	g	г
	n	ng	ң
	l	l	л
	m	m	м
	n	n	н
	h	h	һ
	o	o	о
	u	u	у
	ö	e	ө
	ü	u	ү
	v	w	в
	e	e	е
	i (I, i)	i	и
	y	y	й

TATAR TÜRKÇESİ ALFABESİ

<u>KIRIL</u>		<u>LÂTİN</u>		<u>LÂTİN (Finlandiya)</u>		<u>ARAP</u>
А	а	A	a			ا
Б	б	B	b			ب
В	в	V	v			و
Г	г	G	g			غ
Д	д	D	d			ك
Е	е	I	i (yi)			د
Ж	ж	J	j			ا
З	з	Z	z			ي
И	и	I	i	Ī	ī	ي
Й	я	Y	y			ي
К	к	K	k			ك
Л	л	L	l			ك
М	м	M	m			م
Н	н	N	n			ن
О	о	U	u	Ö	ö	ن
П	п	P	p			پ
Р	р	R	r			ر
С	с	S	s			س
Т	т	T	t			ت
У	у	U	u (v)			و
Ф	ф	F	f			و
Х	х	H	h			ف
Ц	ц	Ts	ts			ف
Ч	ч	Ç	ç			ف
Ш	ш	Ş	ş			ف
Щ	щ	Şç	şç			ف
Ы	ы	I	i			ي
Э	э	I	i			ي
Ю	ю	Yu	yu			ي
Я	я	Ya	ya			ي
Э	э	E	e	Ö	ö	ع
Ө	ө	Ü	ü			ع
У	у	Ü	ü			ع
Ж	ж	С	ç	ä	ä	ع
ң	ң	Н	h			ع

KAZAK TÜRKÇESİ ALFABESİ

<u>KIRIL</u>	<u>LATİN</u>	<u>ARAP</u>
А а	A a	ا
Б б	B b	ب
В в	V v	в
Г г	G g	گ
Д д	D d	د
Е е	E e (ye)	ي (ي)
Ё ё	Yo yo	يو
Ж ж	C c (j)	ج
З з	Z z	ز
И и	Iy iy (i, iy)	ي
Й й	Y y	ي
К к	K k	ك
Л л	L l	ل
М м	M m	م
Н н	N n	ن
О о	O o	و
П п	P p	پ
Р р	R r	ر
С с	S s	س
Т т	T t	ت
У у	Uv uv (v, uv)	ۋ
Ф ф	F f	ف
Х х	H h	ه
Ц ц	Ts ts	تس
Ч ч	Ç ç	چ
Ш ш	Ş ş	ش
Щ щ	Şç şç	شچ
Ы ы	I i	ي
Э э	E e	ي
Ю ю	Yu yu	يو
Я я	Ya ya	يا
І і	I i	ي
Қ қ	K k	ك
Ң ң	Ŋ ŋ	ڭ
Ғ ғ	G g	گ
Ү ү	U u	و
Ұ ұ	Ü ü	ۋ
Ө ө	Ö ö	و
Ә ә	E e (Aa)	ا
Һ һ	H h	ه

KIRGIZ TÜRKÇESİ ALFABESİ

<u>KIRIL</u>	<u>LÂTİN</u>	<u>ARAP</u>
А	a	آ
Б	b	ب
В	v	و
Г	g	غ
Д	d	د
Е	e (ye)	ع (يه)
Ё	yo	يو
Ж	z	ج
З	z	ز
И	i	ي
Й	y	ي
К	k	ك
Л	l	ل
М	m	م
Н	n	ن
Ñ	ñ	ن
О	o	و
Ө	ö	و
Р	r	ر
С	s	س
Т	t	ت
У	u	و
Ү	ü	و
Ф	f	ف
Х	h	ح
Ц	ts	تس
Ч	ç	چ
Ш	ş	ش
Щ	şç	شچ
Ы	i	ي
Э	e	ع
Ю	yu	يو
Я	ya	يا

METİNLER

AZƏRBAYCAN TÜRKÇƏSİ METİNLƏRİ

ANA DİLİ

Dil açanda ilk dəfə «ana» söyləyirik biz,
«Ana dili» adlanır bizim ilk dərsliyimiz.
İlk mahnımız laylanı anamız öz südüylə
İçirir ruhumuza bu dildə gilə-gilə.

Bu dil bizim ruhumuz, eşqimiz, canımızdır,
Bu dil bir-birimizlə əhdi-peymanımızdır.
Bu dil tanıtmış bizə bu dünyada hər şeyi,
Bu dil əcdadımızın bizə miras verdiyi
Qiyətli xəzinədir...onu gözlərimiz tək
Qoruyub, nəsillərə biz də hədiyyə verək.

Bizim uca dağların sonsuz əzəmətindən,
Yatağına sığmayan çayların hiddətindən,
Bu torpaqdan, bu yerdən,
Elin bağrından qopan yanıqlı nəğmələrdən
Güllərin rənglərindən, çiçəklərin iyindən,
Mil düzünün, Muğanın sonsuz genişliyindən,
Ağsaçlı babaların əqlindən, kamalından,
Düşmənin üstünə cuman o Qıratın nalından
Qopan səsdən yarandın.
Sən xalqımın aldığı ilk nəfəsdən yarandın.

Ana dilim, səndədir xalqın əqli, hikməti,
Ərəb oğlu Məcnunun dərdi səndə dil açmış.
Ürəklərə yol açan Füzulinin sənəti,
Ey dilim, qüdrətinlə dünyalara yol açmış.
Səndə mənim xalqımın qəhrəmanlıqla dolu tarixi varaqları,
Səndə neçə min illik mənim mədəniyyətim,
Şan- şöhrətim saxlanır.
Mənim adım-sanımsan,
Namusum, vicdanımsan!

Bu dil tanıtmış bizə bu dünyada hər şeyi,
Bu dil əcdadımızın bizə qoyub getdiyi

Ən qiymətli mirasdır, onu gözlərimiz tək
Qoruyub, nəsillərə biz də hədiyyə verək!
Ey öz doğma dilində danışmağı ar bilən fasonlu ədabazlar,
Qəlbinizi oxşamır qoşmalar, telli sazlar.
Bunlar qoy mənim olsun,
Ancaq Vətən çörəyi,
Sizlərə qənim olsun!

Bahtiyar Vahabzade

VETEN

Biz onun gucağında göz açmışığ, o, bizim hamımızın anamızdır. Bize heyatdan giymetli ne varsa, burda yaranmışdır. Varlığımız ona bağlıdır. Babalarımız burada yaşamış, burada ömür sürmüşler, bu yurd onlardan bize yadigar galmışdır. Bu torpaglar esrler boyu xalgımızın alın teri ve ganı ile suvarılmışdır. O, bizim için mügeddesdir.

Biz gözümüzü heyata burada açmış, onun göyleri, ulduzları altında boy atmışğ. O, bizim için doğmadır. Biz onun güneşleri, külekleri, yağışları içirisinden keçmişik, bizi onun nefesi berkitmişdir.

Neslimizin gırılmaz silsilesi onun goynunda güvvet alıb geleceye yol açmışdır. Tariximizin, ecdadımızın emelleri, arzuları, hesretleri bu torpagda hizf olunmuşdur. Onun her daşı bizim için mügeddes bir kitabdır. Burada beşiklerimiz üzerine köyde süzen gartalların kölgesi düşmüşdür. O zamandan xeyalımız daima yükselere doğru ganad çalmışdır. Burada analarımızın laylası bize seadet sarayları tikmişdir. O günden gönlümüz veten mehebbeti ile dolmuşdur.

Güvvetimiz, ümidimiz, arzularımız bu mehebbetle isinmişdir. Bu mehebbet analarımızın ilk öpüşünden üreyimize axmışdır. Veten eşği daima gelbimizde sönmez bir ateşdir. Bu eşğden mehrum ürekler ise garanlıg ve soyug bir mezar kimidir.

Tarix bize tapdanmış ve asan bir yol göstermedi. Biz bugünkü seadetimize çiçekli yollarda gelip çıxmadıg. Biz veteni azad görmek için heç bir fedakarlıgdan çekinmedik.

Azad ve güzel vetenimiz!

Biz hemişe döyüşe hazır bir esker kimi senin emrini gözleyeceyik, gelbimizde daima senin sönmez mehebbetin, gelebelerden-gelebelere doğru gedeceyik.

Enver Memmedxanlı

DİLİMİZ

Baxaq dilimizə: nələr görünür?
 Oxuyub anlamaq yazmaqdan gücdür.
 Yazan düşünmədən yazsa da belə,
 Oxucu beş-on gün gərək düşünə
 Ki, anlasın, bu söz ərəbmi, farsımı?
 O ki qaldı mənə... anlayan hanı.
 Çoxları anlamaz millətdən, aydın
 Bircə parçasını şair yazanın.
 Gün oldu, şairlər göyə çıxdılar,
 Bu yazıq millətə ordan baxtılar.
 “Od” etmədi, yağdı “atəş” başına,
 “Siyah” qondardılar “qara” qaşına.
 Alınır “dil”ləri, “zəban” verilir,
 İsmarlanıb “baran”, “yağmur” kəsilir.
 “Ağ”ları “beyaz”a, “sarı”sı “zərd”ə
 Döndü, can dayanmaz bu ağır dərdə.
 Dəyişdi hər şeyi, “bum” oldu “bayquş”,
 “Elbese” geyildi, “paltar” qaldı boş.
 “Düzlüy”ün yerində bir “istişamət”
 Görərək, yeməli zənn etdi millət.
 Çalındı “qardaşı”, gəldi “bərədər”,
 “Bacı”nın yerində “həmsirə” gezer.
 Nədir bu qiyamət, nə işdəsiniz,
 Ey bizim qocaman ədiblərimiz?
 Yaxasından tutub bu “el oğlunu”
 Fars ilə ərəbin bir “həmvətən”i
 Şəklinə soxdunuz, baxınız sonra,
 Oxunacaq lənət belə yazana!

Ahmed Cevad

ÇIRPINIRDIN, QARA DƏNİZ

Çırpınırdın, Qara dəniz,
 Baxıb Türkün bayrağına!
 "Ah" deyərdin, heç ölməzdim,
 Düşə bilsem ayağına!

Ayrı düşmüş dost elindən,
 İller var ki, çarpar sinen!...
 Vəfalıdır gəldi, gedən,
 Yol ver Türkün bayrağına!

İncilər tök gəl yoluna,
 Sırmalar səp sağ, soluna!
 Fırtınalar dursun yana,
 Salam Türkün bayrağına!

"Həmidiyyə" - o Türk qanı!
 Heç birinin bitmez şanı!
 "Kazbək" olsun ilk qurbanı!
 Heyran Türkün bayrağına!

Dost elindən əsən yellər,
 Bana şeir, salam söylər!
 Olsun bizim bütün ellər
 Qurban Türkün bayrağına!
 Yol ver Türkün bayrağına!...

Ahmed Cevad

MÜQƏDDƏS İXTİLAL

Qaranlıqda gözlərim dikilmiş üfüqlərə,
 Bir fırtına səsi var, buludlar göydə dal-dal,
 Açmış Doğu bağrını sökecek şəfəqlərə,
 Qop, ey dəli fırtına, rişəni könlüme sal,
 İxtilal isteyirəm, müqəddəs bir ixtilal...

Doğan günəşlə qopsun bir axın vəlvələsi,
 Görünsün qan köpüklü qasırganın yeləsi,
 Bitsin əsir türklüyün, bitsin artıq çiləsi,
 Nə zəncirli bir Qafqas nə qan qusan bir Ural,
 İxtilal isteyirəm, müqəddəs bir ixtilal...

Sovursun ümmanlara gövde, bacaq, bilek, baş,
 Yərə girsin Kremlin, qalmasın daş üstde daş,
 Hürr insanlıq uğrunda başlasın qəti savaş,
 Vaxt gəlmişdir, ey zaman, bir ölüm şerqisi çal,
 İxtilal isteyirəm, müqəddəs bir ixtilal...

Almas Yıldırım

حیدر بابایا سلام

- ۱ حیدر بابا، ایلدریملار شاخاندا،
سلر، سولار شاقلیدایوب آخاندا،
قیزلار اونا صف باغلیوب باخاندا.
- سلام اولسون شوکتوزه، ائلوزه
منیم ده بیر آدیم گل سین دیلوزه.
- ۲ حیدر بابا، کهلیکلرون اوچاندا
کول دیینن دوشان قالخوب، قاچاندا،
باخچالارون چیحکلنوب آچاندا،
بیزدن ده بیر ممکن اولسا، یاد اله
آچیلیمیان اورکلری شاد اله.
- ۳ بایرام یثلی چارداخلاری ییخاندا،
نوروز گلی، قارچیچگی چیخاندا،
آغ بولوتلار کوینکلرین سیخاندا
بیزدن ده بیر یاد ایلین ساغ اولسون
دردلریمیزقوی یریکسون داغ اولسون.
- ۴ حیدر بابا، گون دالیوی داغلا سین
اوزون گولسون، بولاخلارون آغلا سین
اوشاخلارون بیر دسته گل باغلا سین
یثل گلنده وئر گتیر سین بویانا
بلکه منیم یاتمیش بختیم اویانا.

- 5 حيدر بابا، سنون اوزون آغ اولسون!
دورت بيربانون بولاغ باغ اولسون!
بیزدن سوراسنون باشون ساغ اولسون!
- دنیا قزو - قدر، ئولوم - ایتیمدی!
دنیا بویى اوغولسوزدی، یتیمدی!
- 6 حيدر بابا، يولوم سنن كج اولدی،
همروم كچدی، گلهمه دیم گج اولدی،
هئج بيلمه دیم گوزلرون نج اولدی
بيلمز دیم دنگه لروار، دونوم وار،
ایتگین لیک وار، آیرلیق وار، ئولوم وار.
- 7 حيدر بابا، ايكيت امك ايتيرمز،
عمر كچهر، افسوس بره بيتيرمز،
نامرد اولان همري باشا يتيرمز.
بیزده، واللاه، اونوتما ريق سيزلری،
گورممسك حلال ائدون بيزلری.
- 8 حيدر بابا، ميرازدر سسلننده،
کند ایچینه سسدن - کويدن دوشنده،
عاشيق رستم، سازين ديللنديرنده،
يادونسدادی نه هولسك قاچارديم؟
قوشلار تکين قاناد چاليب اوچارديم؟

- ۹ شنگل آوا یوردی عاشیق آلماسی،
گناه دا گئدوب اورددا قوناق قالماسی،
داش آتماسی، آلما، هیوا سالماسی،
قالیب شیرین بوخی کیمی یادیمدا.
اثر قویوب روحیمدا، هر زادیمدا.
- ۱۰ حیدر بابا، قوری گولون قازلاری،
گدیکلون سازاخ چالان سازلاری،
کت - کوشنین پایزلاری، بازلاری،
بیر سینما پردهسی دد گوزومده،
تک اوتوروب، سیراندیرم توزومده.
- ۱۱ حیدر بابا، قره چمن جاداسی،
چوشلارین گلرسی - صداسی،
کربلیا گئدنلرین قاداسی،
دوشمون بو آج بولسوزلارین گوزونه،
تمدنون اویدوخ یالان سوزونه!
- ۱۲ حیدر بابا، شیطان بیزی آزدیریب،
مجبئی اور کلسردن قازدیریب،
قره گونون سرنوشتین بازدیریب،
سالیب خلقی بیر - بیرینون جانینا!

ҮЗҮГАРА БАЧЫ (113)

Ики бачы вар имиш. Бу бачылардан бири касыб, о бириси дәвләтли имиш. Касыб бачынын ики ушагы вар иди. Буннар бир парча чорәжә мейтач имишләр. Чох вахт жемәжә һеч бир шејләри өлмурмуш.

Күнләрин бир күнү касыб бачы ушагларыны да јанына алыб кедир дәвләтли бачысыкилә, дејир, бәлкә бир тикә чөрәкдән-заддан верди, өзүм һеч, ушаглар јејәр, агламазлар.

Бунлар дуруб кәлир дәвләтли бачысыкилә. Гапыја чатанда көрүрләр ки, дәвләтли бачы сачда көмбә чөрәји биширир. Чөрәји сачдан чыхарыб јаныг-јунугуну тәмизләјир. Касыб бачы гапыны дөјүр. Дәвләтли бачы сәс ешидиб, чөрәји бүкүб дизинин алтында кизләдир. Сонра онлары ичәри чағырыр. Касыб бачы ушагларыјла ичәри кечиб бир тәрәфдә огурурлар. Бир хејли кечир, исти чөрәк дәвләтли бачынын дизини јандырдыгча арвад јериндә о тәрәф бу тәрәфә гурчаланыр. Анчаг инсафа кәлиб чөрәкдән бир тикә дә бачысы ушагларына вермир. Касыб бачы ушагларыны да јанына салыб кор-пешиман евләринә гајыдыр.

Вахт доланыр, вәдә өтүр, бир күн кәлир бу касыб бачыкил дәвләтләнирләр. Дәвләтли бачы исә касыблашыр. Елә бир күнә дүшүр ки, жемәжә бир тикә чөрәк тапмыр. Ахырда әлачы кәсилир, дејир, кедим бир бачымыкилә, көрүм бәлкә жемәжә бир тикә чөрәк верди. Дуруб јаваш-јаваш кәлир бачысыкилә. Бачысынын ушаглары һәјәтдә ојнајырмышлар. Тез гачырлар аналарына хәбәрә ки, ана, халам бизә кәлир. О, дуруб бачысынын габағына чыхыр, ону евә кәтирир, тојуг кәсир, плов биширир, кәтирир гојур бачысынын габағына. Бачысы дојунча јејир. Кедәндә дә пловдан бир бөјүк габ гојур дәсмалын арасына, үстүндә дә хејли чөрәк. Евдә күманы көлән нә варса һамысындан јыр-јыгыш едиб бачысына верир. Апарыб бачысыны јола салыр. Амма јолда өзүнү сахлаја билмир, бу сөзләри дејир:

Бахчада күлләр бачы,
Охур бүлбүлләр бачы,

Дизи көмбә жандырар,
Кедөр о күнләр бачы.
Кәләр бу күнләр бачы.

Бачысы хәчаләт чәкиб, нә ағ динир, нә гара, башыны ашағы салыб кедир.

ГУШУН КӨМӘЖИ (114)

Дејирләр ки, бир күн ел хырманына јанғын дүшүр. Јанғындан хәбәр тутанлар һарај салыб һамыны көмөјө чағырырлар. Һәрә бир ишә өл атыр. Чамаат хырманы јанғындан гуртарыр. Елә бу вахт көрүрләр ки, сәрчә тез-тез чаја енир, ағзына су алыб јанан дәрзләрин үстүнә төкүр. Һамы бу ишә мат галыр. Адамлардан бири сәрчәдән сорушур:

- Ај сәрчә, кәтирдијин су дамла бојда олмаз, бу су ода нејләјә биләр, нијә өзүнү өлдөн-дилдән салырсан?

Сәрчә дејир:

- Хырман мәним дә черәјимди, көрөк өлимдән кәләни әсиркөмөјим.

ГАРҒА (115)

Рәвајәтә көрә Хызыр пејғәмбәр зүлмәтә кедиб дирилик сујуну ичир, сонра да бир бардаг долдуруп ки, кәтирсин инсанлар ичиб чох јашасын. Гајыданда бир ағачын көлкәсиндә јатыр ки, динчини алсын. Бардаг һөлләнир, ағзы ачылыр. Сују бир чухура долур. Ики гарға кәлиб чухурдакы судан ичир. Одур ки, о вахтдан гарға үч јүз ил јашајыр.

ГУРБАҒАНЫН КҮЛМӘЖИ (116)

Рәвајәтә көрә күлмәк јох имиш. Бир күн Зејнәб адында бир гызын тоју олур. Бүтүн чамаат тој мәчлисинә јыгышыр. Бир дә көрүрләр ки, гурбаға башына јарпагдан јәјлых баглајыб кирди мәчлисә. Тоју сахлајырлар. Марагла гурбагадан сорушурлар:

- Бу нәди, ај гурбаға?

Дејир:

- Тоја ојнамаға кәлмишәм.

ЈАХШЫДЫ

Гүрбөт елдө бир бағ салдым,
Дөдим гөнчә күл јахшыды.
Дөрдими сөйлөдим она,
Деди мөлһәм дил јахшыды.

Чатанда јеткин јашыма,
Һәсрәт галдым сирдашыма.
Көр нәләр кәлди башыма,
Инди билдим ел јахшыды.

Ашыг Набат саз чалынча,
Јурдсуз-јувасыз галынча.
Гүрбөт елдө хан олунча,
Өз јериндө гул јахшыды.

БАХТЫМЫ

Башына дөндүјүм вөфалы достлар,
Сиз Аллаһ, тез тапын итөн бахтымы.
Шәләләли дағда, көј чәмәнликдә,
Көксүз ағач кими битөн бахтымы.

Дөрд бир јаным гаранлыгды, адады,
Фөлөк тутуб голларымдан будады.
Аман, гојма, о дәрјада, судады,
Гәрг олуб дәрјада батан бахтымы.

Мән ону ахтардым боранда, гарда,
Көзүм ағлар галды, чан интизарда.
Бир мәнә сөйлөјин, көрдүнүз һарда,
Чағырын, арајын јатан бахтымы.

Бирјоллуг унудуб күлүзлү јары,
Нөврөстө чавандым, ејләдин гары.
Набатам, кәтирин бир көрүм бары,
Мәни гүрбөтлөрә атан бахтымы.

Басаттын Төлөкөзү өлдүрдүзү бөй

аным, бир күн огузлар хөбөрөнө отуруккан журдларына дүшмөн калди. Онлар кечөжлө горхуб көчдү. Гачыб кедаркан Аруз гочанын көрпө оғлу дүшүб жолда галыр, бир шир таныб көтүрүр, бэслөйир...

Бир мүддөттөн сонра огуз чамааты јенө өз журдуна гайытды. Огуз ханын пихчысы келиб хөбөр көтүрдү. Деди: «Ханым, гамышлыгдан бир шир чыхыр, сычрайб гачмагы адла кимидир, аты вуруб-басыр, ганыны сүмүрүр».

Аруз деди: «Ханым, бу бэлкө јернимизден гачанда дүшүптөн көрпө оғлумдур?» Бэјлөр атландылар. Ширин јатагы үзөринө калдилэр. Ширин гачырыб, оғланы тутдулар. Аруз оғланы евинө көтүрдү. Шадлыг етдилэр. Јемөк-ичмөк олду. Амма оғланы нө гөдөр сахлајыб-овуидурдуларса, дурмады, ширин јатаг јеринө гачды. Јениден тутуб көтүрдилэр.

Дөдөм Горгуд калди. Деди: «Оғлум, сэн инсансан. Нөјванла һәмсөлһөт олма. Көл, јахшы атлар мин, јахшы икидлөрлө биркө чап! Бөјүк гардашынын ады Гыјан Сэлчикидир, сенин адын Басат олсун! Аданы мөн вердим, јашыны аллаһ версин!»

Огуз чамааты бир күн јайлага көчдү. Арузун бир чобаны варды. Гонур гоча Сары чобан дөјөрдилэр адына. Огузларын өнүлдө буинди эвинө кимсө кечмөздү. «Узун булаг» дејилән мөшһүр бир булаг варды. О булага пәрилэр гонмушду. Бирдән гојунлар үрүкдү. Чобан габагдакы төкөјө һирсләнди, прәли кетди. Көрдү ки, пәри гызлар ганад-ганада баглајыб учурлар. Чобан өз јанынчысыны үзәрләринө атды. Пәри гызынын бирини тутду. Тамаһ салыб, гучаглады... Гојун үркмөјө башлады. Чобан гојунун габагына гачды. Пәри гызы ганад чалыб учду. Деди: «Чобан, ил тамам оланда мөндөкни эманәтнин кәл, ал! Амма огузларын башына бөлә көтүрдүн!» Чобанын чанына горху дүшдү. Амма гызын ајрылыгындан бәһнән саралды.

Заман калди, огузлар јенө јайлага көчдүлөр. Чобан јенө бу булага калди. Јенө гојун үркдү. Чобан прәли калди. Көрдү ки, бир эт топлусу јатыр, пар-пар парылдајыр. Пәри гызы келиб деди: «Чобан, эманәттин будур, кәл көтүр! Амма огузун башына бөлә көтүрдүн!»—деди. Чобан бу эт топасыны көрәндө тәччүблөнди. Кери дөнүб, сапанд дашына тутду. Вурдугча бөјүдү; чобан һәмни јыгнагы гојду, гачды; гојунларын ардынча дүшдү.

Сән демә, о заман Бајындыр хан бәјләрлө кәзмөјө чыхымыш. Бу булагын үстүнө калдилэр. Көрдүлөр ки, бир тәччүблү шеј јатыр, башы-ајагы биллимир. Чөврөјө алдылар. Бир икид атдан дүшүб ону тәриятди-вурду. Вурдугча бөјүдү. Бир ичө икид дө дүшүб вурду. Онлар вурдугча бөјүдү. Аруз гоча да етмө вурду-силкәләди, бирдән маһмызы һәмни шејә тохунду. Бу эт

*Духа гоча оглы Дәли Домрул боҗыны бәжан
едәр, ханым, һеј!*

Мәкәр ханым, огузда Духа гоча оглы Дәли Домрул дәрләрди, бир әр вар иди. Бир гуру чаҗың, үзәринә бир көпри јапдырмышды. Кечәнишдән¹ отуз үч агча алурды, кечмијәнишдән² дөкә-дөкә ғырг агча алурды. Буны нечүн бәјлә едәрди? Анун,чун ки³, «Мәндән дәли, мәндән күчли әр вармыдыр ки, чыга мәнүмлә саваша,—дејирди; мәним әрликим, бәһадирликим, чыласуликим, јикитликим Рума, Шама кедә чавлаша»⁴,—дејирди.

Мәкәр бир күн көприсинин, јамачында бир бөлүк оба гөнмуш иди. Ол обада бир јахшы-хуб јикит сајру дүшмүш иди. Аллаһ әмрилә ол јикит өлди. Кими «огул» дејү, кими «гарташ» дејү ағлады. Ол јикит үзәринә мөһкәм гара шивән олды. Накаһандан Дәли Домрул чапар јетди; ајдыр: «Мәрә, гаватлар, нә ағларсыз? Мәним көпрүм јанында буговга һодир, шижә шивән едирсиң?»—деди. Ајытдылар: «Ханым, бир јахшы јикидимиз өлди, анча ағларыз»—дедиләр. Дәли Домрул ајдыр: «Мәрә, јикитлиң, нәни ким өлдүрди?» Ајытдылар: «Валлаһ, бәк јикит, аллаһ тоаладан бујруу олды. Ал гаватлу Әзрајил ол јикидин, чаның алды». Дәли Домрул ајдыр: «Мәрә, Әзрајил дедүкүниң нә кишиндир ким, адамың, чаның алур? Ја гадир аллаһ, бирликин, варлығың, һагычүн, Әзрајили мәним көзүмә көстәркил, савашајым⁶, чәкишәјим, дүришәјим⁷,—јахшы јикидин, чаның гуртарайым. Бир дәхи јахшы јикидин, чаның алмыја»,—деди. Гајытды-дөнди Дәли Домрул, евинә кәлди.

Һәг тоалаја Домрулуң, сөзи хош кәлмәди: «Баг, баг, мәрә дәли гават. Мәним бирликим билмәз, јарликүмә⁸ шүкр ғылмәз. Мәним улу дәркаһымда кәзә, мәллик⁹ ејләјә?»¹⁰—деди. Әзрајилә бујруу еләди ким, ја Әзрајил, вар, ол дәхи¹¹ дәли гаватың, көзинә көрүңкил, бәңзиниң сирартғыл!—деди; чаныны хырлатғыл, алғыл!—деди.

Дәли Домрул ғырг јикит илән јејүб-ичүб отураркән накаһандан Әзрајил чыга кәлди. Әзрајили нә чауш көрди, нә гапучы. Дәли Домрулуң, көрәр көзи көрмәз олды, тутар әлләри тутмаз олды. Дүңја-аләм Дәли Домрулуң, көзүнә гарашың олды. Чағырыб Дәли Домрул сојлар, көрәлим, ханым, нә сојлар—ајдар:

Мәрә¹², нә һејбәтлу гочасан?
Гапучылар сәни көрмәди,
Чаушлар сәни тудмади.
Мәним көрәр көзләрим
көрмәз олды.

TÜRKMEN TÜRKÇESİ METİNLERİ

MALI BOLMASA

Goç yigidin adı çıkmaz,
Döwleti, malı bolmasa.
Endişeli iş bitirmez,
Meydanda deli bolmasa.

Bolmasa yigidin züryadi,
Ölende tutulmaz adı,
Tutaşmaz sinanın odı,
Başda hıyalı bolmasa.

Algır kuşlar öye çapmaz,
Hünersiz öz sırtın yapmaz,
Merekede orun tapmaz,
Aklı, kemali bolmasa.

Gonmak-teze yurda yağşı,
Halı düşek törde yağşı,
Ol yigitler görde yağşı,
Başı govgalı bolmasa.

Magtımguılı, bolsa başlı,
Uyalmaz, aşlı gılıçlı,
Duızı şor, düşmanı güyçli,
Dostı vepalı bolmasa.

(Magtımguılı)

MALI OLMASA

Koç yigidin adı çıkmaz,
Devleti, malı olmasa.
Endişeli, iş bitirmez,
Meydanda deli olmasa.

Olmasa yigidin zürriyeti,
Öldüğünde tutulmaz adı,
Tutuşmaz sinenin odu,
Başta hayalı olmasa.

Yırtıcı kuş eve saldırmaz,
Hünersiz öz sırtını örtmez,
Cemiyette bir yer bulmaz,
Aklı, kemali olmasa.

Konmak, yeni yurda yahşı,
Halı döşek törde yahşı,
Yiğitler kabirde yahşı,
Başı kavgalı olmasa.

Mahtumkulu olsa başlı,
Utanmaz aşlı, kılıçlı,
Aşı çorak, düşmanı güçlü,
Dostu vefalı olmasa.

(Mahtumkulu)

BU DAGLAR

Uzak yerden görnyer belent, haybatlı
 Ümürdür, dumandır, gardır bu dağlar.
 Cana rahat yüz mün dürlü niğmatlı,
 Hakdan gelen rehmet-nurdur bu dağlar.

Sovuk suvı hassaların dermanı,
 Derde şıpa bolar, sağaldır canı,
 Haladın mesgeni, menzil-mekânı,
 Gıssanıp çağırsan, yardır bu dağlar.

Bedasıllar asıl bolmaz, pek bolmaz,
 Yüz mün yuvsan, zatı gara ak bolmaz,
 Ölmez, yitmez, hiç garramaz, yok bolmaz,
 Gadımıl eyyamdan bardır bu dağlar.

.....

Misgingılıç, çıkdım duşman kastından,
 Delisinden, mecnunından, mestinden,
 Köp cenanlar ötmüş munun üstünden,
 Bu gün bize miyesserdir bu dağlar.

(Misgingılıç)

GÖROGLINIŃ DÖREYŖİ

Gadımı gürrüñçiler Ŗeyle gürrüñ beryerler: Çardaglı Çandıbil diyen bir yurt bardı, ol yurduñ soltanına Cıgalı beg diyerdiler. Cıgalı begiñ üç sanı oğı bardı. İñ ulı ođluniñ adına Gencim beg diyerdi. Ortancı ođluniñ adına garrı atası Möminiñ adını dakıpdı. İñ kiçi ođluniñ adına bolsa Adı beg diyerdiler. Cıgalı beg ulı oğı Gencim begi öylendirdi, illendirdi. Mömin digen ođluniñ bolsa akılı gelip gitmelirak; gözem Ŗullurak boldı. Adı beg digen oğı bolsa, bu günlüğini tapsa, ertirligini gayđı etman, çapavulçılıkda-basavulçılıkda alamançılık bilen mes bolup gezibersin. Habarı kimden al. Gencim begden al:

Gencim beg digen oğı yanına bir gıllı kelle getirilip öylendirilenden soñ, dünya talap bolup, atasına peyanı degman, mal-mülk yığnap harsıdünya bolup, atasından öyüni ayırıp, öz uğruna dünya bilen mübtela bolup gezibersin.

Mömin beg digen ortancı oğluni öyereyin diyip, Cıgalı beg ol yere baryar gız sorap, nire barsada. Her bir marekede oynalıp yörlen oynatđı, gözi Ŗullı zaññara gız bermeyas diyip, Cıgalı begi kovup goyberyarler. Bu oğı öylenip bilman, entek Ŗol bolŖuna galibersin.

Habarı kimden al? Adı begden al; Çandıbil yurduñıñ açlıkdan, yalañaçlıkdan horlananları ve kiŖi zulum-sütemine çıdap bilmedik yigitleri gelip: Sen bir gercek goç yigit ekeniñ. Sen bize rehimdarlık edyarsiñ. Bizem sana nöker bolup hizmet etcek. Ömrümüzü seniñ hizmatıñda geçirecek diyŖip, dumlıduŖdan gelŖip. Adı begiñ töveregine yıđnanıŖıp baŖladılar....

(Köroğlı Halk Destanı'ndan)

HEM GÜLKİ HEM GÖZYAAŞ

Bir aadam çöölün içinde kompas tapıdır. Ol onuñ eylesine beylesine övürp, onuñ näämediğini bilmäändir. Onsoñ oobaa alıp gelipdir. Ooylanyaarlar, çenenyäärlar, çak uryaarlara, emmaa onuñ näämediğini bilip bilmeyäärlar. Hoca Nasırn çağırıp ona kompası görkezeyäärlar de:

- Hormatlı Nasır şunuñ näämediğini bize düşündirip berin diyip, haayış edyäärlar.

Hoca yekece söz hem aytmaan aldığına gülmääğe başlayaar. Buu bolşa hemmeler hayraan gaalyaar.

Olar:

- "Hoca saña nääme boldı. Sen nääme gülyään?" diyip, sooraapdırlar.

- "Ay, işiğaydanlar! Meni güldüryään siz. Siz, doğrudanam, şunuñ näämediğini bileñzook mı? diyip, Hoca öñküsinde hem beter gülmääğe başlaapdır... Buu daana aadam birden gülmegini goyup aağlamaağa başlaapdır. Aadamlar muña öñküden hem beter geñ gaalıpdırlar. Hoca bolsa:

- Men garamañlay, men görgüli diyip, eñreyäärmışin.

- Hoca, aağlama, raahatlan, buu göz yaaş etmeğın sebääbini düşündir diyip, ona hööre-kööşe etmääğe başlaapdırlar.

- Men neneñsi aağlamaayın? Ol zaadın näämediğini bilmeyäändiğim yaadımaya düşääydi diyip, ol gözi yaaşlı haalda çoğaaş beripdir.

GARINCA

- Gatı çıplak görünyään,
Ey garınca, garınca.
Gış sovukdur, üşäärsiñ
Geyinmeseñ galıñca!

- Sağ bol, aladaañ üçin
Öñden tayyaş gışa men:
Tomus issaa kääñ bişdim,
İndi gışda üşümen.

Kasım Nurbadov

ХЕМ ГУЛКИ ХЕМ ГӨЗЯШ

Бир адам чөлүң ичинде компас тапыпдыр. Ол онун эйлесине-бейлесине өврүп, онуң нәмедигини билмәнир. Онсоң оба алып гелипдир. Ойлан-ярлар, ченейәрлер, чак урярлар, эмма онуң нәмедигини билип бил-мейәрлер. Хожа Насыры чагырып оңа компасы гөркезйәрлер-де:

— Хорматлы Насыр шунуң нәмедигин бизе дүшүндирип бериң дийип, хайыш эдйәрлер.

Хожа екеже агыз хем сөз айтман алдыгына гүлмәге башлар. Бу болша хеммелер хайран галяр.

Олар:

—Хожа сана нәме болды. Сен нәме гүлйән? —дийип, соралдырлар.

—Ай, ишигайданлар! Мени гүлүрйән сиз. Сиз, догруданам, шунуң нәмедигини билеңзокмы? —дийип, Хожа өнкүсинден хем бетер гүлмәге башлапдыр. Бу дана адам бирден гүлмесини гоюп агламага башлапдыр. Адамлар муңа өңкүден хем бетер гең галыпдырлар. Хожа болса:

Мен гарамандай, мен гөргүли —дийип, эңрейәрмишин.

— Хожа, аглама, рахатлан, бу гөз яш этмегин себәбини дүшүндир — дийип, оңа хөре-көше этмәге башлапдылар.

— Мен ненеңси агламайын? Ол задың нәмедигини билмейндигим ядыма дүшәйди — дийип, ол гөзи яшлы халда жогап берипдир.

ГАРЫНЖА

— Гаты чыпак гөрүңйән,
Эй гарынжа, гарынжа.
Гыш совукдыр, үшәрсиң
Гейимесен галынжа!

— Саг бол, аладаң үчин
Өнден тайяргыша мен:
Томус ысса кән бишдим,
Индигыша үшемен.

Касым Нурбадов

HEM KAHKAHA HEM GÖZ YAŞI

Bir adam çölün içinde pusula bulmuş. Evirip çevirip onun ne olduğunu bilememiş. Daha sonra köye alıp gelmiş.

Düşünüp taşınırlar, kendi kendilerine denerler, tahminde bulunurlar; fakat onun ne olduğunu bilemezler. Nasreddin Hoca'yı çağırıp ona pusulayı gösterirler ve:

- Saygıdeğer Hoca, şunun ne olduğunu bize söyleyiver, diye ricada bulunurlar.

Hoca, tek kelime bile söylemeden var gücüyle gülmeye başlar. Bu duruma herkes şaşırır.

Onlar:

- "Hoca, sana ne oldu? Sen neden gülüyorsun?" diye sorarlar.

- "Ah, bahtı karalar! Beni güldüren sizsiniz. Siz, gerçekten de bunun ne olduğunu bilmiyor musunuz?" diyerek Hoca öncekinden de beter gülmeye başlamış... Bu bilgin insan birden gülmesini kesip ağlamaya başlamış. İnsanlar, bu duruma daha çok şaşırılmışlar. Hoca ise:

- Ben talihsizim, ben çilekeşim, diyerek ağlıyormuş.

- Hoca, ağlama, kendine gel, bu göz yaşı dökmenin sebebini söyle, diyerek ona yalvarmaya başlamışlar.

- Ben nasıl ağlamayayım? Onun ne olduğunu bilmediğim birden hatırıma geldi, diyerek gözü yaşlı bir şekilde cevap vermiş.

KARINCA

-Çok ince giyimli görünüyorsun,
Ey karınca, karınca.
Kış soğuktur, üşürsün
Giyinmezsen kalınca!

- Sağ ol, düşüncen için.
Önceden hazırladım kışa ben:
Yazın sıcakta çok yandım,
Artık kışta üşümem.*

MAGTYMGULYNYŇ ÖMRI-ÝAŞAÝSY

Magtymguly 1733-nji ýylda (sygyr ýyly) Gürgen çayynyň kenarynda, Kymmet-Kawusyň golaýynda Hajygowşan obasynda ("Şahri Jurjaň") diýen ýerde Döwletmämmet-Azadynyň maşgalasynda dünýä inýär. Magtymguly türkmenleriň Gökleň urugynyň gerkez tiresinden bolupdyr. Ol özüniň öňip-ösen yeri, niredendigi barada "Eleme belgilidir" diýen goşgusynda şeýle diýýär:

"Bilmeen soranlara aýdyn bu garyp adymyz:

Asly -gerkez, ýurdy-Etrek, ady -Magtymgulydyr"

Magtymgulynyn kakasy Döwletmämmet-Azady (1700-1760) XVIII asyrdä ýaşan we öz döwrüniň ylymly-bilimli adamy, görmüklü şahyry hasaplanypdyr. Döwletmämmet-Azadynyň uly maşgalasy bolupdyr. Onuň atasyna Döwletmämmet molla, kakasyna Magtymguly-Ýonaçy (1654-1720) diýen ekerler. Döwletmämmet-Azadynyň 8 ogul bilen 3 gyzy bolup, şolaryň içinde in talantlysy Magtymguly bolup çykydyr. Magtymguly başlangyç terbiýeni şu uly maşgalada slypdyr, ilkinji bilimi hem kakasy Döwletmämmetden öwrenipdir. Bu barada ol şeýle ýazypdyr:

"Doga kylsam-jebri-jepa ekserdir,

Ylym öwreden ussat - kyblam pederdir".

Magtymguly esasy bilimi Hywada "Şirgazy" medresesinde (1713-nji ýylda gurlan) okap alýar. Ol "Şirgazy" medresesinde okap başlan ilkinji günlerinde özüni derrew tanadýar we zehinli talyplaryň hataryna goşulýar. Magtymguly medrese sapaklarynyň daşyndan Gündogaryň görmüklü şahyrlary: Nyzamynyň, Nesiminiň, Fezulynyň, Nowaýynyň we başgalaryň eserlerini irginsiz köp okayar. Talantly Magtymguly ilki talyplaryň halypasy bolýar. Soňky ýylda bolsa Hazreti Pälwan diýen mugallym özi ýok wagty oňa sapak geçirmegi-de ynanydyr. Magtymguly bu medresede üç ýyl okayar. Kakasy Döwletmämmediň aradan çykan habary ony medrese bilen hoşlaşdyrýar. Magtymguly bu medrese bagyşlap, "Gözel Şirgazy" diýen hoşlaşyk goşgusyny düzüpdir. Magtymguly Hywadan dolanyp gelenden soň, öz obasynda, öz zähmeti bilen ýaşapdyr. Ol ýaşlykdan zähmete bişişen, zähmetsöýer adam bolupdyr. Ol öz ussahanasynda altyn-kümüşdeý bezegleri ýasapdyr. Muny şahyryň "Söwüş bile" şygrynda:

"Meňli gyzyň ýüzüginä

Gaşlar goýsam kümüş bile"-

diýen setirlerde tassyk edýär. Halk arasynda bolan rowaýatlara görä köwüşçokay hem tiker eken.

Magtymgulynyň maşgala durmuşy barada dürli rowaýatlar aýdylýar. Ol ýaşlykda Meňli diýen gyzy söýüpdür. Emma onuň bilen maşgala gurmak oňa miýesser bolmandyr.

Magtymgula öz yeňnesi Akgyzy dakypdyrlar. Ondan Sary hem Ybraýym atly ogullary bolupdyr. Olar ýaş wagtynda (Sary 7 Ybraýym 12 ýaşynda) aradan

çykypdyrlar .Ogullatynyň mährinden doýmadyk Magtymguly olaryň ýaşlykda ýogalmaklaryna gynanç bildirip, "Yzlamaýan bolarmy?", "Mübtela kyldy" diýen elegiýalaryny düzüpdir.

Magtymguly, takmynan, 1783-nji ýylda Soňudagynyň güneý tarapynda Abasary diýilýän çeşmäniň ýanynda aradan çykýar. Ony bir akmaya ýükläp, Aktokay diýen ýere "Garry molla" gonamçylyga, kakasy Döwletmämmet-Azadynyň sag tarapynda jaýlaýarlar. Häzir Azady bilen Magtymgulynyň guburynyň üstüne ýadigärlik goýlupdyr. Onuň töweregi mydama köp adamly. Türkmen halky oňa hormatly-keramatly adam, söýgüli şahyr hökmünde sejde edýär.

Magtymgulynyň döredijiligi Magtymguly döredijilik işine ýaşlykda başlapdyr.Ol durmuşyň ähli taraplary barada goşgy ýazypdyr.Magtymgulynyň döredijilik mirasy XVIII asyr türkmenleriň aýnasydyr.Berdi Kerbabaýewiň aýdyşy ýaly,"Magtymguly halkyň pikir hyýalyny örän aýdyň hem obrazly formada, emma ýönekeý adamlara düşnükli dilde beýan etdi".

Beýik şahyr öz goşgularyny Magtymguly ady bilen ýa-da edebi lakamy bolan Pyragy ady bilen ýazypdyr. Onuň belent joşgun, çuň ylhamy biýatyny halka has ýakynlaşdyrýar. Magtymgulynyň tараşlap şagladyp, bize ýadygärlik goýan edebi mirasy tematik taýdan örän giň we hertaraply. Olar: durmuşy, öwüt-nesihat,il-ýurt,watançylyk, gahrymançylyk, mertlik, batyrlyk, agzybirlik, dostluk, söýgi, bagtly geljegi arzuw etmek we şuňa menzeş temalarda düzülipdir.

Magtymgulynyň watançylyk, gahrymançylyk temasy. Magtymguly öz ýurduny, halkyny yürekden söýüpdür. Ol бүтін ömrini watana, halka bagyşlapdyr. Bu temada Magtymguly "Türkmeniň", "Ýeli gürgeniň", "Depe nädir, duz nädir", "Başy gerekdir", "Döker bolduk ýaşymyz", "Gözlär men" we şuňa menzeş birtopar goşgulary düzendir.

Magtymguly üçin öz ýurdundan, öz ilinden mähriban ýurt bolmandyr. Muny şahyryň: "Mert bolmaz" diýen goşgusyň şu setirleri tassyklaýar:

"Eşit adam, dogan ilden,
Gaýry mähriban ýurt bolmaz".

Şahyr il-ýurdy tüys yürekden söýüp, oňa hemişe wepaly bolmagy, oňa hiç wagtda dönüklük etmezligi ündeyär.

НИРДЕ СЕН?

Гайдып гелдим ылгап йөрөн ёлуңа,
 Ала гөзли, ак маралым, нирде сен?
 Ят ерлерде яндым йөрдүм халыңа,
 Гөрермикәм гара гөзи инди мен?
 Башкы сөйгим,
 Шатлык,
 Гайгым,
 Нирде сен?
 Мен арманлы,
 Дат, хижранлы,
 Көен мен.

Ак булутлар,
 Ак булаklar,
 Айдың сиз,
 Ничик болды нөзли гызың ыкбалы?
 Дидарына зар болуп мен,
 Зар болуп,
 Узаклардан учуп гелдим гуш ялы.

Далашлара шаят болан
 Дереклер,
 Нәмүчин сиз чекмедигиз элинден?
 Мейиллиди мухаббетли йүреклер.
 Жыда дүшдүм башкы бахар гүлүнден.

Башкы сөйгим,
 Шатлык,
 Гайгым,
 Нирде сен?
 Мен арманлы,
 Дат, хижранлы,
 Көен мен.

3. ЕДИӨКҮЗ

Тяньшаның гарларының гыйчак-гыйчак сырчалары
Ала-мула, ораяны булутлара дегип отыр.
Тяньшаның яшыл күрте геен яшыл арчалары
Яш гелин дек сүлмүрешип, башларыны эгип отыр.

Гара дашлаң гөвсүн дилип, чогул чыкя чешме-чайы.
Гара дашлаң гөвсүн дешен гүлөлеклер көзе меңзеш.
Еди гааяң жер бөлеги мүңзөп дуран өкүз тайы,
Депеси-гыш, кемери-гүйз, этеги-де яза меңзеш.

Едиөкүзи меңзетдим мен ак галпаклы гыргызalara,
Жошгуны бар, дашгыны бар, жадысы бар Едиөкүзиң.
Сергин сувы мелхем онуң энче бала, энче яра,
Дарайы дек парчасы бар, депеси гар Едиөкүзиң.

Кимсе гөзел тебигаты, гөзеллиги өвсе эгер,
Едиөкүзи гөрүп гел-де, соңра сөзле днерия мен,
Едиөкүзиң гөзеллиги еди гөзел дүниө дегер,
Едиөкүзи Пөвризе дек өмүрбакы сөөрим мен.

1960. июнь

ЖЕДЕЛ

Жедел этди жуванлар
Обамызда арада
Онки сынаң хайсының
Иң зорлугы барада.

— Гөз! — дийди гарры мерген.
Халычы гыз дийди: — Эл!
— Иң зоры аяк — днен
Чопан-да этди жедел.

— Акылдыр иң гүйчли зат! —
Дийди дана-да ахыр.
— Өхли задың өзени
Сөйгүдир — дийди шахыр.

1962

ВАХ, ХАЛЫПА, СОРАМА...

Озалам телим сапар гөрүпдим мен о жайы,
Телим сапар душундан, вах, парахат гечипдим.
Гүнортанлар ыссыда гечен йыл томус айы
Габадында буз кимин газлы сувам ичипдим.

Шол көчеде салынан тэзе, белент жайлардан
Онуңам бир айратын овадан ери ёкды.
Сейил эдйён мөреке гечсе-де о тайлардан,
Йүрегимиң шо тайык шейле бир сери ёкды.

Индими?!..

Вах, халыпа, сорама сен дердими...
Инди маңа ол бина әхли бинадан зыят.
Я-да оңа уссалар өзге өвшүн бердими?
Я-да мениң өзүми жадылады перизат.

Шепагатсыз шо тамы гөресим гелйө гүнде.
Хер гүнде энче гезек өңүнде сув ичйөрин.
Елум сова болса-да, гүнде ише гидемде,
Шол көчеден йөрите өврүм берип гечйөрин.

Вах, халыпа, сорама, гозгама сен дердими,
Мен ол ере дердима дерман агтарып гидйөн.
Белки, гөрерин дийип шол жадылан гөзлери
Хер гечемде ичимден, вах, инче тама эдйөн.
1958

А Т А   А Т А   Ж А Н О В
-Мен Сизе Барян, Амгабат 1978

ТҮРКМЕН ЭДЕБИЯТЫНЫҢ ТАРИХЫ :

XV АСЫР ЭДЕБИЯТЫ

НЕСИМИ

Түркнедеки айдылян бир роваята гөрә, гадым заманда бир молланың Насреддин, Сейит Несими, Сейит Мухаррем, Кесикбаш дией ве ене бирнәче оқувчылары бар экен. Молланың ёк вагты Несиминиң маслахаты билен оқувчылар онуд гоинуны союп иймекчи Болярлар. Шонда Несими гоинны өлдүрүп, хамыны сыпырар, Кесикбаш келлесини айырар. Насреддин гүлйәр, ёлдашларына ёмак атыр. Сейит Мухаррем болса олгәра первайсыз гарап, галмагал турузар, ою: эдйәр. Софра молла бу ваканы билип, эдеп херекетлерине гөрә, оқувчыларына гаргарар. Нетижеде, Хожа Насреддин иле белли вәши адам болуп етишйәр. Кесикбаш болса урушда өленмиш. Сейит Мухаррем хем: өленсон, мазары Сидре дагының үстүнде (Киршехриң янында, Хафтруз жүлгесинде) гоилупдыр. Шол ерден хайыр исләп, серхошларың, танчыларың ве зикр айдыяларың гәтнәп башламагы билен мазарың башы шовхунлы ере өврүленмишин. Молланың гахарының гелмегине эсасы гүпәкар Несими агыр жеза сезевар боляр. Ол көвүш тикдирмекчи боланында, шахырың душманлары бир әдикчә айдып, Несиминиң көзшүннү ашагына мусулман дининиң мукаддә калдасы язылан китабың бир тагтасыны тикдирйәрлер, софра оны бу иш үчин айыплап, дирлигине хамыны сыпырарлар. Мазары болса Испарта шәхериниң Гөкоглан көчесиниң голабында гоиланмыш.

Академик В. А. Гордлевский ерли илат тарапындан бу роваятын Гүндогарың көп ерине белли болан вәши Насреддин Эпендә ве Халапда өлдүрилен шахыр Сейит Несимә гөнүкдирлендигини беллейәр¹.

Гүндогарың энчеме халкларының арасында гинден таналыи Несимини, өз нобатында, түркменлер хем гөрнүклии шахыр ве агыр жеза дез исләп, мертлерчә өлен гахрыман хөкмүнде танаяр. Онуң шыгырлары узак дөвүрлерден бәри түркменлерниң арасына ййрапдыр, илат тарапындан окалыпдыр. Айры-айры соватлы адамлар шахырың шыгырларыны гөчүрүп, бир ере жемләпдирлер. Ол голязмаларың энчемеси несилден-несил гечип, бизниң гүнлеримизде-де гелип етипдир. Хәзир ТССР ЯА-ның Магтымгулы адындаки Дил ве эдебият институтының голлэмәләр фондунда Несиминиң ұлы гөврүмни ве бөдеклейини голязмалары саклапяр¹.

ÖZBEK TÜRKÇESİ METİNLERİ

Süleyman Hamit Çolpan (1897-1938)

KÖNGÜL

Köngül, sen munçalar nege
 Kişenler birle dostlaşdıng?
 Ne feryadıng, ne dadıng bar,
 Neçün sen munça sustlaşdıng?

Hakâret dilni ağrıtmaz,
 Tübenlik mengü ketmesmi?
 Kişenler parçalanmasmı?
 Kılıçlar endi sınmasmı?

Tiriksen, ölmegensen,
 Sende âdem, sen de insânsen,
 Kişen kiyme,
 Boyun eğme,
 Ki sen hem hür tuğılğansen!

GÖNÜL

Gönül sen buncalar niye
 Zincirlerle dost oldun?
 Ne feryadın, ne sesin var,
 Niçin sen bunca suskunlaştın?

Hakaret gönlü incitmez,
 Alçaklık bengi gitmez mi?
 Zincirler parçalanmaz mı?
 Kılıçlar şimdi kırılmaz mı?

Dirisin, ölmemişsin,
 Sende âdem, sen de insansın,
 Zincir takma,
 Boyun eğme,
 Ki sen hür doğmuşsun!

GÖZEL TÜRKİSTAN

Gözel Türkistan senge ne boldı?
 Seher vaktide güllerin soldı.
 Çemenler berbâd, kuşlar hem feryâd.
 Hemmesi mahzun, bolmasın dil şâd.

Bilmem, ne öçin kuşlar uçmas bakçalarında?

Birliğimizning tebreñmes tağı,
 Ümidimizning sönmes çırağı.
 Birleş, ey halkım, kelgendir çağı,
 Bezensin endi Türkistan bağı?

Kozğal, halkım, yeter şunça cebr-ü cefalar.

Al bayrağını, kalbing uyğansın,
Kulluk, esâret-barçası yansın.
Kur yengi devlet, yalvar örtensin,
Ösib Türkistan, kadding kötersin!

Yayrat yaşnat öz Vatanıng gül bağlarında.

GÜZEL TÜRKİSTAN

Güzel Türkistan sana ne oldu?
Seher vaktinde güllerin soldu.
Çimenler berbat, kuşlar da feryat,
Hepsi mahzun, olmaz mı gönül şâd?

Bilmem ne için kuşlar uçmaz bahçelerinde?

Birliğimizin sarsılmaz dağı,
Ümidimizin sönmez ışığı.
Birleş, ey halkım, gelmiştir çağı,
Bezensin şimdi Türkistan bağı.

Al bayrağını kalbin uyansın,
Kulluk, tutsaklık hepsi yansın.
Kur yeni devlet, düşmanlar çatlasın,
Büyüyerek Türkistan, boy göstersiz!

Genişlet,büyüt kendi vatanını gül bağlarında.

ELBEK (1898-1938)**TİL**

Munlı kuşım sayrab sayrab kel anglat!
 Kimler erür Türk tilini satğuçı?
 Bülbül kebi sayrab turğan bu tilni
 Uyalmayın bu ölkeden atğuçı?
 Baldan tatlı, candan tınık Türkçeni,
 Tüşünmeyin xorlab xorlab yatğuvçı?
 Acunlarda baylığını körsetmesden,
 Kimdir, bunga "yarlı, yaramas" degen?
 Munglı kuşım unlarını koy, sen sayra,
 Türk tilining danggın çıkar köklerge!
 Koy ularını, ular yoldan azsunlar
 El içinde boşboğazlık satsunlar.

DİL

Kederli kuşum öte öte gel anlat!
 Kimlerdir Türk dilini satanlar?
 Bülbül gibi ötüp duran bu dili
 Utanmadan bu ülkeden atanlar?
 Baldan tatlı, candan duru Türkçeyi,
 Düşüncesizce hor görüp duranlar?

Dünyada zenginliğini göstermeden,
 Kimdir, ona "yetersiz, işe yaramaz" diyen?
 Kederli kuşum onları bırak, sen öt,
 Türk dilinin ününü çıkar göklere!
 Bırak onları, onlar yoldan çıksınlar
 Millet içinde boşboğazlık etsinler.

BALALIK

Tar köçede, koşnimizning eski, şalak eşiği aldida mening çal babam öz ortağ-ı-uzun sakallı, yirik cüsseli, ker kulak moysefid bilen, nimeler toğrisidedir ezmelenib sözleşedi. Babam arık, kiçkine gevdesini devarga suyab, çokkayğan; hessesini tizzeleri arasige kadagan. Ortağı ese kopal, eski sağri kevuş kiygen, uzun sertük ayaklarını uzatib, âftabga yağrını tutgan halde, yerge yanbaşlab otiribdi. Köçeden at, arava ötmeydi; şavkin-surana yok. Siyrek ötkinçiler elbette kol kavuştirib "Esselam!" deb ötediler. Çallardan biri yâki ikkevi birden cevap beredi: "Vealeyküm..."

Men çallarning etrafide aylanamen. Dem babamning, dem ortağının gavranday uzun hessesini "at" kılıb minemen, tuprakda hesseler çizgen izge kızıkıb karaymen. Keyin bu kuruk tayakları taraklatib ulaktiremen. Babam osık kaşları tagide yaşiringen közlerini yağandeke alaytirib, körsetkiç barmağı bilen popise kıladi, hesselerini tihirlik bilen egelerige kaytaramen. Keyin babamning tizzasini kuçaklaymen, bir tutam sakalını uşlaymen, ağzını açışge kıstab, tişlerini kıldramen.

ÇOCUKLUK

Dar sokakta, komşumuzun eski, yıpranmış kapısı önünde benim ihtiyar dedem; arkadaşı-uzun sakallı, iri cüsseli, sağır kulak aksakal-ile, neler hakkındaysa, gevezelik edip konuşuyorlar. Dedem zayıf, küçücük gövdesini duvara dayayıp çömelmiş; bastonunu dizleri arasına almış. Arkadaşı ise kaba, eski galoşlar giymiş uzun, kıllı ayaklarını uzatıp, güneşe sırtını vermiş halde yere yanlamasına oturmuştu. Sokaktan at, araba geçmiyor; gürültü, bağırışma yok. Seyrekçe geçenler âdet üzere kol kavuşturup "esselâm" diyerek geçiyorlar. İhtiyarlardan bir veya ikisi birden cevap veriyor: "Vealeyküm..."

Ben ihtiyarların etrafında dönüyorum. Kâh dedemin, kâh arkadaşının sopa gibi uzun bastonunu "at" yapıp biniyorum, toprakta bastonların çizdiği izle merakla bakıyorum. Sonra bu kuru dayakları bir yana fırlatıp bağıyorum. Dedem gür kaşları altında gizlenmiş gözlerini yalandan dikip işaret parmağı ile tehdit ediyor; bastonlarını nazlanarak sahiplerine geri getiriyorum. Sonra dedemin dizini kucaklıyorum, bir tutam sakalını avuçluyorum, ağzını açması için zorlayıp dişlerini arıyorum.

Онажанимга

Мехри офтоб бўлган
 Ҳар сўзи китоб бўлган
 Ёғ у каймоқ, мураббо,
 Ой кулчам, ширин кулчам
 Жаҳон онажанимсиз.

Ўзингиз чирокмисиз,
 Гулмисиз, ялрокмисиз?
 Мен ахир ғунчаман-ку
 Битта кучоклаб олай
 Ватанимни кучгандай.

F. Фулом**Ўнәцәнимгә**

Mehri âftâb bolgân
 Hâr sözi kitâb bolgân
 Yâğ u qaymâq, murâbbâ,
 Ây külçâm, şirin külçâm
 Câhân ânâcänimsiz.

Özingiz çirâqmîsiz,
 Gülmîsiz, yâprâqmîsiz?
 Men axır ğunçâmân-kü
 Bittâ quçâqlâb âläy
 Vâtänimni quçgändäy.

Ğ. Ğulâm**Анациĝима**

Sevgisi güneş olmuş
 Her sözü kitap olmuş
 Yağ, kaymak, reçel
 Ay goncam, şirin goncam
 Dünyalar anacıĝımsın.

Siz bir ışık mısınız,
 Gül müsünüz yaprak mısınız?
 Nihayetinde ben bir goncacaĝız
 Bir kez kucaklayıvereyim.
 Vatanımı kucaklamışcasına

G. Gulam

KONUŞMA METİNLERİ

Исмингиз нима

İsmingiz nimä?

İsminiz ne?

Менинг исмим Гүкхон.

Mening ismim Gökxân

Benim adım Gökhan.

Фамилиям Ўлкар.

Fämiliiäm Ölkär.

Soyadım Ölker.

Каерликсиз?

Qayerliksiz?

Nerelisiniz?

Тошкентлкмен.

Tâşkentlikmen.

Taşkentliyim.

Ахволингиз калай?

Ähvâlingiz qalây?

Nasılsınız?

Рахмат, яхшиман, ўзингиз яхшймйсиз?

Râhmât, yaxşimân, özingiz yaxşimisiz?

Teşekkür ederim, iyiyim, siz iyi misiniz?

Сен каерга бордиг?

Sen qayergä bârding?

Sen nereye gittin:

Мен кутубханага бордим.

Men kütübhanägä bârdim.

Ben kütüphaneye gittim.

Кутубханага нима учун бординг?

Kütübhanägä nimä üçün bârding?

Kütüphaneye niçin gittin?

Кутубханага китоб учун бордим.

Kütübhanägä kitab üçün bârdim.

Kütüphaneye kitap için gittim.

Кандау китоб олдинг?

Qandây kitâb âlding?

Hangi kitabı aldın?

“Ўткан Кунлар” китобини олдим.

“Ötkän Künlär” kitabını aldım.

“Ötkän Künlär” kitabını aldım.

Хуш келибсиз.

Xuş kelibsiz.

Hoş geldiniz.

Сизни кўрганимдн хурсандман.

Sizni körgänimdän xursändmän.

Sizi gördüğüme memnunum.

Кайфийатингиз (ахволингиз) қандай?

Käufigiyätiniz (ähvålingiz) qandäy?

Nasılsınız, haliniz nasıl?

Анчадан бери кам кўринасиз?

Änçädän beri käm körinäsiz?

Çoktan beri görünmüyorsunuz?

Мен сизни илгари қаердадир кўрганман?

Men sizni ilgäri qayerdädür körgänmän?

Ben sizi daha önce nerede gördüm?

Сиздан (сендан) илтимос қиламан.

Sizdän (sendän) iltimås qılämän.

Sizden (senden) rica ediyorum.

Сиз нимани истаусиз (хохлайсиз)?

Siz nimäni istäysiz (xåhläysiz)?

Siz ne istiyorsunuz?

Биз дам олишни (бир оз ухлашни) хохлаймиз.

Biz däm alişni (bir az uxlåşni) xahläymiz.

Biz dinlenmeyi (biraz uyumayı) istiyoruz.

Бугунги оқшомни биз билан бирга ўтказа олмайсизми?

Bügüngi aqşamni biz bilän birgä ötkäzä almäysizmi?

Bu akşamı bizimle birlikte geçiremez misiniz?

Сизга миннатдорчилик билдираман (билдираимиз).

Sizgä minnätdürçilik bildirämän (bildiräimiz).

Size minnetdarlığımı(zı) bildiriyorum (bildiriyoruz).

Барча дўстларга (танишларга) салом аутинг.

Bärçä dostlärgä (tänişlärgä) säläm äyting.

Dostların (tanıdıkların) hepsine selam söyleyin.

Alisher Navoiy

Alisher Navoiy she'ri, shoirlikni hamma narsadan baland tutdi. Vazirlik martabasida turib ham she'r yozishni to'xtatmadi. Atrofida gilar uning bu ishiga rag'bat va hurmat bilan qaradilar. Shoh Husayn Bayqaroning o'zi unga rahnamolik qildi. Ulug' shoirning ilk she'riy devonini muxlislari tuzgan bo'salar, birinchi devoni-"Badoye ul-bidoya" ("Badiylik ibtidosi")ni 1472-1476 yillarda shohning amri va istagiga ko'ra o'zi kitob qildi. 1485-1486-yillarda ikkinchi devon - "Navodir un-nihoya"("Nihoyasiz nodirliklar") maydonga keldi.

Alisher Navoiy 1481-1482-yillarda "Vaqqiya" asarini yozadi. Vaqf deb biror xayrli ishning sarfu xarajatini ta'min qilmoq uchun ajratilgan yer yoki mulkka aytiladi. Alisher Navoiyning eng katta orzusi doston yozish, birinchi navbatda, XII asrning buyuk shoiri Nizomiy Ganjaviy (1141-1209) dan keyin shoirlik qudutarining mezoniga aylanib qolgan "Xamsa" yaratish edi. Nizomiyning "Panj ganj" nomi bilan tarixga kirgan "Xamsa"si 5 masnaviydan tashkil topgan edi: "Maxzan ul-asror" ("Sirlar xazinas"), "Xusrav va Shirin", "Layli va Majnun", "Hayf paykar"("Yetti go'zal"), "Iskandarnoma". Yuz yildan keyin unga Xusrav Dehlaviy (1253-1325) javob qildi. U o'z dostonlarini "Matla ul-anvor" ("Nurlar boshlanishi"), "Shirin va Xusrav", "Majnun va Layli", "Hasht behisht"("Sakkiz jannat"), "Oynayi Iskandariy" (Iskandar oyinasi) deb ataladi. Lekin bular hammasi forsiy tilda yozildi.

Ulardan forslar, shu tilni bilganlargina bahramand bo'ldilar. O'z xalqining shunday hazinadan bebahra qolishi Navoiyni qiynadi. Navoiy maslahatga ustoz Abdurahmon Jomiy huzuriga boradi. Jomiy Navoiyni bu ishga tezlikda kirishishga undaydi, uning o'z kuchi va imkoniyatlariga ishonchini mustahkamlaydi. Navoiy besh dostonni ikki yilda tamomlaydi. 1483-yilda o'z "Xamsa"sini yoza boshlab, 1485-yilning boshida yugatadi. Shoir ishlagan kunlar hisobga olinsa, 54 ming misralik ulkan obida 6 oyda bitkaziladi. Turkiy tilda birinchi marotaba "Xamsa" yaratiladi. Olimu fuzalo-barcha bu hodisani zo'r olqish bilan kutib oldilar.

1480-1490-yillar Navoiy uchun badiiy ijodda samarali davr bo'ldi. Shoir "Xamsa" dan keyin ko'p o'tmay, ketma-ket nasriy kitoblar yaratdi. U 1488-yilda yozgan "Tarixi mulki ajam" ("Ajam shohlar tarixi") shularning biri edi. Bu asar "Muhokamat ul-lug'atayn"da "Zubdat ut-tavoxir"("Tarixlar qaymog'i") deb ham ataladi.

1480-yillarning oxiri, 1490-yillarning boshida Navoiyning yaqin do'stlari, ustozlaridan Sayyid Hasan Ardasher (1489), Abdurahmon Jomiy (1492), Pahlavon Muhammad (1493) ketma-ket vafot etdilar. Navoiy ularga bag'ishlab "Holoti Sayyid Hasan Ardasher", "Xamsat ul-mutahayyirin", "Holoti Pahlavon Muhammad" asarlarini yozadi. Bu asarlar nasriy bo'lib, shoirning bu ulug' zamondoshlari haqidagi memuar xotiralaridan tashkil topgan edi. 1491-yilda muammo janriga bag'ishlangan "Risolayi muammo" (ikkinchi nomi "Mufradot") risolasini yozi. Navoiy zamonasida muammo janri keng tarqalgan

bo'lsa - da, asosan, fors tilida yozilar edi. Navoiy o'zbek tilida muammo yozgan ilk o'zbek shoirlaridan bo'ldi. "Xazoyin ul-maoniy"ga uning 52 muamosi kiritilgan. Shoirning fors tilidagi muammolarini esa 500 chamalaydilar. Navoiyning 1490-yillardagi eng katta xizmatlaridan biri "Xazoin ul maoniy" ("Ma'nolar xazinasi")ni tuzish bo'ldi. 1492-1498-yillarda tartib qilingan 4 qism devondan iborat bu ulkan she'riy kulliyot shoirning turkiy tilda yozilgan deyarli barcha lirik she'rlarini qamrab olgan edi. Shoir 7-8 yoshidan 20 yoshigacha bo'lgan davrni umrining navbahori hisobladi va shu davr devonini "G'royib us-sig'ar"("Yoshlik g'royibotlari") deb atadi.

ERKİN KUŞ

Melek kebi güzel bir kuş
 Tal şâhige kelib kondi.
 Dedim: "Kuşça, yanımge tüş,
 Yaş könglimge elem toldi.
 Biraz köyle, şe'ring söyle,
 Sirlî, güzel nağmelering
 Emelimning şâmin yaksin."

"Yandim erkning sevdaside,
 Kafeslerden cuda bezdim.
 Bakçalarning hicranide
 Yüreği kan tutkun edim.

Koy, çakırma köke uçay,
 Erkinlikke endi çikay:
 Bahar kelib, her yak küldi,
 Çeçeklerni bir az kuşay!"
 Dede kuşça her yan bakdi
 Tınık kökde kanat kakdi.
 Aybek

YAŞ KÖNGİL

Yaş köngil ba'zen taşar,
 Çeksiz tağlardan aşar.
 Ne aғam bilür, ne hasret,
 Heves-le tolib yaşar.

Kanati bar ipekli,
 Kózleri көp tilekli.
 Korkuv bilmes, çerçemes,
 Arslan kebi yürekli,

Yaş köngil yaşda bolur,
 Denizdeki tolkunlidir.
 Emelining yoliden
 Kaytmaydir, belki ölüp.
 Aybek

ЕРКИН КУШ

Мелек кеби гөзел бир куш
 Тал шаһиге келиб конди.
 Дедим: "Кушча, йанимге түш,
 Йаш көнглмге елем толди.
 Бираз күйле, ше'ринг сөйле,
 Маһзун руһим канат какон!
 Емелиминг шамин йакин".

"Йанлим еркининг севдасиде,
 Кафеслерден чуда бездим.
 Бакчаларниг һичраниде
 Йүреғи кан туткун едим.

Кой, чакырма көке учай
 Еркинликке ендм чыкай:
 Баһар келиб, һер йак күлаи.
 Чечеклерни бир аз кучай!"
 Деде кушча һер йаи бакди
 Тынык көкде канат какди.
 Айбек

ЙАШ КӨНГИЛ

Йаш көнгил ба'зен ташар
 Чексиз тағлардан ашар.
 Не ағам билүр, не һасрег.
 Һевес-ле толиб йашар.

Канати бар ипекли,
 Көзлери көп тилекли.
 Коркув билмес, черчемес,
 Арслан кеби йүрекли.

Йаш конгил йашда болур,
 Дениздеки толкынлидир.
 Емелининг йолиден
 Кайтмайди, белки өлүр.
 Айбек

***

Oynab akkan irmeklar,
Yeşil, nazlı yapkaklar
Derler menge: "Hay şair!"
Yaz endi bizge dair!"

Ey küşüdek irmeklar,
Bahardağı yapraklar!
Külsengiz, küler emel.
Sâzi nâsaz bu şair
N eyazsin sizge dair?

Aybek

ŞIRLAŞAR

Sazim, sirlaş könglim bilen birleşib
Bu âlemde yahşi-yaman sirlaşar.
Seyyareler yanar kökde imleşib,
Dengizler tûbide mercan sirlaşar.

Şemalge şivirleb, saç yazar stümbül,
Otda yana-yana ağaç, bolar kül,
Bostanning mahremi gül bilen bülbül,
Çemende can ile canan sirlaşar.

Sirlarga tolibdir siyneyi âlem.
Ba'zide şerhiğe hayrandir kalem,
Dost bilen düşmannig, bu kandak elem,
Aytişib çin ile yağlan, sirlaşar.

Asırlar derdini tağ kılıb üyib,
Evlâdlar bakarlar örtenib-küyib
Evlâdlar bahitini ortaga koyib,
Tarih-babam bilen zaman sirlaşar.

Cemal, siring açma, sözing kıl tamam,
Leblerde aks etsin kollardagi cam,
Sirlarga çömilgen şu sölüm akşam,
Sening ruhin bilen âsman sirlaşar...

Cemal Kemal

***

Oйнаб аккан ирмаклар,
Йешил, назли йапкаклар
Дерлер менге: "Һай шаир!"
Йаз енди биди даир!"

Ей күшүдек ирмаклар.
Баһардағи көп гөзел,
Күлсенгиз, күлер емел.
Сази насаз бу шаир
Не йазсин сизге даир?

Айбек

СИРЛАШАР

Сазим, сирлаш көнглим билен бирлешиб
Бу алемде йаһши-йаман сирлашар
Сеййарелер йанар кекде имлешиб.
Денгизлер тўбиде мерчан сирлашар.

Шемалга шивирлеб, сау йазар сүмбүл
Отда йана-йана ағач, бслар күл.
Бостанниг магрем гүл билен бүлбүл,
Чеменде чан иле чанан сирлашар.

Сирларга толибдир сийнеи алем.
Ба'зиде шерһиге һайрандир калем,
Досг билен дүшманниг, бұ кандак елем
Айтишиб чин иле йағлан, сирлашар.

Асырлар дердини тағ кылыб үйиб.
Евладлар бакарлар өртевиб-күйиб
Евладлар баһитини ортага койиб
Тарих-бабам билен заман сирлашар.

Чемал, сиринг ачма, сөзинг кыл tamam.
Лелерде аксетсин ачма, сөзинг кыл tamam.
Сирларга чөмилген шу сөлим акшам,
Сениг руһин билен асман сирлашарк,

Чемал Кемал

КУТУБХОНА

Кутубхонани билмайдиган бола бўлмаса керак. Албатта, ҳозир китобсиз бирорта ҳам хонадон йўқ. Хонадонлардаги кутубхоналар шахсий кутубхона, махсус ташкил этилганлари эса давлат кутубхонаси дейилади. Визга энг яхши таниш бўлгани эса мактаб кутубхонасидир. Унда дарслик ва ўқув материалларидан ташқари газета ва журналлар, бадий, илмий ҳамда оммавий-сиёсий адабиётлар ҳам бор.

Мактаб кутубхонасида топилмайдиган баъзи китобларни болалар кутубхонасидан топиш мумкин.

Ўзбекистондаги энг катта кутубхона Тошкент шаҳрида. Унга Алшөр Навоий номи берилган.

Бу ерда тўрт миллион нусхадан ортиқ китоблар сақланади. Кутубхонага барча иттифоқдош республикалардан, шунингдек, чет эллардан ҳам китоблар келиб туради. Шунинг учун ҳам у ерда ўзбек, тожик, рус, украин тилларидаги китоблар билан бирга инглиз, немис, араб, испан, форс тилларидаги китобларни ҳам ўқиш мумкин.

N. Mahmudov, B. Tuhliyev, *Ўзбек Tilini Örgenemiz*, Taşkent-1991 s.78

БИЗНИНГ МАКТАВ

Мен Ойбек номидаги ўрта мактабда ўқийман. Мактабимиз Максим Горький кўчасида. Мактабимиз биноси тўрт қаватли. Синфхоналар кенг ва ёруғ.

Бизнинг биринчи қаватида кутубхона, ошхона, спорт зали, ўқитувчилар хонаси жойлашган. Пионерлар хонаси эса иккинчи қаватда. Бизнинг синфхонамиз ҳам шу қаватда жойлашган. Синфимизда 30 (ўттиз) ўқувчи бор. Синф бурчагида уларнинг фамилиялари ва исмлари ёзилган. Эшикнинг чап томонида эса синфимизнинг деворий газетаси осиб қўйилган. Унинг ёнида дарс жадвали, навбатчи ўқувчиларнинг рўйхати бор.

Навбатчи ўқувчи мактабга эртaroқ келади. У доскани латта билан артиб, бўрми тайёрлаб қўяди, синфхонани тартибга келтиради.

Синфимиз ўқувчилари фақат «яхши» ва «аъло» баҳоларга ўқиш учун ҳаракат қиладилар. Уларнинг кўпи «Мақтов ёрликлари» билан мукофотланган.

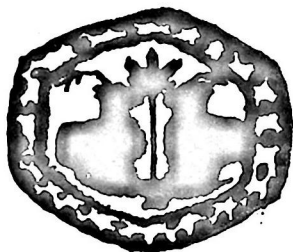
Биз, айниқса, ўзбек тили, адабиёт, математика, физика, химия каби фанларни яхши кўраемиз. Бу фанларни ўқитадиган ўқитувчилар дарсларни жуда қизиқарли ўтадилар.

Ўзбек тили дарсларини ўзбек тили кабинетида ўтаемиз.

Бу кабинетда ўзбек шир ва ёзувчиларининг портретлари, уларнинг асарлари, ўзбек тили қондаларига доир кўргазмали қуроқлар, турли лугатлар ва бошқа ўқув материаллари бор. Улар бизга ўзбек тилини яхшироқ ўрганишимизда ёрдам беради.

Мактабимиз ҳовлиси ҳам катта. Унда жуда чиройли гулзор, ҳар хил мевали дарахтлардан иборат боғ ҳам бор. Бу дарахтларни ўқувчиларнинг ўзлари парвариш қиладилар.

Биз ўз мактабимизни севаемиз.

ИККИНЧИ БОБ

МЎҒУЛХОННИНГ ЗИКРИ ТО ЧИНГИЗХОННИНГ ДУНЁГА КЕЛГАНИГАЧА

Асл лафз мўгул мунгул турур. Авомининг тили келмасликидин бора-бора Мўгул тедилар. Мунгнинг маъноси барча турк билурлар, қайғу маъносина турур. Улнинг маъноси сода дил, яъни қайғули сода темак бўлур. Бу тоифадин тўккуз киши подшоҳлик қилдилар. Аввали Мўгулхон охири Элхон. Шарафиддин Яздий «Зафарнома»нинг муқаддимасинда айтиб турур: Турк халқининг ичинда расм турур ҳар нимарсани тўккуз қилмоқ. Ул тўккузми Мўгулнинг тўккуз хонининг юзининг олиб турур ва таки китобнинг аввалинда ҳам айтулди, худойи таолонинг яратқан нимарсаларининг барчасин мартаба-мартоба яратқан турур. Ҳеч нимарсанинг мартабасини тўккуздин юқори яратқан эрмас турур. Мўгулхон кўп йиллар подшоҳлик қилди. Тўрт ўғли бор эрди. Аваалги — Қорахон, иккинчи Ўзхон, учинчи Кўзхон, тўртинчи Кўрхон. Мўгулхон улар бўлганида улуг ўғли Қорахонни ўз ўрнида қўюб кетди.

ҚОРАХОННИНГ ЗИКРИ

Отасиндин сўнг тамом элга подшоҳ бўлди. Ар тоғи ва қар тоғи бу замонда ани улуг тоғ ва кичик тоғ тей турурлар, ани ёйлар эрди. Киш бўлганда Қора қум ва Сир сувининг ёқасини қишлар эрди. Қорахон замоннда эл андаг қофир бўлиб эрдиларким, ичларинда бир мусулмон қолмай эрди. (8 а).

ЎҒУЗХОННИНГ ДУНЁГА КЕЛГАНИНИНГ ЗИКРИ

Қорахоннинг улуг хотуниндин бир ўғли бўлди. Кўркали ойдин ва қушдин ортуқ. Уч кеча қушдуз онасини эммади. Ҳар кеча ул ўғлон онасининг тушига кириб, айтур эрди: «Эй она, мусулмон бўлгил! Агар бўлмасанг ўлсам ўларман, сенинг эмчакингни эман!» — деб. Онаси ўглига қия билмади, таки Тангрининг бирлигини имон келтурди. Андин сўнг ул ўғлон эмчакин эмди. Онаси кўрган тушини

ва мусулмон бўлганини кишига айтмади, таки яшурди. Анинг учун ким турк халқи Ёфасдин Аланчахон замонида мусулмон эрдилар. Аланчахон подшоҳ бўлгандин сўнг халқнинг боши ва моли кўп бўлди. Давлатга эсардилар. Таки Тангрини унутдилар ва барча эл кофир бўлдилар. Қорахон замонида кофирликда анда маҳкам эрдилар ким, агар отаси мусулмон бўлганин эшитса, ўгли ўлтурур эрди ва ўглининг мусулмон бўлганин эшитса, отаси ўлтурур эрди. Ул чоқда мўғулнинг расми андақ эрди ким, то ўғлон бир ёшга етмагунча анга от қўймаслар эрди. Ўғлон бир ёшга етди эрса, Қорахон элга совуи солди, таки улуг тўй қилди. Тўй куни ўғлонни маърака ичига келтуруб Қорахон бекларига айтди: «Бизнинг бу ўғлимиз бир ёшга етди. Энди мунга (8 б) не от қўярсиз», теб. Беклар жавоб бермасдин бурун ўғлон айтди: «Менинг отим Уғуз турур».

Б А Й Т :

*Ушал бир ишар ўғлон анда равон,
Келиб тилга теги билинлар аён,
Отимдур Уғуз Ҳисраву номвар,
Билинлар яқин барча аҳли ҳунар.*

Тўйга келган улуг ва кичик барча ўғлоннинг бу сўзига таиғ қолдилар. Таки айтдилар, бу ўғлоннинг ўзи отини айтатур, мундин яхши от бўлурму теб, отини Уғуз қўйдилар. Таки айтдиларким, бир яшар ўғлоннинг мундақ сўзлаганини ҳеч замонда ҳеч ким эшитган ва кўрган йўқ турур теб, ани ирим этиб айтдилар ким бу узок умрли ва улуг давлатли ва учи узаган ва ёни ёйилган бўлгуси турур, тебдилар. Уғузнинг тили чиқиб юрганида оллоҳ-оллоҳ, теб хамиша айтур эрди. Ҳар ким эшитса айтурлар эрди, ўғлон тили келмаслигиндин не айтурин билмай турур дерлар эрди. Анинг учун ким лафзи оллоҳ араб тили турур. Мўғулнинг ҳеч отаси араб тилини эшитган эрмас. Уғузин худойи таоло модарзоди вали яратиб эрди. Анинг кўнглини ва тилини ўзининг отини сола турур эрди. Чун Уғуз йиғит етишди эрса, Қорахон иниси Кўрхоннинг қизини олиб берди. Уғуз киши йўқда қизга айтди: «Оламини ва сени ва бизни яратган бор. Анинг оти оллоҳ турур. Ани бор билгил ва бир билгил, анинг буюрганидин (9 а) ўзга ишни қилмагил», тебди эрса, қиз ани қабул қилмади. Шул замон кўпди. Таки қиздин бошка ётди. Кечалар бошка ётиб, кундузлар сўзлашмас эрди. Бир неча вақтдин сўнг Қорахонга айтдилар ким ўғлинигиз кўчини севмай турур. Севмаслигиндин олган кунидан бери бир ерда ётмай турур. Қорахон бу сўзини эшиткандин сўнг таки бир иниси Ўзхоннинг қизини олиб берди. Анга ҳам имон арза қилди. Ул қиз ҳам қабул қилмади. Анинг бирдан ҳам бир ерда ётмади. Бу воқеотдин бир неча йиллар ўтгандин сўнг Уғузхон овга чиқиб қайтиб кела эрди. Кўрди ким сувнинг ёқасинда бир неча заифлар ким юва турурлар. Отасининг иниси Ўзхоннинг қизи ҳам мунларнинг ичинда ўлтуруб турур. Қизга киши юбориб сўзлашмакка сиррим ошқоро бўлур, теб

кўрқти. Таки қизни гўшага чорлаб, онт бериб айтди ким, отам манга икки қизни олиб берди. Онларни севмаганимнинг сабаби бу ким, мен мусулмон, ул кюфир. Ҳарчанд мусулмон бўлунг, тедам, қабул қилмадилар. Агар сен мусулмон бўлсанг эрди, сени олур эрдим, теб айтди эрса, киз ҳам сен не йўлда бўлсанг, мен шу йўлда бўлайин, теди. Андин сўнг Уғузхон отасига айтди. Отаси Уэхоннинг қизини улуг тўй қилиб, Уғузхонга олиб берди. Ул мусулмон бўлди. Уғузхон ани кўп севар эрди. (9 б) Мундин кўп йиллар ўтди. Бир кун Уғуз йироқ ерга овға кетди. Қорахон барча кўчларин ва келинларин чакириб ош берди. Таки сўзлашиб ўлтурганда хотунинин сўрди ким, мунинг сабаби не турур. Уғуз сўнки олган хотунини севар. Бурунқи олган икки хотунининг котиға ҳеч бормас. Хотуни айтди, мен билмайман, келинлар яхшироқ билурлар теди. Хон келинлардин сўрди эрса, улуг келин айтди: «Уғлингиз мусулмон бўлуб турур, биз иккимизга мусулмон бўл теди, қабул қилмадук. Кичик келиннингиз мусулмон бўлуб турур. Анинг учун ўғлингиз ани кўп сева турур», теди. Қорахон бу сўзни эшитгандин сўнг бекларин чакириб кенгашти. Таки сўзни мунга кўйдилар ким Уғузни оада юрганида тутуб ўлтургайлар. Қорахон элга киши юборди тез келсунлар, овға чиқаман, теб. Бу сўзни Уғузхоннинг кичик хотуни эшитиб Қорахоннинг қилган кенгашларининг барчасини айтиб Уғузхонга киши юборди. Уғузхон таки бу сўзни эшитгандин сўнг элга киши юборди. Отам черик тортиб мени ўлтургали кела турур. Мени теган менга келинг, отамни теган отамга боринг, теб. Элининг кўпи Қорахонга борди. Озроқи Уғуз (10 а) котиға бордилар. Қорахоннинг иниларининг кўп ўғлонлари бор эрди. Онларни Қорахондин айрилур теб ҳеч кимнинг кўнглига келмас эрди. Онларнинг барчалари Уғузхон котиға келдилар. Уғузхон онларга Уйгур от кўйди. Уйгур туркий тили турур, маъноси барчага маълум турур, ёпишғур маъносина турур. Айтурлар сут уянди. Сут эканинда бир-биридин айрилур эрди. Қатик бўлгандин сўнг бир-бирига ёпиша турур. Таки айтурлар ким, имомга уйдум. Имом ўлтурса ўлтура турур, турса тура турур. Пас ёпишкани бўлмасму. Онлар келиб Уғузхоннинг этакина икки кўллари бирла маҳкам ёпиштилар эрса, хон онларга Уйгур теди. Ёпишкур темак бўлур. Қорахон бирлаи Уғузхон саф тортиб уруштилар. Худойи таоло Уғузхонни голиб қилди. Қорахон қошти. Урушда Қорахоннинг бошига ўқ тегди ким отқанин билмадилар. Қорахон ул ярадин ўлди. Уғузхон отаси тахтинда ўлтурди.

UYGUR TÜRKÇESİ METİNLERİ

TAN ŞAMALLIRI

Yelpünüp ötken tan şamalliri
 Bir dem qaşımında toxtap ötünler,
 Yürek zârini, ah ve derdini
 Merhemet eylep anlap ötünler

Eşip taglardin berip yetkende
 Teñri taginin iteklirige,
 Yipek romaldek qolunlar tégsün
 Dert yéşi tamgan ineklirige.

Teselli oqup, derdige derman,
 Gayret qoşunlar gayretlirige,
 Munluk salamlar berip eytinlar
 Dertmen güllerin çiçeklirige!

.....

Yillardin beri tevrigen deniz,
 Emdi vaqtidur obdan eytiniz.
 Qurbansız dava bolmigan heç çag
 Biz dava qılıp, qanmigan heç çag

Menmu yaşaymen tileklik dolkun
 Özemge lâyıq salimen şavqun.
 Şair tileydu şundaq tilekni,
 Xiyaldiki u bir keliçekni

Yelpünüp ötün taglar beşidin,
 Taglardin ötker cençi qaşidin.
 Menmu raslidim ötkür qılıçim,
 Öteşke teyyar ulug burcum!

Ebdurrehim Ötkür

SEHER RÜZGARLARI

Esip geçen seher rüzgârları
 Bir an qarşımında durup geçiniz,
 Yürek zârını, ah ve derdini
 Merhamet kılıp bilip geçiniz

Aşıp dağlardan varıp yetende
 Tanrı dağının eteklerine,
 İpek mendil gibi elin değsin
 Dert yaşı akan yanaklarına.

Teselli edip derdine derman,
 Gayret ekleyin gayretlerine.
 Gamlı selâmlar verip söyleyin
 Dertle güllerin çiçeklerine!

Yıllardan beri oynayan deniz,
 Şimdi vaktidir, güzel deyiniz.
 Kurbansız dava olmadı asla,
 Biz davamıza kanmadık asla.

Ben de dilekle dalgalanırım,
 Özümge lâyıq ışık salarım.
 Şair diler böyle bir dileği,
 Hayalindeki şu geleceği.

Esir geçin dağların başından,
 Dağlardan geçen cençi yanından
 Ben de bile dim keskin kılıcımı,
 Ödemeye hazırım borcumu!

Abdurrahim Ötkür

KUTULUŞ YOLIDA

Qutuluş yolida sudek aqtı bizniñ qanimiz
Sen üçün ey yurtimiz bolsun fida bu canimiz.

Qan keçip hem can berip ahır qutulduduq seni
Qutuluşqa qalbimizde bar idi imanımız.

Yaru-hemdem boldi bizniñ himmetimiz sen üçün
Dunyani sorğan idi himmet bilen ecdadımız.

Yurtimiz biz yüz-közünni qan bilen pakizleduq,
Emdi hiç kirletmigeymiz çünkü Türktür namımız

Atilla, Çingiz, Tümr... Dünyani titretken idi
Can berip, can alimiz, biz ular evladi biz.

Çıqti can hem aqti qan, düşmendin boldi el aman,
Yéşisun, miñ yéşisun parlansun istiqbalimiz.

Mehemmet Ali Tevfik

KURTULUŞ YOLUNDA

Kurtuluş yolunda su gibi aktı bizim kanımız,
Sen için ey yurdumuz feda olsun bu canımız.

Kan akıtıp hem can verip sonunda kurtardık seni
Kurtulmaya kalbimizde var idi imanımız.

Bir nefes hem oldu yar himmetimiz sen için
Dünyayı sormuş idi himmet ile ecdâdımız.

Yurdumuz biz yüz gözünü kan ile temizledik
Şimdi hiç kirletmeyiz çünkü Türktür namımız.

Atilla, Cengiz, Timur dünyayı titretmiş idi
Can verip, can alırız, biz onların evladıyız.

Çıktı can hem aktı kan, düşmandan oldu el-aman
Yaşasın, bin yaşasın parlasın istikbalimiz.

Mehmet Ali Tevfik

DİHAN BİLEN YILAN

Burunqı zamanda, qış zimistanda bir dihan yolda kêtivitip, bir yilanniñ toñlap qalğanlığını körüptü. Dihan bu yılanğa bekmü iç ağritip, uni qoynığa sélivaptu. Yılanğa issiq ötüp tirilip qaptu. U eslige keliş bilenla dihanni çekivaptu. Dihan qattıq zeherliniptu, u ölüş aldida "yılan kişilerge balayı qaza épkilidiğan nerse iken, men uniñğa biqardin iç ağritiptimen deptu.

ÇİFTÇİ İLE YILAN

Geçmiş zamanda kara kışta bir çiftçi yolda giderken bir yılanın soğuktan donduğunu görmüş. Çiftçi bu yılanı içten acıyarak onu koynuna koymuş. Yılanın sıcaklık geçince yeniden dirilmiş. O kendine gelince çiftçiyi sokmuş. Çiftçi ağır şekilde zehirlenmiş ve ölmeden önce "yılan kişiye bela getiren bir şey imiş. Ben ona boşuna acımışım." demiş.

POLU

Ependi ayalığa deptu:

-Oğşitip bir polu kılgın, meze kılip yeyli!

-Hudayim buyrisa, désile.-deptu ayali.

Hey nadan hotun sen polini étiver, polu teyyar bolğandin kéyin Hudanniñ buyriğan-buyrimiginiğa qarımay. Yévermeymizmu,- deptu. Polu teyyar boluptu, tavaqqa usuluptu, destihangı ekilip, emdi qolını tavaqqa sunganda qazihanidin ikki mulazım kélip, “Sizni qazi çakirivatıdu” dep, Ependimni kiyimni kiyişke qoyımay. Aldıga sélip haydap élip méñiptu. Ependini qazihanidin huštenidin kéyin qoyup bériptu. Öyige kélip, işinki asta kékıptu. Ayali:

Kim bu? –dése, Ependi:

-Hudayim buyursa men séniñ ériñ,-deptu.

TİLİĞMA TİL TEKKÜZMEÑLAR

Méni tonuydığanlar bilip demdu, bilmey demdu uni uqmaymen. Amma hemmisi meslihet kılıvalğandek: “Tiliñdin zeher témip turıdu. Şuniñ üçün işiñ jürüşmeydu...” déyişidu.

Qızıq. Bu ademler til degenniñ insańğa yeydiğan versileñniñ temini bilip üçünla emes, toğra kélip qalğanda, toğra ve rast sözlerni éytiş üçünmu bérilgenligini némişke bilmeysiler?

Hey, méniñ tilimni “zeher” dégen, şerin tillik ademler! Siler işiñlarnı pütirip alğıçe éytidiğan şekerdek şerin, heseldeki tatlık sözlerni memnu bilimen. Mesilen, “Merhemet”, “Béşim bilen”, “Méniñ necat yultuzimsiz”, “Asminimniñ törü siz”, “Ötsiñiz köriñiz, jikilsiniz, ecel kelse ölüğiniñ bolay” dégenge oğşas sözlerni halıginiñizçe éytip bérişim mümkin.

Lékin bundağ sözlerni bir kimlerge hacitim çüşüp qalğandimu işlirim jürüşmey qalsımu éytmaymen.

Çünki bundağ şerin sözlér éytip qol, ayak, bel ve béşimniñ azap çekişini halımaymen.

Şuniñ üçün silerdin soraydıgım, tilimğa til tekküzmeñlar?...

POLU

Efendi (Nasrettin Hoca) hanımına demiş:

-Şöyle bir polu yap, tadını çıkararak yiyelim.

-Allah izin verirse, deseniz, demiş hanımı.

Hey akılsız kadın, sen poluyu yapıver, polu hazır olduktan sonra, Allah'ın izin verip vermediğine bakmadan yiyemez miyiz, demiş. Polu hazır olmuş. Tabağa konulmuş. Sofraya eğilip, tam elini tabağa uzattığında, mahkemeden iki müllazım gelip, "Sizi kadı çağırıyor." deyip Efendi'yi giyimini giymeye fırsat vermeden önüne düşürüp apar topar alıp gitmiş. Efendi'yi mahkemeden yatsıdan sonra koyuvermişler. Evine gelince, kapıyı yavaşça çakmış. Hanımı:

-Kim o? deyince, Efendi:

-Allah izin verirse ben senin erin, demiş.

DİLİME DİL UZATMAYIN

Beni tanıyanlar bilerek mi diyor, bilmeyerek mi diyor onu anlamıyorum. Ama hepsi anlaşmış gibi "Dilinden zehir damlayıp duruyor. Onun için işin yürütmüyor..." diyorlar.

İlginç, Be adamlar dil denenin insana sadece yenecek nesnelere tadını bilmek için değil, yeri geldiğinde, doğru ve gerçek sözleri söylemek için de verildiğini niçin bilmiyorsunuz?

Hey benim dilime "zehir" diyen tatlı dilli adamlar! Sizlerin işinizi bitirinceye kadar söylediğiniz şeker gibi şirin, bal gibi tatlı sözlerinizi ben de biliyorum. Mesela: "Merhamet", "Baş üstüne", "Benim kurtuluş yaldızısın.", "Asumanımın burcusunuz.", "Geçseniz köprüntüz, yıkılsanız dayanağınız, ecel gelse ölünüz olayım." Gibi sözleri sizin gibi ben de söyleyebilirim.

Lâkin böyle sözleri bir kimseye ihtiyacım olduğunda, işlerim yürümeyip kalas bile söyleyemem.

Onun için sözlerden istediğim, dilime dil uzatmayın.

ئايلىناي ،

ي ئەزىز يۇرتۇم سېنىڭ باغچا - ساراينىڭدىن ئايلىناي ،
 زەپىران تۈسلۈك سېنىڭ غەمكىن چىراينىڭدىن ئايلىناي .

قوينۇڭدىكى ئالتۇن - كۈمۈشلۈك تاغلىرىڭدىن ئايلىناي ،
 كۆكسۇڭدىكى لەختە - لەختە قان داغلىرىڭدىن ئايلىناي .

دەريايىڭدا مۇڭلىنىپ ئاققان سۇيۇڭدىن ئايلىناي ،
 قايغۇ - ماتەم ، غەمگە چۆمگەن ناخشا - كۈيۈڭدىن ئايلىناي .

سۈمبۈل چاچلىق ، قەلەمقاشلىق قىزلىرىڭدىن ئايلىناي ،
 ئانىلىق دەردىدە قالغان قان ئىزلىرىڭدىن ئايلىناي .

تىلى باغلىق ، دىلى داغلىق شائىرلىرىڭدىن ئايلىناي ،
 زۆھراسى يوق ناتىۋان تاھىرلىرىڭدىن ئايلىناي .

ئايلىناي يۇرتۇم ئايلىناي ، ئالىملىرىڭدىن ئايلىناي ،
 تىلى يۇمشاق ، دىلى قاتتىق زالىملىرىڭدىن ئايلىناي !

1945 - يىل 20 - ئىيۇل ، لەنجۇ

چىللاڭ خورىزم ، چىللاڭ

 ھېدىگەن ئۇزۇن كېچە ، ئەجەبۇ تاڭ ئاتماي قالدى ،
چىللاڭ خورىزم ، چىللاڭ ، تاڭغا قاراپ كۆزۈم تالدى .

چىللاڭ خورىزم ، چىللاڭ ، ئۇخلاق جاھانم ئويغانسۇن ،
مېنى تاشلاپ ئۇخلىغان گۈلى رەيھانم ئويغانسۇن .

چىللاڭ خورىزم ، چىللاڭ ، يارنى چىللاپ ئويغىتىڭ ،
يۈزىگە قانات يېيىپ ، ئاستا سىياپ ئويغىتىڭ .

ئاچسا يارم كىرىپكىنى يەنە ئۇيقۇ باسمىسۇن ،
ئۇيقۇ بىرلە مەن غېرىبىنى مەڭگۈ تاشلاپ ئەتمىسۇن .

چىللاڭ خورىزم ، چىللاڭ ، تاڭ ئاتىدۇ دەپ چىللاڭ ،
تاڭ ئالدىدا يارىڭىز سىزنى كۈتىدۇ دەپ چىللاڭ .

چىللاڭ خورىزم ، چىللاڭ ، چىللاڭ ئۇ گۈلىستانغا ،
يارم ئويغانسا خەۋەر بېرىڭ مەن باغرى قانغا .

1945 - يىلى 8 - ئاۋغۇست - لەنجۇ

پەشنىڭ رولى

بۇرۇنسىدا بىر پادىشاھنىڭ مەدرىستە ئوقۇيدىغان بىر ئۆگەي بالىسى بار ئىكەن، بۇ بالا كۆيۈنۈپ بىلىم بېرىدىغان، خۇش مۇئامىلىلىك بىر خەلپەتنىڭ قولىدا ئوقۇيدىكەن: ئۇ ئۇس تازىنى بەكمۇ ھۈرمەتلەيدىكەن.

ئوغۇل بىر كۈنى مەدرىستىن قايتىپ كېلىپ، ئادىتى بويىچە شۇ كۈنى ئۆگەنگەن خەتلەرنى كۆرسىتىش ئۈچۈن دەپتىرنى ئاتىسىغا سۇنۇپتۇ. پادىشاھ خەتكە كۆز يۈكۈرتۈپتۇ، بىردىنلا ئۇنىڭ كەيپىياتى ئۆزگىرىپتۇ. ئۇ رەڭكى ئۆچكەن، باقاللىرى تىت رىگەن، كۆزلىرىدىن غەزەپ ئۇچقۇنلىرى چاقنىغان ھالدا:

— جاللاتا! — دەپ ۋارقىراپتۇ، — بۇ ۋاپاغا جاپا قىلىدىغان يېتىم ئوغلاقنىڭ ۋە ئۇستازىنىڭ كاللىسىنى تېلىڭلار! بالا ۋە ئوردا ئەھلى پادىشاھنى غەزەپلەندۈرگەن خەتنىڭ مەزمۇنىنى بىلىمگەچكە ھەيران قاپتۇ.

— پادىشاھ ئالىيلرى، — دەپتۇ ۋەزىر ئارىدىكى جىمجىتلىقنى بۇزۇپ، — قىلىنغان ھۆكۈمنىڭ سەۋەبىنى بىسلەنەي قال دۇق، ئېيتىپ بېرىشكە بولارمۇ؟

پادىشاھ ئۆگەي بالىسىنىڭ يازغان خېتىسى ئوقۇپ بېرىپتۇ. بۇنى ئاتلىسىغان ۋەزىر پادىشاھقا مۇلداق دەپتۇ:

— پادىشاھ ئالىيلرى، پەرزەنتىزلىكتىن بۇ بالىنى بېغىز.

لىپ توققۇز يىلدىن بۇيان نۇرغۇن ئەجىر سىڭدۇردىلە، بىلىملىك بولۇپ تەختى سەلتەنەتكە ئىگىدارچىلىق قىلىشى ئۈچۈن ئو- قۇشقا بەردىلە مېنىڭچە بالىدا كۇناھ بولمىسا كىرەك. چۈنكى ئۇستازى نېمىنى يېزىپ بەرسە، ئۇ شۇنى يازدۇ. شۇڭا بالىنى جازالىماي ئۇنىڭ ئۇستازىنى جازالىسا قانداق؟ پادىشاھ بۇ گەپكە قوشۇلۇپتۇ. ياساۋۇللار ھېلىقى بالىنىڭ ئۇستازىنى ئوردىغا ئېلىپ كەپتۇ.

— سەن بالىغا مانا ھاقارەت كەلتۈرمىدىغان خەتنى يېزىپ بەرگەنلىكىڭ ئۈچۈن، ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىندىڭ. بۇنىڭغا نېمە دەيسەن؟— دەپ سوراپتۇ پادىشاھ.

— ئۇنداق خەتنى يېزىپ بەرگەنم يوق. — دەپتۇ خەلپەت. — يالغان سۆزلىمە، مانا، يېزىپ بېرىپسەنغۇ؟— پادىشاھ قولدىكى دەپتەرنى ئېچىپ، خەتنى خەلپەتكە كۆرسىتىپتۇ. خەلپەت قارما. دەرسخانىدا بالىلارغا يېزىپ بەرگەن: «ئۆگەن ئوغۇلۇم، داداڭغا ئوخشاش ئېشەك بولما...» دېگەن جۈملە ئىكەن.

— مەن بۇنداق يېزىپ بەرمىگەن ئىدىم. — دەپتۇ خەلپەت. — بالىڭىز بۇ خەتنى كۆچۈرۈپ يېزىشتا «ئوخشاش» دېگەن سۆز- دىن كېيىن قويدىغان پەش (.) نى «ئوقۇم» نىڭ ئاخىرىغا؛ يۆتكەپ قويۇپ، جۈملىنىڭ مەزمۇنىنى ئۆزگەرتىۋېتىپتۇ. ئىشەنمە سىڭىز مەكتەپكە ئادەم ئەۋەتىپ، باشقا بالىلارنىڭ دەپتەرنى تەك شۇرۇپ كۆرۈڭ.

پادىشاھتە كۆرۈپ كۆرگەندىن كېيىن خەلپەتنىڭ كۇناھىز ئىكەنلىكىنى بىلىپتۇ. ئوغۇل بولسا ئۇستازىغا يەتكەن پىشكەللىكتىن خىجىل بوپتۇ ۋە ئۇندىن كېيىن خەت يازغاندا بىر پەشنىمۇ چۈشۈرۈپ قويۇشقا بولمايدىغانلىقىنى چوڭقۇر چۈشىنىپ يېتىپ. خەتنى توغرا يازدىغان بوپتۇ.

دەلىرىمىزنىڭ شۇنىڭدىكى ئوقۇمۇخۇلۇق كىشىلىرىمىزنىڭ يېقىن تارىخىمىزدا قولغا كەلتۈرگەن نىسپىي نەتىجىلىرى بىلەن ماسلىق قىلىنغان تارىخىي خاتالىقلىرىنى باھالاپ ئولتۇرۇشنىڭ قىلچە ئەھمىيىتى يوق. چۈنكى بىزنىڭ بۇگۈن تارىخقا باھا بېرىش كىسە ئەمەس، بەلكى نىمىلەر قىلىشىمىز كېرەكلىكىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىشقا ئەڭ كۆپ ئىتتىپاقىمىز بار. خۇددى شۇنىڭدەك، بىز كەلگۈسى ئەۋلادلىرىمىز ئۈچۈن بىلەن ئۇزۇپ بېرىشكە ۋەزىپىلەنگەن بولماستىن، بەلكى مىللىي ھۆكۈمىتى يولغان بىر مۇستەقىل دۆلەتنى مىراس قالدۇرۇش قەرزىمىزنى تۆلەش مەسئۇلىيىتىمىزنى ئىجرا قىلىشقا مەجبۇرمىز. بىز تۈزۈگۈننىڭ غىمى بىلەن ئەھدىنىڭ ئەمىنىلىكىدىن ئىبارەت ئىككى ئېغىر يۈكتى مۇرمىزىمىز ئىشەنچ بىلەن تاشلاپ، يەتتىگىل نەپەس ئالغىنىڭ ھالغا كېلىشى، بۇگۈنكى ۋەزىپىمىزنى ئىشقا ئاشۇرۇشقا تىرىشىشىمىز لازىم.

بۇگۈن بىز نىمىلەرنى قىلىشىمىز كېرەكلىكىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىشىمىز ئۈچۈن، نىمىلەرگە بەكمەك ئىتتىپاقىمىز بارلىقىدا ھەقىقەت قىلىپ كۆرمىلى: بىز دۇنيادىكى ئىسپانلار بىلەن ئەڭ دەرىجىدە ياخشى ئىزىۋ قىلىمىز. بۇ ئارزۇ ھىچقاچان، خىتاينىڭ ياردىمى بىلەن، توغرىسى خىتاينىڭ قولىدا قىلىش بىلەن مەڭگۈ ئەمەلگە ئاشمايدۇ. بولۇپمۇ بۇگۈنكى خىتايلارنىڭ ئەلپازىغا قارىلىدىغان بولساق، بىز خىتاي پىلىقۇنچىلىرىنىڭ چاڭگىلى ئىچىدە قىلچىمۇ ئىلگىرىلەپ ئەمەل قىلالماستىن، ھىتتا يەر يۈزىدىن تولۇق يوقۇلۇشنىڭ بومۇسىغا كەلتۈرۈلۈش. ھىمەك بىز ئادەمدەك ياخشى ئارزۇ قىلىدىكەنمىز، قولىمىزدىكى ئادەمدەك ياخشىڭ بارلىق ئامىللىرىنى ئارتىپ ئىلىۋېلىۋاتقان خىتاي ئاجلاۋۇچىلىرىدىن تولۇق قۇتۇلىشىمىزغا توغرى كېلىدۇ. يەنى - بۇگۈن شەرقىي تۈركىستانلىقلارنىڭ ئادەمدەك ياخشىلىغىنىڭ بىردىن - بىر ئالدىنى شەرتى - مىللىي مۇستەقىل دۆلىتىمىزنى قۇرۇپ چىقىش. تۈۋەتتىكى ۋەزىپىمىزنى ئايدىڭلاشتۇرۇپ ئالغاندىن كىيىن، مەن بۇ ۋەزىپىنى ئورۇنلاشقا قانچىلىك ھەسسە قوشالايمەن، دەپ ئەستەيلىم ئويلىنىشىمىزغا ۋە تۈزۈمىمىزگە ۋەزىپە بەلگىلەپ ئەمەلىي ھەرىكەتكە ئالدىنىشىمىزغا

توغرا كېلىدۇ.

بۇ ماتىرىيال ئەنە شۇ مەخسەتتە تەييارلانغان بولۇپ، بەزى مۇجەسسەسلىك ۋە ئۇيۇق يوللارغا باخلاپ كىتىۋاتقان ئەشۇقەلارغا ئالغىنىپ قالمىلىق ئۈچۈن ئوتتۇرىغا قويۇلغان بەزى تارىخىي، دىنىي، مەدەنىي، ئىقتىسادىي، دىپلوماتىك چۈشەنچىلەر ئەتراپىدا بايلىنىپ قالماي، ۋەتەن، خەلقىم ئۈچۈن ئىشلەرنى قىلالايمىن ۋە ئىشلەرنى قىلىم كېرەك؟، دىگەن ئاساستا ئۆزىمىزگە ۋەزىپە ئېچىشنى مەخسەت قىلىمىز كېرەك.

1. شەرقىي تۈركىستاننىڭ مۇستەقىللىقىنى قولغا كەلتۈرۈشنىڭ ئىمكانىيەتلىرى بارمۇ؟

خىتاي ئاجلاۋۇزچىلىرى شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ مۇستەقىل دۆلەت ھالىغا كېلىۋىشىدىن قورقۇپ، تارىخىي مەنبەلىرىمىزنى تۈپ پىلتىزىدىن قۇرۇتۇش، ئوقۇمۇشلۇق كىشىلىرىمىز ۋە قەھرىمانلىرىمىزنى تولۇق پوقۇتۇش، خەلقىنى مەزمۇت دەسەپ تۇرىدىغان ئىمكان بېرىدىغان بارلىق ماددىي ئامىلىرىدىن مەھرۇم قىلىش، خەلقىمىزنىڭ ئۆزىنىڭ كىلىگىنى خاتىرىلىتىدىغان دىنىي ئىتىقادى، مىللىي ئۇرۇف - ئادىتى ۋە چەتئەللەر بىلەن بولغان ئالاقىسىنى تولۇق پوقۇتۇش ھەمدە ھەر بىر قەدىمىدە خىتايلىقلارغا قايىل بولۇش، ئۇلارغا مەجبۇرى باغلىنىش، قۇللۇققا خۇكرى قىلىش جەھەتلەردە كۈچ سەرپ قىلىشتا، نەتىجىدە خەلقىمىز ئارىسىلاشقىنىمىز بىر قىسىم ئۆزىمىز كىشىلىرىنى پىتىلىۋىۋىشكە ئېرىشەلگەن بولىدۇ. ۱. بۇنىچە خىتايغا ئەڭ كىلىگىلى بولىمىدۇ، دىگۈچىلەر خىتاي ئاجلاۋۇزچىلىرى ۋاسىلىق ياكى سۆلىتە يوللار بىلەن پېتىقتۇرگەن كىشىلىرىمىزدۇر. بۇنىمۇ ئاز دەپ، خىتاي ئاجلاۋۇزچىلىرى خەلقىمىز ئارىسىدا ھىسسىيات ئەزەلدىن مۇستەقىل بولۇپ باقمىغان، ئۇيغۇرلار تارىختىن بۇيان خىتايلىقلارنىڭ باغلىۋىرىدىغان باغلىپ كىلىگەن، دىگەندەك مەنبەلەرنى ئارقىتىپ،

TATAR TÜRKÇESİ METİNLERİ

TUGAN TİL

İ tujan tİL, i matur tİL, etkem-enkemnİn tİLİ!
Dönyada küp nerse bildİM sin tujan tel arkılı.

İn İlık bu tİL bİlen enkem bİşikte köylegen,
Annarı tönner buyı ebkem xikeyet söylegen.

İ tujan tİL! Hervakıtta yademiñ bİrlen sinİN,
Kİçkİneden añlaşılğan şatlıgım, kaygım minİM.

İ tujan tİL! Sinde bulğan İn İlık kıylğan dogam:
Yarlıkagıl, dip, üzİM hem etkİM-enkİmnİ, xodam!

Gabdulla Tukay

ANA DİL

Ey ana dil, ey güzel dil, anamın babamın dili!
Dünyada çok şey bildim senin sayende ana dili.

En önce bu dille anacığım beşikte ninni söylemiş
Ardından geceler boyu nineciğim masal anlatmış.

Ey ana dil! Her vakit yardımınla senin,
Küçüklükten anlaşılmiş şatlıgım, kaygım benim.

Ey ana dil! Seninle olmuş en ilk kıldığım duam:
Bağışla, diyerek özümü hem anacığımı babacığımı Hüdām!

Abdullah Tukay

CIRLARIM

Cırlarım, siz şıtıp yöregimde
 İl kırında çeçek atıgız!
 Küpmi bulsa sizde köç hem yalkın
 Şulkaderli cirde xakkıgız!

Sizde minim bütün toygularım
 Sizde minem kirsiz yeşlerim.
 Siz üleşgiz, min de onıtılırmın,
 Yeşeseşgiz, min de yeşermın.

Aldıy almas minı tüben lezzet,
 Vak tormışnıñ çuar perdesi,
 Şigrimdegi çınlık, ut hem söyü
 Yeşevimniñ bütün meşnesi.

Ülgende de yörek tuğı kalır
 Şigrimdegi izgi antına.
 Bar cırımıñ ilge bağışladım,
 Gomırımıñ de birem xalkıma.

Cır öyrettı minı xör yeşerge
 Hem ülrge kıyu ir bulıp.
 Gomrım minim muñlı bir cır idı,
 Ülimim de yañrar cır bulıp.

Musa Celil**TÜRKÜLERİM**

Türkülerim, siz yeşerip yöregimde
 İlimin çevresinde çeçek açınız!
 Ne kadar varsa sizde güç ve alev
 O kadar vardır yerde hakkınız!

Sizdedir benim bütün duygularım
 Sizdedir benim kirsiz göz yaşlarım.
 Siz ölseniz, ben de unutulurum,
 Siz yaşasanız, ben de yaşarım.

Aldatamaz beni aşığılık lezzet,
 Alçak hayatın renkli perdesi,
 Şiirimdeki doğruluk, ateş ve aşk
 Yaşamımın bütün manası.

Öldüğümde de yürek sadık kalır
 Şiirimdeki kutsal andına.
 Bütün türkülerimi vatana bağışladım
 Ömrümü de veriyorum halkıma.

Türküler öğretti bana hür yaşamayı
 Ve ölmek için cesur erkek olup.
 Ömrüm benim bunlu bir türkü idi,
 Ölümüm de yankılanır türkü olup.

Musa Celil

TÖRKİ TELLER

Tatar tîliniñ iñ yakın kardeşleri-başkort, kazax, nugay, komık, uygur, karakalpak, balkar hem kırım Tatarları tîleri. Alardan soñ kardeşliğı yagınnan törk, üzбек, kırgız, azerbaycan, törkmen, tuva, xakas, altay tîleri kile. Çuvaş ve yakut tîleri tatar tîline yırarak kardeşler sanala.

Barlık törki tîller de borıngı gomumtörki tîlge barıp totaşa. "Gomumtörki" dibiz, çönki bu çorda ul ayırım tîllerge bölünip karalmıy. Törki telde yazılğan iñ borıngı yazma istelikler "run" yazuwı, ölişçe uygur yazuwı bilen yazılğannar. Run yazıu birinçi mertebe Orxon yılgası buyında tabılğan Kültegin hem Bilge-kaganga kuyılğan kabir taşlarındaqı yazular nigizinde ukıla. Ul yazulardan añlaşılğança, V gasırlarda uk indı Törkilerniñ zur hem köçle devletleri bulgan, aralaşu tele bulıp törki tîl sanalğan. Uygur yazuwı IX gasır başında Uygur kaganlığında kullanılğan. Ul başka töbeklerdeğı törkilerge de yaxşı bilgili bulğan. Gomumtörki tel X gasırğa kader kullanılıştı yörgeñ...

(R. S. Abdullin, G. M. Şeyxiyeva, **Tatar Tîli 10**, Megarif Neşriyatı, Kazan 1996, s. 4-5)

TÜRK DİLLERİ

Tatar dilinin en yakın kardeşleri ; Başkurt, Kazak, Nogay, Kumuk, Uygur, Karakalpak, Balkar ve Kırım Tatarları'nın dilleridir. Onlardan sonra kardeşliğı yönünden Türk, Özbek, Kırgız, Azerbaycan, Türkmen, Tuva, Hakas, Altay dilleri gelir. Çuvaş ve Yakut dilleri Tatar diline daha uzak kardeşler olarak kabul edilmektedir.

Bütün Türk dilleri de eski genel Türk diliyle birleşmektedir. "Genel Türk" diyoruz, çünkü bu devirde o, ayrı dillere bölünüp değerlendirilmiyor. Türk diliyle yazılan en eski yazma hatıralar "Runik" yazısı, kısmen de Uygur yazısıyla yazılmıştır. Runik yazı ilk kez Orhun nehri boyunda bulunan Kültigin ve Bilge Kağan adına konulan kabir taşlarındaki yazıların esasına dayanır. O yazılardan anlaşıldığı kadarıyla, V. asırlarda Türklerin büyük ve güçlü devletlerinin olduğu, anlaşma dili olarak da Türkçenin sayıldığıdır. Uygur yazısı IX. asır başında Uygur Kağanlığı'nda kullanılmıştır. Bu yazı, diğer bölgelerdeki Türkler tarafından da iyi bir şekilde bilinmiştir. Genel Türk dili X. asıra kadar kullanılmıştır...

KIR KAZI

Bizniñ avıldan ikî gñe çakrım çamasında, cirge töşken ay kibik tügerek, kömiş teñke kibik yaltırap yata torgan Ak kül digen bik zur kül bar idî. Külniñ iñi 4-5 çakrım çamasında bulganlıktan, anıñ bir yağınnan ikinci yağında bulgan nerseler küzge çak-çak kına kürineler idî.

Cey könnerinde, külniñ tire-yagı bötinley dip eytirlik yeşil ülenner hem törli iginner bilen uratılıp alınganlıktan, külden yarak tügıl tav başınnan karaganda, bu kül yeşil xetfe palas östinde yatkan tügerek közgi kibik yaltırap yata idî.

May ayı kırü bilen, külniñ tire-yagında kişiler kaynaşa başlıylar... Monda tire-yaktağı avıllardan, xozur kılıp yatır öçin, elle niçaklı xalık cıynalıp, şunda uynap-kölip kön ütkereler...

Kiç bulsa, külniñ kaybir urınnarında, öyilip-öyilip üsken kamışlar arasında, törli su koşları, törli tavışlar bilen kıçkırp, çutıldeşip, tire-yakını yañgıratıp toralar... (Mecit Gafuri, Saylanma Eserler, Tatknigoizdat, Kazan 1954, s. 119)

YABAN KAZI

Bizim köyden iki km. uzaklıkta, yere düşmüş ay gibi yuvarlak, gümüş akçe gibi parlayan Ak Göl adlı büyük bir göl vardı. Gölün eni 4-5 km. olduğu için, onun karşı yakasındaki şeyler ucu ucuna görünürlerdi.

Yaz günlerinde, gölün etrafı tamamen yeşil otlar ve ekinlerle kaplandığı için gölden uzak olmayan dağın başından bakıldığında, bu göl yeşil kadife palas üstünde yatan yuvarlak bir ayna gibi parlayıp yatarıdı.

Mayıs ayının gelmesiyle gölün çevresinde insanlar kaynaşmaya başlıyorlar... Buraya çevre köylerden, huzur bulmak için, epeyce halk yığılıp gülüp oynayarak gün geçiriyorlar...

Akşamları gölün bazı yerlerinde üst üste yığılmış kamışlar arasında türlü su kuşları, türlü seslerle cıvıl cıvıl ötüşerek etrafı yankılatıyorlar...

Чура Батыр

Әувәл заман бар икән,
Чура Батыр ир икән,
Ил эчендә бер икән,
Яу кайтарыр ир икән.
Бүз кыр дигән жирендә
Ат утлатып йөргәндә
Дошман килә далага
Казан каласын алмага.
Моны белгәч Чурабыз
Кылычын биленә тагадыр,
Ук-садагын асадыр,
Казан юлына чабадыр.
Бер дөлдөлдәй оча икән
Чал атында чапканда,
Кыя-ташны яра икән
Аткычыннан атканда.
Күлмәгенә ук тисә,
«Яңгыр ява»,— ди икән.
Чигәсенә ук тисә,
«Чебен тешли»,— ди икән.
Чигәсеннән кан чыкса,
«Тирем чыга»,— ди икән.
Жилкәсеннән кан чыкса,
«Жилләр исә»,— ди икән
Чура Батыр ир икән,
Менгән аты бер дигән.
Илгә килгән яуларга
Қаршы чыгар ир икән.

Менә шулай итеп, мин сезгә Чура Батыр хикәя-тен сөйләмәкче булам. Әмма әйтеп куям, бу бер әкият түгел, үткән заманнарда булып үткән бер мисалдыр. Борынгылар, булмаган булса, әйтелмәс, сөйләнмәс иде дип юкка әйтмәгәннәр.

Әйтәчөгем шул, әүвәл заманда бер хан булган, ди. Аның утыз тугыз хезмәткәре бар икән. Боларның өстендә дә кырыгынчысы—Нарык атлы берсе—баш хезмәткәр икән.

Көннәрнең берендә, хан үзенң бер вәзире белән йөрергә чыга. Сарай бакчасында сәйранда йөргәндә Нарыкның алар яныннан баш иеп, сәлам биреп үткәнән күрә дә хан вәзиренә әйтә:

— Бу Нарык бик тырыш һәм бик тугры бер кеше. Кызганыч, шул яшенә житеп тә өйләнмәгән, дуадак каз кебек йөри. Аны бик өйләндерәсем, башлы-күзле итәсем килә,—ди. Бераз уйланып торгач, соңра әйтә:—Вәзир, иртәгә Нарык бер алашаны иярләсен, син дә иярлә бер алаша; китегез дә мәмләкәтемне гизегез. Кемнең кызын беренче күрәсез, аны алдырмын,—дип әмер бирә.

Иртәгәсә көнне, вәзир иртән иртә тора да Нарыкны чакыртып:

— Иярлә бер алаша үзәнә, тагын берсен миңа,—дип боера.

Менәләр атларына, китәләр болар. Ахшам була, кич житә, баралар бер көйгә. Кунуп калалар. Иртән торалар да тагын юлга чыгалар. Баралар, баралар, энгер-меңгер төшә башлаганда тагын бер жиргә барып житәләр. Монда тагын бер кичне кунуп калалар болар. Иртәгәсә көнне иртүк торып, атларына атланып юлга чыгалар. Шулай итеп, өйдән-өйгә, кырдан-кырга, жирдән-жиргә көн китәләр, ай китәләр, йл гизеп йөриләр. Көннәрнең берсендә, һичбернәрсәдән хәбәре булмаган Нарык, вәзиргә карап:

— Вәзирем, без үзбашына нишләп йөрибез соң? —дип сорый.

— Ханыбыз сине өйләндерергә тели. Барыгыз, Нарык белән мәмләкәтне гизегез дә аңа бер кыз табыгыз дип әмер бирде.

— Алай булса, без юкка интегеп йөрмик. Хан-ның әмере бу булса, каланың кырыендагы аулак бер өйдә ялгыз үскән, үксез бер кыз бар. Аны миңа алып бирсә, бик куанырмын,— ди Нарык.

Моны ишеткәннән соң, вәзир белән Нарык калага кайтып китәләр. Вәзир хан янына барып, Нарыкның ниятен белдерә. Ханның әмере белән, кырык көн уен итеп, кырык көн туен итеп кызны Нарыкка алып бирәләр.

Шул көнгәчә, бу кыз бик фәкыйрь, ямаулы әй-берләр генә киеп йөргәнгә аңа беркем дә борылып карамаган булган икән. Шул ямаулар эчендә гүзәл бер кыз сакланганы берәүнең дә башына килмәгән.

Чыннан да, бу кыз шундый гүзәл икән ки, буге тал чыбыгыдай зифа, йөзе айның ундүртенче кичәседәй, кара кашлары карлыгач канатыдай, ике яңагы яңа ачылган ике гөлдәй, күзләреннән дә шөйлә нурлар агып тора икән. Кызның туге булып яткандагына аның шундый гүзәл икәнлеген күреп, ханның асрамага алган улы — мирзаның күзе төшә.

Вақытлар уза тора. Көннәр үтә, айлар үтә, алты ай тула. Нарыкның өендә ут сүнми. Аның тәрзәсе каршындагына бер өй бар икән. Анда ханның ат караучысы яши икән. Ат караучы да хан улының гелән-гелән «хәл белешергә кердем әле» дип килеп йөрүенә, аның бер сылтау икәннен, асылда исә Нарыкның хатынын күрмәгә килүен аңлап ала. Көннәрнең берендә мирза шулай сылтау белән каранып йөргәндә, ат караучы аңа якин килеп:

— Мирзам, туктап тыңлачы, сиңа бер сүзем бар,— ди.

— Ни ул, яхшы сүзме, яманмы? — дип сорый мирза.

ХАННЫҢ ЯВЫЗЛЫГЫНА ЖАВАП

Бервакыт явыз хан салым жыючысының эшеш тикшерерге керешкөн. Аның халыктай салымны аз жыюуп, кенөгөгө дөрес язып бармавын белгөч, хан бик яман котырышган һәм салым жыючысын исәп-хисап кенөгөлөрөн ашап бөтөрөргө мәжбүр иткөн. Үзеш төрмөгә яптырган. Шуннан соң хан салым жыючы итеп Хужа Насретдинны билгеләгән.

Бер кадәр вакыт үткөч, хан Хужаны да чакырткан һәм “исәп-хисап кенөгөлөрөн дә алып килсең”, — дип өмөр биргән. Хужаның исәп-хисап эшләрен кенөгөгө язмыйча, юкагына итеп көлгә күмеп пешергән төчә шыккәккә язганын күргәч, ханның бик ачуы кылган:

— Син нәрсөгә язгансың! Безнең илдә көгәзь юкмыни? — дип кычкырган.

— Дан булсын ханга, мин синен ачулана чагыңны һәм миңа да кенөгөләр ашата чагыңны алдан ук белеп тордым. Вәхетсезлеккә каршы, мин синен элекке салым жыючың кебек кенөгөләр ашый алмыйм. Шунның өчен тиешле чарам алдан ук күрәп килдем, — дигән Хужа.

БОЗАУ ВАКЫТТА УК

Беркөнне хан:

— Минем янга Хужа Насретдинны жибергез. Аның белән атка менеп берәз ярышып алырбыз, — дигән.

Хужага бу хәбәрне прештергәннәр.

Хужаның бер карт үгезе бар икән. Ул әлегә үгезне иярлөп өстенә атланган да хан чакырган жиргә киткән. Жайналган

халык, Хужаның үгез белән килүен күрөп, көлөшө башлаган.

Хан, Хужага карап:

— Әй, Хужа, ни өчси син үгезгә атландың? — дип сораган.

Хужа:

— Бу үгезсез бозау вакытта биң кызу чапканын күргәнәм бар иде, аны ат та куып житә алмый торган иде, — дигән.

ХУЖА — ОСТА АТУЧЫ

Яз көне солдатлар атарга өйрөнү өчен далага чыкканнар. Аксак Тимер солдатлар белән бергә Хужаны да алып чыккан. Сүз уңаенда Хужа кайчандыр үзенең яхшы атуы турында өйткөн. Тимер, моны ишеткөч, Хужага жөяссинен атарга кушкан.

Хужа, атарга теләмәсә дә, патша кушкач жөясен тартып укмы атып жибергөн. Ләкин угының читкө тайпылуын күргөч, Хужа: "Сугыш башлыгы менә шушылай ата торган иде", — дигөн. Анда тагы бер ук биргөннөр, анысы да читкө киткөн. Бу юлы Хужа: "Кала башлыгы менә шушылай ата торган иде", — дигөн.

Өчсиче ук көтмөгөндө төзөгөн жиргө барып кадалгач, ул, масаеп: "Хужа абзагыз менә шушылай ата", — дигөн.

ХУЖАНЫҢ АКТЫК СҮЗЕ

Хан, Хужаның никадәр батыр булуын сынар өчен:

— Хәзер үк асыгыз! — дип босрган.

Палачлар Хужаны сөйрәп асарга алып килгөннөр. Хужа бер сүз дә дөшмөгөн.

— Синез актык минутларың житте. Соңгы сүзеңне әйтп кал, — дигөн хан.

— Бер сүзем дә юк, бары кечкенә генә бер үтенечем бар.

— Нинди үтенеч? — дигөн хан.

— Минем муеныма кагылсалар, кытыгым килә, билемнөн ассыннар, — дигөн Хужа.

ХУЖА ҺӘМ ПАТША ХАТЫНЫ

Бер патша үзенсә хатынын бик ярата икән. Шуннан файдаланып хатыны дәүләт эшләренә катнаша торган булган. Патша тирәсендәгә түрәләр бу хәлдән ничек котылу турында Хужага мөрәҗәгать иткәннәр. Хужаның акыллы киңәшәннән соң патша хатыны дәүләт эшенә катнаша алмый башлаган. Патша хатыны бу эшнә Хужа Насретдин киңәше белән эшләнүен сизгән һәм Хужадан үч алырга булган. Иң элек Хужаның хатынын үз ягына аударган. Көннәрсә берссидә патша хатыны Хужаны хатыны белән парлап кунакка чакырган.

Ашап-эчеп, көф-сафа корып алгач, Хужаның хатыны иренә стенада эленеп торган иярне алып бирергә кушкан. Ул, патша хатыны белән алдан сөйлөшөп кую буенча, Хужаны кызык итмәкче булган икән. Иярне китергөч, Хужаны иярлөгән дә аның өстенә менеп атланган. Хужа, ишәк кебек, акыра-бакыра, тибешә-тибешә бүлмә буйлап чаба башлаган. Патша, үзенсә хатыны белән бу кызыклы күрсәнешне ишәк ярыгыннан карап торган, эчләре катканчы көлгәннәр.

Бераздан патша белән хатыны бүлмәгә килеп ксргәннәр. Патша: “Йә Хужа, бу ни эшләвәң синсә?” — дип сораган икән, Хужа бер дә аптырамыйча болай дигән: “Бу хәлне үз күзәң белән күрүсәң бу хәшмә булды әле, падишаһым. Мин бит сиңа дәүләт эшенә хатыныңны катнаштырма, хатын аркасында минем кебек түбәнлеккә төшмә, дип гел өйтөп киләм. Без ил башлыгы түгел. Без ни эшләсәк тө, аннам берәүгә дә зарар килми. Ә менә синсә хатыныңның үзенсә иярлөп, дәүләт эшенә тыкшынуы, ай-һай!”

Хужаның бу сүзләреннән соң патша идәрә эшен саграк алып бара башлаган. Ә патша хатыны Хужадан үчен ала алмаган.

МАЧЫ БАШЛЫ ЯБАЛАК

Бер заман кошлар патшасы жыя кошларны. Сораша:

— Мин сезне ни өчен жыйдым? — ди кошлар патшасы.
Тегелэр эйтө:

— Без белмибез, эйтсәң белербез.

— Менә шуны беләсем килә минем, дөнъяда коры агач күпме, чи агач күпме? Ирлэр күпме дә хатыннар күпме? Шуны беләсем килгәнгә сезне жыйдым.

Берсе дә эйтәлми. Күплеген дә, азлыгын да.

— Берэр кош калмаганмы? — ди.

Берәү эйтә:

— Мачы башлы ябалак килмәгән, ди, ул тычкан саклап калды, — ди.

— Алай булгач, рэхим итеп барып китерегез әле, ди, бәлки ул әйтер, — ди.

Хәзер тегене селкеттелэр, китерделэр.

— Нишләп килмәдең? — ди.

— Соң, вакытым булмады, ашасым килә иде, мин ашамаган идем, ди, менә хәзер килдем, — ди.

— Сине шуның өчен чакырттым, ди, менә шулкадәрле халык эйтәлмилэр, ди, бәлки син әйтерсең, ди, менә шул сүзем, ди: дөнъяда коры агач күпме, чи агач күпме? — ди.

— Коры агач күп, — ди.

— Нишләп? Минемчә, чи агач күп булырга тиеш, — ди.

— Юк, коры агач. Вот мин шуны саныйм, ди, нинди генә чи агачта коры ботак бар, ди, аны мин саныйм корыга, ди. Менә шуңа коры күп, — ди.

— Ну анысы ярый, ди. Риза. Вот син эйт әле, ди, дөнъяда хатыннар күпме, ирлэр күпме? — ди.

— Бит монда уйлыйсы да юк, ди. Элбәттә, хатыннар күп, — ди.

Патша:

— Минемчә бит ирлэр күп булырга тиеш.

— Ә мин бит күп ирне хатыннарга саныйм, — ди.

— Нишләп?

— Хатыннар сүзе белән йөргән ирне мин хатынга саныйм, — ди.

— Дөрес, ди, димәк, хатыннар күп, — ди.

Шуннан соң кошлар патшасы Мачы башлы ябалакны зирәклеген өчен үзенә вәзире иткән, ди.

ТУГАН ТЕЛ

И туган тел, и матур тел, әткәм-әнкәмнең теле!
Дөньяда күп нәрсә белдем син туган тел аркылы.

Иң элек бу тел белән әнкәм бишектә көйләгән,
Аннары төннәр бие әбкәм хикәят сөйләгән.

И туган тел! Нәрвакытта ярдәмәң берлән синең,
Кечкенәдән аңлашылган шатлыгым, кайгым миңем.

И туган тел! Синдә булган иң элек кыйлган догам:
Ярлыкагыл, дин, үзем һәм әткәм-әнкәмне, ходам!

АНА ДОГАСЫ

Менә киң. Зур авыл өстендә чыкты нурлы ай калкып,
Көмешләнгән бөтен өйләр, вә сахралар тора балкып.

Авил тын; иртәдән киңкә кадәр хезмәт итсә аргаи
Халык йоклай — каты, тәмле вә рәхәт уйкуга талган.

Урамда өрмә этләр дә, авыл үлгән, тавыш-тын юк;
Авил кырсында бер өйдә фәкать сүпмә тора бер ут.

Әнә шул өй эчендә ястүснән ' соңра бер карчык
Намазлыкка утырган, бар жинәшәи күңлене арчып;

Күтәргән кул догага, яд итә ул шунда үз угълын:
«Ходаем, ди, бәхетле булсайде сөйгән, газиз угълым!»

Тамадыр миңкинәннән тамчы-тамчы күзләреннән яшь;
Карагыз: шул догамы инде тәңре каршына бармас?

БИЧАРА КУЯН

— И Куян, куркак Куян, йомшак Куян,
Моцланасың иниди хәсрәт, кайгыдан?

— И жаным, снн яшь бала шул, белмисең;
Төште зур хәсрәт, ничек моцланмыйсың.

Без икәү: Әткә куян, Әнкә куян,
Яшь куянчыклар янә бездән туган.

Барчабыз бер ганлә булган идек,
Күп заман шатлык белән торган идек.

Яшь балаларым ашап китте Бүре,
Бик усал ерткычтыр ул, муркыргыры!

Күп тә үтми куйды дөнья Әнкәсе;
Тулды күңлем, ничек итеп әйтәсе:

Килде дә бер явыз Аучы эт белән,
Атты үтерде аны мылтык белән.

Шул вакыттан бирле аш булмый ашым,
Моцланам ялгыз башым, агъзам яшем.

АК БАБАЯ

Бөтен дөнья аппак булып кар яуганда,
Ишек алды, урам, түбә агарганда,
Аппак булып кайтып килә безнең Бабай,
Безгә төрле-төрле уенчык алган да.

Шатланышып без әйтәбез: «Рәхмәт, Бабай,
Синә тагын күп сә гомәр бирсен ходай!»
Бабай, мескән, кар, яңгырга карамыйча,
Безне шатландырмак өчен йөри шулай.

KAZAK TÜRKÇESİ METİNLERİ

ALISTAĞI BAVRIMA

Alısta avır azap şekken bavrım
Quvarğan beyşeşektey kepken bavrım.
Qamağan qalın cadın ortasında
Köl qılıp közdin casın tökken bavrım.

Aldındı avır qayğı capqan bavrım.
Ömrinşe capa körğen cattan bavrım.
Tüksiygen cüregi tas cavız candar
Tiridey terin tonap catkan bavrım.

Apırmay, emes pe edi altın Altay
Anamız bizdi tapqan; asav tayday
Bavırında cürmep pedik salıp oynap?
Cüzimiz emes pe edi carkın ayday ?

Alalı altın saqa atıspap bek?
Tebisip bir tösekte catispapak bek?
Altayday anamızdın aq sütinen
Birge emip, birge demin tatispapak bek?

Turmap bed bizdin üşin möldir bulaq
Sıldırıp, sılıq- sılıq tavidan qulap?
Dayar bop uşqan qustay, soqqan quyn,
Tilesek, bir-bir tulpar beyne pıraq?

Altaydın altın küni erkeletip
Kelgende colbars bop, cana er cetip.
Aqteniz, Karateniz arcağına,
Bavırım, meni tastap qaldın ketip!

Men qaldım cas balapan, qanat qaqpay;
Uşam dep umtılsam da damıl tappay,
Cön silter, col körseter can bolmadı!
Cavız cav qoysın ba meni endi atpay ?!

Qorğasın cas cürekke oğı battı.
Künesiz taza qanım suvday aqtı
Qansırıp elim qurıp esten tandım,
Qarangı abaqtığa berik captı.

UZAKTAKİ KARDEŞİME

Uzakta ağır azap çeken kardeşim!
Kurumuş lüle gibi çöken kardeşim!
Etrafını sarmış düşman ortasında
Göl kılıp göz yaşını döken kardeşim.

Önünü ağır kaygı örtmüş kardeşim!
Ömrünce yaddan cefa görmüş kardeşim!
Hor bakan, yüreği taş, kötü düşman
Diri diri derini soymuş kardeşim!...

Ey pırım! Değil miydi altın Altay
Anamız bizim? Bizlerse birer tay,
Bağrında, yürümedik mi serâzat ?
Yüzümüz değil miydi ışık saçan ay?

Alaca altın aşık atışmadık mı ?
Tepişip bir döşekte yatışmadık mı ?
Anamız olan Altay'ın ak sütünden
Beraber emip beraber tatışmadık mı ?

Akmadı mı bizim için dupduru bulak,
Şarıldayıp şarıl şarıl dağdan inerek ?
Hazırdı uçan kuş, kopan yel gibi
Dilesek bir bir atlar, tıpkı burak!

Altay'ın altın günü nazlanarak
Gelende, sen pars gibi bir er olarak,
Akdeniz, Karadeniz ötelere,
Kardeşim, gittin beni bırakarak!...

Ben kaldım yavru balaban, kanat açamam,
Uçam diye davransam birtürlü uçamam,
Yön bulduran, yol gösteren can kalmadı;
Yavuz düşman kormu şirindi beni vurmaktan

Kurşunlar genç yüreğime saplandı,
Günahsız taze kanım su gibi aktı;
Kansız kalıp, kuruyup bayıldım,
Karanlık mahbese sıkıca kapattı.

Körmeymin keşe cürgen qır, saydı da,
Kündiz-kün, tünde-kümis aydı da,
Ardaqtap, şın cibektey orayğa orap
Ösirgen altın anam Altay'dı da.

Apırmay, ayrıldıq ba qalın toptan,
Şayılp qaytpaytuğın cavğan oqtan
Türiktin colbarstay cüreginen,
Şını men qorqak qul bop cavdan buqqan?!

Şarq urıp erke umtulğan Türk canı
Şını men avırdı ma bitip halı ?!
Ot sönip cürekteği, qurıdı ma
Qaynağan tamırdağı ata qanı ?

Bavırım! Sen o cakta, men bu cakta,
Qayğıdan qan cutamız, bizdin atqa
Laytq ba qul bop turuv; kel keteyik
Altayğa, ata miras altın takka.

Mağcan Cumabayulı

Görmüyorum artık gece gezdiğim kırını ovayı
Gündüz güneşi, gece gümüş nurlu ayı;
Nazlı nazlı ipek kundaklara sarmalayıp
Bizi büyüten altın anam Altay'ı.

Ey pırım! Ayrıldık mı ulu bütünden?
Dağılıp yılmayan yağın oklardan
Türk'ün pars gibi yüreği varken
Gerçekten korkak kul mu olduk sinip
düşmandan

Kudretli olmak isteyen Türk'ün canı
Gerçekten bitap düşüp kalmadı mı hâli?
Yürekteki ateş söndü mü, kurudu mu
Damarında kaymayan atalar kanı ?

Kardeşim! Sen o yanda, ben bu yanda,
Kayğıdan kan yutuyoruz, bizim adımıza
Lâyık mı kul olup durmak, gel gidelim
Altay'a, atadan miras altın tahta.

Mağcan Cumabayulı

(A. Bican Ercilasun, Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri, KB Yay., Ankara 1993, s. 244-246)

KÖKSEREK

Qaraadırdıñ qarağandı sayı elsiz. Aynalada qabat-qabat şubar adırlar. Jaqın töbelerdiñ balıǵın alasa boz qarağan, tobilǵı basqan.

Say boyında may ayınıñ salqın lebi esedi. Bastarı kögerip, bürlenip qalğan qalıñ karaqan jel lebimen sıbdır-sıbdır qaǵıp teñselip, ırǵalıp koyadı. Mañaydan jualardıñ, jas şöpterdiñ isi keledi.

Uzun keñ ölkeni qaptay basqan qarağannıñ ortasında tereñ, küp jar bar. Sonıñ bas jaǵında itmurındı qalıñ jınıstıñ arasında qasqır ini bar. Jakın elge melim eski in. Jazǵa salımnan beri sonı eki qasqır kelip meken etti. Burın itmurın janındaǵı kişkentay alańda keñdigi kisi sıyǵanday uş ülken in bolatın. Biyıl jas topıraǵı jaǵasında döñkiyip, taǵı bir jaña in şıqqan. Beriniñ aydanı bir, jer astınan qatınası bar.

Mañay qasqırdıñ oynaqı. Jas şöpter basılıp, taptalıp qalğan. Jaqındaǵı karağandarda qasqırdıñ aq jünderi körinedi. Qıstan qalğan tübiti kezip de er jerde söytip julıhıp qalıp jür. İnderdiñ orta jerinde eki qalıñ sasır şayqalıp ösipti. Qazirde sonıñ tübinde qısqı jüni ebden tülep bolmağan aq qaskır jatır. Bavırında kişkentay kök küşikteri qıbırlaydı. Jarqırağan qızulu kün boyın eritedi. Közi bir sıǵırayıp aşılp, bir jumılıp qalǵuǵa ketedi. İyigen emşekteri jıbr-jıbr tartıladı. Töbesinde sasır şayqalıp ırǵaladı. Mañaydaǵı qarağan men itmurın bastarı qozǵalaqtaydı.

Bir mezgilde bas jaǵınan satır-sutır, sırt-sırt sıngan şi, tobilǵı, kuv şömşekter dıbısı keldi de, esin jiǵaşa birdeme qasına tasırlatıp kelip qaldı. Atıp turdı... Bavırındaǵı kök küşik şasılp-tögilip, umar-jumar domalap qaldı. Turǵanda "ars" etip, azu tisteri aqsıyıp, ırılday türegeldi...

Muhtar Avezov (Seçilmiş Hikâyeler, s. 57)

KÖKSEREK

Karaadır'ın akasyalı vâdisinde insan yok. Etrafta kat kat alaca yükseltiler. Yakın tepelerin hepsini alçak boz akasyalar ve kızılıcıklar kaplamış.

Vâdi boyunca mayıs ayının serin yeli esiyor. Tepeleri yeşermiş ve çiçeklenmiş sık akasyalar, rüzgârın çarpmasıyla "Fısıll. Fısıll!" diye sallanıp, ırgalanıyor. Çevreden soğanların ve yeşil otların kokusu geliyor.

Uzun ve geniş bir bölgeyi kaplayan akasyaların ortasında derin ve boş bir uçurum var. Bu uçurumun baş tarafında böğürtlenli sık ağaçlığın içinde bir kurt ini var. Yakında oturan halkın bildiği eski bir in. Yaza doğru iki kurt gelip bu ine yerleşti. Daha evvel böğürtlen yanındaki küçük alanda genişliği bir insan sığacak kadar olan üç in vardı. Bu yıl, kenarındaki yaş toprağı ile yeni bir in daha ortaya çıkmış. Hepsinin sahası aynı, yer altından bağlantıları var.

İnlerin çevresi kurtların oyun yeri. Yeşil otlar basılıp çiğnenmiş halde. Yakındaki akasyalarda kurdun beyaz tüyleri görünüyor. Kıştan kalan tüyleri şimdi de her tarafta aynı şekilde yolunup kalmakta. İnlerin ortasında iki tane kalın sasır* salına salına büyümüş. Şimdi onların dibinde kış tüyleri tamamen dökülmemiş olan beyaz bir kurt yatıyor. Göğsünde küçücük boz renkli yavruları kıpırdanıyor. Parlayan sıcak güneş vücudunu ısıtıyor. Gözü bir kısıklılaşıp, bir yumulup uyuklamaya başlıyor. Eğilmiş memeleri kıpır kıpır çekiliyor. Üstündeki sasır sallanıp ırgalanıyor. Etraftaki akasya ve kızılıcıkların tepeleri devamlı kımıldanıyor.

Bir ara baş taraftan çatır-çutur, sart-surt şeklinde saz, kızılıcık ve kuru dal sesleri geldi ve kendini toparlayıncaya kadar bir şey "Tasır! Tusır!" diye sesler çıkarıp yanına geldi. Hızla ayağa kalktı... Göğsündeki boz yavru yere düşüp, alt üst olup yuvarlandı. Ayağa kalkınca âniden havlayıp, azı dişlerini çakıp hırlayarak dimdik durdu.....

Muhtar Avezov

* sasır: Pis kokulu bir bitki

ALISTAĞI BAVRIMA

Alista avır azap şekken bavrım.
Kuvargan beüşeşektey kepken bavrım.
Kamağan kalın cavdın ortasında
Kê! kılıp közdin casin tökken bavrım.

Adlında avır kayğı, capkan bavrım.
Ömrinşe capa körgen cattan bavrım.
Tüksiygen çüreği tas cavız candar
Tiridey terin tonap catkan bavrım.

Apırmay, emes pe edi altın Altay
Anamız bizdi tapkan; asav tayday
Bavrında cürmep pedik salıp oynak?
Çüzimiz emes pe edi carkın ayday?

Alalı altın saka atıspap bek?
Tebisip bir tösekte catıspap bek?
Altayday anamızdın ak sütinen
Birge emip, birge demin tatispap bek?

Turmap bed bizdin üşin möldir bulak
Sıldırıp, sılık-sılık tavdan kulap?
Dayar bop uşkan kustay, sokan kuyıp,
Bavırım, meni tastap kaldın ketip!

Men kaldım cas balapan, kanat kakpay;
Uşam dep umtılsam da dımit tappay,
Cön silter, col körseter can bolmadı!
Cavız cav koysın ba meni endi atpay?!

Korğasın cas çürekke oğı battı.
Künesiz taza kanım suvday aktı
Kansırıp elim kurıp esten tandım,
Karanğık abaktığa berik captı.

АЛЫСТАҒЫ БАВРЫМА

Алыста авыр азап шеккен баврым.
Куварган бейшешектей кепкен баврым.
Камаған калын чавдын ортасында
Көл кылып көздин часын төккен баврым.

Адлында авыр кайғы, чапкан баврым.
Өмринше чапа көрген чаттан баврым.
Түксийген чүреği тас чавыз чандар
Тиридей терин тонап чаткан баврым.

Апıрмай, эмес пе еди алтын Алтай
Анамыз бизди тапкан; асав тайдай
Баврында чүрмеп педик салып oynak?
Чүзимиз эмес пе еди чаркын айдай?

Алалы алтын сака атыспап бек?
Тебисип бир төсекте чатыспап бек?
Алтайдай анамыздын ак сүтinen
Бирге емип, бирге демин татыспап бек?

Турман бел биздин үşин möлдиp булак
Сылдырап, сылык-сылык тапдан кулап?
Дайар боп ушкан кустай, сокан куйып,
Бавырым, мени тастап калдын кетип!

Мен калдым час балапан, канат какпай;
Ушам деп умтылсам да дымыт таппай,
Чөн силтер, чол көрсетер чан болмады!
Чавыз чав койсын ба мени енди атпай?!

Корғасын час чүрекке оғы батты.
Күнесиз taza каным сулдай акты
Кансырап елим курып естен тандым,
Караңгык абактыға берик чапты.

АБАЙ

Қазақ халқының ұлы ақыны Абай 1845 жылы қазіргі Семей облысының абай қуданында туған. Абайдың әкесі қатал, қатыгез адам болса, шешесі Ұлжан қайырымды, мінезі жұмсақ, тілге бой адам болған. Әжесі Зере мен анасы Ұлжан абайға ертегі, аңыз әңгімелері айтып, абайды тербіелеп отырды.

Әкесі құнанбай абайды 9 жасында семейдегі діни мектепке береді. 13 жасында абайды әкесі бұл оқудан да шығарып алады. Семейде жүргенде абай орыс тілін үйренуге тырысады. Үш ай орыс мектебінде оқиды.

Абай Пушкинді, Лермонтовты, Крыловты көп оқып, солардың шығармалары қазақ тіліне аударылады. Абай аударған Пушкиннің “Татьянаның әні”, Лермонтовтың “Қараңғы түнде тау қалғып” деген өлеңдеріне ән де шығарады.

Абайдың “болыс болдым мінекей”, “сегіз аяқ”, “интернатта оқып жүр” деген өлеңдері болыс-билерді қатты сынға алады. Ол қазақ халқы мәдениеті болуға, орыс халқынан үлгі алуға шақырды. Ол өзінің сөзінде: “Орыстың тілі-дүниенің кілті. орыстың тілін білсең, көкірек, көзің шайдай ашылады”- дейді. Абай 1904 жылы қайтыс болды. Ол өз шығармаларының кітап болып басылғанын көре алмай кетті. Абай өлгеннен кейін-1909 жылы Петербургте, “Қазақтың ақыны Ыбыраһим Құнанбайдың өлеңдері” деген кітап болып шықты.

Абай шығармалары кеңес дәуірінде көп даламен әлденеше рет жарық көрді. Орыс тіліне, Орыс тілінен, шетел тілдеріне аударылды.

Бұл күндері Абайды, оның шығармаларын дүние жүзі біледі.

Қазақтың ұлы жазушысы М. Әуезов “Абай жолы” эпопеясын осы ақын өміріне арнады. Мұнда ол Абайдың кішкентай балалық шағынан үлкен азамат-ақын дәрежесіне жетуін көрсеткен. Республикамызда көптеген мектептер және көшелер Абай есімімен аталады. Абай атында бір қала, бір аудан бар.

Абай-қазақ халқының ұлы ақыны, композиторы және жазба әдебиетінің негізін қалаушы.

Қонақ Күтүү Дәстүрі

Қазақ семьясына ерекше тән абзал қасиеттің бірі ежелден бері келе жатқан қонағуарлық. Қандай жағдай болса да құдайы қонақпын деп келген адамды кеудесінен итермей, жылы шыраймен қарсы алып “барымен базар” дегендей шамасы келгендей шамасы келгенше сый-құрметін көрсетіп аттандыру әркімнің парызы сияқты болатын. Қонақ болу үшін, оның таныс болуы, діндес, теңдес болуы шарт емес. Әрбір жолаушы кез келген қазақ үйінде қонақ асыны “бөлінбеген еншім” деп талап етуге еркі бар.

Қонақ асыны “бөлінбеген еншім” деудің өзі қазақ арасына кең тарап, дәстүрге айналып қалыптасқан халық жорасы екенін көрсетеді. Бул дәстүрдің шығу тегін халық аңызы Алашқа апарып тірейді. Алаш қартайған кезінде қолындағы бар малды төртке бөліп, үш бөлікті үш баласы — Ұлы, Орта және Кіші жүзге беріпті-міс. Ал, өзінде қалған төртінші бөлікті қонақ сыбағасы болсын деп, үшеуінің ортақ меншігіне беріпті. Өйткені жолаушы жүрген адам өзімен бірге барлық азығын алып жүруге мүмкіндігі жоқ, сондықтан әр жолаушыға қандай қазақ болмасын тегін тамақ, жылы орын, т.б. қажетті қамқорлықтар жасап тұруға міндетті болса керек, аңыз бойынша.

Әр қонақ өзіне ылайық күтім болмағандығы үшін, орынды мүшесі берілмегендігі үшін немесе шамасы келе тұра арнайы мал сойылмағандығы үшін бийлер алдында үй иесінен айып алуға ерікті болған. Қазақтың әдеттік праволары бұл арада қонақ жағында болады. Сондықтан шамасы келетін семья әрбір қонған қонақтың өз дәрежесіне қарай жеке сыбағасынд беру керек. Бір қонақтың сыбағасына екіншісін ортақ етіп, екі қонды бірден атып алмақ болған сараң бәйбішелердің кешікпей-ақ жазасын тартатындары жиі-ақ кездесетін. Сондықтан әйелдің жақсысы күйеуінің жоғында да оның жоқтығын білдірмей, үйге түскен қонақты күтіп жолынан жығылмайтын әйелдер бүкіл әйел қауымына үлгі ретінде ер азында мақтаныш болатын. Күйеуі жоқта қонаққа жөндеп қонағасы бере алмаған әйелдер де ел аузында сөз болып, сараңдығымен аты шығатын.

Qonaq Kütüw Dästüri

Qazaq semyasına erekşe tñ abzal qasiyettiñ biri ejelden beri kele jatqan qonağuarlıq. Qanday jağday bolsa da qudayı qonaqpn dep kelgen adamdı kewdesinen iytermey, jılı sıraymen qarısı alıp “barınmen bazar” degendey şaması kelgendey şaması kelgenşe sıy-qurmetin körsetip attandırıw arkimniñ parızı sıyaqtı bolatın. Qonaq boluw üşin, onıñ tanıs boluwı, dindes, teñdes boluwı şart emes. Ärbir jolawşı kez kelgen qazaq üyinde qonaq asını “bölinbegen enşim” dep talap etüwge erki bar.

Qonaq asını “bölinbegen enşim” dewdiñ özi qazaq arasına keñ tarap, дәstürge aylanıp qalıptasqan xalıp jorası ekenin körsetedi. Bul дәstürdiñ şıǵuw tegin xalıp añızı Alaşqa aparıp tireydi. Alaş qartayǵan kezinde qolındaǵı bar maldı törtke bölip, üş bölikti üş balası —Ulı, Orta jäne Kişi jüzge beripti-mis. Al, özinde qalǵan törtinşi bölikti qonaq sıbaǵası bolsın dep, üşewiniñ ortaқ menşigine beripti. Öytkeni jolawşı jürgen adam özimen b irge barlıq azıǵın alıp jürüwge mümkindiǵi joq, sondıqtan әr jolaxşıǵa qanday qazaq bolmasın tegin tamaq, jılı orın, t.b. qajetti qamqorlıqtar jasap turuwǵa mindetti bolsa kerek, añız boyınşa.

Är qonaq özine ılayıq kütim b olmaǵandıǵı üşin, orındı müşesi berilmegendigi üşin nemese şaması kele tura arnayı mal soyılmaǵıandıǵı üşin biyler adlında üy iyесinen ayıp aluwǵa erikti bolǵan. Qazaqtıñ adettik pravoları bul arada qonaq jaǵında boladı. Sondıqtan şaması keletin semya әrbir qonǵan qonaqtıñ öz дәrejesine qaray jeke sıbaǵasında bertiw kerek. Bir qonaqtıñ sıbaǵasına ekinşisin ortaқ etip, eki qoyandı birden atıp almaq bolǵan sarañ bäybişelerdiñ keşikpey-aq jazasın tartatındarı jiyi-aq kezdesetin. Sondıqtan әyeldiñ jaqsısı küyewiniñ joǵında da onıñ joqtıǵın bildirmey, üyge túsken qonaqtı kütip jolınan jıǵılmaytın әyelder бүkil әyel qawımına үлgi retinde el awzında maqtanış bolatın. Küyewi joqta qonaqqa jöndep qonaǵası bere almaǵan әyelder de ei awzında söz bolıp, sarañdıǵımen atı şıǵatın.

KONUK AĞIRLAMA GELENEĞİ

Kazak halkına has önemli geleneklerden birisi de ezelden beri süregelen konukseverliktir. Hangi durumda olursa olsun, Tanrı misafiriyim, diyerek gelen kişiyi geri çevirmemek, sıcak bir ilgiyle karşılamak, ona “gücü yettiğince” hürmet göstermek herkesin boynunun borcudur. Konuk olmak için, tanıdık, aynı dinden veya aynı seviyeden olmak şark değildir. Her yolcunun herhangi bir Kazak evine giri, konuk aşını “üleştirilmemiş hissem” diyerek talep etme hakkı vardır.

Konuş aşına, “üleştirilmemiş hisse” denilmesi, bunun Kazaklar arasında çok yayılmış ve geleneğe dönüşmüş bir örf-adet olduğunu gösterir. Bu geleneğin çıkış noktası, bir halk efsanesi olan Alaş’a dayanır. Alaş, yaşlandığı zaman elindeki bütün malvarlığını dörde bölmüş ve bunun üç parçasını üç oğluna –Ulu Orta ve Küçük cüze- vermiş. Kendisinde kalan dördüncü ühisseyi ise konukların hissesi olsun diye üç oğlunun ortak yönetimin e bırakmış. Çünkü, yolculuk yapan insanların bütün azıklarını yanlarında taşımaya imkânları olmaz. Bundan dolayı, bütün Kazakların her yolcuya bedava yemek vermesi, kalacak sıcak bir yer hazırlaması vb. Gerekli hamiliği göstermesi mecburidir efsaneye göre.

Her konuğun, kendisinin layıkıyla ağırlanmaması, hakkının verilmemesi veya ev sahibinin elinden geldiği halde kendisi için hayvan kurban etmemesi durumunda ev sahibini yöneticilere ve büyüklere şikâyet etme hakkı vardır. Kazak geleneklerindeki haklar, konuk lehinedir. Bu yüzden imkânı olan her aile, gelen konuğa durumuna göre hissesini ayırır. Bir konuğun hissesine ikinci bir konuğu ortak ederek bir taşla iki kuş vurmak isteyen pinti hanımların cezalarını çok geçmeden çektikleri görülmüştür. Bu sebeple, iyi bir ev hanımı, gelen konuğa kocasının yokluğunda da onun yokluğunu hissettirmez, konuğu iyi bir şekilde ağırlar. Böyle hanımlar, bütün kadınlar için iyi bir örnek, halk için de övünç kaynağıdır. Kocası olmadığına konuğu doğru dürüst ağırlayamayan kadınlar ise, halkın diline düşer ve adları cimrilikleriyle çıkar.

ҚЫЗ БЕН ЖІГІТ

Арын деген жігіт ел аралап жүріп бір үйге келеді. Сол үйде екі қыз бар екен. Жігіттің үстінде қатқыл тоны болса керек. Сонда қыздың біреуі айтады:

Күн батса, қас қарайып түн болады,
Жүргеннің көбі мұндай сұм болады.
Қатқан тон шікірейіп кигенің кім,
Сұрашы аты-жөпі кім болады?

Жігіт:

Басыңды көтер жатқан қыз,
Берейін жауап тезбе-тез.
Екі қыз кексп сөйлесе,
Ақын Арын келді кез.

Бірі едік қой ақсұңқар,
Асыл құстар бізге нар.
Сен тонымды жамаңдап,
Ішіме кірді кірінтар.

Осы тоннан шығады,
Дұшпаным қойдай ығады.
Әзіліме құмар боп,
Қыздар қолын бұлғады.

Сендей қызды көргенмін,
Сынамаққа келгенім,
Келген жерден сөз бастан,
Шешін дегенің білгенім.

Жүзіп жүрген үйрек-қаз.
Атын алған мергенмін.
Әзіл сөзге келгенде,
Керіліп жауап бергенмін.

Қатам алып сөз жазсам,
 Жүйрік аттай желгенмін.
 Қатқан тонды кигенмін,
 Өз бопыма сенгенмін.
 Талайдың тілін кескенмін,
 Ерегесте бөйгеге түскенмін.

Беліме кемер байладым,
 Бұлбұл болып сайрадым.
 Қызып кетіп сөзіңе,
 Қылышымды қайрадым.
 Төрте сұлап жатқан соң,
 Ауру ма деп ойладым.
 Шәжем-шәліс сөз сөйлеп,
 Жатқан қызым, қоймадың,
 Сіздей қызды көрмедім,
 Сөзіңе қызып өрледім,
 Біздей ерге сөз бастап,
 Бекер босқа терледім.
 Сипап, қармап өтейін,
 Үкпағанға не дейін?
 Замандасыма бір жолға
 Сыпайы қызмет етейін.
 Қатты сөзге бармайын,
 Жақсы сөзбен қармайын.
 Зейінің болса ұғарсың,
 Сөзбен қармап шалмайын.
 Тұйғын едім жез қанат,
 Айдың көлден қу ілген.
 Жақсылар сөйлеп кеткенде,
 Жаман адам не білген?
 Бізден бұрын сөйледің,
 Амаңдыққа келмедің.
 Жолдасыңа сөз бермей,
 Екі қолың сермедің.
 Мына тұрған замандас,
 Терең ойлы қаламқас.

Бой-сипатын қарасаң,
 Көрген адам болар мас.
 Шіркін көңіл болған жас,
 Сөйлемеске шын қоймас,
 Бұлбұл мысал құбылып,
 Дидарына жан тоймас.

Қыз қайта жауап бере алмай, ұялғаннан қой сойып, күтін,
 сый беріп жөнелткен екен.

ЖАНАҚ ПЕН САДЫР

Садыр:

Солтын соғымыңа қойың жоқ па.
Әлі тоймай отырсың дүние-боққа.
Мал деген адамзатқа қатты дұшпан,
Ақы месім салады жанған отқа.

Естігенің жоқ па еді Қарынбайды,
Мал берген ұмытып ед бір құдайды.
Қоранда қойың тұрып ешкі сойған,
Пығылық сол Қарынбай байға үксайды.

Жанақ:

Тоқты менен ешкінің қаны бірдей,
Жақсы менен жаманның жаны бірдей.
Төренің буы соққан аңғал ақын,
Бос лепіріп сойлейсің мұны білмей.

Қонаққа мал солм ба сараң болсам,
Құдай Жанақ қыла ма жаман болсам
Сәтбай деген бір бай бар, өне сараң,
Не жегенің білер ең соған барсаң.
Өз етім, өзіме олжа жемей-ақ қой,
Өңешіңмен еті өтпес ешкі сойсам.

САҚАУ МЕН ЖӨМШІБАЙ

Жөмшібай:

Сақау ақын, өлеңге жайың бар ма,
Бұл неге айтысуға халың бар ма.
Құдайсегірі, Болубай екі байым,
Еліңде сол секілді байың бар ма?

Сақау:

Ас беріп Тебекеңе құрдық шатыр,
Жылқыны айдан келін қырып жатыр.
Құдайсегірі, Болубай екі байың,
Жиртақта тас кеміріп кеуіп жатыр.

КӨКСЕРЕК

I

Қараадырдың қарағанды сайы елсіз. Айналада қабат-қабат шұбар адырлар. Жақын төбелердің барлығын аласа боз қараған, тобылғы басқан.

Сай бойында май айының салқын лебі еседі. Бастары көгеріп, бүрленіп қалған қалың қараған жел лебімен сыбдыр-сыбдыр қағып теңселіп, ырғалып қояды. Маңайдан жуалардың, жас шөптердің исі келеді.

Ұзын кең өлкені қаптай басқан қарағанның ортасында терең, күр жар бар. Соның бас жағында итмұрынды қалың жыныстың арасында қасқыр іні бар. Жақын елге мәлім ескі ін. Жазға салымнан бері соны екі қасқыр келіп мекен етті. Бұрын итмұрын жанындағы кішкентай алаңда кеңдігі кісі сыйғандай үш үлкен ін болатын. Биыл жас топырағы жағасында дөңкіп, тағы бір жаңа ін шыққан. Бәрінің ауданы бір, жер астынан қатынасы бар.

Маңайы қасқырдың ойнағы. Жас шөптер басылып, тапталып қалған. Жақындағы қарағандарда қасқырдың ақ жүндері көрінеді. Қыстан қалған түбіті кәзір де әр жерде сөйтіп жұлынып қалып жүр. Індердің орта жерінде екі қалың сасыр шайқалып өсіпті. Қазірде соның түбінде қысқы жүні әбден түлеп болмаған ақ қасқыр жатыр. Баурында кішкентай көк күшіктері қыбырлайды. Жарқыраған қызулы күн бойын ерітеді. Көзі бір сығырайып ашылып, бір жұмылып қалғуға кетеді. Иіген емшектері жыбыр-жыбыр тартылады. Төбесінде сасыр шайқалып ырғалады. Маңайдағы қараған мен итмұрын бастары қозғалақтайды.

Бір мезгілде бас жағынан сатыр-сұтыр, сырт-сырт сынған ши, тобылғы, қу шөмшектер дыбысы келді де, есін жиғанша бірдеме қасына тасырлатып келіп қалды. Атып тұрды... Баурындағы көк күшік шашылып-төгіліп, ұмар-жұмар домалап қалды. Тұрғанда "арс" етіп, азу тістері ақсанып, ырылдай түрегелді.

Дәл сол кезде түп қарағаннан аса бере., алдына жас қызыл қозы топ ете түсті. Соның артынан секіріп шыққан - көк шолақ. Ендіккен, көбік ақан тұмсығымен ақ қасқырды айнала ніскеп, әр жерін жалап алды. Содан соң жерде

үйелеп қалып, тыпырлап жатқан қозыны көре сала -"ырр" етіп барып бас салды.

Қозы екі қомағай ауыздың кергісінде қан жоса болып дар-дар айрылды. Сырт-сырт етіп жас сүйек сынды. Қапаш-құпаш қорқ-қорқ етіп қомағай қанды ауыздар асайды. Тұмсығы мен бастары, мойын жүндері қып-қызыл болған қасқырдың жасыл көздері от шашады.

Аз уақытта екеуі қозының орнын ғана іскелеп қалды. Енді біразда көк шөпте әрлі-берлі аунап-аунап, керіліп тұрып, жегендерін құса бастады.

Алдымен туған көзі ашылған күшіктер жемденіп жатыр. Ең соңғы туған екі күшік баурын көтере алмай, тырбаңдап жатыр еді; енді оларды баурына алып емізе бастады.

II

Ертеңіне түсте жат іс шықты, алыстан әлдеқандай дабырлаған дауыстар естіліп, жақындап келе жатты. Күшіктерді жоталарынан тістелеп, індерге тығып-тығып тастап, ақ қасқыр қараған ішіне кірді.

Ін үстіне мүйіз тұяқтар тасырлап, дүбірлетіп келді; аяқай-дабыр молайды. Бірі үстіне-бірі келіп, жиын көбейді. Жерге ат үстінен тастаған ағаштар сарт-сарт түсіп жатты. Ін аузына екі аяқтылар жыбырлады. Кергіш көздер ін түбіне қадалды. Күшіктер бірі үстіне бірі үйіліп, баурын көтеріп қыбырлай алмай, жақын жерде жатыр еді.

Жып-жылы мықты тұсаулар мойнынан, жотадан ұстап бар күшікті сыртқа алып шықты. Жеті күшіктің бесеуін көздеріне қарап отырып өлтірді де, екі кішкенесін тірі қалдырды. Кетерде бұның біреуінің тірсегін қып қалдырды да, екінші біреуін - ең кенжесін алып жүріп кетті. Қалған жалғыз күшікті тістелеп алып, екі қасқыр жоқ болды. Ін қаңырап қалды...

Осыдан соң бір жұма бойы маңайдағы ел күндіз-түні у-шу болып жатты. Қой жараланды. Қозы алып қашылды. Бұзаулар өлтірілді. Далада құлындаған биелердің бірнеше құлындары желінді.

Түтқын болып кеткен көк күшік ауыл тұрғыны болды.

III

Көзін ауылға келгесін екі күннен соң ашты. Жұрт асырауға көнеді десті. Кішкене Құрмаш Көксерек деп ат қойып алды. Ертеңді-кеш айналасынан шықпайды. Өзіне жеке асқұйғыш - итаяқ өзір болды. Баурын көтеріп, тырбанып жүруге айналған соң, мойнына жіп тағылды.

Үй ішінен шықпайды. Түн баласында Құрмаш қасына алып жатады. Сол үшін кәрі әжесінің қойнынан да шығып кетті. Бөлек жатады. Қасында не аяқ жағында көрпенің астында Көксерек жатады.

Жаз ортасына жақындаған кез болды. Көксерек үлкейді. Семіріп жонданғандай да болды. Бірақ үлкейісі даладағыдай емес, бәсеңдеу. Ауылдағы өзгұрбы күшіктерден сонша үлкен емес.

Бұл уақытқа шейін Көксерек ауыл итінен көресіні көрді. Бірде-бір ит мұны дос көрмейді, маңына жақындатпайды. Қасқырға шабатын батыл төбеттер бұны талап та тастайды. Өзге көп ит те ырылдап үріп, кейде тап беріп, әр жерінен тістеп тартып кетеді.

Құрмаш қасында болғанда таяқ жемейді. Бірақ ержете бастаған сайын бұдан иесі көз жазып қала берді. Сондай кезде Көксерекке ылғи жау иттер кездеседі.

Бір уақыт үлкен үйдің үлкен қара ала төбеті оңашада бұны алып соғып, көп езгіледі. Бұны талап жатқанын көріп, өзге иттер де келіп шабынан алып, борбайынан созғылап өлтіруге арналып өді. Шаң-шұңмен балалар, үлкендер жиылып кеп, иттерді ұрып, зорға айырып алды.

Бірақ Көксерек әлі күнге ешбір уақытта "қыңқ" етіп ауырсынған дыбысын шығарған емес. Талаймын деп ит ұмтылса, жота жүні үрпііп, үдірейіп тұрып алады. Тісі батып, қинап бара жатса, дыбыссыз ғана езуін ыржитады.

- Кәпір, қырыс, тағы емес пе! Кеудесін бермейді, жасымайды! - деп, ауыл аңыз ғылады.

Сонымен қатар Көксерек жайында ауыл- үйдің қатындары әр алуан әсек те тартып жүрді.

- Ұры. Асырасаң да, мал болмайды. Тұқымы жау емес пе! - десті.

Кейбіреулер: "Түнде қозының құйрығын нискелеп жүреді. Қойды үркіте береді. Түнде даланы жақсы көреді. Иттен қорыққаннан ғана үйде жатады" деседі. Құрмаш бұл өсектің бәрін елемейді.

Шынында Көксерек тамаққа өлгенше ашқарақ еді. Алдына құйып қойған асты әлі күнге қасында кісі қадалып тұрса, жаламайды, жемейді. Жалғыз-ақ кісі көзі тайса болды - кәзір жоқ қылады. Бірақ егер тіпті қарны ашып кетсе, өзіне бермеген асты да жеп қояды. Көрнеу ши ішіне кіріп, керегеге асулы тұрған ет болса, жас тері болса, қазанда іркіт, қатық болса - барлығын да өзінің ыдысына құйып қойғандай көріп, нискелеп жалап, жеп кетеді.

Кейде сондай жерде ұсталып таяқ та жейді. Талай рет оқыста төбесіне таңқ етіп тиген оқтау мен бойын тызылдатып, шыпыртып тиген қамшыны да татты. Бұның жауабы - езуін ғана ыржитады.

Құрмаш қанша тәрбиелесе де. Көксерек ұрлық пен адал астың айырмасы не екенін ұға алмады. Біресе өздері беріп тұрып: "же"- дейді. Біресе сондай тамақты өзі тауып алып жеп жатса, ұрып салады. Сол себепті кей кездер алдына дайындап қойған тамақты да жемей, көзінің астымен жалт-жалт қарап жатушы еді.

Қалай да болса, үзіп-жұла жүріп, Көксерек аш болмайтын. Күніне екі мезгіл тамақ ішу мұның шарты болып алды. Екі рет қолдан ас құйылмаса, ол күні Көксерек өз бетімен барып бірдемені жеп жататын.

Осымен жүріп жаз ортасы ауған кезде Көксерек зіңгіттей көк шолақ қасқыр болып шықты. Енді қарала төбет те талай алмайды. Жота жүні үрпиіп, көздері жасылданып, бар тістерін көрсетіп, аузын ақситып ашып жіберіп - тап бергенде талай бұралқы төбет, быжыл қаншық қаңсылай, лауілдей қашатын болды.

Мынадай кезде Құрмаштың өзі де қорқақтай барып, қой-қоялайтын еді.

Желтоқсан алаңы

Сәл аялдап, тағзым етпей бұл алаңнан өтпендер...
Желтоқсанда ызғырықтан тітіркеніп көк пен бел,
Бұл жер, қалқам, асқақ рух жарылысы өткен жер,
Қайта оянған ұлт намысы қызыл қанға бөккен жер,
Ерте есейген ару қызды шаштан сүйреп, тепкен жер,
Жатты мұнда естен танып күзге айналған көктемдер...

Алаң шетін қоршап тұрған шыршаларға ала көк,
Жас бүлдіршін, сезімді жанар етіп қарап от.
Сол арадан сатқындық та елестейді қара бет,
Қара беттің көбі – бүгін дара тұлға, дара бет.
Жас бүлдіршін, мұз құрсаңған шыршаларға қарап от,
Заманыңның жеңісі мен жеңілісін санап от.

Ұлттың бағы жанар ма екен хас тұлпары, нары жоқ?!
Ал біреулер намысы жоқ, жігер, қауқар, қары жоқ,
Кемсітпекші “желтоқсанның жалаң аяқтары” деп.
Жоқ!!! Кешегі сын сағатта көкірегінде жанып от,
Тұрған солар аяз сорған қызыл беттің ары боп,
Дәуірінің тауығына шашылмаған тары боп.

Тірліктегі әр ісіңнің жаңғырығы болады,
Бұл табиғи жасырын заң өзгеріссіз қалады,
Сол заңға сай сені бақыт, не сор іздеп табады.
...Дүниені дүр сілкінткен жас толқынның саналы
Даңқын ешкім бүркей алмас. Оны да еске салады
Желтоқсанның бас алаңы, қайсар рух алаңы.

KIRGIZ TÜRKÇESİ METİNLERİ

MANAS DESTANI'NDAN

MANAS'IN DOĞUŞU

Ceti-tördün başında
 cetskilen tuugan Böyön-kan,
 Böyön -kandin balası
 kayrattuu tuugan Kara-han,
 Kara-kandin balası
 kayrattuu tuugan Cakıp-han,
 Çuñkar-uya üstündö,
 Almatının oosında
 cerdep catkan Cakıp-kan.
 Keçe Aydar-kandin kısı Çıyrıçı
 algan eken Cakıp-kan.
 "Oşu Çıyrıçını alganı,
 men cıttap bala öppödüm,
 bu Çıyrıçı caygan çaçın tarabayt,
 Kudayga tooba dep tipti meni karabayt!
 Belin bekem buubadı,
 bu Çıyrıçı erkek bala tuubadı.
 Bu Çıyrıçını alganı,
 cayı-kışı on tört cıl
 bu mazarлуу cerge sıdırbayt,
 bu almaluu cerge oonabayt,
 bu araşanduu cerge tünöböyt!
 E Kuday Taala car bolso!
 Çıyrıçının kursagina
 erkek bala bar bolso!
 Bu belin bekem buudursam!
 Bu Çıyrıçıdan erkek bala tuudursam !
 Noktoluu ötük, kök köpüç
 Noyguttu buzup cegendey,
 kuşbaş er, kök çapan
 Kokondu buzup cegendey
 coor eşek, teşik tam

MANAS'IN DOĞUŞU

Yedi-tör'ün başında
 doğmuş idi Böyön Han.
 Böyön Han'ın oğlu
 gayretli doğan Kara Han,
 Kara Han'ın oğlu
 gayretli doğan Cakıp Han,
 Çunkar-uya'nın üstünde,
 Almatı'nın ağzında,
 otururdu Cakıp Han.
 Aydar Han'ın kızı Çıyrıçı'yı
 almış idi Cakıp Han.
 "Çıyrıçı'yı alalı
 ben bir çocuk öpmedim,
 Çıyrıçı çözdüğü saçını taramadı
 Tövbe deyip hiç bana bakmadı!
 Belini sıkı boğmadı,
 Çıyrıçı bana oğul doğurmadı.
 Çıyrıçı'yı alalı,
 yazı kışı oldu tam on dört yıl,
 evliya mezarına gitmedi,
 elmalıkta yuvarlanmadı,
 kaplıcalarda gece yatmadı!
 Ey Hüda Taala bana yar olsun!
 Çıyrıçı'nın karnında
 bir oğlan vücut bulsun!
 Bir belini sıkabilsem!
 Çıyrıçı'ya oğlan doğurtabilsem!
 O da süslü çizmeli, mavi kaloşlu
 Noygut'u yercesine yok etse,
 kuş başı eyerli, mavi cübbeli
 Hokand'ı yercesine yok etse,
 yaralı eşekli, delik deşik damlı

Sarttı buzup cegendey,
çiri tokum, kuu nayza
Kazaktı buzup cegendey,
sugalagın koybogon,
surap-içip toybogon
Kırgıstı buzup cegendey!"
Emi belge sadak buudurdu.
Cakıp-kan Çıyrıçıday katından
em erkek bala tuudurdu.

Sartları yercesine yok etse,
çürük bellemeli, kuru kargılı
Kazak'ı yercesine yok etse,
hep açgözlü,
yiyecek isteyip doymayan
Kırgız'ı yercesine yok etse!"
Beline bir okluk bağlattı,
Cakıp Han, karısı Çıyrıçı'dan
şimdi bir oğlan doğurttu.

Wilhelm Radloff, Manas Destanı (Yay. Haz. Prof. Dr. Emine Gürsoy Naskali), Türksoy
Yay., Ankara 1995, s. 17

SÜYLÖŞMÖ

- Salamatta cürösüzbü?
 -Rahmat, abdan cakşı.
 -Üy-bülönüz kandy?
 -Rahmat, cakşı.
 -Mümkün bolso taanışıp alsak.
 -Men Çingiz.
 -Men Asan.
 -Mümkün bolso familiyañızdı bilip alsam.
 -Menin familiyam Tursunaliyev.
 -Siz menen taanışkanıma kubanıçtamın!
- Keçiresiz, keçigip keldim go dep çoçulap catam.
 Men erte kelsem dep araket casasam da ıgı bolbodu.
 Saattın toktop kalğanın bilbey kalıptırmin.
 - Al cönündö tıñsızdanbañız.
- Men sizdi kaçan körö alamn?
 - Siz bizdikine kelseniz bolot.
 Mümkünçülüğünüz bolso erterek kelüügö arakettenseñiz.
 - Mümkün, erterek kelüügö arakettenemin.
- Salamatta boluñuz!
 -Cakşı catıñız!
- Tamaktandıñızbı?
 -Aligiçe tamaktana elekmin.
 -Cürüñüz, birge tüştönölü.
- Çın ıklasım menen.
 -Kaysı tilderdi bilesiz?
 -Men azıraak anglišçe süylöy alamn.

KONUŞMALAR

- Selamette misiniz? (Nasılısınız?)
 -Teşekkür, çok iyiyim.
 -Aileniz nasıl?
 -Teşekkür, iyi.
 -Mümkünse tanışsak.
 -Ben Cengiz.
 -Ben Hasan.
 -Mümkünse soyadınızı öğrenebilir miyim?
 -Benim soyadım Tursunaliyev.
 -Sizinle tanıştığuma memnun oldum!
- Affedersiniz, geç kaldım mı diye korkuyorum.
 Ben erken geleyim diye hareket etsem de mümkün olmadı.
 Saattın durduğunu fark etmemişim.
 - O konuda üzülmeziniz.
- Ben sizi ne zaman görebilirim?
 - Siz bize gelseniz olur.
 İmkânınız olsa davransanız erkenden gelmeye Mümkün, daha erken gelmeye çalışırım.
- Allahaismarladık!
 -İyi geceler!
- Yemek yediniz mi?
 -Henüz yemedim.
 -Yürüyün, birlikte yiyelim.
- Memnuniyetle.
 -Hangi dilleri biliyorsunuz?
 -Ben biraz İngilizce konuşabiliyorum

-Siz meni tüşünüp catasızbı?
 -Men sizdi cakşı tüşünüp catam.
 -Kanca çaştasız?
 -Men cıyırmadamın.

-Biz birdey çaştabız.
 -Al kayda?
 -Bul emne ekenin aytıp beresizbi?
 -Munu aluuga мүmkünbü?

-Men sizdi erten körö alar bekenmin?

-Eşikti cabayınbı?
 -Eşikti açıp koyunuzçu.
 -Terezeni açıp koyoyunbu?
 -Terezeni caap koyuñuzçu.

-Keçinde biz menen birge bolo
 albaysızbı?
 -Rahmat, keçinde teatrğa baram.
 -Keçiresiz. Men Kırız universitetine
 baruuçı coldu bilbey catam.
 Kanday baruuga bolot?

-Siz 33-avtobuska ce 5-trolleybuska
 otursanız bolot. "Sovet ayantınan"
 tüşösüz.

-Siz beni anlıyor musunuz?
 -Ben sizi iyi anlıyorum.
 -Kaç yaşındasınız?
 -Ben yirmi yaşındayım.

-Biz aynı yaşтайыз.
 -O nerede?
 -Bunun ne olduğunu söyler misiniz?
 -Bunu almak мүmkün mü?

-Ben sizi yarın görebilir miyim?

-Kapıyı kapayayım mı?
 -Kapıyı açın lütfen.
 -Pencereyi açayım mı?
 -Pencereyi kapayın lütfen.

-Gece bizimle birlikte olamayacak
 mısınız?
 -Teşekkür, gece tiyatroya gideceğim.
 -Affedersiniz, ben Kırız Üniversite
 sine giden yolu bilmiyorum.
 Nasıl gidebilirim?

-Siz 33 numaralı otobüse veya 5
 numaralı trolleybüse binerseniz olur.
 "Sovyet Meydanı"nda inersiniz.

Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик Гимни

Текстин жазгандар:

Жалил Садыков, Шабганбек Кулуев

Музыкасын жазгандар:

Насыр Давлесов, Калы Молдобасанов

Ак мөңгүлүү аска — зоолор, талаалар,
Элибиздин жаны менен барабар.
Сансыз кылым Ала — Тоосун мекендеп,
Сактап келди биздин ата — бабалар.

Кайырма:

Алгалагын кыргыз эл,
Азаттыктын жолунда.
Өркүндөй бер, өсө бер,
Өз тагдырын колунда.

Байыртадан бүткөн мүнөз элиме,
Досторуна даяр дилин берүүгө.
Бул ынтымак эл бирдигин ширетип,
Бейкутгукту берет кыргыз жерине.

Кайырма:

Алгалагын кыргыз эл,
Азаттыктын жолунда.
Өркүндөй бер, өсө бер,
Өз тагдырын колунда.

Аткарылып элдин үмүт — тилеги,
Желбиреди эркиндиктин желеги.
Бизге жеткен ата салтын, мурасын,
Ыйык сактап урпактарга берели.

Кайырма:

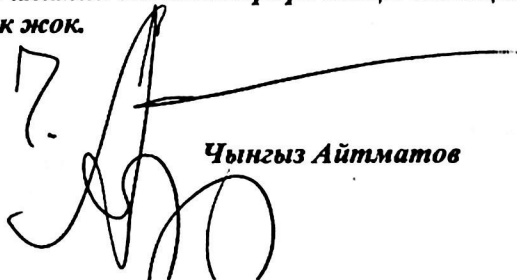
Алгалагын кыргыз эл,
Азаттыктын жолунда.
Өркүндөй бер, өсө бер,
Өз тагдырын колунда.

Залкар манасчы Жусуп Мамайдын айтымындагы «Манас» элибизге кут болсун

Колуңуздардагы басылма – кыргыз элинин ыйык кенчи болгон “Манас” эпосунун кытайлык манасчы Жусуп Мамайдын айтымындагы дагы бир варианты.

Тарыхы санжыралуу да, трагедиялуу да окуяларга бай элибиздин рухий дөөлөтү болгон “Манас” эпосунун дагы канчалаган варианттары коогалаңдуу күндөрдө кумга сиңген суудай жоголуп, кийинки муундарга жетпей изсиз калды... Тагдырдын бул буйругуна да тообо дейли, океандай зор өлкөдө жашаган бир ууч эл улуттук мурас катары “Манас” эпосун көздүн карегиндей сактап, өзүнүн өзгөчөлүү көркөм наркы менен биздин окурмандарга тартуулап олтурат. Андыктан улуттук баасыз көркөм наркты кастарлай билген кытайлык кыргыз боордошторго терең ыраазычылык билдирүү ыйык парызым деп эсептейм.

Манасчы Жусуп Мамайдын варианты аркылуу бизге жеткен “Манас” эпосу биздин улуттук тарыхыбыздын бай экендигинин дагы бир далили. Бул вариантта окуя Манастын сегиз урпагына чейин өнүгүп, кыргыз өмүрүнүн бизге белгисиз белестерин көркөм чагылдырат. Эпостогу кыргыз окурмандарына буга чейин белгисиз окуялар, чыгарманын тили, баяндалуу өзгөчөлүгү кыргыз таануунун өксүктөрүн толуктап, мындан аркы илимий изилдөөлөрдүн жаңы айдыңын ачарында шек жок.

Чынгыз Айтматов

KONOK

Bir keдей аттуу-баштуу кишилер барган бир үйгө конокко чакырылып калат. Ал дасторконго отурганда, үй ээси байлардын алдына чоң-чоң балыктарды, өзүнүн алдына болсо, кичинекей балыктарды койгонун көрүп, абдан ызаланат да, балыктардын бирөөнү колуна алып, кулагына бир нерселер шыбырай баштайт. Аны көргөн коноктор таң калып, эмне кылып жатканын сурашат.

Анда ал: "Менин атам балыкчы болчу. Күндөрдүн биринде деңизге чөгүп кеткен эле. Мен бул кымындай балыктан аны көрүп-көрбөгөнүн сурасам: "Мен азыр кичинекеймин, аны башка табактардагы чоң балыктардан сурасан, алар менден чоң, көптү көргөн, көптү билишет. Балким сенин атаңды көрүшкөндүр деди." дейт.

Үй ээси бул колунда жок кембагалды жакшы сыйлабаганы үчүн абдан уят болуп, ага да чоң балык тарткан экен.

KONOK

Bir keдей attuu-baştuu kişiler bargan bir üygö konokko çakırılıp kalat. Al dastorkongo oturganda, üy eesi baylardın aldına çoñ-çoñ balıktardı, özünün aldına bolso, kiçinekey balıktardı koygonun körüp, abdan ızalanat da, balıktardıñ biröönü koluna alıp, kulagına bir nerseler şıbıray baştayt. Anı körgön konoktor tañ kalıp, emne kılıp catkanın suraşıat.

Анда ал: "Менин атам балыкчы болчу. Күндөрдүн биринде деңизге чөгүп кеткен эле. Мен бул киминдай балыктан аны көрүп-көрбөгөнүн сурам: "Мен азыр кичинекеймин, аны башка табактардагы чоң балыктардан сураман, алар менден чоң, көптү көргөн, көптү билишет. Балким сенин атаңды көрүшкөндүр деди." дейт.

Үй ээси бул колунда чок кембагалды чакшы сыйлабаганы үчүн абдан уят болуп, ага да чоң балык тарткан экен.

KONUK

Bir yoksul belli başlı kişilerin gittiği bir eve konuk olarak çağrılır. O, sofraya oturduğunda ev sahibinin zenginlerin önüne koca koca balıkları, kendisinin önüne ise küçük balıkları koyduğunu görün çok gücenir ve balıkların birini eline alıp kulağına bir şeyler fısıldamaya başlar. Bunu gören konuklar şaşırarak ne yaptığını sorarlar.

O da: "Benim babam balıkçı idi. Günün birinde denizde kaybolmuştu. Ben bu minik balıktan onu görün görmediğini sorunca: "Ben şimdi çok küçüğüm,

onu diğer tabaklardaki büyük balıklardan sor. Onlar benden büyük, çok gün görüp geçirmişler. Belki senin babanı görmüşlerdir, dedi” diyor.

Ev sahibi, bu elinde bir şey olmayan yoksul adamı iyi ağırlamadığı için çok utanmış ve ona da büyük balık ikram etmiş.

Rıza Akdemir, Baldar Añgemeleri (Akt. Gülzura Cumakunova), Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 2006, s. 6

SAM ANÇY ЖОЛУ

Ата мен сага естелик тургузбаймын. Сенин кай жерге көмүлгөнүңдү да билбеймин. Мына ушул эмгегимди атам Төрөкул Айтматов, сага арнаймын.

Апа, сен бизди өстүрүп, адам -. Сенин узак өмүр сүрүүңдү тилеп, апам Нагийма Айтматова, сага арнаймын.

- Амансыңбы, кутту талаам?
- Аманчылык. Келдиңби, Толгонай? Былтыркыдан дагы карый түшүпсүң го. Чачың куудай, колунда тайак.
- Өмүр өтүп чатпайбы, жер-енем, арадан дагы бир жыл өттү. Бүгүн менин сыйынуу күнүм.
- Билем. Келеринди күтүп жаткам, Толгонай. Бул жолу сен баланы да еерчите келмек эмес белең?
- Ооба. Бирок бул сапар да жалгы келдим.
- Демек, сен ага ечтеке айткан еме екенсиң да. Толгонай.
- Жок айталбадым.
- Айтор ертеби-кечпи, акыры бир күнү ал угат да, Толгонай. Елдин арасында оозу бош бирөө-жарым жок дейсинби?
- Анын чын. Ертеби-кечпи, акыры бир күнү билет. Аркы-теркини түшүнө тургандай чоңойуп да калды өзү.

SAMANÇI COLU

Ата мен сага естелик тургузбаймын. Сенин кай жерге көмүлгөнүңдү да билбеймин. Мына ушул эмгегимди атам Төрөкул Айтматов, сага арнаймын.

Апа, сен бизди өстүрүп, адам кылды. Сенин узак өмүр сүрүүңдү тилеп, апам Нагийма Айтматова, сага арнаймын.

- Аманыңбы, кутту талаам?
- Аманчылык. Келдиңби, Толгонай? Былтыркыдан дагы карый түшүпсүң го. Чачың куудай, колунда тайак.
- Өмүр өтүп чатпайбы, жер-енем, арадан дагы бир жыл өттү. Бүгүн менин сыйынуу күнүм.
- Билем. Келеринди күтүп жаткам, Толгонай. Бул колду сен баланы да еерчите келмек эмес белең?
- Ооба. Бирок бул сапар да жалгы келдим.
- Демек, сен ага ечтеке айткан еме екенсиң да, Толгонай.
- Чок айталбадым.

- Aytör ertebi-keçpi, akırı bir künü al ugat da, Tolgonay. Eldin arasında oozu boş biröö-carım çok deysiñbi?

- Anın çın. Ertebi-keçpi, akırı bir künü bilet. Arkı-terkini tüşünö turganday çoñoyup da kaldı özü.

SAMANYOLU

Baba, ben sana atı dikmeyeceğimi. Senin nerede gömülü olduğunu da bilmiyorum. İşte bu eserimi babam Törökul Aytmatov, sana adıyorum.

Anne, sen bizi büyüttün, adam ettin. Senin uzun ömür sürmeni dilyerek, anem Nagiyma Aytmatova, sana adıyorum.

- İyi misin, kutlu toprağım?

- İyilik. Geldin mi, Tolgonay? Geçen seneden biraz daha yaşlanmışsın galiba. Saçın ağarmış, elinde değnek.

- Ömür geçiyor, toprak anam, aradan bir yıl geçti. Bugün benim tapınma günüm.

- Biliyorum. Gelmeni bekliyordum, Tolgonay. Bu seferinde sen çocuğu da yanında getirmeyecek miydin?

- Evet. Ama bu sefer de yalnız geldim.

- Demek, sen ona hiçbir şey söylememişsin, Tolgonay.

- Hayır, söyleyemedim.

- Sözün kısası, er ya da geç, sonunda birgün duyacak, Tolgonay. Halkın arasında ağzı boş hiç kimes yok mu sanıyorsun?

- Dediğin doğru. Er ya da geç, sonunda bir gün öğrenecek. Artık bir şeyleri anlayacak kadar büyüdü.

МАНАСТЫН ТУУЛГАНЫ

Тою тарап кеткени,
Жакыптын көргүн неткенин,
Зарланып жүргөн байкуштун
Талабына жеткенин.

Ногойдун уулу Жакыптыр,
Оокатын кылып жатыптыр.
Аралдын башын жай алып,
Алтайдын тоосун таянып,
Аксы менен Күчөрдөн
Ичерине чай алып.
Иленин башын таянып,
Кара-Шаарга мал көктөтүп,
Калмактарга көптөтүп,
Казактан көрүп кордукту,
Калмактан көрүп зордукту,
Байкуш болуп азгандар
Бай Жакыпка жолукту.
Кыйладан көрүп кордукту,
Кытайдан көрдү зордукту.

Орозду хандын он уулу
Опол тоо калган жерине,
Ойрон болгон бай Жакып
Ногойдун келбей элине.

Байдын эки баласы
Басканы Кашкар талаасы.
Бай акем Жакып кантти деп,
Басылбай жүрдү санаасы.
Көз каман аты Үсөндүн,
Ал кытайга кетип түзөлдү.
Башка өсмөк болду баласы,
Баскан-жүргөн жерлери
Манжурия талаасы.

Тебиттин аркы тушунда,
Тырп чыкпай калган ошондо.
Кылыптыр кытай өкүмдү,
Кыйрынан азып бай Жакып
Кылмышы жоктон өкүндү.
Кыстоосун көрүп калмактын
Кыйналып Жакып өкүрдү.
Азган менен тозгондон,
Ата-энеден бозгондон,
Ар кайсысын бир жактан
Айдап келип кошкондон
Жетимиш болду түтүнү,
Жетип барып арыз айтып,
Жер алууга күтүндү.
Иленин башы Үч-Арал
Ататып алды жерине,
Азыркысын жайлап тур
Азоо-Белдин белине.
Айта берсе сөзү көп,
Азыр кулак салыңыз
Арстан Манас кебине.

Тойдон кийин токтолуп
Эки жыл тамам өтүптүр.
Эр Манас бойго бүткөнү
Тамам үч ай жетиптир,
Байбиченин көңүлү
Башкага ооп кетиптир.
Өз тамагы эсте жок,
Же көрүнүүчү көзгө жок,
Бал, шекерге карабайт,
Башка тамак жарабайт,
Жесем деп жолборс жүрөгүн,
Мындан башка санабайт.
Жетпейт жолборс жүрөгү,
Жинди болуп байбиче
Жеригинен жүдөдү

Жылкычы кабар бергени:
— Каңгайдын Кара мергени
Бир жолборс атты дегени.
Жолборсту атып салды деп,
Терисин сыйрып алды деп,
Боор-жүрөк, башка эти
Кош жанында калды деп.
Айтканын Чыйыр угуптур,
Алдынан чурап чыгыптыр.
Барып калды Чыйырды
Жылкычынын жолуна,
Кара кулак чоң жамбы
Кармай барды колуна.

КЫМЫЗ КАНТИП ЖАСАЛАТ?

Бээнин сүтү – кымыздын негизи. Ошол саалган сүттү кымызга айланткан азык – көрөңгө (ачыткы). Кыргыздар кымыз жасоо тажрыйбасында көрөңгөнүн эки түрүн колдонуп келишет.

Күзгү кымыздын үрпүн чогултуп көрөңгө даярдашып, аны ышталган чаначтын түбүнө сакташат. Жаз келип, бээ саанга киргенде ошол үрптү кайнатылган жылуу сууга эзип, үстүнө саамал куюп, 2-3 күн ачытып, көпкө бышып, кымызды көрөңгөлөп алышат.

Көрөңгөнүн экинчи түрүн тондурма кымыз же тондурма көрөңгө деп коюшат. Аны кышкы же кеч күздөгү кымыздан алып, муздак жерге сактап же тондуруу жолу менен даярдашат.

Кымызга сүт менен көрөңгөдөн башка кымыран же жылуу суу кошулат. Сабадагы көрөңгөнүн үстүнө табы кайткан сүт куюлган соң бир сааттан ашуун бышып, жылуу ороп коюу керек. Бул саамал делет. Кымыз жетилип, куяр кезде дагы бышуу зарыл. Кымыз канчалык көп бышылса, ошончолук жагымдуу, сиңимдүү жана даамдуу болот. Кымыз 8-10 саатта жетилет. Эгер көрөңгөсү көп болсо, анда 2-3 саатта эле табына келип калат.

КЫМЫЗДЫН ТҮРЛӨРҮ

Бээлер чыңыртып кулун байлаган чын курандан (март айынан) тартып кеч күзгө чейин саалат. Кымыз жыл мезгилдерине карата ууз кымыз, гүл кымыз, сөөк кымыз деп бөлүнөт.

Ууз кымыз – эрте жаздан жайдын толуп турган убагына чейин даярдалган кымыз. Кымыздын бул түрү элдик медицинада ар кандай ооруга даба катары бааланат. Анткени бээлер ууздан арыла элек, чөп жашаң кез. Ууз кымыз ошого жараша таттуу келет.

Жайдын толугу менен күзгө чейинки кымыз гүл кымыз деп аталат. Муну кээ бирөөлөр кызыл кымыз деп да коюшат. Чөп муун алып, гүлү төгүлүп, күчүнө келип турган убакта даярдалган бул кымыз күчтүү келет.

Чөп бышкан күздөн кышка чейин даярдалган кымыз сөөк кымыз же шырылдаң деп аталат. Бул учурда байып бараткан бээнин сүтү коюу келип, кымыран көбүрөөк кошулат. Сөөк кымыз коюу, күчтүү жана ток болот.

Кымыз жасалуу жолуна карата да ич ара бөлүнөт.

Бал кымыз байтал бээнин сүтүнөн жасалат. Анын диеталык жана дарылык касиети күчтүү.

Саамал кымыз – ачый элек кымыз.

Тунма кымыз – эң күчтүү кымыз. Балга чайкап, мейиз кошуп 3-5 күн ачытса, ичкиликке тете болуп чыга келет.

Чайкаган кымыз. Жакшы ачыган кымызга бал кошуп чайкап, саамал кошуп көпкө бышат.

Ачыган кымыз. Жакшы бышылган жаш кымызга саамал, ак чүпүрөккө жанчылган мейиз, набатты түйүп, чаначтын түбүнө салып бир нече күн ачытат. Мындай кымыз кадырлуу меймандарга, тойлорго арналып жасалат.

Кымыздын малдын сүтүнө карата төө кымыз (төөнүкү), уй кымыз (уйдуку), көөрчөк (кой-эчкиники) деген түрлөрү да бар.

Кымыз көрөнгөлөнгөн күнүнө карата бир нече түргө бөлүнөт.

Бир күндүгү жаш кымыз, эки күндүгү күчтүү кымыз, үч күндүгү өткүл кымыз деп аталат. Үч күндөн өткөн соң кымыз какырым даамданып калат. Мындай кымыздан илгери арак тартышкан.

КЫМЫЗДЫН КАСИЕТИ

Кымыз – дарылык касиети бар суусундук. Анын курамында жеңил сиңчү белоктор, майлар, углеводдор, спирт, сүт кислотасы, минерал туздары, С, В, А витаминдери бар. Алар тамак сиңдирүүнү жакшыртып, кандын көбөйүшүнө көмөктөшөт. Бээнин сүтүндөгү майлуулук да башка малдыкына караганда аз жана өтө пайдалуу. Ошондой эле йоддун саны да өтө жогору. 100 грамм бээнин сүтүндө 95-100,

уй сүтүндө 25-30 пайызды түзөт. Ошондуктан бээ сүтүндөгү май бүртүкчөлөрү ичеги-карынга тез сиңип, канга айланып пайдалуу холестерин болот.

Бээ сүтүнүн башка сүттөрдөн айырмасы – анын курамында кант жана лактоза көп болгондуктан, ачыганда спиртке айланганында. Ал кан тамырларды кеңейтип, ашказан бездеринин иштешине жакшы жардам берет. Бээнин сүтү бардык эле убакта пайдалуу. Айрыкча бээлер жаңы тууган убакта сүтү жаш, кымызы да жеңил келип, кан басымын жогорулатпай, боор, өпкө, өт жана ашказандын, нерв системасынын, дем алуу органдарынын иштешине өтө чоң таасир тийгизет.

Кымыздын эң чоң касиети – иммунитетти бекемдеп, жугуштуу оорулардан сактаганында. Кымыз менен кургак учуктун бардык түрлөрүн, аз кандуулук, өнөкөт бронхит, итй, гастрит жана башка ооруларды дарылоого болот. Аны такай ичкен адамдар узак жашаары айтылып келет.

Жылкы бруцеллез, кургак учук, кара өпкө, кара сан деген оорулар менен эч качан оорубайт. Ошондуктан анын сүтүн саап бүтөр замат сүзүп иче бергенге болот. Ал эми июлдун экинчи жарымынан тартып чөп бышып

баш алып, мал семирип, үркөр чыгып калган кезде кымыз көп кишиге, өзгөчө кан басымы жогору, жүрөгү начар адамдарга жага бербейт.

КЫРГЫЗ ТИЛИ

Кыргыз тили — кыргыз элинин улуттук тили, улуттук маданиятынын формасы, Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили болуп саналат. Кыргыз тили теги боюнча түрк тилдеринин системасына кирет да, алтай тили менен бирге чыгыш хун бутагынын кыргыз-кыпчак тобун түзөт.

Адабий тилдин биринчи жана негизги шарты катары анын жазуу жүзүндө берилишин эсептөө керек. Өзүнүн жазуу системасы бар элдерде гана жазма адабий тил өнүгүшү мүмкүн. Кыргыз эли өзүнүн кыйла кылымдык өнүгүү тарыхында ар кайсы жазуу системаларынан пайдаланып келгендигине карабастан, улуттук жазмасына Октябрь революциясынан кийин гана жетишти. Демек, кыргыз жазма адабий тили советтик түзүлүштүн жемиши болуп эсептелет.

Бирок, жазуунун болушу адабий тил үчүн негизги шарт болгон менен, анын бирден бир жеке белгиси да эмес. Кагаз бетине түшүрүлгөн өткөн эстеликтеринин же азыркы «сабатсыз жазылган» жазмалардын бардыгын эле адабий тилдин үлгүсү катары кароого болбойт. Тактап айтканда, революцияга чейинки мезгилдерде эле кыргыз тилинде, негизинен, кол жазма түрүндө калк арасына таралган көбүнчө ыр түрүндөгү чыгармалар (мисалы, Молдо Кылычтын, Тоголок Молдонун, Молдо Нияз ырчынын, Ысак Шайбеков жана башкалардын ырлары, санаттары, казалдары) жаралган.

Ата-бабабыз бизге көөнөрбөс сөз казынасын мурастап берип кетиптир. Аларды окуп үйрөнүү, аң-сезимибизди, тилибизди байытуу биздин милдет. «Өнөр алды кызыл тил»- деп калкыбыз сөз өнөрүн абдан барктаган. Ошон үчүн «Манас» сыяктуу улуу эпосту жаратып кетишкен.

Биз, байыркы кыргыздардын урпактары, аларга миң мертебе рахматтыбызды айтып, түбөлүк таазим кылууга милдеттүүбүз.

Кылымдардан кылымга көөнөрбөй жашап келген эл чыгармачылыгы - ошол элдин акыл эсинен, эмгегинен, турмуштук тажрыйбаларынан улам жаралган. Элдик обон-күү, кол өнөрчүлүк сыяктуу өнөрлөр менен бирдикте эзелден бери жашап келе жаткан тил өнөрү да тынымсыз өсүп-өнүгүп олтуруп, ошол элдин руханий дүйнөсүнүн көркөм дөөлөтүнүн деңгээлин аныктай алган, көз тайгылткан мурастарды жарата алды.

Эл тарабынан жаралган лирикалык, эпикалык, дидактикалык чыгармалар замандар бою сакталып, атадан-балага, укумдан-тукумга ыйык керээз катары сакталып келет. Ал мурастар элдин сыймыгы, мактанчы гана

болбостон, бүгүнкү күндөгү маданиятыбыздын, адабиятыбыздын өнүгүшү үчүн сүйөнүч болуп берүүгө жарамдуу, бай болуп да келүүдө. Ар бир эл өзү басып өткөн тарыхындагы турмуштук тажрыйбаларынын эң керектүүлөрүн, келечекке үлгү-сабак боло турган пайдалуу байкоолорун «сөз берметгерине» сиңирип, накыл кептерди, макал, лакаптарды жаратышкан.

Ahmet BURAN; Elazığ ilinin Keban ilçesine bağlı Aşağıçakmak Köyünde doğan Ahmet BURAN, ilk ve orta öğrenimini Elazığ'da tamamladı. Fırat Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesini bitirdikten sonra, aynı üniversitede, 1983-89 yılları arasında yüksek lisans ve doktora yaptı. 1990 yılında Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı bölümüne yardımcı doçent doktor olarak atanan Ahmet BURAN, 1995'te doçent, 2001 yılında da profesör oldu.

Yayımlanmış 15 kitabı, çok sayıda bilimsel makalesi ve bildirisi bulunan Prof. Dr. Ahmet BURAN evli ve iki çocuk babasıdır.

BU ESER HAKKINDA

Üniversitelerimizin Türk Dili ve Edebiyatı bölümleri ile Çağdaş Türk Lehçeleri bölümlerinde okutulan dersler dikkate alınarak hazırlanan bu eserde, Türk dilinin üç tarihi lehçesini (Oğuz, Kıpçak, Çağatay) temsil eden yedi çağdaş Türk lehçesi ele alınmıştır. Bu lehçelerden Azerbaycan ile Türkmen Türkçeleri Oğuz; Özbek ile Uygur Türkçeleri Çağatay (Karluk); Tatar, Kırgız ve Kazak Türkçeleri ise Kıpçak grubunun çağdaş temsilcileri olarak seçilmişlerdir. Söz konusu lehçeler, nicelik ve nitelik olarak Türk dünyasının siyasi ve kültürel geleceğinde önemli ölçüde söz sahibi olan Türk topluluklarının konuştuğu lehçelerdir. Üniversitelerimizin ilgili bölümlerinde de çoğunlukla bu lehçeler okutulmaktadır.

ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ, üç ana bölümden oluşmaktadır.

Birinci bölüm; Türklük Bilimine Giriş ana başlığını taşımaktadır. Bu bölümde Genel Türklük Bilimi, (Türkojoloji) bilgileri verilmiş, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Türk Dünyası kısaca tanıtılmaya çalışılmıştır.

İkinci bölüm, Çağdaş Türk Lehçeleri - Gramer ana başlığını taşımaktadır. Bu bölümde, ana hatlarıyla yedi lehçenin grameri, ses bilgisi (fonetik) ve yapı bilgisi (morfoloji) bakımından incelenmiştir. Bu arada gramerden önce, her bir lehçeyle ilgili olarak, o lehçeyi konuşan topluluğun adı, tarihi, dili, edebiyatı ve ülkesi de tanıtılmıştır. Bölümün sonunda ise yararlanılan kaynaklardan oluşan bir kaynaklar listesine yer verilmiştir.

Üçüncü bölüm ise, Alfabeler ve Metin Örnekleri ana başlığını taşımaktadır. Bu bölüm, ortak Türk alfabesiyle birlikte, bu eserde inceleme konusu yapılan yedi lehçenin alfabesi ve metin örneklerinden oluşmaktadır.

www.akcag.com.tr

f t i / akcagayinlari